

स्तु भ्रमः । अवहारः अवसायः अत्यायः । प्रत्याय इत्यपि दृश्यते, अव-
तान वितानाविति च ।

२१४. ग्राहो जलचरे साधुः ।

२१५. नृति-खन्योष्ठकः शिल्पिनि रञ्जेश्च ।

ष्वुन् पोणिनिः ।

२१६. गायते स्थक-ट्णनौ ।

नर्त्तकः खनकः । तथा गायकः गायनः ।

विपरीतस्तु भ्रम इति—आस्त्राव इति णप्रत्ययान्तस्य तालव्यमध्यत्वं तथा आश्रव इत्यत्
प्रत्ययान्तस्य दन्त्य मध्यत्वञ्च भ्रम इत्यर्थः । अव हरतीति अवहारः, अवस्यतीति अवसायः,
युक् । अत्येतीति अत्यायः । प्रतिपूर्वादपि इणो णो दृश्यत इत्यर्थः । प्रत्ययस्तु अल्
प्रत्ययान्तः । तनु विस्तारे इत्यस्य च णप्रत्ययेन अवतान वितानौ दृश्येते तथा उत्तान
सन्तानौ च ।

अमृता०—२१४. ग्राह इति । ग्रह उपादानेधातो व्यधादित्वेन हि णे सिद्धेऽपीह
जलचर वाच्यार्थं पृथक् सूत्रितम् । जलचरेऽपि हिंस्रजन्तौ हि रुढी, कुम्भीर हाङ्गारादयो
ग्राहाः । बाहुल्यात् कप्रत्ययश्च, तत्रभाविनि भूतवदुपचर्य ईशोद्धवेति कः, सङ्कर्षणः,
गृह्णातीति गृहम् । गृह्णान्ति पुरुषोपाजितमिति गृहा दाराः ।

अमृता०—२१५. नृतीति । कर्त्तरि शिल्पिनि वाच्ये नृती खन्योः रञ्जेश्च टक
प्रत्ययः स्यात् । टइत् ईवर्थः । शिल्पी कारुः । उदाहरणान्यग्रिम सूत्रे ।

अमृता०—२१६. गायतेरिति । गैगाने इत्यस्मात् कर्त्तरि शिल्पिन्यभिधेये थकः
ट्णनश्च भवतः । टणावितौ । नर्त्तक इति—नृती गात्रविक्षेपे, नृत्यजीवी नट इत्यर्थः ।

टणावितौ । नर्त्तकः शिल्पिनि विशेषः, खनकोऽपि तथा । गाथकगायनौ समानार्थौ ।
टित्त्वादीप् वक्ष्यते । नर्त्तकी खनकी गायनीति ॥ २१३ ॥

बाल०—रञ्ज् । असि अके अने घिणुनि च परे रञ्ज्नेस्य हरो भवति । रजकः
प्रसिद्धः । टित्त्वादीप् रजकीति । नर्त्तितेति तृन् । एवं गोतेति ॥ २१४ ॥

बाल०—प्रु । प्रुङ् गतौ सृ गतौ लूत्र छेदने इत्येतेभ्य उत्तरे साधुकारिणि कर्त्तरि
वाच्ये अको भवति । सरूपत्वान्न तु णक इति । बाहसरूपोऽस्त्रियामित्यत्र असरूपो
भिन्नाकारवशेषः इत्युक्तं । णकारशेषस्य तुःभिन्नाकारता नास्तीति णकस्य सरूपत्वमतो
न णक इत्यर्थः । श्रवतेरिति । श्रु गतावित्यस्यापि अको भवतीति कालापानां मतं ।
द्रवतेस्त्विति । द्रु गतावित्यस्य तु अको भवतीति जुमरमतं । अपिशब्दो निश्चयार्थः ।
इत्यपीत्यत्र इतीति वा पाठः । अस्माकं मते तु णको भवति ॥ २१५ ॥

२१७. रञ्जे नस्य हरः असि अके अने घिणुनि च ।

रजकः । अशिल्पिनि तु नत्तिता गाता इत्यादि ।

२१८. प्रु सृ लूभ्योऽकः साधुकारिणि ।

सरूपत्वान्न तु णकः । प्रवकः सरकः लवकः । श्रवतेश्चेति कालापाः
श्रवकः, द्रवतेस्तु द्रवक इत्यपि जुमरमतम् ।

एवंखनु अवदारणे, खनकः । गायको गायनश्चैकार्थः, गीत वृत्तिक इत्यर्थः । टित्त्वात् ईप्
—नर्त्तकी खनकी गायकी गायनीति ।

अमृता०—६१७. रञ्जेरिति । असि अके अने घिणुनि च प्रत्यये परेरञ्जे नस्य
हरः स्यात् । रजको वस्त्रधौतकारी । टित्त्वादीप् रजकी । असि—रजः, अने-रजन,
घिणुनि—रागी । नत्तिता गातेति सामान्यतः कर्त्तरि तृलु ।

अमृता०—२१८. प्रुसृलूभ्य इति । कर्त्तरि साधुकारिण्यभिधेये एभ्य उत्तरे अक
प्रत्ययः स्यात् । सरूपत्वादिति—णकप्रत्ययस्यानुबन्धवर्जनेन अक इत्यवशेषात् समान
रूपत्वमेव अकेन, ततो वाऽसरूपोऽस्त्रियामिति परिभाषा नहि प्रवर्तत इत्यर्थः । श्रवतेश्चेति
—श्रुगतौ तालव्यादिः, अस्मादपि अकं मन्यन्ते कालापाः । द्रवते स्त्विति—द्रुगतावित्य-
स्मादपि अकः स्यादिति जुमरमतम् । स्वमते तु श्रावकः द्रावक इति णक एव । साधु-
कारिणीति किम्—दुष्टं यथास्यात्तथा प्रवतीत्याद्यर्थे णक तृलौ—प्रोता पावक इत्यादि ।

बाल०—अक । आशिषि गम्यमानायां धातोरुत्तरे अको भवति । जीवतादित्यर्थ-
व्याकारेणाशीः सूचिता यथोक्तं तुह्योस्तातडाशिषि वा सर्वत्र इति ॥ २१६ ॥

बाल०—कर्मण्यण् । कर्मणि पूर्वपदे सति कर्त्तरि वाच्ये धातोरुत्तरे अण् भवति ।
ण इत् । ह्वेअ । कर्मणि पूर्वपदे सति कर्त्तरि वाच्ये ह्वेअदिभ्यश्चोत्तरे अण् भवति ।
कर्मण्यनुपेन्द्रादारात् क इत् वक्ष्यमाणसूत्रेण के प्राप्ते अण्विधानं । विश्वकार इति विश्वं
करोतीत्यर्थः । बाहुल्यान्नेति अणिति शेषः । महान्तं विशालं । कृष्णह्वाय इति ह्वेअ
स्पर्द्धायां शब्दे च अणि कृत्येयुक् कृष्णं ह्वयतीत्यर्थः । विश्वमाय इति मा माने माड् माने
मीड् प्रणिदाने वा । प्रथमोऽदादिः परपदी, द्वितीयो जुहोत्यादिः तृतीयो भ्वादिः ॥ २१७ ॥

बाल०—सत्य । व्यक्तार्थमेतत् । सत्यं करोतीत्यर्थे अण् सिध्यत्येव किन्तु
पूर्वापदान्मुम् निपातफलं । सत्यस्य कार इत्यर्थे मुमेव निपातफलं । कारः करणं ।
अगदङ्कार इति अगदं करोति अगदस्य वेति निपातफलं पूर्ववज्ज्ञेयं । अगदोऽरोगः ।
अण् पक्षे अगदङ्कारो वैद्यः । रोगहार्यगदङ्कारो भिषग्वैद्यौ चिकित्सक इत्यमरः । अस्तुङ्कार
इति । अस्त्विति अस्तुप्रतिरूपकमव्ययमभ्युपगमे वर्त्तते । अस्त्विति करोति अस्त्वित्यस्य
कारो वेत्यर्थः । अत्रापि निपातफलं पूर्ववत् । लोकस्पृण इति । पृण प्रीणने ईशोद्धवेत्यादिना

२१८. अक आशिषि ।

जीवतात् जीवकः ।

२२०. कर्मण्यन् ह्वे ज् वेज् माभ्यश्च ।

उपेन्द्रेत्यादिना समासः । विश्वकारः । कृष्णं शृणोति गच्छति पश्य-

अमृता०—२१८. अक इति । आशिषि गम्यमानायां धातुमात्रात् कर्त्तरि अकः स्यात् । आशीः शुभेच्छा ज्ञापनं, तच्च प्रार्थनाया एवाङ्गम् । जीवतादिति—तुह्यो स्तात्-डाशिषि वा सर्वत्रेति आशी व्यञ्जक पद प्रयोगेण तदर्थः प्रकाशितः । एवं नन्दकः, भक्तो लभकः, हरेः सन्तोषक इत्यादयश्च ।

अमृता०—२२०. कर्मणीति । कर्मणि कारके पूर्वपदे कर्त्तरि वाच्ये धातोरण् प्रत्ययः स्यात् । तथा कर्मणि पूर्वपदे ह्वेज् स्पर्द्धायां, वेज् तन्तु सन्ताने, मा माने, माङ् माने, मेङ् प्रणिदाने इत्येतेभ्यश्चोत्तरे अण् प्रत्ययो भवति । एषां पृथग् ग्रहणं वक्ष्यमाण कप्रत्यये प्राप्ते तदपवादार्थम् । विश्वकार इति—विश्वं करोतीत्यर्थः । बाहुल्यान्नेति—प्राप्यकर्मणि त्याज्यकर्मणि च अण् नेष्यत इति भावः । विश्वकार इति तूत्पाद्यकर्मणः पूर्वपदत्वम्, चन्दनलाव इति विकार्य कर्मणः, वैष्णवकार इति संस्कार्य कर्मणः ।

कः लोकस्य पृण इति षष्ठीसमासः निपातात् पूर्वपदान्मुम् । भ्राष्ट्रे इन्धे इति । इन्धे परे भ्राष्ट्रशब्दे निपातात् मुम् भवतीति ज्ञापयितुं भ्राष्ट्रे इन्ध इत्युक्तं । भ्राष्ट्रमिन्ध इति । इन्धनमिन्धः त्रि इन्धी दौप्तौ भावे घण् । भ्राष्ट्रस्य इन्धः भ्राष्ट्रमिन्धः । भ्राष्ट्रं कपालिका (खोला इति ख्याते) । अग्निमिन्ध इति अग्नेरिन्ध इत्यर्थः । निपातान् मुम् ॥ २१८ ॥

बाल०—कर्मण्य । कर्मणि पूर्वपदे सति अनुपेन्द्रादारामान्ताद्धातोस्तरे कर्त्तरि वाच्ये को भवति । मुक्तिद इति डु दाञ् दाने आरामहरः । मुक्ति ददातीत्यर्थः । त्रैङ् इति त्रैङ् पालने । भक्तत्र इति भक्तान् त्रायते इत्यर्थः । भक्तिसम्प्रदाय इति आरामान्ता-द्व्यधादेश्च ण इति णः भक्ति संप्रददातीत्यर्थः ॥ २१८ ॥

बाल०—अकर्मण्या । अकर्मणि पूर्वपदे सति आरामान्ताद्धातोस्तरे कर्त्तरि वाच्ये को भवति । स्थो । अकर्मणि पूर्वपदे सति स्थ उत्तरे कर्त्तरि वाच्ये को भवति, भावे वाच्येतु पुंसि को भवति । पादप इति पा पाने उपेन्द्रेत्यादिना समासः । पादेन पिवतीत्यर्थः । पादपो वृक्षः । एवं द्वाभ्यां पिवतीति द्विपो हस्तो । कच्छे पिवतीति कच्छपः कूर्मः । वृन्दावनस्थ इति वृन्दावने तिष्ठतीत्यर्थः । दरीति । दरीमुखादुत्तिष्ठतीति दरी-मुखोत्थस्तेन । उदः स्थास्तम्भोः सस्य हरः इति सस्य हरः । दरी कन्दरः । समीरणेन वायुना । वैष्णवानामुत्थानमित्यर्थकथनं । गोष्ठ इति भाव इति । ननु यदि गोष्ठ इत्यत्र भावे कप्रत्ययो विहितस्तर्हि गोष्ठपदेन गवां स्थितिरेवोच्यते नतु व्रज इति चेत्तत्राह कृदभिहित इति । अभिहितः कथितः । गोष्ठशब्दस्य एतादृशार्थकथने हेतुमाह गोष्ठमिति ।

तीत्यादौ बाहुल्यान् । सापेक्षत्वेऽपिन, महान्तं घटं करोति । कृष्णह्वायः
तन्त्रवायः विश्वमायः ।

२२१. सत्यङ्कारादयः साधवः ।

सत्यं करोति सत्यस्य कारो वा सत्यङ्कारः, अगदङ्कारः अस्तुङ्कारः,
लोकम्पृणः, भ्राष्ट्रे इन्धे भ्राष्ट्रमिन्धः, अग्निमिन्धः ।

ननु कथं वेदाध्यायः गीतापाठ इति प्राप्य कर्मण्यपि अण् दृश्यते ? सत्यम्, वेदा-
दीनामभ्यासकरणे प्राप्येऽपि संस्कार्यमस्तीति न दोषः । सापेक्षत्वेऽपीति—पूर्वपदमन्यपदम-
पेक्षते तदा तस्य वस्तुतः पूर्वपदत्वमेव नास्तीति नाण्, कुतः पुनः समास इत्याशयः । तन्त्र-
वाय इति तन्त्रं वयत इत्यर्थः । विश्ववाय इति—विश्वं माति मिमीते मयते वेत्यर्थः । ननु
मिनाति मिनोत्योरारामान्त पाठत्वेन कथं तावत्र न गृह्यते इति चेत् ? मैवं, ह्वेऽदीनां
केप्राप्ते तदपवादोऽयमण् विधीयते, तत्र तु गोविन्द वृष्णीन्द्र विषयत्वाभावाच्चतुर्व्यूह
विधित्वासङ्गावे नारामान्तपाठ इति विज्ञानात् ।

अमृता०—२२१. सत्यङ्कारेति । सत्यं करोतीत्यर्थे अण्, निपातेन पूर्वपदात् मुम्,
कृतसमासः सुबुत्पत्तेः पूर्वम् । सत्यस्य कार इत्यत्रापि निपातेन मुम्, समासस्तु सुबुत्पत्तेः
पश्चादिति भेदः । षष्ठी परपदनेति विधास्य मानसूत्रेण समासः । अगदङ्कार इति—
अगदमरोगं करोति अगदस्य कारो वेति वैद्य इत्यर्थः । पूर्ववत् मुम् निपातफलम् । अस्तु-
ङ्कार इति—अस्तु इति अस्तुक्रिया प्रतिरूपकमव्ययं वर्तते स्वीकारेऽर्थे, अस्त्विति करोति,
अस्त्वित्यस्य कारो वेत्यर्थः । लोकम्पृण इति—पृण प्रीणने तुदादिः । निपातात् अण् मुम्
गोविन्दाभावश्च । भ्राष्ट्रे इति—भ्राष्ट्रो भर्जनपात्रम्, तत्र इन्धे दीप्यते इति भ्राष्ट्रमिन्धः,
षष्ठी पक्षस्तु न, अकर्मकत्वात्, ततएव सप्तम्यन्तनिर्देशः । पूर्ववदण् प्रत्ययेन साधुः, मुम्,
कर्मपूर्वपदत्वविरहेऽपि निपातादेव समासः । एवमग्निमिन्धः ।

ननु यदि अमरकोषे गोष्ठशब्दस्य ब्रह्मत्वमुक्तं तर्हि गोष्ठ इति कथं संगच्छत इति चेत्तत्राह
ल्युरिति । ल्युः कर्त्तरीमनिज्भावे कः इत्यमरोक्तमिति ज्ञेयं । तस्मात् पुंस्त्वमविरुद्धमिति
भावः । ननु तर्हि गोष्ठमिति कथंसंगच्छते इति चेत्तत्राह आखुत्थेति । अस्ति वर्तते ।
द्वयोः स्त्रीपुंसयोर्न तस्मात् नपुंसके वर्तते इत्यर्थः । शब्दार्णवानुसारेण ब्रह्मत्वमप्य-
विरुद्धमिति भावः । अत उभयमतभेदात् गोष्ठादीनां ब्रह्मत्वं पुरुषोत्तमत्वञ्चेति न
कश्चिद्विरोधः । आखुरुन्दुरुः । शलभः पतङ्गः । कृत्प्रकरणे एव षत्वप्रकरणे गोष्ठं व्रज
इति वक्ष्यते ॥ २२० ॥

बाल०—कर्मणि । सुखदे वाच्ये कर्मणि पूर्वपदे सति शोकापनुदः साधुः । शोका-
पनुद इति नुद प्रेरणे । शोकमपनुदतीत्यर्थे कविधानं निपातफलं । शोकापनुदशब्देन सुखद
एवोच्यते । सुखद इति किं शोकापनोदः । तत्र कर्मण्यणित्यनेन अण् । य उपदेशेन केवलं
शोकमपनुदति ननु सुखमुत्पादयति स शोकापनोद इति । तुन्द । अलसे वाच्ये तुन्दपरिमृजः

२२२. कर्मण्यनुपेन्द्रादारामात् कः ।

मुक्तिदः । त्रैङ्—भक्तत्रः । नेह—भक्तिसम्प्रदायः ।

२२३. अकर्मण्यारामात् कः; स्थो भावे तु पुंसि ।

पादपः, वृन्दावनस्थः । 'दरीमुखोत्थेन समीरणेन' । तथा वैष्णवाना-
मुत्थानं वैष्णवोत्थो वर्तते । गोष्ठ इति भावे, गवां स्थानमित्यर्थः ।

अमृता०—२२२. कर्मणीति । कर्मणि पूर्वपदे उपेन्द्ररहितादारामान्ताद् धातोस्तरे
कर्तरि कप्रत्ययः स्यात् । सरूपत्वाद् कप्रत्यययोरुत्सर्गापवादत्वमेव, तत्रक उत्सर्गः ।
मुक्तिदइति—डुदात्रदाने, आरामहरः, मुक्ति ददातीत्यर्थः । भक्तान् त्रायत इति भक्तत्रः,
त्रैङ्पालने, आरामान्तपाठः, आरामहरश्च । भक्ति सम्प्रदाय इति भक्ति सम्प्रदादातीत्यर्थः
उपेन्द्र पूर्वत्वान्न कः किन्तु कर्मण्यन् ।

अमृता०—२२३. अकर्मणीति । कर्मभिन्ने पूर्वपदे सति आरामान्ताद् धातोः कः
स्यात्, कर्मभिन्ने पूर्वपदे स्था धातोः कर्तरि कः स्यात्, तथा भावे तस्मात् पुंस्येव—
कप्रत्ययो भवति । भावे ब्रह्मणि प्राप्ते पुंसि विधानम् । पादपइति—पादेन पिवतीति
वृक्ष इत्यर्थः । इह करणपूर्वत्वम् । वृन्दावनस्थ इति—वृन्दावने तिष्ठतीति अधिकरण
पूर्वपदत्वम् । दरीमुखोत्थेनेति—दरीमुखात् कन्दर मुखाद्वत्तिष्ठतीत्यपादाने पूर्वपदत्वम् ।
एषु कर्तरि कः । वैष्णवोत्थ इति तु भावे, गोष्ठ इति च । ननु यदि भावे गोष्ठ इति
कप्रत्यान्त स्तर्हि गोष्ठशब्देन गवां स्थितिरेवबोद्धव्या कथं व्रज उच्यत इति चेत्तत्राह—
कृदभिहित इत्यादि । कृत्प्रत्ययेनाभिहित उक्तो यो भाव स द्रव्यवत् प्रकाशते प्रत्येती-
त्यर्थः । अत्रायविवेकः—भावो धात्वर्थो धर्म द्वयेन हि प्रतीयते । प्रथमावस्थायां भावो
धातोः साध्यावस्थां व्यञ्जयति चरमे तु सिद्धताधर्मम् । तत्र यः साध्यधर्मः सत्वाख्यात
प्रत्ययैरेवाभिधीयते, योऽसौ सिद्धत्वधर्मः सएव कृत्प्रत्ययैरुच्यत इति । अतः कृदभिहित
शब्दस्य द्रव्यवाचित्वं न विरुध्यत इति भावः । तच्चार्थममर वाक्येन द्रढयति—गोष्ठं
गोस्थानकमिति ।

साधुः । सामर्थ्यसद्भावेऽपि क्रियानुमुखता आलस्यं तद्युक्तोऽलसः । तुन्दपरिमृज इति
मृजू ष शुद्धौ निपातात् कः । तुन्दपरिमृजशब्देन अलस एवोच्यते । अन्यत्र तुन्दं परिमाष्टि
यः स तुन्दपरिमार्ज इत्यत्र अणोव । साधुरिति एतौ साधू इत्यर्थः मूल । व्यक्तार्थमेतत् ।
मूलविभुज इति । भुजो कौटिल्ये निपातात् कः । मूलानि विभुजतीत्यर्थः । आदिपदेन
काक गुहादयः ॥ २२१ ॥

बाल०—कर्म । कर्मणि पूर्वपदे सति प्रपूर्वाभ्यां दाज्ञाभ्यामुत्तरे को भवति ।
कृष्णप्रद इति कृष्णं प्रददातीत्यर्थः । भक्तिप्रज्ञ इति भक्ति प्रजानातीत्यर्थः ॥ २२२ ॥

बाल०—कर्म । कर्मणि पूर्वपदे सति सम उत्तरस्मात् ख्य उत्तरे को भवति ।

कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते इति । गाव स्तिष्ठन्त्यत्रेति निर्गलितार्थः । गोष्ठं गोस्थानकं तत्तु इत्यमरशासनात् । ल्युः कर्त्तरीमनिज भावे कः, इत्यत्र भावे कप्रत्ययान्तः पुंसीति हि क्षीरस्वामी । आखूत्थ शलभोत्यादि तदुत्थानेऽस्ति न द्वयोरिति तु शब्दार्णवः ।

२२४. कर्मणि शोकापनुदः सुखदे, तुन्दपरिमृज स्त्वलसे साधुः,
मूलविभुजादयश्च साधवः ।

२२५. कर्मणि प्रपूर्वाभ्यां दाज्ञाभ्यां कः ।

कृष्णप्रदः, भक्तिप्रज्ञः ।

ननु तत्र गोष्ठशब्दस्य ब्रह्मत्वदर्शनात् कथमिह पुंस्युदाहृतमिति चेत्तत्र सङ्गतिमुपपादयति—ल्युः कर्त्तरीत्यादि । ल्युः कर्त्तरीत्याद्यमरोक्ते व्याख्याप्रसङ्गे क्षीरस्वामिनापि भावे कप्रत्ययान्तः शब्दः पुंसीत्येवमुक्तम्, अतो भवेदेव पुंस्यपिभावे । ननु च तर्हि गोष्ठं गोस्थानकमित्यमरेण यन्नपुंसकं निर्दिष्टं तत्तु कथं वा सङ्गच्छते ? तत्र च शब्दार्णव कोषोक्त्या तदपि समर्थयते—आखूत्थेति । आखुर्मुषिकः । आखूत्थादिशब्दा आखूत्यानार्थेऽपि वर्तन्ते, तेच न द्वयोः स्त्रीपुंसयोः किन्तु नपुंसके हि भवन्तीत्यर्थः । तेनादिशब्देन गोष्ठशब्दस्यापि भाववाचिब्रह्मत्वमुपपद्यते । तस्माद् गोष्ठशब्दस्य पुनपुंसकयोः प्रयोगे लब्धे द्वावपि समर्थनीयौ नतु कश्चिद् प्रमादतया मन्तव्यौ जनैरित्याकृतिः सन्दर्भस्य ।

अमृता०—२२४. कर्मणीति । सुखदे वाच्ये शोकशब्देकर्मपूर्वपदे अपपूर्वं नुदप्रेरणे इत्यस्मात् कप्रत्ययेन शोकापनुद इति साधुः । अयसे वाच्ये तुन्दशब्दे कर्मपूर्वपदे परिपूर्वमृजुष शुद्धौ धातोः कप्रत्ययेन तुन्दपरिमृजः साधुः । तथा मूलादिषु पूर्वपदेषु भुज कौटिल्ये इत्यादेः कप्रत्ययेन मूलविभुजादयः साधवो भवन्ति । कर्मण्यनिति प्राप्ते कप्रत्ययोऽर्थविशेषाश्चात्र निपातफलम् । शोकमपनुद्य सुखयतीत्यर्थः । अन्यत्र केवलं शोकमपनुदति सुखन्तु नोत् पादयतीत्यर्थे अण्—शोकापनोद इति । तुन्दपरिमृजइति—अलस इत्यर्थः, अन्यत्र तुन्दं स्थूलोदरं परिमाष्टीति अण्—तुन्दपरिमार्ज इति । मूलानि वृक्षमूलानि विभुजति चक्रगत्या भञ्जयतीति भूल विभुजो रथः । आदिपदेन—नखमुचानि धनुषि, काकगुहा स्तिलाः, कौ जले मोदते कुमुदमिति । एषामकर्मपूर्वपदत्वं ज्ञेयम् ।

अमृता०—२२५. कर्मणीति । कर्मणि पूर्वपदे सत्यपि प्रपूर्वाभ्यां दाज्ञाभ्यामुत्तरे

ख्य इति चक्षिडादेशात् ख्यात्रः ख्या प्रकथने इत्यस्माच्चेत्यर्थः । कृष्णधेनुसंख्य इति कृष्णधेनुः संख्यातीत्यर्थः ॥ २२३ ॥

बाल०—कर्मण्य । कर्मणि पूर्वपदे सति अनुपेन्द्राद् गायतेरुत्तरे टक् भवति । टकावितौ । कृष्णग इति कृष्णं गायतीत्यर्थः कर्मण्यनुपेन्द्रादारामात् इत्यनेनापि कृष्णग इत्यादि सिध्यति तथापि यत् टग्विधानं कृतं तत्फलमाह टित्वादीप् कृष्णगीति । अ इ द्वयस्य हरः इत्यनेन अरामहरः कृष्णसंगाय इति आरामान्तत्वान्नः ॥ २२४ ॥

२२६. कर्मणि समः ख्यः कः ।

कृष्ण धेनुसंख्यः ।

२२७. कर्मण्यनुपेन्द्रगायते ष्टक् ।

कृष्णगः, टित्वादीप् कृष्णगी । उपेन्द्रात्तु कृष्णसंगायाः ।

क प्रत्ययः स्यात् । कर्मण्यनुपेन्द्रादारामात् क इति प्राप्ते कर्मसद्भावे उपेन्द्रार्थ इदानी-
मारम्भः । प्रपूर्वाभ्यां किम्—भक्तिसंदाय इत्यण् । कर्मणीत्येव, अन्यथा उपेन्द्रे आरा-
मान्तादिति कः सिद्ध एव प्रज्ञः । कथं वृष्णिषज्ञ इत्यादि ? उपेन्द्रे आरामान्तादिति क
प्रत्ययान्तात् डावन्तेन संज्ञा-शब्देन पीताम्बर समासे वामन इति वेदितव्यम् ।

अमृता०—२२६. कर्मणीति । कर्मणि पूर्वपदे सत्यपि संपूर्वात् ख्या धातोः कः
स्यात् । पूर्ववदत्र चोपेन्द्रार्थं वचनम् । ख्य इति—ख्या प्रकथने इत्यस्य तथा चक्षिङः
ख्याञ् इत्यस्य च ग्रहणम् । तेन कृष्णधेनूः संख्याति कृष्णधेनूः समाचष्टे वेति कृष्णधेनु-
संख्यः । इह “दुहः कोहस्य चश्चेति वक्तव्यम् । कामदुधः कल्पद्रुमः, अर्थदुघा विद्या ।”
दुहः क्व घश्चेति पाणिनः ।

अमृता०—२२७. कर्मण्यनुपेन्द्र इति । कर्मणि पूर्वपदे उपेन्द्ररहितात् गायतेरुत्तरे
कर्त्तरि टक् प्रत्ययः स्यात् । टकावितौ अरामशेषः । सरूपत्वेन कप्रत्ययस्तु गायते न
भवति, तदपवादरूपोऽयम् । कृष्णग इति कृष्णं गायतीत्यर्थः । प्रत्ययस्य कंसारि सर्वेश्वर-
त्वादाराम हरः । वैशिष्टस्य फलमाह—टित्वादिति । टितः केशवसंज्ञत्वं वक्ष्यते, ततश्च
अण् केशवगौरादिभ्य इतीप् विधास्यते, अइद्वयस्य हरो भगवतीति च तत्रैव व्यक्तं भावि ।
कृष्णसंगाया इति कर्मण्यन् ।

बाल०—सुरा । सुरासीध्वोः कर्मणोः पूर्वपदयोः सतोः पिवतेरुत्तरे गट् भवति ।
सु राप इति सुरां पिवतीत्यर्थः । सुरां मदिरा । एवं सीधूपः सीधुपी । सीधुर्मदिराविशेषः ।
पिवतेरिति निर्देशः पा रक्षण इत्यस्य निरासार्थः ॥ २२५ ॥

बाल०—कर्म । कर्मणि पूर्वपदे सति अनुत्क्षेपेऽर्थे वर्त्तमानात् हरतेरुत्तरे अद्भवति
वयसि च गम्यमाने हरतेरुत्तरेऽद्भवति । आङ् । आङ् उत्तरस्माद्धरतेस्तु ताच्छील्ये
गम्येऽद्भवति । ताच्छील्यं तत्स्वभावता । संसारहर इति संसारं हरतीत्यर्थः । कवचहर
इत्यत्र कवचधारणयोग्यत्वेन वयो गम्यते । भारहार इति । अत्र अणेव । भारमुद्धृत्य
देशान्तरं प्रापयतीत्यर्थः ॥ २२६ ॥

बाल०—शक्त्या । शक्त्यादिषु कर्मसु पूर्वपदेषु सत्सु ग्रहेरुत्तरेऽद्भवति । शक्तिग्रह
इति शक्तिं गृह्णातीत्यर्थः । एवं लाङ्गलग्रह इति । नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि
ग्रहणमिति परिभाषा सर्वत्र नेष्यते इति सूचयितुं घटीति पृथगुक्तं । शक्त्यङ्कुश यष्टि-
धनुस्तोमर-लाङ्गल-घट-घट्यः ॥ २२७ ॥

२२८. सुरासीध्योः कर्मणोः पिवते ष्टक् ।

सुरापः सुरापी ।

२२९. कर्मणि हरते रदनुत्क्षेपे वयसि च, आङ्स्तु ताच्छील्ये ।

संसार हरः । तथा कवचहरः समाजगाम रामः, कवचधारण योग्य वया इत्यर्थः । तथा कृष्णोच्छिष्टाहरः, तत्स्वभाव इत्यर्थः । उत्क्षेपे तु भारहारः ।

२३०. शक्त्यादिषु कर्मसु ग्रहेरत् ।

शक्तिग्रहः लाङ्गुलग्रहः । एवमङ्कुश-यष्टि-तोमर-घट-घटी-धनुःसु ।

रुतरे कर्तरि अत् प्रत्ययः स्यात्, वयसि गम्यमाने च तदुत्तरेऽत् स्यात्, तथा कर्मपूर्वपदे आङ् पूर्वात् हरते स्तु तत्स्वभावेऽर्थ एव अत् भवति । अणोऽपवाद एषः । संसार हर इति—संसारं हरतीति सत्सङ्ग इत्यर्थः । कालकृताशरीरावस्था वयो बाल यौवनादि । कवचहर इति—कवच धारणयोग्यं यौवनवयो गम्यते । कृष्णोच्छिष्टाहर इति—कृष्णोच्छिष्टभोजने स्वाभाविकी प्रवृत्ति रस्येत्यर्थः । भारहार इति—भारं हरति उद्धृत्य अन्यत्र नयतीति भृत्यादिरित्यर्थः । अत्र त्वणेव ।

अमृता०—२२८. सुरेति । स्पष्टम् । पिवतेरिति किम्—सुरां पातीति सुरापा शुद्राणी । अनुपेन्द्रे इत्येव—सीधु मधु संपिवतीति सीधुसंपायः ।

अमृता०—२२९. कर्मणीति । कर्मणिपूर्वपदे सति अनुत्क्षेपार्थे वर्तमानात् हरते

अमृता०—२३०. शक्त्यादि । शक्ति प्रमृतिषु कर्मपूर्वपदेषु ग्रह धातोरुत्तरे कर्तरि अत् प्रत्ययः स्यात् । अणोऽपवादः । शक्तिग्रह इति—शक्ति मस्त्रविशेषं गृह्णातीत्यर्थः । एवं लाङ्गुलग्रहो बलरामः । आदिपदं स्पष्टयति—एवमङ्कुशेत्यादि । शक्यादिष्विति किम्—करग्राहो विवाहबन्धः ।

बाल०—सूत्र । अवबोधने गम्यमाने सूत्रे कर्मणि पूर्वपदे सति ग्रहेरुत्तरेऽभवतीत्यर्थः । सूत्रग्रह इति सूत्रं धारयतीत्यर्थः । अत्र सूत्रधारणस्य आवश्यकता गम्यते । सूत्रग्राह इत्यत्र केवलं ग्रहणं गम्यते नतु नियमेन धारणमिति ॥ २२८ ॥

बाल०—कर्म । कर्मणि पूर्वपदे सति अर्हतेरुत्तरे अद्भवति । कृष्णार्ह इति अर्ह पूजायां कृष्णमर्हतीत्यर्थः । कृष्णार्हेति लक्ष्म्यां ॥ २२९ ॥

बाल०—शस्त्रे । शस्त्रे कर्मणि पूर्वपदे सति धृञ् धारणे इत्यस्मादुत्तरे अद्भवति । नतु सूत्रदण्डयोः, कर्मणोः पूर्वपदयोः सतोः धृञ् उत्तरेऽन्न भवति । चक्रधर इति चक्रं धरतीत्यर्थः । चक्रं शस्त्रविशेषः । सूत्रधार इत्यत्र अणेव । एवं दण्डधार इति । बाहुल्यात् दण्डधरश्च । कालो दण्डधर इत्यमरः । सूत्रनिषेधादिति । सूत्रस्य शस्त्रवाचकत्वाभावात् सूत्रस्य शस्त्रस्य शस्त्रवाचकत्वाभावात् सूत्रे कर्मणि पूर्वपदे सति धृञोऽद्विधानं न सम्भवति, तथापि सूत्रे यन्निषेधो विहितः तस्माद्धेतोरशस्त्रेऽपि विधिर्ज्ञेयः, अतो भूधर इति । भूधरः पर्वतः ॥ २३० ॥

२३१. सूत्रग्रहइत्यवधारणे ।

सूत्रग्राहोऽन्यत्र ।

२३२. कर्मण्यर्हतेरत् ।

कृष्णार्हः कृष्णाही ।

२३३. शस्त्रे कर्मणि धृञोऽत् नतु सूत्रदण्डयोः ।

चक्रधरः । नेह सूत्रधारः दण्डधारः । सूत्रनिषेधात् अशस्त्रेऽपि-भूधरः ।

अमृता०—२३१. सूत्रेति । अवधारणे गभ्यमाने सूत्रकर्मणि पूर्वपदे ग्रहे रत् प्रत्ययः स्यात् । सूत्रग्रह इति—सूत्रं गृह्णात्येवेत्यर्थः, सूत्रग्रहणस्याव्यभिचार्युपयोगितास्तीति तात्पर्यम् । सूत्रग्राह इत्यत्र तु केवलं तद् ग्रहणं बोध्यते नत्वव्यभिचारेण धारणमिति भेदः ।

अमृता०—२३२. कर्मणीति । कर्मणि पूर्वपदे अर्हतेरुत्तरे कर्तरि अत् स्यात् । कृष्णार्ह इति—कृष्णाही रुक्मिणी, टित्वाभावात् लक्ष्म्यामाप् । योग्यार्थं च प्रयोगप्राचुर्यमस्ति, कृष्णार्हं माल्यम्, कृष्णाही तुलसीत्यादि ।

अमृता०—२३३. शस्त्रे इति । शस्त्रे कर्मपूर्वपदे धृञ्धारणे इत्यस्मात् कर्तरि अत् प्रत्ययः स्यादणोऽपवादः । सूत्र दण्डयोः कर्म पूर्वपदयोः स्तु स न भवति; किन्तु अणोऽपवादः । चक्रं सुदर्शनाख्यं धरतीति चक्रधरः श्रीवासुदेवः । एवं शूलधरो महेश इत्यादि । सूत्रग्रहणादिति—सूत्रस्य शस्त्रत्वाभावेऽपि यत् तन्निषेधः कृत् स्तनेदं ज्ञापितम्—शस्त्रव्यतिरिक्ते च पूर्वपदे धृञोऽत् भवतीति, अन्यथा अप्राप्ते तु निषेधाप्रसङ्गात् । ततश्च भूधरः पयोधर इत्यादयश्च सिध्यन्तीति पलितम् । कालो दण्डधर इत्यमरः निर्वाचनन्तु अल्प्रत्ययान्तेन धर शब्देन पश्चात् समास इति बोध्यम् ।

बाल०—स्तम्बे । हस्तिनि वाच्ये स्तम्बेरमः साधुः । स्तम्बे रमत इत्यर्थे निपातात् विष्णुभक्तिमहाहराभावश्च स्तम्बो गुच्छस्तृणादिन इत्यमरः । इभः स्तम्बेरमः पद्मीत्यमरः । कर्णे सूचके वाच्ये कर्णेजपः साधुः । कर्णेजप इति कर्णे जपतीत्यर्थे निपातात् विष्णुभक्तिमहाहराभावश्च । कर्णेजपः सूचकः स्यादित्यमरः । साधु इति एतौ साधू ॥२३१॥

बाल०—शमि । शमि पूर्वपदे सति धातोर्हत्तरे संज्ञायामद्भवति । शेतेरित्यस्यानुवृत्तिशङ्कानिरासार्थं धातोरिति कृतं । शङ्कर इति शं कल्याणं करोतीत्यर्थः । शङ्करः शिवः । शम्बर इति वृत्र वरणे स्वादिः । दैत्य इति दैत्यविशेष इत्यर्थः ॥ २३२ ॥

बाल०—अधि । अधिकरणे पूर्वपदे सति शेतेरुत्तरेऽद्भवति । करणे पार्श्वदौ च पूर्वपदे सति शेतेरुत्तरे अद्भवति । क्षीरोदशय इति क्षीरोदे शेते इत्यर्थः । क्षीरोदः क्षीरसमुद्रः । उदरशय इति उदरेण शेते इत्यर्थः । एवं पृष्ठशय इति । पृष्ठन्तु चरमं तनोरित्यमरः ॥ २३३ ॥

२३४. स्तम्बेरमो हस्तिनि कणेजपः सूचके साधू ।

२३५. शमि धातोरत् संज्ञायाम् ।

शङ्करः । शम्बरो दैत्यः ।

२३६. अधिकरणे शेतेरत्, करणे पार्श्वदौ च ।

क्षीरोदशयः । तथा पार्श्वभ्यां शेते पार्श्वशयः उदरशयः पृष्ठशयः ।

२३७. उत्तानादिषु च ।

उत्तानः शेते उत्तानशयः । अवमूर्द्धा शेते अवमूर्द्धाशयः ।

अमृता०—२३४. स्तम्बेरम इति । हस्तिनि वाच्येऽत् प्रत्ययेन स्तम्बेरम इति साधुः स्यात्, तथा सूचके वाच्ये कर्णेजप इत्यपि साधुः स्यात् । स्तम्बे गुल्मे रमत इति स्तम्बेरमः करी । अप्रकाण्डे स्तेम्ब गुल्मौ इत्यमरः । अत्प्रत्ययेनार्थं विशेषो विष्णुभक्त्यलोपश्च निपातफले । एवं कर्णे जपतीति कर्णेजपः सूचकः, रहः कुमन्त्रणादाता । अन्यव स्तम्बेरन्ता उष्ट्रः, कर्णे जपिता मशक इत्यादौ न समासः ।

अमृता०—२३५. शमीति । शमित्यव्यये पूर्वपदे कर्तरि संज्ञायां धातोरुत्तरे अत् स्यात् । शम् कल्याणं करोतीति शङ्करः शिवः, धातोरन्तस्य गोविन्दः । धात्वधिकार सत्त्वेऽपि पुनर्धातुग्रहणं—कृत्रो हेतु ताच्छील्येत्यादि वक्ष्यमाण ट प्रत्यय बाधनार्थम् ।

अमृता०—२३६. अधिकरण इति । अधिकरणे पूर्वपदे शेतेरुत्तरे कर्तरि अत् स्यात् । तथा पार्श्वदि शब्दे करण पूर्वपदे च शेतेरत् भवति । क्षीरोद शय इति—क्षीर समुद्रे शेते इति जीवान्तर्यामी विष्णुरित्यर्थः । शीङ् स्वप्ने, गोविन्दः । एवं जलशयः विलशय इत्यादि । उदरशय इति उदरेण शेते इत्यर्थः ।

अमृता०—२३७. उत्तानेति । उत्तानादिषु च कर्तृपूर्वपदेषु शेतेरत् स्यात् । उत्तानः शेते इत्यर्थः । उत्तानशयः पृष्ठशयश्चैकार्थः । उत्ताव ऊर्ध्वमुखः, अवमूर्द्धा अधोमुख इत्यर्थः ।

बाल०—उत्ता । उत्तानादिषु च पूर्वपदेषु सत्सु शेतेरुत्तरे अत् भवति । उत्तान इति उत्तानः सन्नित्यर्थः । उत्तान ऊर्ध्वमुखः । अवमूर्द्धेति अवमूर्द्धा सन्नित्यर्थः । अवमूर्द्धा अधोमुखः ॥ २३४ ॥

बाल०—दिग्ध । दिग्धसहाद्योत्तरस्मात् शेतेरुत्तरे अत् भवति । दिग्धसहशय इति दिग्धेन सह शेते इत्यर्थः ॥ २३५ ॥

बाल०—गिरौ । गिरौ पूर्वपदे सति तु शीङो गिरिशः साधुः । गिरिश इति गिरौ शेते इत्यर्थे निपातादत् ईसमहरश्च । गिरिशः शिवः ॥ २३६ ॥

बाल०—अधि । अधिकरणे भिक्षादिषु पूर्वपदेषु सत्सु चरेरुत्तरे टो भवति । वृन्दावनचर इति चर गतौ । लक्ष्यान्तु वृन्दावनचरीति । आदिपदेन आदायचर इति ॥ २३७ ॥

२३८. दिग्धसहपूर्वाच्च ।

दिग्धसहशयः ।

२३९. गिरौ तु गिरिशः साधुः ।

२४०. अधिकरणे भिक्षासेना दायेषु च चरेष्टः ।

वृन्दावने चरति वृन्दावन चरः । भिक्षां चरति भिक्षाचरः । सेनां चरति सेनाचर इत्यादि । कथं सहचरी ? चिन्त्यमिति पुरुषोत्तमः । कालिक विशेष परत्वात् सह एकस्मिन् काले चरतीति चिन्तनीयम् ।

अमृता०—२३८. दिग्धेति । दिग्धसहः पूर्वोयस्मात् तादृशात् शोतेरत् स्यात् । दिग्धेन-विषाक्तशरेण सह शेत इति दिग्धसहशयः कश्चित् ।

अमृता०—२३९. गिराविति । गिरौ पूर्वपदे तु ङीङः अत् प्रत्ययेन गिरिशः साधुः स्यात् । गिरौ पर्वते शेत इति गिरिशः शिवः, निपातादीरामहरः ।

अमृता०—२४०. अधिकरण इति । अधिकरणे पूर्वपदे तथा भिक्षा सेना आदायेषु च पूर्वपदेषु चर धातोरुत्तरे कर्त्तरि ट प्रत्ययः स्यात् । टइत् अराम शेषः । भिक्षादीनां पृथग् ग्रहणमन्तधिकरणार्थम् । वृन्दावनचर इति चर गतौः, टित्वात् लक्ष्म्यामीप्—वृन्दावन-चरी गोपी । एवं कुरुषु चरति कुरुचरः कुरुचरीत्यादि । भिक्षां चरतीति—भिक्षादिष्वन्तधिकरणेष्विति तात्पर्यात् कर्मणि दशितम्, एतदपि न तन्त्रम्, करणेऽपि स्यात्—भिक्षया चरति, सेनया चरतीत्यादि ।

इत्यादि पदेन आदायचरः, स्वयंग्राहीत्यर्थः । द्विषन् वनेचराग्र्याणां त्वमादायचरो वने इति भट्टिः । आङ् पूर्वाद् दाञ् क्तवो यप् आदायः । अस्य तु सकर्मकत्वेऽपि अत्रा-विवक्षितकर्मत्वेन सापेक्षत्वाभावाच्च हि समासबाधः । सापेक्षत्वेऽपि वचनसामर्थ्यात् प्रत्यय इति प्रसादः । चिन्त्यमिति—भिक्षादिषु ग्रहणाभावात् टप्रत्ययासिद्धेऽपि ईप्विधानं चिन्तनीयम्, असङ्गतमिदं तदभिप्रायः । स्वयं समाधत्ते—कालिकेति सहशब्दस्य काल-विशेषार्थत्वादधिकरणता सम्भवेदेतिन विशेष इत्येवं समाधेयमित्यर्थः ।

बाल०—रात्रि । व्यक्तार्थमेतत् । विकल्पेन मुमुविधानं निपातफलं । द्वी राक्षस-वाचकौ १ २३८ ॥

बाल०—पुरो । पुरोऽग्रतोऽग्रेषु पूर्वपदेषु सत्सु सृ गतावित्यस्मादुत्तरे टो भवति । पुरःशब्दोऽव्ययं । अग्रत इति तस्यन्तं । अग्र इति सप्तम्यन्तं एतद्वयमप्यव्ययं । पूर्वं । पूर्वं कर्त्तरि पूर्वपदे सति सरतेरुत्तरे टो भवति । पुरःपुर इति पुरः सरतीत्यर्थः । कर्त्तरीति किं । पूर्वं देशं सरतीति पूर्वसारः ॥ २२६ ॥

बाल०—शब्द । हेतुताच्छीलानुलोम्येषु गम्यमानेषु शब्दादीन् वर्जयित्वा कर्मणि पूर्वपदे सति डुकृञ् उत्तरे टो भवति । आनुलोम्यं अनुकृत्यं । सर्वार्थकरी हरिभक्तिरिति,

२४१. रात्रिचररात्रिश्चरौ द्वावपि साधू ।

२४२. पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सरते ष्टः, पूर्वकर्त्तरि च ।

पुरःसरः अग्रतःसरः अग्रेसरः । पूर्वः सरतीति पूर्वसरः ।

अमृता—२४१. रात्रीति । सुगमम् । रात्रिश्चर इत्यत्र मुमागमो निपातफलम्, रात्रिचर इति तु रात्रौ चरतीत्यधिकरणे सिध्यत्येव, किन्तु अर्थ विषये हि निपात चरितार्थता, राक्षसार्थे हि हृदी । राक्षसः कौणपः क्रव्यादित्यादौ रात्रिश्चरो रात्रिचर इत्यमरात् ।

अमृता०—२४२. पुर इति । पुर आदिषु त्रिषु पूर्वपदेषु सृधातोः कर्त्तरि टप्रत्ययः स्यात्, तथा पूर्वशब्दे कर्त्तृपूर्वपदे च सरतेः टप्रत्ययः स्यात् । पुरः शब्दोऽव्ययमग्रवाची । पुरः सरति गुच्छति, यः स पुरः सरः । एवमग्रतः सरः । अग्रे इति सप्तमीप्रतिरूपक-मध्ययम् । पूर्वशब्देन प्रथमस्थित उच्यते । कर्त्तरीति किम्—पूर्वदेशं सरतीति पूर्वसारः, अणेव ।

अत्र हरिभक्तेर्हेतुत्वं । ताच्छील्ये मालाकरोवैष्णवस्तत्स्वभाव इत्यर्थः । आनुलोम्ये वृत्तनकरः सेतकः आचार्यचित्तानुवर्तनपर इत्यर्थः । शब्दकार इत्यत्र अणेव । क्रमदीश्वरेण शास्त्रकुम्भकर्मक्रमाणामपि वर्जनं कृतमिति ज्ञेयं ॥ २४० ॥

बाल०—आद्य । आदिप्रभृतिषु कर्मसु पूर्वपदेषु सत्सु डुकृञ् उत्तरे टो भवति । संख्यावाचके कर्मणि पूर्वपदे सति डुकृञ् उत्तरे टो भवति । दिवादौ कर्मणि पूर्वपदे सति डुकृञ् उत्तरे टो भवति । तदादौ कर्मणि च पूर्वपदे सति डुकृञ् उत्तरे टो भवति । कियत् । कियत्तद्वहुषु कर्मसु पूर्वपदेषु सत्सु डुकृञ् उत्तरे अद्भवति । अत्र सूत्रे कियत्तदव्ययं ज्ञेयं, पूर्वत्र तदादिग्रहणात् । बहुशब्दस्तु पूर्वत्र संख्येयपरः, अत्र संख्यापरः ज्ञेयः, उभयत्र ग्रहणसामर्थ्यात् । अत्रापीति । अत्रेति अद्विहिते सूत्रेऽपि विकल्पः स्यादिति या आह तस्यां प्रक्रियाकौमुद्यां भ्रमो नियमत्वादित्यर्थः । आदिकर इति आदि करोतीत्यर्थः । दिवाकरः सूर्यः, निशाकरश्चन्द्रः । विभाकरादयस्त्रयः सूर्यवाचकाः । अद्विधानस्य फलमाह किङ्करीति । किङ्करीत्यपि दृश्यते इति । तथाच न्यासः । इदानीं याति किङ्करीति ॥ २४१ ॥

बाल०—कर्म । भृत्ये वाच्ये कर्मणि पूर्वपदे सति कृञ् कर्मकरोनिपात्यते । भृत्ये इत्यत्र भृतावति वा पाठः । भृतौ गम्यमानायामित्यर्थः । भृतिर्वेतनं । भृतकोऽभृतिभुक् कर्मकरो वैतनिकोऽपि स इत्यमरः । टविधानं निपातफलं । कर्मणि भृताविति भाषावृत्तिः सूत्रेण दृशि । पशौ वाच्ये कर्मणि पूर्वपदे सति हृञ् हरण इत्यस्य दृशिहरि-नाथहरी निपात्येते । इद्विधानं निपातफलं । इतिहरिश्चा । नाथहरिः सिंह इति भाषावृत्तिः । आत्म । कर्मणि पूर्वपदे सति डुभृञ् धारणपोषणयोरित्यस्य आत्मम्भर्यादयो निपात्यन्ते । इद्विधानं पूर्वपदान्नुम् च निपातफलं । उभौ चात्मम्भरिः कुक्षिम्भरिः, स्वोदरपूरक इत्यमरः । स्वम्ब । व्रीहौ वाच्ये कर्मणि पूर्वपदे सति कृञ् स्तम्बकरिनिपात्यते । वत्सु वाच्ये

२४३. शब्दश्लोक कलह गाथा वैर चाटु सूत्र मन्त्र पदवर्ज
कर्मणि डुकृञ् ष्टो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ।

सर्वार्थकरी हरिभक्तिः । ताच्छील्ये व्यसनकरः । आनुलोम्ये-प्रीति
करः । पितुर्वक्त्रकरं राममिति भट्टिः (५१८८) नेह— शब्दकारः
श्लोककार इत्यादि ।

अमृता०—२४३. शब्देति । हेतौ ताच्छील्ये आनुलोम्ये चार्थे शब्दादि नवशब्दान्
वर्जयित्वा अन्यस्मिन् कर्मणि पूर्वपदे डुकृञ् धातोः टप्रत्ययः स्यात् । हेतुरव्यभिचारि
कारणम्, ताच्छील्यं तत्स्वभावता, आनुलोम्यमानुकूल्यमित्यर्थः । सर्वार्थकरीति—सर्वेषां
मर्थानामव्यभिचारि कारणं हरिभक्तिः तां विना धर्मार्थं काममोक्षेषु चतुः पुरुषार्थेषु
कर्मज्ञानयोगेषु वा न कोऽप्यर्थः स्वतः सिध्यतीत्यर्थः । एवं यशस्करी विद्या, श्रयस्करः
सत्सङ्ग इत्यादि । व्यसनकर इति—व्यसनं कदम्बासं कर्तुं शीलमस्येत्यर्थः । एवं माला-
करः, प्रदक्षिणकर इत्यादि । वाक्यकरमिति—अनुकूलतया पितुर्वक्त्रं पालयतीत्यर्थः ।
एवं वचकरः, आदेशकरः शिष्य इत्यादि । प्रत्युदाहरति—नेहेति । शब्दादिषु तु अणव,
अतस्तदपवादोऽयं टः । एवं खलु हेत्वादि विरहेऽपि न टः किन्तु अणव—भाष्यकारः ।

शकृति कर्मणि कृञ् शकृत्करिनिपात्यते इद्विधानं निपातफलं । धान्यं ब्रीहि स्तम्बक-
रिरित्यमरः । शकृत्करिस्तु वत्सः स्यादिति चामरः । फले । अवन्ध्यवृक्षे वाच्ये कर्मणि
पूर्वपदे सति ग्रहधातोः फलेग्रहिनिपात्यते । इद्विधानं अरामस्य एत्वञ्च निपातफलं । वन्ध्यः
फलरहितो वृक्षः । सर्वेषां वृत्तिमाह कर्मेति । कृञ्गादीनामित्यादिपदेन ह्यङ्कुञ्जग्रहं
ग्रहणं । एते कर्मकरादयः । भर्तृहरिविप्रो भट्टिकारः ॥ २४२ ॥

बाल०—स्तन । स्तनशुन्योः कर्मणोः पूर्वपदयोः सत्योः घेट् पाने इत्यस्मादुत्तरे
खश् भवति । नासि । नासिकादिषु कर्मसु पूर्वपदेषु सत्सु घेटो धमश्चोत्तरेखश् भवति ।
शर्द्धे । शर्द्धे कर्मणि पूर्वपदे सति जहातेरुत्तरे खश् भवति । विधु । विधुतिलयोः कर्मणोः
पूर्वपदयोः सतोः तुद उत्तरे खश् भवति । मुमिति सर्वेश्वरान्तेत्यादिनेति शेषः । स्तनन्धय
इति घेट् पाने शिवत्वात् नरामान्तपाठः । कृष्णधातुकत्वात् शप् अरामहरः । एवमन्यत्रच
ज्ञेयं । वामनश्चेति सर्वेश्वरान्तेत्यादिनेति शेषः । नासिकान्धय इति घेट् पाने मुम्
वामनश्च । नासिकान्धम इति धमा शब्दाग्निसंयोगयोः धमो धमः । नाडिन्धय इति मुम्
वामनश्च । एवमिति । ततश्च मुष्टिन्धयः मुष्टिन्धम् इत्यादि । मुञ्जेति । मुञ्जकूलास्यपुष्पेषु
कर्मसु पूर्वपदेषु सत्सु घेट् पाने इत्यस्मादुत्तरे खश् वा भवतीति केचिद्वदन्ति । मुञ्जन्धय
इत्यादीत्यादिपदेन कूलन्धयः आस्यन्धयः पुष्पन्धय इति मुञ्जन्धम इत्यादि च । शर्द्धेजह
इति ओ हाक त्यागे खशि कृते शप् तस्य महाहरः जुहोत्यादित्वाद्द्विर्वचनं शनानारायण-
योरारामहरो निर्गुणकृष्णधातुक इति आरामहरः मुम् शर्द्धे जहातीत्यर्थः । शर्द्धेः कुत्सित-
शब्दः । शृधु अपानशब्दे भावे घण् । विधुन्तुद इति तुद व्यथने विधुं तुदति इत्यर्थः ।
विधुश्चन्द्रः । विधुन्तुदो राहुः ॥ २४३ ॥

२४४. आद्यन्तानन्त बहु-नान्दी-लिपि-लिवि-भक्ति-वलि-कर्त्तृ-
चित्र क्षेत्र-जंघा-वाहु-धनुररुस-संख्यादि-दिवादि-तदादिषु
कर्मसु डुकृञ् षः, कियत्तत्बहुष्वत् ।

अत्रापि विकल्पस्तस्यां भ्रमः । आदिकरः अन्तकरः अनन्तकर इत्यादि,
संख्यायाम्—एककरः द्विकर इत्यादि । दिवादौ दिवाकरः निशाकरः
विभाकरः भास्करः प्रभाकरः । तदादौ तत्करः यत्कर इत्यादि । तथा
किङ्करीति किङ्करीत्यपि दृश्यते ।

२४५. कर्मकरो भृत्ये, दृतिहरि नाथहरी पशौ, अत्मम्भर्युद-
रम्भरि कुक्षिम्भर्यादयः, स्तम्बकरि शकृत् करो ब्रीहि
वत्सयोः, फलेग्रहि रबन्ध्यवृक्षे ।

अमृता०—२४४. आद्येति । आदिप्रभृतिषु कर्मपूर्वपदेषु तथा संख्यादौ, दिवादौ
तदादौ च कर्मणि पूर्वपदे डुकृञ् उत्तरे टप्रत्ययः स्यात्, एषु मध्ये किं यत् तत् बहुषु पूर्वपदेषु
अत् प्रत्यय एव भवति न तुटः । विकल्पस्तस्यां भ्रम इति—कियत्तद् बहुषु कृजोऽञ्
विधानमिति वार्तिकम् । तस्मात् प्रक्रियामतं भ्रमात्मकम्, केनापि तत् समर्थितत्वाभावा-
दिति भावः ।

दिवाकरादयः सूर्यवाचिनः, निशाकरश्चन्द्रः । तत्कर यत्करौ अत् प्रत्ययान्तौ, तेन
लक्ष्म्यां तत्करा यत्करेति । ननु तर्हि तदादौ पूर्वपदे टविधानस्य का चरितार्थता ?
श्रूयताम्—तद् यदभ्यामितरेषु (अर्थादेदादिषु) पूर्वपदेषु टो भवेदेव, एतत्करी इदङ्करीति ।
किङ्करीत्यपि दृश्यते इति—सूत्रमिदं हेतुताच्छील्यानुलोम्येतरविषयकम्, हेत्वादौ गम्यमाने
तु पूर्वोक्तसूत्रेण तदादिष्वपि टो भवति । तेन किं कर्त्तुं शीलमस्या इत्याद्यर्थे किङ्करी च
सिद्धौ न बाधः । अतश्च—“भज सखे भवत्किङ्करीः स्म नः”, क्वचिदपि स कथा नः
किङ्करीणां गृणीते” इत्यादयः श्रीशुक प्रयोगाश्चोपपद्यन्ते ।

अमृता०—२४५. कर्मेति । भृत्ये वाच्ये कर्म शब्दे पूर्वपदे कर्मकर इति निपात्यते ।
भृत्यो वेतनभुक् सेवकः । निपातात् टः, अर्थ विशेषश्च । अन्यत्र कर्मकारः शिल्पिविशेषः ।

बाल०—अरु । अरुन्तुद इति वृत्तिमाह अरुस् इत्यादीति । अरुन्तुद इति निपात्
खश् अरुःशब्दस्य सलोपश्च अरुस्तुदतीत्यर्थः । अरुन्तुदस्तु मर्मस्पृगित्य मरः । जन्मेजय
इति निपातात् ण्यन्तात् एजृ कम्पने इत्यस्मात् खश् रामधातुकत्वाभावात् न णेर्हरः
गोविन्दः ए अय् मुम् अरामहरश्च । अत्र जनमेजय इत्यपि दृश्यते, जनमेजयतीत्यर्थः ।
कूलमुद्रुज इति रुजो भङ्गे निपातात् खश् मुम् । कूलमुद्रुह इति वह प्रापणे निपातात्
खश् । अभ्रं लिह इति लिह आस्वादने निपातात् खश् अभ्रं मेघः । बाहुं लिह इति च
भवतीति जुमरादिमतं ॥ २४४ ॥

कर्मादि कर्मणि पूर्वपदे कृञादीनामेते निपात्यन्ते । स्यादबन्ध्यः फले-
ग्रहिरित्यमरः । फले ग्रहीन् हंसि वनस्पतीनामिति भर्तृहरि विप्रः
(भट्टिः २।३३) ।

२४६. स्तनशुन्योः कर्मणो धेटः, नासिकादिषु धमश्च, शब्दे
जहातेः, विधु-तिलयो स्तुदः खश् ।

पशौ वाच्ये दृतिनाथयोः कर्मपूर्वपदयोर्हरतेः इप्रत्ययेन दृतिहरि नाथहरी निपात्येते । दृति
हरिः कुक्कुरः । नाथस्वस्वाभिनं हरतीति नाथहरिः पशुविशेषः । पूर्ववत् निपातफले ।
आत्मम्भरीति—आत्मादिषु कर्मपूर्वपदेषु भृञ् इप्रत्ययेन आत्मम्भर्यादयो निपात्यन्ते ।
इविधानं पूर्वपादात् नुम् चात्र निपात फले । आत्मम्भरिः औदरिकः, सएवार्थ उदरम्भरि
कुक्षिम्भरि शब्दयोरपि । स्तम्ब करीति—स्तम्बे कर्मपूर्वपदे ब्रीह्यर्थे डुकृञ् इप्रत्ययेन
स्तम्बकरिः, तथा शकृत् कर्मपूर्वपदे वत्सेऽर्थे डुकृञ् इप्रत्ययेन शकृत्करिः निपात्यते ।
इविधानं विशेषार्थश्च निपातफले । ब्रीहि धान्यादि शस्य, शकृत् पशुविष्टा । फलेग्रहिरिति
—अबन्ध्य वृक्षै वाच्ये फले कर्मपूर्वपदे सति गृह्णातेः इ प्रत्ययेन फलेग्रहि रिति निपात्यते ।
इविधानं पूर्वपदस्य एत्वञ्च निपातफले । बन्ध्यः फलहीनः, तद्विपरीतः अबन्ध्यः ।
फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिः फलवान् वृक्ष इत्यर्थः । अमरवाक्येन भट्टि प्रयोगोत्प्लेखेन च
तत् समर्थयते—स्यादबन्ध्य इत्यादि । भर्तृहरि भट्टिकाव्यकारः ।

अमृता०—२४६. स्तनेति । स्तनशुनी शब्दयोः कर्मपूर्वपदयोः धेट् पाने धातोः
खश् प्रत्ययः स्यात्, नासिकादिषु कर्मपूर्वपदेषु धमा शब्दाग्नि संयोगयोरित्यस्माच्चोत्तरे
चकारात् धेटश्चोत्तरे खश् भवति । शब्दे कर्मपूर्वपदे जहाते रुतरे खश् स्यात्, तथा विधु-
तिलयोः कर्मपूर्वपदयोः तुद व्यथने इत्यस्माच्च खश् भवति : सर्वत्र कर्त्तरीत्युन्नेयम् ।
मुमिति—खित्त्वेन सर्वेश्वरान्तपूर्वपदस्येत्यादिना मुम् वामनश्च ।

बाल०—मित । मित-नखपरिमाणेषु कर्मसु पूर्वपदेषु सत्सु पच उत्तरे खश् भवति ।
परिमाणं प्रस्थादि । मितम्पच इति मितशब्दोऽल्पार्थः । प्रस्थम्पच इति प्रस्थशब्देन
तत्परिमिततण्डुलादिकमुपचारेणाभिधीयते । एवं द्रोणम्पच इति । अस्त्रियमाढकद्रोणौ
खारी वाहो निकुञ्चकः । कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः तूरिमाणार्थकाः पृथगित्यमरः ।
मितार्थस्यापीति गृहणमिति शेषः । इत्येक इति क्रमदीश्वरादयः इत्यर्थः । अत्र स्वसम्मति
सूचयितुं भट्टिप्रयोगं दर्शयति पान्ताविति ॥ २४५ ॥

बाल०—असूर्य । वृत्तिमाह कर्मपूर्वपदत्व इति । सूर्यमपि न पश्यतीत्यर्थकथनं ।
असूर्यम्पश्ये इति निपातात् खश् नञः पूर्वनिपातश्च दृशः शश्य मुम् । ललाटन्तप इति
तप सन्तापे निपातात् खश् । ललाटन्तपः सूर्य इति पुरुषोत्तमः । प्रियम्बद इति वद
व्यक्तायां वाचि निपातात् खश् । परन्तप इति ललाटन्तप इतिवत् । वाचंयम इति यम्
उपरमे निपातात् खश् । पूर्वपदादमुम् च निपातादेव इषु गमि यमां छः शिव इत्यपि न

मुम् स्तनन्धय । वामनश्च शुनिन्धयः, नासिकन्धयः नासिकन्धमः, ना-
डिन्धयः नाडिन्धमः । एवं मुष्टि घटी खारी वातेषु मुञ्जकूलास्य पुष्पेषु
धेट इति केचित् । मुञ्जन्धय इत्यादि । शर्द्धञ्जहः विधुन्तुदः तिलन्दुदः ।
२४७. अरुन्तुद - जन्मेजय - कूलमुद्रुज - कूलमुद्रुज - कूलमुद्रहाभं
लिहाः ।

अरुस इत्यादि कर्मपूर्वपदत्वे तुदादिधातूनामेते साधवः । बाहंलिहोऽ-
पीत्येके ।

स्तनन्धय इति—शिशुरित्यर्थः, खश् प्रत्ययस्य शित्वेन शिवत्वात् घटो नारामान्त-
पाठः, तथा कृष्णधातुकत्वात् शप् अराम हरश्च । शुनी कुक्कुरी, शुनिन्धय स्तत् शावकः ।
नासिकादिषु इत्यत्रत्यादिपदं विवृणोति—एवं मुष्टीत्यादिभिः । तेन मुष्टिन्धयः मुष्टिन्धम्
इत्यादयो वेदितव्याः । मुञ्जोति—केचिदिति वोपदेवः कालापाश्च । मुञ्जकूलास्य पुष्पाद्
धेट इति तत् सूत्रम् । तत्र—मुञ्जादिषु केचिदिच्छन्ती दुर्गसिंहः । शर्द्धञ्जह इति—ओहाक
त्यागेधातुः, जुहोत्यादेः शपो महाहरो द्विर्वचनम्, शनानारायणयोरित्यानामहरः, मुम् ।
शर्द्धं कुत्सितशब्दं जहातीति शर्द्धञ्जहो माषः । विधुं चन्दं तुदतीति विधिन्तुदो राहुः ।

अमृता०—२४७. अरुन्तुदेति । स्वयमेववृत्तिरुक्ता—अरुसित्यादिना । अरुः मर्म
तुदति पीडयतीति अरुन्तुदः, निपातात् पूर्वपदस्य सलोपः । जन्मेजय इति—जन्म एजयति
कम्पयतीति, एजकम्पनेष्यन्तः निपातात् खश्, राम धातुकपरत्वाभावान्न णेर्हरः, गोविन्दः,
एअय्, जन्मन् शब्दस्य संसारहरो मुमाभावश्च निपात फले । जनमेजय इति तु खशा
सिध्यत्येव, जनं लोकमेजयतीति । कूलमुद्रुजइति—कूलमुत् रुजतीति रुजो भञ्जे ।
उत्पूर्वत्वे नदार्थे साधुः । एवं कूलमुद्रवहो नदः । अम्रंलिह इति—अभं मेघं लिहति
स्पृशतीति पर्वतो वायुर्वेत्यर्थः । वहंलिह इति—एकेकालापा इत्यर्थः । तथाहि—वहंलिहा-
भ्रंलिह परन्तपेरस्मदाश्चेति तल्लक्षणम् ।

प्रवर्त्तते । वाचंयमो मुनिः । सर्वसह इति सह मर्षणे निपातात् खश् । ननु असूर्यम्पश्य
इत्यस्य सूर्यमपि न पश्यति इति यदर्थकथनं केतं तत् कथं संगच्छतामिति चेत्तत्राह
भिन्नक्रमोऽयं नञिति । भिन्नः पृथक् क्रमो यस्येति विग्रहः । अन्यत्रापीति दृश्यत इति
भिन्नक्रमो नञिति शेषः । अपुनर्गेया इति पुनर्न गीयन्त इत्यर्थः । अश्राद्धभोजीति श्राद्ध
न भुङ्क्त इत्यर्थः । आदिग्रहणादिति सूत्र इति शेषः । अरिन्दम इति दम् उपशमे निपातात्
खम् । यद्यप्ययमकर्मकस्तथापि अन्तर्भूतप्यर्थत्वात् सकर्मकता अरि दयमतीत्यर्थः । अरि
शत्रुः । सकर्मकोऽप्ययं दृश्यते । दमित्वाप्यरिसंघातानिति भट्टिः । उग्रम्पश्य इति निपातात्
खश् दृशः पश्यः ॥ २४६ ॥

बाल०—अन्य । अन्येति आदिग्रहणादिति शेषः । इरयेति । इरा पृथ्वी जलञ्च ।
इरा भूवाक्सूराप्सु स्यादिति नानार्थवर्गः । इरम्मद इति निपातात् खश् दिवादेः

२४८. मित-नख-परिमाणेषु पचः खश् ।

मितम्पचः नखम्पचः प्रस्थम्पचः द्रोणम्पचः । मितार्थस्यापीत्येके,
अल्पम्पचः । पान्तावल्पपचान्मुनो निति भट्टिः । ६ । ८७ ।

२४८. असूर्यम्पश्य - ललाटन्तप - प्रियस्वद - परन्तप - वाचंयम्
सर्वसहादयश्च ।

कर्म पूर्वपदत्वे दृश्यादीनामेते साधवः । सूर्यमपि न पश्यति असूर्यम्पश्य
इत्यादि । भिन्नक्रमेऽयं नञ् । अन्यत्रापि दृश्यते अपुनर्गोयाः श्लोकाः,

अमृता०—२४८. मितेति । मितनख-परिमाणवाचिषु कर्मपूर्वपदेषु पचतेः खश्
स्यात् । मितमल्पम्, मितम्पचा ब्राह्मणी । नखम्पचा यवागूः । प्रस्थम्पच इति—प्रस्थ
शब्दः परिमाणवाची, उपचारेण तत्परिमितं द्रव्यमुपस्थापयति । एवं द्रोणम्पच इति
च । द्रव्यमानमेवात्र विवक्षितं नतु कालसंख्या परिमाणम्, तेन मासं पचति, एकं पचती-
त्यादौ वाक्यमात्रं तिष्ठेन्नतु खश् स्यात् । मितशब्देन तदर्थश्चाभिप्रेत इत्याह—
मितार्थस्यापीत्येक इति । अत्र च स्वमतं सूचयितुं भट्टिः प्रयोगमुदृङ्कयति—पान्ता-
वल्पम्पचानिति । अल्पम्पचान् मुनीन् पान्तौ रक्षयन्तौ गिरि एव आगतौ (आवाम्) इति
श्रीरामोक्तिः ।

अमृता०—२४८. असूर्येति । वृत्तिमाह—कर्मपूर्वपदत्व इत्यादिना । असूर्यम्पश्य
इति—शिवपरत्वाद दृशेः पश्यादेशः, मुमु । सूर्यमपीत्यादि अर्थ कथनम् । अत्रदृशिना हि
नञः सम्बन्धो न किन्तु सूर्येणेत्याचष्टे—भिन्न क्रमेऽयं नञिति । भिन्नः क्रमोऽन्वयो यस्येति
विग्रहः । सूर्येण नञः सम्बन्धे नञ् पर्युदासः स्यात्, तथा च सति सूर्येतरं चन्दादिकं पश्य-
तीत्यर्थे अपद्यते, सतु नाभिप्रेतः किन्तु दृशिक्रियया सहान्वयात् क्रममिति क्रम्य अन्वेतीति
प्रसह्यप्रतिषेधोऽयमिति केचित् । तेनात्र असमर्थत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । वस्तुतो
गुप्तिपरोऽयं प्रयोगः । तथाहि—असूर्यम्पश्या राजमहिष्यः : एवं नाम राजदारा गुप्ताः,
यदपरिहार्यदर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्ति किमुत परपुरुषमिति प्रयोक्तुराशयः । यदा तु सूर्येतर
दर्शनं विवक्षितं तदा नैव भवेत् खश्, अनभिधानात् । एवम्विधाः प्रयोगा अन्यत्र च

श्यास्याभावश्च मुमु वामनौ । इरम्मदो वज्राग्निः । नात्र कर्मणः पूर्वपदत्वं । पशम्बद
इति निपातात् खश् ॥ २४७ ॥

बाल०—अधि । अधिकरणे वाच्ये च खश् भवति । आदिग्रहणादिति शेषः ।
पाणिन्धम इति निपातात् खश् धमो धमः । नाडिन्धम इति निपातात् खश् धमो धमः
मुमु वामनौ । मणिन्धम इति । केषाञ्चिन्धमते मणिन्धमकरन्धमौ च भवतः । द्विषन्तमिति ।
द्विषन्तं तपति तापयति वा इत्यर्थे द्विषन्तपः द्विषत्तापश्च भवति । इत्यपि केचिदिति
वदन्तीति शेषः । द्विषन्तप इत्यत्र द्विषच्छब्दस्यान्तः लुग्भवतीति तेषां मतं ॥ २४८ ॥

अश्राद्धभोजीत्यादि । आदि ग्रहणात् अरिन्दमः, उग्रं यथा स्यान्तथा पश्यति उग्रम्पश्यः ।

२५०. अन्य पूर्वत्वे च ।

इरया माद्यति इरम्मदः, वशः सन् वदति वशम्बद इत्यादि ।

दृश्यन्त इत्युदाहरति—अपुनर्गोया इत्यादिना । अत्रापि नञः सम्बन्धो गैधातुना, नकिन्तु पुनरित्यव्ययेन, सकृद् गानात् परं पुनर्न गीयन्ते इत्यर्थः । एवमश्राद्धभोजीति भुजि क्रियया हि नञः सम्बन्धो नतु श्राद्धेन । तेनात्र श्राद्धभोजनं हि प्रतिषिध्यते नतु श्राद्धेतर भोजनं व्यवस्थीयत इति तात्पर्यम् । तदेतत् समास प्रकरणे स्पष्टीभविष्यति ।

ललाटन्तपः सूर्यः, प्रियम्बदः प्रियभाषी । परान्शत्रून् तापयतीति परन्तपो राजा, वाचंयमो मौनो, सर्वसहा धरणी । आदिपदेनान्यांश्च संगृह्णाति—अरिन्दम इत्यादि । अरीन् शत्रून् दमयतीति वीरः, उग्रम्पश्यः शनिश्चरः । एवं वातमजन्तीति वातमजा मृगाः ।

अमृता०—२५०. तन्येति । कर्मपूर्वपदादन्यकारकपूर्वपदत्वेऽपि धातोरुत्तरे खश् भवेत्, तच्चादिग्रहणादेव निपातेन सिध्यतीति भावः । इरा मदः, तया माद्यतीति इरम्मदो हस्ती, निपाताद् दिवादेः श्यस्यविरहः, मुम् वामनौ तु सिध्यत एव । इहकरणे खश् । इरा भू वाक् सूर्याप्सु स्यादित्यमरः । वशम्बद इति निपातात् कर्तृपूर्वपदे खश्, अधीन इत्यर्थः ।

बाल०—हृदय । हृदयमितसुतेषु पूर्वपदेषु सत्सु गमेरुत्तरे खो भवति । हृदयङ्गममिति हृदयं गच्छतीत्यर्थः । मितङ्गमो हस्ती सुतङ्गमो राजभेद इत्येव पाठः, विपरीतस्त्वपपाठः । हृदयङ्गममिति । एतत् हृदयङ्गमं वचनं त्वां ब्रवीमीति । हृदयङ्गमा वागिति । चुल्लिभट्टिरिति चुल्लिभट्टिग्रन्थविशेषः ॥ २४६ ॥

बाल०—पुरः । संज्ञाशब्दाः पुरन्दरादयो भुजगादयश्च खप्रत्ययान्तत्वेन निपातनीयाः । पुरन्दर इति ण्यन्तात् दृ विदारणे इत्यस्मान्निपातात् खः पूर्वपदादमुम् वामनश्च णेर्हरः । पुरं दारयतीत्यर्थः । पुरन्दर इन्द्रः । भुजङ्गम इति भुजेन कौटिल्येन गच्छतीत्यर्थे निपातात् खः मुम् । भुजग इति भुजेन कौटिल्येन गच्छतीत्यर्थे निपातात् खः मुमभावः संसारहरश्च । भुजङ्ग इति । निपातात् खः संसारहरश्च । सर्पः दृशाकुर्भुजगो भुजङ्गोऽर्हिर्भुजङ्गम इत्यमरः । पुरन्दरभुजङ्गमादय इत्यादिपदेन भगन्दरतुरङ्गमप्लवङ्गमादयो ज्ञेयाः । भगन्दरो रोगविशेषः । तुरङ्गमोऽश्वः, तुरेण त्वरया गच्छतीत्यर्थः । प्लवङ्गमः कपिर्भेकश्च । कपिभेकौ प्लवङ्गमाविति नानार्थवर्गः । प्लवेन लम्फेन गच्छतीत्यर्थः । भुजगभुजङ्गमादय इत्यादिपदेन तुरग-तुरङ्ग-प्लवग-प्लवङ्गादयो ज्ञेयाः । घोटके पीति-तुरगतुरङ्गाश्चतुरङ्गमा इत्यमरः ॥ २५० ॥

२५१. अधिकरणे च ।

पाणयो धमायन्ते यत्र स पाणिन्धमः । नाड्यो धमायन्ते यत्र स नाडि-
न्धमः पन्थाः । मणिन्धम करन्धमौ च केषाञ्चित् । द्विषन्तं तपति,
द्विषन्तं तापयति वा द्विषन्तयः द्विषन्ताप इत्यपि केचित् ।

२५२. हृदय-मिति-सुतेषु गमेः खः ।

हृदयङ्गमं वचनम्, मितङ्गमो हस्ती, सुतङ्गमो राजभेदः । हृदयङ्गममे-
तत् त्वां ब्रवीमीति भट्टिः (६।१०६) । हृदयङ्गमा वागिति
चुल्लिभट्टिः ।

२५३. पुरन्दर-भुजङ्गमादयो भुजगभुजङ्गादयश्च संज्ञा शब्दा ।

अमृता०—२५१. अधिकरण इति । अधिकरणे च वाच्ये धातोः खश् भवति,
तदपि आदि ग्रहणान्निपातेनेत्यर्थः । पाणिन्धमः सभासु प्रोत्साहमयस्तथा हृदयग्राही वाग्
विन्यासः । नाडिन्धम इति—ध्मो धमः, मुम् वामनश्च । द्विषन्तप इति कर्मपूर्वपदत्वे
कर्त्तरि खश्, द्विषत् शब्दस्यान्तलोपो निपातकार्यम् ।

अमृता०—२५२. हृदयेति । हृदयादिषु कर्मपूर्वपदेषु गमे रुतरे कर्त्तरि ख प्रत्ययः
स्यात् । खित्करणं मुमर्थम् । हृदयं गच्छति स्पृशतीति हृदयङ्गमम् । मितं नाति द्रुतं
नातिमन्दं गच्छतीति मितङ्गमः । एभ्यो लक्ष्म्यामाप भवतीति ज्ञापनार्थं चुल्लिभट्टि-
प्रयोगश्चोदाहरति—हृदयङ्गमा वागिति ।

अमृता—२५३. पुरन्दरेति । पुरन्दर भुजङ्गमादयः शब्दाः संज्ञायां खप्रत्ययेन
निपात्यन्ते । पुरं नगरं दारयतीति पुरन्दर इन्द्रः । हलन्तादपि पूर्वपदात् मुमागमो
निपातफलम् । दृविदारणे धातुः । भुजेन कुटिलगत्या गच्छतीति भुजङ्गमः सर्पः । भुजग
इति तस्मिन्नेवार्थे निपातात् रवः संसारहरश्चा आदिपदेन भगन्दरो व्याधिविशेषः ।
तुरेण त्वरया गच्छतीति तुरङ्गमः तुरङ्गः तुरगः घोटकः । प्लवेन लम्फेन गच्छतीति
प्लवङ्गमः प्लवङ्गः प्लवगः भेको वानरश्च ।

बाल०—सर्व । सर्वादिषु कर्मसु पूर्वपदेषु सत्सु कष उत्तरे खो भवति । सर्वङ्कष
इति कष हिंसायां । एवं कुलङ्कषः अभ्रङ्कषः करीषङ्कष इति । विशुष्कं गोमयं करीषः ।
तद्विशुष्कं करीषोऽस्त्रीत्यमरः ॥ २५१ ॥

बाल०—भय । भयादिषु कर्मसु पूर्वपदेषु सत्सु कृञ् उत्तरे खो भवति ॥ २५२ ॥

बाल०—क्षेम । क्षेमप्रियमद्रेषु कर्मसु पूर्वपदेषु सत्सु कृञ् उत्तरे खो भवति अण्
च । क्षेमङ्कर इति क्षेमं करोतीत्यर्थः । क्षेमं मङ्गलं । अण्पक्षे क्षेमकार इति । प्रियङ्करः
प्रियकार मद्रङ्करः मद्रकार इति ॥ २५३ ॥

२५४. सर्व-कूलाभ-करीषेषु कर्मसु कषः खः ।

सर्वङ्कषः ।

२५५. भयत्तिमेघेषु कर्मसु डुकृजः खः ।

भयङ्करः ऋतिङ्करः, मोघङ्करो वातः ।

२५६. क्षेमप्रिय मद्रे सु डुकृजः खानौ ।

क्षेमङ्करः क्षेमकारः ।

अमृता०—२५४. सर्वेति । सर्वादिषु चतुःषु कर्मपूर्वपदेषु कष हिंसायामित्यस्मात् खः स्यात् । सर्वं कषति हिनस्तीति सर्वङ्कषः खलः, कूलङ्कषा नदी, अभ्रं कषा वात्या, करीषः शुष्कं गोमयः, करीषङ्कषोऽग्निः ।

अमृता०—२५५. भयेति । भयादिषु त्रिषु कर्म पूर्वपदेषु डुकृज उत्तरे ख प्रत्ययः स्यात् । ऋति घृणां करोतीति ऋतिङ्करः । इह तदन्तविधिश्चेष्यते, अभयङ्करः ।

अमृता०—२५६. क्षेमेति । क्षेमादिषु त्रिषु कर्म पूर्व पदेषु डुकृजः खः अण् च स्याताम् सरूपत्वाद् वाऽसरूपविधिना अप्राप्ते अणो विधानम्, तच्च पुनर्हेतुताच्छील्या नुलोम्येषु ट्वाधनार्थम् । क्षेमं मङ्गलम् । एवंप्रियङ्करः प्रियकारः, मद्रङ्करः मद्रकार इति । केचिदिह तदर्थपरञ्चेच्छन्ति तदन्तविधिञ्च—शुभङ्करः अशुभङ्कर इति ।

बाल०—वृत्र । वृत्रादिषु कर्मसु पूर्वपदेषु सत्सु हन्तेरुत्तरे ट्ग् भवति । वृत्रघ्न इति गम हन जन खन घसामित्यादिना उद्धवादर्थं हस्य घत्वं वृत्रघ्न इन्द्रः । आदिपदेन कृतेघ्नः गोघ्नः ब्रह्मघ्नः शत्रुघ्नः चौरघ्न इति । चौरघात इति, अणि कृते हस्य घत्वं नस्य तत्त्वं वृष्णीन्द्रः । नगरघात इत्यत्र कर्मणि हन्तेष्टक् अमनुष्यकर्तृत्वं इत्यनेन ट्ग् भवितुमर्हतीति बाहुल्यादित्युक्तं ॥ २५४ ॥

बाल०—कर्म । कर्मणि पूर्वपदे सति मनुष्यातिरिक्तस्य कर्तृत्वे हन्तेरुत्तरे ट्ग् भवति । संसारघ्नीति टित्वादीप् । एवं प्रलम्बघ्नो बलदेवः, प्रलम्बोऽसुरविशेषः । चौरघात इति । इति चेति बाहुल्यात् भवतीति शेषः । चौरघातो गज इति यत् पुनरुक्तं एतत्प्रयोजनं नावकलितं । अथवा पूर्वत्र सामान्यकर्तृवाच्यत्वेन प्राप्ते बाहुल्यं अत्रतु विज्ञेयकर्तृवाच्यत्वेन प्राप्ते पुनर्ग्रहणमिति । अमनुष्यकर्तृत्वे इति किं रिपुघातो राजा ॥ २५५ ॥

बाल०—आशि । आशिते कर्तरि पूर्वपदे सति करणभावयोर्वक्ययोर्भवतेरुत्तरे खो भवति । आशित इति अश भोजने तृप्त्यर्थत्वेनाकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः बाहुल्याद्दीर्घः । तथाच भाष्यं निपातनादुपधादीर्घ इति । भाषावृत्तौ तु आशिते भुवः करणभावयोरिति सूत्रे आङ्पूर्वादशनातेः कर्तृनिष्ठान्ते आशितशब्द उपपदे भवतेः खच् स्यादित्युक्तं । आशितम्भव इति करणे खः । आशितम्भवमिति आशितेन भूयते इति भावे खः ॥ २५६ ॥

२५७. वृत्र-कृत-गो-ब्रह्म-शत्रु-चौरेषु-कर्मसु हन्ते ष्टक् ।

वृत्रघ्न इत्यादि । बाहुल्यात् चौरधातः नगरधातश्च । एतत्पदद्वयेन हस्त्युच्यते ।

२५८. कर्मणि हन्ते ष्टक् अमनुष्य कर्त्तृत्वे ।

संसारघ्नी हरिभक्तिः । चौरधातो गजः शस्यधातो वृष इति च । अनभिधानात् वेण्वादौ च वाच्ये टक् न स्यात्, वषधातो वेणुः ।

२५९. आशिते कर्त्तरि भवते खः करण भावयोः ।

आशिता स्तृप्ता भवन्ति येन स आशितम्भवः ओदत्तः । ओदनेनाशितम्भवं भवति । तृप्तिर्भवतीत्यर्थः ।

अमृता०—२५७. वृत्रेति । वृत्रादिषु षट्सु कर्मपूर्वपदेषु हन्तेरुत्तरे कर्त्तरि टक् प्रत्ययः स्यात् । वृत्रघ्न इति—कंसारित्वात् गमहनेत्यादिना उद्धवादर्थानं, हस्य घत्वञ्च । वृत्रनामानमसुरं हन्तीति वृत्रघ्न इन्द्रः । एवं कृतघ्नः स्वस्मिन् कृतोपकारस्य अस्मर्त्ता, गोघ्नो यवनः, ब्रह्मघ्नो ब्रह्मघातकः, शत्रुघ्नो रामस्यानुजो राजा च, चौरघ्नो राजा । एवं कंसघ्नः कृष्णः, प्रलम्बघ्नो बलदेव इत्यादयश्च ज्ञेयाः । बाहुल्यादिति—चौर घातादिः कर्मण्यन् इत्यनेन सिद्धः, सचाण् प्रत्ययो वाऽसरूपविधिना भवितुं नार्हति सरूपत्वात्, तथापि तस्या व्यवस्थित विभाषाया अनित्यत्वेन बाहुल्यप्रादेवाण् भवतीत्याशयः ।

अमृता०—२५८. कर्मणीति । कर्मणि पूर्वपदे सति मनुष्येतर कर्त्तृत्वे हन्तेः टक् प्रत्ययः स्यात् । संसारघ्नीति—पूर्ववदुद्धवहरादि, टित्वादीप् । चौरधात इति पुनरुक्ते रयमभिप्रायः—पूर्वत्र सामान्येनाप्राप्तिमुक्त्वा इह अमनुष्यकर्त्तृत्व इति विशेषेण टक् एव प्राप्तिर्नैवणः, वाऽसरूपविधेस्तत्रानवसरात् तथापि बाहुल्यादेवाण् भवेदिति दर्शितम् । अनभिधानात् पूर्वाचार्यैः कुत्राप्यकथनादित्यर्थः । अमनुष्यकर्त्तृत्व इतिकिम्—रिपुधातो सजा ।

अमृता०—२५९. आशित इति । आशिते कर्त्तरि पूर्वपदे करणभावयोर्वाच्ययोर्भुव उत्तरे स्वप्रत्ययो भवति । आशित इति—आङ् पूर्वात् अश भोजने इत्यस्मात् कर्त्तरि क्तः,

बाल०—विश्व । संज्ञाशब्दा विश्वम्भरादयोऽपि खप्रत्ययान्तत्वेन निपातनीयाः । विश्वम्भर इति । विश्वं विभर्तीत्यर्थः । विश्वम्भरो विष्णुः । आदिग्रहणात् वसुधरा पृथ्वी, पतिम्बरा स्वयम्बरा, कष्टसहो मुनिः, धनञ्जयो वल्लिरर्जुनश्च ॥ २५७ ॥

बाल०—अन्तो । अन्तादिषु कर्मसु पूर्वपदेषु सत्सु गमेरुत्तरे अच् भवति । आदिपदेन अत्यन्तगः अध्वगः दूरगः सर्वगः अनन्तगः सर्वत्रग इति । अत्र संज्ञाशब्दाः पन्नगजिह्वा-गादयोऽपि अच्प्रत्ययान्ताः ज्ञेयाः । पन्नगजिह्वगौ सर्पवाचकौ । अन्नं चलितं गच्छतीति पन्नग इति जुमरः । पद्भ्यां न गच्छतीति पन्नगः । पृषोदरादीति तु भाषावृत्तिः ॥ २५८ ॥

२६०. विश्वम्भरादयः संज्ञाशब्दाः ।

२६१. अन्तात्यन्ताध्व- दूर-पार- सर्वान्तं सर्वत्र क्षेत्रेषु कर्मसु गमेरच् ।

ङः पाणिनिः । संसारस्य हरश्चित्ति, अन्तंग इत्यादि ।

तृप्त्यर्थत्वेनाकर्मकत्वात् । आशितम्भव इति करणे खः, खित्वात् मुम् । परत्र भावे खः । इह वाऽसरूपविधिना अनश्च भवति—अशितम्भवनमोदनेन ।

अमृता०—२६०. विश्वम्भरादयः संज्ञाशब्दाश्च खप्रत्ययान्ता ज्ञेयाः । विश्वं विभर्तीति विश्वम्भरो विष्णुः, विश्वम्भरा धरणी । आदिपदेन रथन्तरं साम, कष्टसहो मुनिः, पतिम्बरा कन्या, मृत्युञ्जयः शिवः, धनञ्जयः अर्जुनः, युगन्धरः पर्वतः, वसुन्धरा पृथिवीत्यादयः । संज्ञायामिति किम्—कुटुम्बं विभर्तीति कुटुम्बभारः ।

अमृता०—२६१. अन्तेति । अन्तादिषु कर्मपूर्वपदेषु कर्तरि गमेरुत्तरे अच् प्रत्ययः स्यात् । चङ् संसारहरार्थः । सरूपत्वाद् वाऽसरूप विधेरप्रवृत्तेः । कर्मण्यनोऽपवाद एषः । अन्तं गच्छतीति अन्तगः । एवं अत्यन्तगः अध्वगः दूरगः पारगः सर्वगः अनन्तगः सर्वत्रगः क्षेत्रग इति । प्रकरणेऽत्र पन्नगोरग जिह्वागादयश्च संज्ञाशब्दाः अच् प्रत्ययान्ता ज्ञेयाः । पद्भ्यां न गच्छतीति पन्नगः सर्पः, पृषोदरादित्वात् साधुः । उरसा गच्छति उरगः, सलोपेन साधुः, जिह्वेन गच्छति जिह्वगः । सर्व एव सर्प वाचिनः । विहायसा गच्छतीति विहगः पक्षी, पूर्वपदस्य विहभावो निपातफलम् ।

बाल०—सुदु । सुदुरोः पूर्वपदयोः सतोरधिकरणे वाच्ये गमेरुत्तरे अच् भवति । सुगमिति सुखेन गच्छत्यस्मिन्नित्यर्थः । दुर्ग इति दुःखेन गच्छत्यस्मिन्नित्यर्थः ॥ २५६ ॥

बाल०—ग्राम । कर्तरि वाच्ये उक्तेभ्योऽन्यस्मिन् कर्मणि च पूर्वपदे सति गमेरुत्तरे अच् भवतीत्यर्थः । ग्रामग इति ग्रामं गच्छतीत्यर्थः । अगो । व्यक्तार्थमेतत् । अग इति न गच्छतीत्यर्थे निपातादच् नगोऽरामशेषः । नग इति निपातादच् । नगोऽरामशेषाभावश्च । शैलवृक्षौ नगावगाविति नानार्थवर्गः । शैलः पर्वतः । कर्म । कर्मणि पूर्वपदे सति शक्ते वाच्ये हस्तिघ्न कपाटघ्नौ साधू । शक्तः समर्थः, हस्तिघ्न इति निपातात् टक् । हस्तिनं हन्तुं शक्त इत्यर्थः, सच मनुष्यो वाच्यः, अन्यथा कर्मणि हन्तेष्टक् अमनुष्यकर्तृत्वं इत्यनेनैव टक् स्यात् । एवं कपाटघ्न इति । बाहुघ्न इति चेति । बाहुघ्न इति च भवति इत्येके वदन्ति । हस्तिघातो विषप्रद इति विषेण हस्तिनं हन्तीत्यर्थः ॥ २६० ॥

बाल०—कर । करणे कर्मणि वा पूर्वपदे सति शिल्पिनि वाच्ये पाणिघताडघौ साधू । पाणिघ इति निपातादच् हस्य घत्वञ्च संसारहरः पाणिना पाणिं वा हन्तीत्यर्थः । एवं ताडघ इति । ताडशब्दस्यार्थमाह ताड आघात इति ॥ २६१ ॥

२६२. सुदुरो गमेरजधिकरणे ।

सुगं वृन्दावनम्, दुर्गो वदरिकाश्रमः ।

२६३. ग्रामगः कर्त्तरि च अगो नगश्च शैलवृक्षयोः साधुः, कर्मणि हस्तिघ्न कपाटघ्नौ शक्ते साधू ।

बाहुघ्न सति चैके । शक्ते किम्—हस्तिघातो विघ्नप्रदः ।

अमृता०—२६२. सुदुरेरिति । सु दुर् इत्यव्ययोः पूर्वपदयो रधिकरणे वाच्ये गमे-
रुत्तरे अच् स्यात् । सुखेन गम्यते यत्र तत् सुगम् । एवं दुःखेन गम्यते यत्र स दुर्गः ।

अमृता०—२६३. ग्रामगइति । कर्त्तरीति अधिकरणानुवृत्ति निरासाय, चकारः
अनुक्त समुच्चयार्थं । कर्त्तरि वाच्ये ग्राम कर्मणि पूर्वपदे गमेरच् प्रत्ययः स्यात् । शैल-
वृक्षयोरभिधेययोः कर्त्तरि अगः नगश्च साधू स्याताम् तथा हस्ति कपाटयोः कर्मपूर्वपदयो
हन्तेष्टक् प्रत्ययेन हस्तिघ्न कपाटघ्नौ साधू स्यातांसमर्थेऽर्थे । ऐक इति कालापाः । तथाहि
“हस्ति बाहु कपाटेषु शक्तौ” इतितत्त्वलक्षणम् ।

ग्रामगइति—ग्रामं गच्छतीत्यर्थः । चकारादन्येषु कर्मपूर्व पदेषु च अच् भवति ।
यथा तीर्थगः गुरुतल्यगः तीरगः पीठगः सत्सङ्ग इत्यादयः । अग इति—नगच्छतीत्यर्थे
नञ्समासः । नग इति—निपातात् नञोऽरामशेषाभावः । वृक्षो वा पर्वतो वाऽर्थः ।
हस्तिघ्नं हन्तुं शक्त इति हस्तिघ्नः श्रीकृष्णः । एवं कपाटघ्नो भोमसेनः । मनुष्यकर्त्तृत्व
एवात्रविवक्षा, अन्यथा कर्मणिहन्तेष्टक् अमनुष्यकर्त्तृत्व इत्यनेनैव सिद्धेऽत्र कथनमनु पन्नं
स्यात् । हस्तिघात इति—अत्र विषदानेन हस्तिघ्नं हन्ति नतु स्वसामर्थ्येन, अतः शक्तत्वं
विरहात्मा च किन्तु सामान्यतः कर्मण्यन् ।

बाल०—कर्म । कर्मणि पूर्वपदे सति राजघादयः साधवः राजघ इति राजानं
हन्तीत्यर्थे निपातादच् । क्लेशापह इति क्लेशमपहन्तीत्यर्थे निपातादच् । तमोपह इति
निपातादच् तमोऽपहन्तीत्यर्थः । कुमारघातीति कुमारं हन्तीत्यर्थे निपाताणिनिः हस्य
घत्वं नस्य तत्त्वं वृष्णीन्द्रः । एवं शीर्षघातीति । शीर्ष शिरः । उत्तमाङ्गं शिरः शीर्ष-
मित्यमरः । साधव इति । एते राजघादयः साधव इत्यर्थः ॥ २६२ ॥

बाल०—कर्मण्या । कर्मणि पूर्वपदे सति आशिषि गम्यमानायां हन्तेरुत्तरे अच्
स्यादिति वक्तव्यं । शत्रुह इति अत्राशीर्गम्यते । शत्रुं बध्नादिति कामपालप्रयोगेण
वाक्योपन्यासः शत्रुहपदस्य तत्समानार्थतां सूचयितुं कृत इति ज्ञेयं । तिमिह इति
तिमिर्मत्स्यविशेषः । दस्युह इति । दस्युः चौरः संज्ञाशब्दः । पटहकलहादयोऽप्यच्-
प्रत्ययान्ताः ज्ञेयाः । पटहो वाद्यविशेषः । कलहः प्रसिद्धः ॥ २६३ ॥

२६४. करणे कर्मणि वा पाणिघ-ताडघौ शिल्पिनि साधू ।

ताड आघातः । शिल्पिनि किम्—ताडघातः ।

२६५. कर्मणि राजघ-क्लेशापह-तमोऽपह-कुमारघाति-शीर्षि-
घातिनः साधवः ।

२६६. कर्मण्याशिषि हन्तेरच् स्यादिति वक्तव्यम् ।

शत्रुं बध्यात् शत्रुहः, तिमिहः, दस्युह इत्यादि ।

अमृता०—२६४. करण इति । करणे कर्मणि वा पूर्वपदे शिल्पिन्यभिधेये पाणिघ-
ताडघौ अच् प्रत्ययेन साधू स्याताम् । पाणिघ इति पाणिना पाणि हन्तीत्यर्थः, संसार-
हरः, निपातात् घत्वम् । एवं ताडघ इति च । ताडघात इति कर्मण्यन् ।

अमृता०—२६५. कर्मणीति । कर्मणि पूर्वपदे राजदादयः साधवो भवन्ति ।
अशिल्पिन्येते ज्ञेयाः । राजघ इति राजानं हन्तीत्यर्थे अच्, संसारहरः निपातात् घत्वम्
क्लेशमपहन्तीति क्लेशापहरो हरिः, संसारहरः । तमोऽपहः सूर्यः । कुमारघातीति निपातेन
णिनिः । एवं शीर्षघाती, निपातात् शिरसः शीर्षः ।

अमृता०—२६६. कर्मणीति कर्मणि पूर्वपदे सति आशिषि गम्यमानायां हन्तेरुत्तरे
अच् प्रत्ययः स्यादिति वक्तव्यम् । शत्रुं बध्यादिति कामपालप्रयोगेणाशी र्द्योत्यते । तिमि-
हृदाकृति जलजन्तुः । आशिषि किम्—शत्रुं हन्तीति शत्रुघाती ।

बाल०—लक्ष । लक्षणे कर्तरि वाच्ये जायापत्योः पूर्वपदयोः सतोः हन्तेरुत्तरे
टक् वक्तव्यः । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं शुभाशुभसूचकं चित्तं क्वचिदुपचारात्लक्षणयुक्तोऽपि
लक्षणपदेनाभिधीयते यथा शुक्लगुणयुक्तः पटः शुक्ल इत्याभिधीयते इति । जायाघ्नो
हस्त इति । जायाहननलक्षणयुक्तो हस्तो लक्षणपदेनाभिधीयते । पतिघ्ना पाणिरेखेति ।
अत्र रेखैव पतिहननस्य लक्षणं ॥ २६४ ॥

बाल०—आद्भ । अभूततद्भाववत्सु आद्यमुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु कर्मसु
पूर्वपदेषु सत्सु करणे वाच्ये डुकृत्र उत्तरे खनट् भवति खटावितौ । अभूततद्भाववत्स्विति
मतु प्रत्ययस्तद्धितः । ध्युन् पाणिनिरिति । योरनमादिशन्ति ॥ २६५ ॥

बाल०—तेषु । तादृशेषु अभूततद्भाववत्सु आद्यादिषु पूर्वपदेषु पूर्वपदेषु सत्सु
कर्तरि वाच्ये भुव उत्तरे खिण्णु-खुकणौ भवतः खणावितौ । आद्यङ्कुरणमिति आद्यो
घनी । इभ्य आद्यो घनीत्यमरः । शुभगङ्कुरणमिति अशुभगं शुभगं कुर्वन्ति येन तदिति ।
एवं स्थूलङ्कुरणं नग्नङ्कुरणमित्यादि । पलितं जरसा शौक्यं केशादावित्वमरः । नग्नो
विवस्त्रः । नग्नवासा दिगम्बर इत्यमरः ॥ २६६ ॥

२६७. लक्षणे जायापत्यो ष्टग् वक्तव्यः ।

जायाघ्नो हस्तः, पतिघ्नो पाणिरेखा ।

२६८. आढ्य-सुभग-स्थूल-पलित-नगनान्ध-प्रियेष्वभूततद्भाववत्सु

कर्मसु डुकृञ् खनट् करणे ।

ख्युन् पाणिनिः । खटावितौ, अनःशेषः ।

अमृता०—२६७. लक्षण इति । लक्षणे गम्यमाने जाया-पति शब्दयोः कर्मसूत्रं पदयोः कर्तरि हन्तेरुत्तरे टक् प्रत्यत्रो वक्तव्यः । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं शुभाशुभसूचकं चिह्नम्, तच्चेह तद्वति वस्तुन्युपचर्यते । जायाघ्न इतिकंसारित्वादुद्धवादर्थनम्, ईदृशः खलु लक्षणान्वितो हस्तो येन जायाया हननं सूच्यते । तथा ईदृशी खलु कन्यायाः पाणिरेखा यया पतिमरणं सूच्यत इति भावः । लक्षणे किम्—जायाघातः शूद्रः ।

अमृता०—२६८ आढ्येति । अभूत-तद्भाव-वत्सु आढ्यादिषु कर्मपूर्वपदेषु करणे वाच्ये डुकृञ् उत्तरे खनट् प्रत्ययः स्यात् । खित् करणं मुमर्थं, टित् करणमीवर्थम् ।

बाल०—तद्धि । तद्धित-विप्रत्यये सति तु खनट् न भवतीति वाच्यं विप्रत्ययेनैव तदर्थस्याभिहितत्वादिति शेषः । अनेनेति । अनेन प्रयोगेणेत्यर्थः । एनेनेति वा पाठः । तमाह आढ्यीकरण इति । अत्र टन करणाधिकरणयोरिति वक्ष्यमाणसूत्रेण टनः कर्तव्यः । स्थूलीकरणमत्रमिति स्थूलीकुर्वन्त्यनेनेति करणे टनः । भाष्यकारवचनेन स्वमतं द्रढयति, तथाच भाष्यमिति । ख्युनिति । ख्युन्प्रत्ययविषये चि्वप्रत्यये सति यः प्रतिषेधस्तस्यानर्थक्यं भवतीत्यर्थः । तस्मात् प्रतिषेध विनैव ख्युन्प्रत्ययो न भवतीति भावः । आनर्थक्ये हेतुमाह ल्युटोरैक्यं ज्ञेयं । नुम्विधानसूत्रे अनव्ययस्येत्युक्तं, अतः ख्युन्प्रत्यये कृतेऽपि मुम् न भवतीति अविशेषादित्युक्तं । तस्मादत्र ल्युडेव भवतीति भाष्यमतं । अथवा चि्वविषये ख्युन् ख्युन्चि्वः, राजदन्तादित्वात् ख्युनः पूर्वनिपातः । यथा मयोक्तं तथा पुनर्भाष्यमाह ल्युट् ख्युनोरविशेषात् चि्वविषये ख्युनः प्रतिषेधस्यानर्थक्यं स्यादिति ल्युडेव । ननु यद्येवं तर्हि निषेधस्य किं फलं, अत्रैवं वाच्यं, अभूततद्भाववत्त्वे कर्मणि पूर्वपदे सति मुमर्थं ख्युन्प्रत्ययो विहितः अभूततद्भाववाचक-विप्रत्यये सति तत्प्रत्ययान्तस्य अव्ययत्वात् मुमोऽभावः स्यात्, यद्येवं तर्हि तन्निमित्तं ख्युन्प्रत्ययेन किं अतः स्पष्टार्थमेव-निषेध इति, किन्तु आढ्यीकरण इत्यादिप्रयोगदर्शनात् अनेन भाष्यमित्यप्युक्तमिति । आढ्यम्भ वृक् इति अनाढ्य आढ्यो भवतीत्यर्थः । शुभगम्भविष्णुरिति अशुभगः शुभगो भवतीत्यर्थः । आदिपदेन स्थूलम्भविष्णुः स्थूलम्भावुक् इत्यादि ॥ २६७ ॥

बाल०—समा । समाने कर्मणि पूर्वपदे सति अन्यतदादिषु कर्मोपमानेषु पूर्वपदेषु सत्सुच कर्मणि वाच्ये दृश उत्तरे क्विप् सको भवन्ति । समानशब्दस्य स्थाने सश्च भवति, दृशादिष्विति शेषः । सदृश इति कंसारित्वं दृगोविन्दाभावः । छान्दस इत्येके वदन्ति ॥ इत्येके इति पुरुषोत्तमादय इत्यर्थः ॥ २६८ ॥

२६६. तेषु कर्त्तृषु तादृशेषु भुवः खिष्णुखुकणौ कर्त्तरि ।

अनाढ्यं आढ्यं कुर्वन्ति येन तत् आढ्यङ्करणम्, सुभगङ्करणम् ।

२७०. तद्धित-विप्रत्यये तु नेति वाच्यम् ।

आढ्यो कुर्वन्त्यनेनेति न तथा, किन्तु टनेन भाव्यम्, अढ्यीकरणो रस-
विधिः, स्थूलीकरणमन्नम् । तथा च भाष्यम्—ख्युनि चिव प्रतिषेधा-
नर्थक्यम्, ल्युट् ख्युनोरविशेषात् ।

अमृता०—२६६. तेष्विति । तादृशेषु अभूततद्भववत्सु तेषु आढ्यादिषु कर्त्तृपूर्व-
पदेषु कर्त्तरिवाच्ये भुव उत्तरे खिष्णुखुकणौ भवतः । खणावितौ । आढ्यङ्करणमिति—
अन्तस्य गोविन्दः, वाणिज्यमित्यर्थः । आढ्यो धनवान् । एवं स्थूलङ्करणं घृतम्, पलि-
तङ्करणं तैलम्, नग्नङ्करणो द्यूतक्रीडा, अन्धकरणः शोकः, प्रियङ्करणं शीलम् । पलितं
जरसा शौक्यं केशादावित्यमरः । अभूत तद्भाववत्स्विति किम्—सुभगं करोति रूपेण ।

अमृता०—२७०. तद्धितेति । तद्धितवि प्रत्ययस्य चाभूततद्भावार्थो विद्यते, ततो
विप्रत्ययान्तस्यापि प्राप्ते निषेधोऽयम् । विप्रत्ययस्यार्थे हि खनटादयो विधीयन्ते नकिन्तु
विप्रत्ययान्ते सतीति निष्कर्षः । नतथेति—न आढ्यङ्करणमिति किन्तु टनेन भाव्यम्, टनः
करणाधिकरणयोरिति वक्ष्यमाणः टन प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । अत्र काशिकादयः टनोऽपि
न स्यादिति मन्यन्ते, तत्तु न भाष्यसम्मतमिति तन्मतमुरीकृत्य तदवचनं प्रमाणत्वेना-
विष्करोति—ख्युनोत्यादि । तत्र “आढ्येत्यादि” ख्युन्विधायक सूत्रे “च्यर्थेष्वच्ची” इति
चिवविषये ख्युनः प्रतिषेधः कृतः श्रीपाणिनिना । भाष्यकृत्तु युक्त्या तदभिप्रायं व्यनक्ति—
ख्युन् विषये चिव प्रतिषेधोऽनर्थकः । यतः कृदन्तेषु ख्युनन्तेन ल्युङन्तेन वा (करणाधिकृतेन)
चिवप्रत्ययः प्रयोक्तव्यः, किन्तु तयोः समरूपत्वात् वाऽसरूपविधेरविषयत्वेन स्वतएव ख्युन्
विषये ल्युट्प्रतिषिद्धः, किं प्रतिषेधेन ? तस्मात् प्रतिषेधोऽमुत्तरार्थः, अर्थात् खिष्णु-
खुकणार्थो बोध्यः, ख्युन् विषये च्वौ ल्युङ् भवेदेवेति ।

बाल०—अन्या । व्यक्तार्थमेतत् । इद । दृशादिषु परेषु इदमः स्थाने ईश् भवति,
किमः स्थाने कीश् भवति, अदसः स्थाने अमूश् भवति । सर्वत्र इवेन सहेति ज्ञेयं । श इत्,
शित् सर्वेस्येति न्यायेन शिदादेशः समुदयादेशः । अन्यादृश इति इवेन सह अरामस्यारामः ।
तादृश इति । स इव दृश्यते इति इवेन सह संसारस्यारामः । ईदृश इति अयमिव दृश्यते
इति इवेन सह इदम ईश् । कीदृश इति क इव दृश्यते इति इवेन सह किमः कीश् । अमूदृश
इति असाविव दृश्यते इति इवेन सह अदसोऽमूश् । इत्यादीत्यादिपदेन क्विप् सकोरुदा-
हरणानि यादृश् एतादृश् इत्यादीनि च ज्ञेयानि ॥ २६६ ॥

बाल०—क्रुञ्च । वृत्तिमाह क्रुञ्च धृषिति । क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः । जि धृषा
प्रागल्भ्ये सृज विसर्गे उत्पूर्वस्निह प्रीतौ एषां । क्रुडिति निपातात् क्विप् तवर्गस्य

अनाद्य आद्यो भवति आद्यम्भविष्णुः आद्यम्भावुकः, सुभगम्भविष्णुः
सुभगम्भावुक इत्यादि ।

२७१. समाने कर्मण्यन्यतदादिषु च कर्मोपमानेषु दृशः क-क्वप्-
सकः कर्मणि, समानस्य च सः ।

समानो दृश्यते सदृशः । स्रजदृशित्यादिना कः, सदृक् । सदृक्ष इच्छान्दस
इत्येके ।

२७२. अन्यादेरिवेन सह संसारस्यारामः काद्यन्तेषु दृशादिषु
इदमृईश्, अदसोऽमृश् ।

भुवः खिष्णु खुकणाचुदाहरति—अनाद्य आद्यो भवतीति । आद्यम्भावुक इति
नृसिंह परत्वाद् वृष्णीन्द्रः । अभूततद्भाव इति किम्—आद्योभविता । तद्धितविप्रत्यये
तु आद्यूभविता । अत्र टनो न, करणविषयाभावात् ।

अमृता०—२७१. समान इति । समानशब्दे कर्म पूर्वपदे तथा अन्यतदादिषु कर्मो-
पमानेषु च पूर्वपदेषु कर्मणि वाच्ये दृशधातोस्तरे कः क्वप् सकः प्रत्ययाः स्युः, तत्र समान
शब्दस्य सञ्चादिष्यते । सदृश इति कंसारित्वाद् गोविन्दाभावः । कर्मणि वाच्ये प्रत्यय-
प्रदर्शनार्थं वाच्ये समान इति कर्मणि प्रथमा न्यस्ता । सदृगिति क्वप्, स्रज्दिश् दृशित्या-
दिना शस्य कः । इत्येक इति पुरुषोत्तमादयः ।

अमृता०—२७२. अन्यादेरिति । कक्वप् सकन्तेषु दृशादिषु परेषु उपमाव्यञ्जको

चवर्गश्चवर्गयोगे इति नस्य अरामः सत्सङ्गान्तस्य हरः । चवर्गस्य कवर्गः विष्णुपदान्ते
इति अरामस्य डरामः । कृड् वकविशेषः । दधृगिति निपातात् क्वप् द्विवचनञ्च
नरञ्चरामस्य अरामः धस्य दत्वं, सृज दृश इत्यादिना कः दधृक्, धृष्टः प्रगल्भः ।
आदिपदेन सक् उच्चिगिति । स्रागिति निपातात् क्वप् सृजः स्रज् च स्रज दिश इत्यादिना
कः । स्रक् माला । उष्णिगिति निपातात् क्वप् उदो दरामलुक् षत्वञ्च, स्रज दिश
इत्यादिना कः । उष्णिक् छन्दोविशेषः ॥ २७० ॥

बाल०—नाम्नि । नाम्नि पूर्वपदे सति षदलृ विशरणगत्यवसादनेषु सूङ् प्राणि-
गर्भविमोचने द्विष अप्रीतौ द्रुह जिघांसायां दुह प्रपूरगे युजिर् योगे युज् समाधौ द्वयोरेव
ग्रहणं, विदलृलाभे भिदिर विदारणे ठिदिर द्विधाकरणे जि जये नीञ्ज प्रापणे राज् दीप्तौ
इत्येतेभ्य उत्तरे कर्त्तरि वाच्ये क्वप् भवति । उपनिषदिति, सदेः प्रतिविर्वाजिनः उपेन्द्रात्
क्रियते तद्वदित्यनेन षत्वं वाच्यमिति । वक्ष्यते इत्यर्थः । षत्वप्रकरणे सुषामादयश्चेति
वक्ष्यते । प्रसूमाता । कृष्णप्रसूरिति कृष्णं प्रसूते इत्यर्थः कृष्णप्रसूर्यशोदा । कंसद्विडिति
कंसं द्वेष्टीत्यर्थः । आदिपदेन दैत्यध्रुक् गोधुक् कृष्णयुक् भक्तिवित् वकभित् भवबन्धच्छित्
कंसजिदिति । मृदुन्याविति सहजानेकसर्वेश्वरस्येत्यादिना ईरामस्य यरामः । एवं विराज-
तीति विराडिति ॥ २७१ ॥

अन्य इव दृश्यते अन्यादृशः । एवं तादृशः ईदृशः कीदृशः अमूदृश इत्यादि ।

२७३. क्रुञ्च धृष सृज् उष्णिहश्च किववन्ताः ।

क्रुञ्च धृष सृज् उत्पूर्वस्निहामेते पक्षिविशेष-धृष्ट-माला-छन्दो विशेषेषु किववन्ता निपात्यन्ते । क्रुङ् दधृक् ।

य इव शब्दस्तेनसह अन्यादि पूर्वपदस्य संसारस्य आरामादेशः स्यात्, इवेन सह इदम ईश्, किमः कीश् अदसः अभूश् आदिश्यन्ते । शइत् शिदादेशः सर्वस्येति समुदयशब्दस्यादेशो बोध्यः । अन्यादृशइति—इवेनसह पूर्वपदान्तस्य आरामस्यारामः । तादृशइति—इवेन सह पूर्व पदस्य तत्तदशब्दस्य संसार स्थाने आरामः । ईदृश इति—अयमिव दृश्यत इत्यर्थे इवेनसह इदम ईश्भावः । कीदृश इति—कइव दृश्यत इत्यर्थे इवेनसह किमः कीशादेशः । अमूदृश इति—असाविव दृश्यत इत्यर्थे इवेनसह अदशः अमूशादेशः । एते कप्रत्ययान्ताः । इत्यादिपदेन किवपः सकस्य च रूपाणि यथा—अयादृक् अन्यादृक्षः तादृक् तादृक्षः, अमूदृक् अमूदृक्ष इति । एवं तदादिस्थानाश्चापरेषां यथा—यादृशः यादृक् यादृक्षः, एतादृशः एतादृक् एतादृक्षः, भवादृशः भवादृक् भवादृक्ष इति । सदृशादिभ्यश्चेति ईप् वक्ष्यते, सदृशीत्यादि ।

अमृता०—२७३. क्रुञ्चिति । वृत्तिमाह—क्रुञ्चेत्यादिभिः । क्रुञ्चादयःशब्दस्वरूपा निर्दिष्टाः, अथ तेषां सौ रूपान् दर्शयति—क्रुडित्यादिभिः । क्रुडिति—क्रुन्च् कौठिल्याल्पी-भावयोः किवप्, तवर्गस्य चवर्गं श्रवर्गयोग इति नस्य ञः, सत्सङ्गान्तस्य हरः, चवर्गस्य कवर्गो विष्णुपदान्त इतिअरामस्य डः । अत्र पक्षिविशेषोऽर्थः नलोपाभावश्च निपातफलम् । दधृगिति—त्रिधृषा प्रागल्भ्ये, घृष्णोतीति दधृक् धृष्ट इत्यर्थः । निपाताद् द्विर्वचनं नर ऋरामस्यारामः, धस्य दो नरस्य । सर्वत्र सृज्दिशित्यादिना कः । आदिपदेन सृजति तामिति स्रक् माला, कर्मणि किवप्, ऋरामस्य ररामः अर्थविशेषश्च निपातफले । एवमुत्पूर्वात् स्निह्यतेः किवप्, उपेन्दान्तहरः छन्दोविशेषार्थं निपातफले ।

बाल०—अग्र । अग्रग्रामयोः कर्मणोः पूर्वपदयोः सतोर्निय उत्तरे किवप् भवति णत्वञ्च । अग्रणीशब्दः श्रेष्ठार्थः, ग्रामणीशब्दो नानार्थः । ग्रामणीर्नापिते पुंसि त्रिषु श्रेष्ठेऽधिपे चेति नानार्थवर्गः ॥ २७२ ॥

बाल०—धी । व्यक्तार्थमेतत् । धीरिति ध्यै चिन्तायां निपातात् करणे किवप् ध्यायो धीश्च । धीर्बुद्धिः । जुहूरिति हु वल्लौ दाने निपातात् किवप् द्विर्वचनं नारायणस्य त्रिविक्रमश्च, हस्य जो नरस्येति जत्वं । ध्रुवोपभृज्जुहूर्नात्तु स्रुवो भेदाः स्रुचः स्त्रिय इत्यमरः । प्रधीरिति निपातात् किवप् ध्यायो धीश्च । दिद्युदिति द्युत दीप्तौ निपातात् किवप् द्विर्वचनञ्च । द्युतिस्वाप्योर्नरस्य सङ्कर्षणः । जगदिति निपातात् किवप् द्विर्वचनञ्च, कवर्गनरस्य चवर्गः हरिवेणुहरः तुक् । पिष्टपं भुवनं जगदित्यमरः । दददिति दृ

२७४. नाम्नि सदलूसूद्विष द्रुह दुह युजालाभार्थविदभिदछिद
जि नो राजिभ्यः क्विप् ।

उपनिषत् शुचिषत्, षत्वंवाच्यम् । प्रसूः कृष्णप्रसूः कंसद्विडित्यादि ।
मृदु यथा स्यात्तथा नयति मृदुनीः मृदुन्यौ ।

२७५. अग्र ग्रामयोः कर्मणो नियः क्विप् णत्वञ्च ।

अग्रणीः ग्रामणीः ।

अमृता०—२७४. नाम्नीति । नाम्नि पूर्वपदेसति सदलु प्रभृतिभ्य उत्तरे क्विप्
स्यात्, कपावितौ, विडिति स्थिते केवलस्य प्रत्यय वेर्हर इतिवे लोपः । नाम्नीति निर्देशात्
प्राद्यव्ययानाञ्च पूर्वपदत्वे क्विप् भवतीत्युदाहरति—उपनिषदित्यादि । सदेः प्रतिविवर्जन
उपेन्द्रादिति षत्वम् । शुचिषदिति—शुचौ शुचि वा सोदतीति अधिकरणे कर्मणि वा क्विप् ।
षत्वं वाच्यमिति—सुषमादयश्चेति वक्ष्यत इत्यर्थः । एवंदिविषत् समासदित्यादयश्च ।
प्रसूरिति—द्विषसाहचर्यात् अदादेरेव ग्रहणम् न तु तुदादेश्चुरादे वा । कृष्णं प्रसूते इति
कृष्णप्रसू देवकी यशोदा च । कंसं द्वेष्टि कंसद्विट् कृष्णः ।

इत्यादिपदेन चैद्यधक् कृष्णः, कृष्णध्रुक् चैद्यः, गोधुक् गोपालः, कृष्णयुक् अनु-
रागः, कृष्णवित् भक्तः सम्यक् विद्यते वेत्ति अनया सम्बित् ज्ञानम्, वेदान् विन्त इति वेद
विद् ब्राह्मणः, मुरभित् भबबन्धछित् वामनात्तुक् कंसजित् कृष्णः । युजिर् योगे युज
समाधौ द्वयोरपि ग्रहणम् । यदुराट् सम्राट् स्वराडित्यादि । यदुषु राजते, सम्यग् राजते
स्वर-राजत इत्याद्यर्थाः । लाभार्थस्य विदे स्तु शएव, गोविन्दः अरविन्दम् । मृदुन्याविति-
सहजानेकसर्वेश्वरस्येत्यादिना ईरामस्य यरामः ।

अमृता०—२७५. अग्रेति । स्पष्टम् । णत्वञ्चेति—समानविष्णुपदत्वविरहादप्राप्ते
णत्वे विधानम् । अग्रणीर्मुख्यः । ग्रामणीर्नापिते पुंसि त्रिषु श्रेष्ठेऽधिपेचेत्यमरः ।

विदारणे दिवादिः निपातात् क्विप् द्विर्वचनं नारायणस्य वामनश्च । नरस्य वामन इति
नरस्य वामनः तुक् । अत्र दृ भये इत्यस्य भ्वादेश्ग्रहणमिति जयादित्यः विदारणार्थस्य
क्रयादेश्ग्रहणमिति क्रमदीश्वरः । हिंसायां भवति इत्यर्थकथनं । एवं दृढो भवतीति च ।
दृढस्य न इति निपातादेवेति शेषः । न इत्यत्र अराम उच्चारणार्थः । यदा दृष्टित्यस्य पूर्व-
पदत्वं तदा दृन्भूशब्दः स्त्रीलिङ्गः सर्पे रुद्रे च वर्तते, यदा तु दृढ इत्यस्य पूर्वपदत्वं तदा
दृन्भूशब्दः तरु-सर्पजातिभेदवाची, तरु-सर्पजातिभेद इति तरु-जातिभेदः सर्पजाति-
भेदश्चेत्यर्थः । यद्वेति यदुक्तं तदनुसारेण तरु सर्पजातिभेदो वेत्युक्तं । आपीरिति ओ
प्यायी वृद्धौ भ्वादिरात्मपदी निपातात् क्विप् प्यायः पीश्च ॥ २७३ ॥

बाल०—उपे । उपेन्द्रे कर्मणि च पूर्वपदे सति भजेरुत्तरे णिवर्भवति । ण इत् ।
प्रभागिति केवलप्रत्ययस्य वेर्हरः वृष्णीन्द्रः । एवं कृष्णभागिति ॥ २७४ ॥

२७६. धी प्रधी प्रभृतयः साधवः ।

ध्यायते अनया धीः । एवं जुहूः । प्रकृष्टं ध्यायति प्रधीः । एवं द्योतते दिद्युत्, गच्छति जगत्, दीर्यते ददृत् । दृन्निति हिंसार्थेऽव्ययम्, हिंसायां भगतीति, यद्वा दृढो भवतीति, दस्य नः, दृन्भूः स्त्रीसर्पेरुद्रयोः । तरुः सर्प जाति भेदो वा । आप्यायते आपीः ।

२७७. उपेन्द्रे कर्मणि च भजे णिवः ।

णइत् । प्रभाक् कृष्णभाक् ।

अमृता०—२७६. धीरिति सुगमम् । धीरिति ध्यै चिन्तायां, करणे क्विप् ध्यायोधी-भावश्च निपातफले । जुहूरिति हुवह्रौ दाने, हूयतेऽनयेति यज्ञपात्रभेदा । करणे क्विप् द्विर्वचनं नारायणस्य त्रिविक्रमश्च निपात कार्याणि । प्रधीरिति—नाम्निपूर्वपदेऽपि ध्यायो धीः क्विपा निपात्यत इति दर्शितम् । एवं सुधीरिति च । दिद्युदिति—द्युत दीप्तौ, निपातात् क्विप् द्विर्वचनञ्च, द्युति स्वाप्यो नरस्य सङ्कर्षण इति तु सिद्धमेव । दिदृदिति—दृविदारणे, द्विर्वचनं नारायणस्य वामनत्वञ्च निपातफले । जगदिति—गमलृगतौ, निपाताद् द्विर्वचनं, हरिवेणुहर स्तुक् च सिद्धावेव । अव्ययत्वे दृन् हिंसायां भवतीति दृन् भूशब्दस्य व्युत्पत्तिरुक्ता, एतद् व्युत्पत्तौ दृन्भूशब्दः स्त्रीलिङ्गः सर्पिणी वाची, पुंसि तु रुद्रवाची । क्वचिन्नाम्नि परिभाषितं लिङ्गं वस्तुन्युपचर्यत इति न्यायात् । दृढो भवतीति व्युत्पत्तिपक्षे तु दस्य नइत्यराम उच्चारणार्थः, वस्तुतो निपाताद् विष्णुजनान्तो ज्ञेयः । अत्र पक्षे दृन्भूशब्दस्यार्थः तरुविशेषः सर्पजातिभेदो वा, ततश्च पुलिङ्गः । आप्यायत इति ओत्यायी वृद्धौ, निपातात् प्यायः पीभावः ।

अमृता०—२७७. उपेन्द्र इति । उपेन्द्रे पूर्वपदे कर्मणि च पूर्वपदे भजतेरुत्तरे कर्तरि णिव प्रत्ययः स्यात् । णरामे इति सति केवलस्य प्रत्यय वेर्हरः । प्रभजतीति प्रभाक्, उद्धवारामस्य वृष्णीन्द्रः । कर्मणि—कृष्णभाक् भक्तः । एवं मुक्तिप्रदः कृष्णः ।

बाल०—तुरा । व्यक्तार्थमेतत् । तुरं वेगं सहत इत्यर्थे निपाताणिः तुरशब्दारामस्य त्रिविक्रमश्च वृष्णीन्द्रः, ततः सौ कृते हस्य ढः साढः षाडिति साढः षाट्, तुराषाडिन्द्रः । जलं सहत इत्यर्थे निपाताणिः त्रिविक्रमश्च वृष्णीन्द्रः, ततः सौ कृते जलाषाडिति । पृष्ठं वहतीत्यर्थे वह प्रापणे निपाताणिः वृष्णीन्द्रः । पृष्ठवाङ् युगपार्श्वं इत्यमरः । परिव्रज-तीत्यर्थे व्रज गतौ निपाताणिः वृष्णीन्द्रः, परिव्राट् सन्नयासी । अनकारान्त इति । अनकारान्ते उपसर्गे च उपपदे सति वहेरुत्तरे णिवर्नं भवतीति भाष्यमतं । तस्मादुपसर्ग-भिन्नेऽकारान्ते उपपदे सति णिवर्नं भवतीति । तेनेति तेन हेतुना । भुवाहादयो हान्ताः । अपप्रयोगा अशुद्धप्रयोगाः । एषु णिवर्नं प्राप्नोतीति पदचन्द्रिकायामपप्रयोगा इत्युक्तं ॥२७५॥

बाल०—अनो । अनो वरेरिति अनःशब्दपूर्वस्य वहधातोरित्यर्थः । अनः शकट । अनो वहतीत्यर्थे निपातात् क्विप् सस्य डत्वञ्च वचिस्वपीत्यादिना सङ्कर्षणः अनड्वान् वृषः ॥ २७६ ॥

२७८. तुरासाह् जलासाह् पृष्ठवाह् परिव्राज् इत्येते च साधवः ।

अनकारान्ते उपसर्गोपपदे वह्णिव नास्तीति भाष्यम् । तेन भूवाह् वारिवाह् निर्वाह् इत्यादयोऽपप्रयोगा इति पदचन्द्रिकायाम् ।

२७९. अनो वह् रनडुह् साधुः ।

२८०. अनन्ते कर्मण्यदः क्विप् ।

तुलसीपत्रात् । नेह अन्नादः ।

अमृता०—२७८. तुरासाहिति । तुरासाहादयश्चत्वारो णिव प्रत्ययेन साधवो भवन्ति । तुरं वेगं सहति इति तुरासाडिन्द्रः । पूर्वपदस्य त्रिविक्रमो निपातफलम्, वृष्णीन्द्रः, सौ कृते हस्य-ढः, साढः षाडिति षत्वम् । एवं जलाषाट् । पृष्ठेन वहतीति पृष्ठवाट्, करणेणिव निपातात् । परिव्रजतीति परिव्राट् सन्न्यासी, सौष्ठशोरित्यादिना जस्य षः, ततो विष्णुपदान्ते षस्य डः । सर्वत्र निपातान् णिवः । ननु भूवाह् वारिवाहादि शब्दाश्च दृश्यन्ते, कथं सूत्रे न ते प्रोच्यन्ते इति चेत्तत्र भाष्यवचनेन तेषामसाधुत्वमुपपादयति—अनकारान्त इति । अरामान्तेतरोपसर्गे उपपदे वा वहते णिव प्रत्ययो न स्यादिति तदुक्ते स्तात्पर्यम् । तस्माद् भूवाहादयो येशब्दा दृश्यन्ते तेत्वप प्रयोगा इति पदचन्द्रिकायामुक्तम् । तदेव स्वमतं ज्ञेयम् ।

अमृता०—२७९, अन इति । अनः पूर्वस्य वहधातोः क्विपा अनडुह इति साधुः स्यात् । अनः शकटं वहतीति अनड्वान् वृषः । वचि स्वपीत्यादिना सङ्कर्षणः, अनस् शब्दस्य सस्य डत्वमिह निपातफलम् ।

अमृता०—२८०. अनन्न इति । अन्नव्यतिरिक्ते कर्मपूर्वपदे अदभक्षणे इत्यस्मादुत्तरे कर्त्तरि क्विप् स्यात् । अणोऽपवादोऽयम् । तुलसीपत्रादिति तुलसीपत्रमस्ति खादतीत्यर्थः । अन्नाद इति कर्मण्यण् । एतेनात्र वाऽसरूप विधिर्नेष्ट इति ज्ञापितम्, तस्यानित्यत्वात् ।

बाल०—अनन्ते । अन्नव्यतिरिक्ते कर्मणि पूर्वपदे सति अद उत्तरे क्विप् भवति । तुलसीपत्रादिति तुलसीपत्रमस्तीत्यर्थः । अन्नाद इति कर्मण्यणिङिति अण् ॥ २७७ ॥

बाल०—क्रव्या । व्यक्तार्थमेतत् । क्रव्याद इति क्रव्यमस्तीति क्विभाव एव निपातफलं । कर्मण्यणिङिति अण् । क्रव्यं मांसं, क्रव्यादो राक्षसः । चादिति चशब्दोपादानात् क्विपि तेन क्रव्यादपीति । क्रव्यात् राक्षसः । राक्षसः कौणपः क्रव्यात् क्रव्यादोऽस्त्रप आशर इत्यमरः ॥ २७८ ॥

बाल०—नाम्न्या । नाम्नि पूर्वपदे सति आरामान्ताद्धातोर्त्तरे मनिप् क्वनिप् क्वनिप् विश्व भवति । सुदामेति कर्त्तरि मनिप् । श्रीदामेति श्रियं ददातीत्यर्थः । सुपीवेति पा पाने क्वनिप् सुष्ठु पिवतीत्यर्थः । हरिभक्तिदावेति हरिभक्तिं ददातीत्यर्थे क्वनिप् । विश्वपा इति विश्वं पातीति विः वेर्हरः । प्राय इति । अयं विधिः प्रायच्छन्दस्येव वर्तते इति हेतोर्यथादृष्टमेव उदाहार्यं ननु स्वेच्छयेत्यर्थः ॥ २७९ ॥

२८१. कव्यादश्च साधुः ।

चात् कव्यादपि ।

१८२. नाम्न्यारामात् मनिप् क्वनिप् वनिप् विश्च ।

सुष्ठु ददाति सुदामा, श्रीदामा । दामोदरमास्थेतीत्वं सुपीवा ।
हरिभक्तिदावा । विश्वपाः । प्रायश्छन्दस्येव विधिरयामिति । यथा
दृष्टमेवोदाहार्यम् ।

अमृता०—२८१. कव्यादश्चेति । कव्यादशब्दश्च अण् प्रत्ययान्तः, सच साधुर्भवति ।
चकारात् क्विप् प्रत्ययेन कव्यात् इतिच । पूर्वमन्त्रे कर्मणि अदः क्विवुक्तः, इहतु कव्य
शब्दस्यानन्तत्वेऽपि पक्षे अण्प्राप्त्यर्थं निपातोऽयम् । कव्यशब्दोपपदे वाऽसरूपविधिरिष्यत
इतिफलितार्थः । कव्यं मांसम् । पक्वमांसभोजी कव्यादः, आम (अपक्व) मांसभोजी
कव्यादिति भेदः । उभौ हि रक्षोवाचिनौ ।

अमृता०—२८२. नाम्नीति । नाम्नि पूर्वपदे सति आरामान्ताद् धातोर्हृत्तरे कर्तरि
मनिप् क्वनिप् वनिप् विश्चप्रत्यया भवन्ति । इरमः परमाश्चेतौ । सुदामेति—सुदामन्
शब्दात् सुः, नान्तधातुवर्जितेत्युद्धवस्य त्रिविक्रमः, नामान्तस्य नस्य हरः । एवंश्रियं
ददातीति श्रीदामा, अश्व इव तिष्ठतीति अश्वत्थामा । सुपीवेति क्वनिप् कंसारित्वादीत्वम्,
पूर्ववदुद्धवत्रिविक्रमो नस्य हरश्च, सुष्ठुपिवतीत्यर्थः । हरिभक्ति दावेति—हरिभक्ति
ददातीत्यर्थे विः, केवलस्य प्रत्यय वेर्हरः । प्रायश्छन्दसीत्यनेन लोकेऽपि विरल प्रयोगा एषां
दृश्यन्त इति लोके यथादृष्ट मेवोदाहरणीयं नत्वारामान्तमात्रादिति भावः ।

बाल०—अन्ये । आरामान्तादन्येभ्योऽपि मनिवादयो भवन्ति । सुशर्मेति शृ हिंसायां
मनिपि कृते गोविन्दः । एवं देवशर्मेति । सुत्वेति सुअ अभिषवे क्वनिप् तुक् । याज्ञिक
इति याज्ञिकवाचीत्यर्थः ॥ २८० ॥

बाल०—हरि । वनिप् परे हरिवेणौः स्थाने आरामो भवति ॥ २८१ ॥

बाल०—नेङ् । वनि तौ त्रादौच परे इङ् न भवति । भणादिवर्जमिति भणादेस्तु
इङ् निषेधो न भवतीत्यर्थः । ओनृ इति ओनृ अपनयने । अवावेति वनिपि कृते हरिवेणो-
रारामः ओ अव् । दैत्यविति णौ कृते अनेकसर्वेश्वरस्य संसारहर इत्यनेन संसारहरः ।
क्विप् । धातोर्हृत्तरे क्विप् भवति । धातुमात्रादिति मात्रशब्दोऽत्र साकल्यार्थः । मात्रं
कात्स्न्येऽवधारणे इति नानार्थवर्गः । ऋत्विगिति वचिस्वपीत्यादिना सङ्कर्षणः । क्विपि
चेति इरामनिषेधादिति, दामोदरादेरीरामो न यपि क्विपि चेति निषेधसूत्रं श्याश्विव्येत्या-
दीति अनेन सङ्कर्षणस्य त्रिविक्रमः । मित्रहूरिति वचिस्वपीत्यादिना सङ्कर्षणः । वेअस्तु
क्विपीति अनेन सङ्कर्षणस्य त्रिविक्रमः । ऊरिति वेअ तन्तुसन्ताने वचिस्वपीत्यादिना
सङ्कर्षणः । उराविति धातोरीदूतोरियुवौ सर्वेश्वरे बहुलमिति उव् । प्रशान् इति ।

२८३. अन्येभ्योऽपि मनिवादयः ।

सुशर्मा देवशर्मा, सुत्वा याज्ञिकः, धीवा धारकः ।

२८४. हरिवेणोरारामो वनिपि ।

२८५. नेड्वन्तित्रादौ भणादिवर्जम् ।

अमृता०—२८३. अन्येभ्य इति । आरामान्तादन्येभ्योऽपि धातुभ्य उत्तरे मनि-
वादयो दृश्यन्ते । सुशर्मेति—शृङ्गसायां मनिप्, गोविन्दः, नेड्वन्तित्रादौ इति इड्निषेधो
वक्ष्यते । एवं देवशर्मत्यादयः । अपि शब्दात् नाम पूर्वपदत्वाभावे च ते भवन्तीति
दर्शयति—सुत्वेति । सूत्रं अभिषवे, वनिपि, वामनात्तुक् । धीवेति—डुधाञ् वनिपि,
दामोदरेत्यादिना ईत्वम् ।

अमृता०—२८४. हरीति । वनिपि परे हरिवेणोः स्थाने आरामः स्यात् ।

अमृता०—२८५. नेडिति । वनि तौ त्रादी च प्रत्ययेषु परेषु इट् न स्यात्, भणादे
र्धातोस्तु तेषु परेषु इड्भवति । नेट्यसर्वेश्वरयो रित्यनेन निषेधाप्राप्ते पुनरिह निषेधः
प्राप्ते पुनरिह निषेधः क्रियते । अवावेति—ओनृ अपनयने, वनिप्, हरिवेणोः स्थाने
आरामः, ओ अव् । ति इति क्ति प्रत्ययस्यैकदेश निर्देशः । तत्र नेट्—भूतिः दीप्ति-
रित्यादि । त्रप्रत्यये नेट्—शास्त्र पत्रमित्यादि । आदि पदेनमनिप्, क्वरप्, वर, स्नुक्,
क्नु, रप्रत्यया स्तथा उगादौ तुन् तन् थण् सिक् सुक् कन् स इत्येते च प्रत्यया ज्ञेयाः ।
क्रमेणोदाहरणानि यथा—भसेः भस्म, नशेः नश्वरः, ईशेः इश्वरः, भूष्णुः गृध्नुः नञ् ।

शभू उपशमे । इन् हन्निति निर्देशादिति इन् हन पूषन् अर्यमन् इत्येतेषामुद्धवस्य
त्रिविक्रमः । सुशयोरेवेति सूत्रं । न दीर्घ इति सुशयोः परत्वाभावादिति शेषः । त्रिविक्रम
इति वा पाठः । ज्वर त्वरेत्यादीति । अनेन सर्वेश्वरस्य वस्य ऊट् । जूरिति ज्वर रोगे
जूरावित्येव पाठः । तूरिति त्रि त्वरा सम्भ्रमे । स्तूरिति स्त्रिवु गतिशोषणयोः । स्त्र वा-
वित्युव् । ऊरिति अव रक्षणे । गोपीः कृष्णः । गोपावाविति औ आव् ॥ २८२ ॥

बाल०—एरा । क्वौ सति एरामादुत्तरस्य वरामस्य हरो भवति । देवृ इति
देवृ देवने । दयाविति ए अय् । सेवृ इति सेवृ सेवने । ए ओ वामनेभ्य इतीति वामनेन
बुद्धस्यादर्शनं । मुच्छा इति मुच्छा मोहसमुच्छ्राययोः । मुरिति छस्य हरे कृते निमित्ता-
पायात् त्रिविक्रमनिवृत्तिः तत इरुरन्तधातोरुद्धवस्य त्रिविक्रमो विष्णुपदान्त इति
त्रिविक्रमः । मुराविति विष्णुपदान्त इत्युक्तं अतो नात्र त्रिविक्रमः । धूरिति अत्र
वस्य हरः ॥ २८३ ॥

बाल०—गमा । क्वौ परे गमादेर्हरिवेणुहरो भवति । गदिति हरिवेणुहरे कृते तुक् ।
संयदिति यमु उपरमे । सुनदिति नम प्रह्वत्वे शब्दे च । धातुत्रयं गमादिः । सुमच्चेति
क्वचिदिति । गमादौ मनधातोरपि ग्रहणं क्वचिद्वचाकरणेऽस्तीति ॥ २८४ ॥

ओनु-अवावा । दैत्यवृश्ममाचष्टे इति ण्यन्तात् क्विप् दैत्यध् ।

२८६. क्विप् ।

धातुमात्रादयं विधिः । करोति कृत् भक्तिकृत् । ऋतौ यजति ऋत्विक् ।
क्विपि चेति ईरामनिषेधात् संस्थाः । श्याश्च व्याज्येति त्रिविक्रमः,
मित्रं ह्वयते मित्रहूः । वेजस्तु क्विपि—उः उवौ । हरिवेण्वन्तोद्धवस्य

तथा चोणादौ—सचेः सक्तुः, हसेः हस्तः, कषेः काष्ठः, कुषेः कुक्षिः, इषेः इक्षुः, पतेः पत्कः,
वदेः वत्स इति । भणादौ तु भणितिः दीधितिः निगृहीति रित्यादि ।

ण्यन्तात् क्विविति—तत्करोति तदाचष्ट इत्यर्थे नामधातूक्त णिः, ण्यन्तस्य च
धातुत्वात् तदुत्तरे क्विवित्यर्थः । दैत्यविति—णौ कृते सति अनेकसर्वेश्वरस्येति संसारहर
इति ऋश्च भागस्य हरः । ननु पूर्वपदानियमात् केन सूत्रेणात्र क्विप् विधीयत इत्या-
काङ्क्षायां सूत्रयति,—

अमृता०—२८६. क्विविति । धातुमात्रादुत्तरे क्विप् प्रत्ययो भवति । न च तर्हि—
नाम्नि सदलृ सूद्विषेत्यादिनोक्तं क्विप् विधानमनर्थकम्, अनेनैव तत् सिद्धे रिति शङ्क-
नीयम्, कस्यैव प्रपञ्चविशेषा स्ते सर्वे इति बोध्यम् । तत्र सदलृ प्रभृतिभ्यो नामपूर्वपदत्वे
हि क्विप् स्यात्, इह त्वनाम्नि नाम्नि वेति सामान्यतो विधीयते, अतस्ते अस्यैव विशेषाः
प्रपञ्चिता इति । कृदिति वामनात्तुक् । नाम पूर्वपदे च भक्तिकृदिति । ऋत्विगिति—वचि
स्वपीत्यादिना सङ्कर्षणः, सज् दिशित्यादिना जस्य कः ।

सनु ऋत्विक् मित्रहूरित्यादौ सूत्रे सप्तम्यन्तनिर्देशाभावात् ऋतु प्रभृतीनां पूर्व-
पदत्वासिद्धेः कथं कृता समास इति चेत् ? सत्यम्, नाम्न्यारामात् मनिवित्यादि सूत्रतो
मण्डूक प्लुत्या नाम्नीति सप्तम्यन्तमनुवर्तनीयम् । न च करोतीति कृदित्यादिषु नामपूर्वत्वा-
भावात् तदध्यसङ्गतमिति वाच्यम्, धातुमात्रादित्यत्र मात्रशब्द ग्रहणेन केवल धातोश्च
प्रत्ययविधानस्य व्यञ्जितत्वात् । यद्वा उप समीपे उच्चारितं पदमुपपदं पूर्वपदं वेति निरुक्तः ।
प्रत्यय विधानसम काले सन्निहितोच्चारितं पदञ्च पूर्वपदत्वेनाङ्गीक्रियते न केवलं सूत्रे
सप्तम्यन्त निर्दिष्टमिति न्यासकारः । तस्मात् सोप पदेभ्यः अनुपपदेभ्यश्च सामान्यतोऽयं
क्विप् विधिरिति निष्कर्षः ।

बाल०—उपे । क्विवन्तेषु नह्यादिषु परेषु उपेन्द्रस्य पूर्वपदस्य त्रिविक्रमो भवति ।
उपानदिति नह बन्धने नहो ध इति हस्य धः उपेन्द्रस्य त्रिविक्रमः । उपानत् पादुका ।
नीवृदिति वृत्तु वर्तने । नीवृज्जनपदो देश इत्यमरः । प्रावृडिति वृषु सेचने प्रावृड्
वर्षाकालः । मृगाविदिति व्यध ताडने ग्रहिज्येत्यादिना सङ्कर्षणः पूर्वपदस्य त्रिविक्रमः,
मृगाविद्व्याधः । एवं मर्माविदिति । नोरुगिति रुच दीप्तौ । तिग्मा तीक्ष्मा, रुक रुचिः ।
तिग्मरुगिति वाच्यलिङ्गलक्ष्मीस्तुल्याधिकरणक्षम्यामिति वक्ष्यमात्रसूत्रेण पुरुषोत्तमवस्त्वं ।
कृतसूत्राद्यं सप्तम्यन्तं पूर्वपदमित्युक्तं अतो नास्य पूर्वपदत्वं ॥ २८५ ॥

त्रिविक्रमः, धातो र्मो नः—प्रशान् । इत् हन्निति निर्देशान्नदीर्घः—
कंसहनौ । ज्वर त्वरेत्यादि—जूः जूरो, तूः तूरो, स्रूः स्रुवौ, ऊः उवौ ।
अद्वयाद्गुठो वृष्णीन्द्रः—गोपानवति गोपौः गोपावौ ।

२८७. एरामात् क्वौ वस्य हरः ।

देवृ देः दयौ । सेवृ-सेः सयौ । एओवामनेभ्यो बुद्धस्यादर्शनम्, हेसे ।
राच्छवयो हंरः, सूच्छा—मूः मुरौ । धूर्वो हिंसायाम् धूः धुरौ ।

२८८. गमादे हरिवेणु हरः क्वौ ।

ईरामनिर्देशादिति—दामोदरादे रीरामो न यपि क्विपि चेति निषेध सूत्रमुक्तम् ।
श्याश्चिव्याज्येति सङ्कर्षणस्य त्रिविक्रम इत्यर्थः । मित्रहूरिति—वचिस्वपीत्यादिना
सङ्कर्षणः, ततः त्रिविक्रमः । वेअस्तु क्विपीति सङ्कर्षणस्य त्रिविक्रमः, सङ्कर्षणस्तु वचि
स्वपीत्यादिनैव । उवाविति—धातोरीदूतोरियुवौ सर्वेश्वरे बहुलमिति उवादेशः । नदीर्घ
इति—इन्हन्नित्यादौ सुशयोरेवेति नियम करणात् तदन्यत्र न दीर्घ इत्यर्थः । तेन कंस
हनावित्यादौ नोद्धवस्य त्रिविक्रमः । सौ शौ च दीर्घ एव, कंसहा दृष्टकंसहानि । ज्वर
त्वरेत्यादिना ससर्वेश्वरस्य वस्य ऊठ् । जूरिति ज्वर रोगे, तूरिति जित्वरा सम्भ्रमे, सूरिति
सिबु गति शोषणयोः, ऊरिति अवरक्षणे, तेनैव ऊठ् । गोपौरिति—अवधातो ऊठि कृते
गोपशब्दस्य अरामादुत्तरस्य ऊठो वृष्णीन्द्रे च ओ द्वये औः, गोपी कृष्णः ।

अमृता०—२८७. एरामादिति । क्विप् प्रत्यये परे धातो रेरामात् परस्य वरामस्य
हरः स्यात् । देरिति देवृदेवने, सेरिति सेवृसेवने । मूरिति—मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः,
छस्यहरे कृते ररामात् परं विष्णुजनरूप निमित्ताभावात् त्रिविक्रमापायः, तत इरुरन्त
धातो रुद्धवस्येति त्रिविक्रमः । मुरावित्यत्र विष्णुपदान्तत्वं विरहात्त्रिविक्रमः । धूरिति—
राच्छवयोर्हर इति वस्य हरः, पूर्ववत् त्रिविक्रमश्च ।

अमृता०—२८८. गमादेरिति । क्विपि परे गमादे धातो हरिवेणु हरः स्यात् ।
वैष्णवादि कंसारि परत्वाभावात् हरिवेण्वन्त सहजासिटामित्यादिनाहरिवेणु हरस्याप्राप्ते

बाल०—कृष्ण । अचि परे कृष्णनामादीनां संसारस्य स्थाने अद्रिर्भवति ।
अचीत्यस्यार्थमाह लुप्तनकारेति । सर्वद्रचङ्ङिति अचश्चतुर्भुजानुबन्धानाञ्च नुम् कृष्णस्थाने
इति नुम् राधाविष्णुजनाभ्यामिति सोर्हरः, तवर्गस्य चवर्गश्चवगयोगे सत्सङ्गान्तस्य हरः ।
चवर्गस्य कवर्गः । एवमन्यत्र ज्ञेयं । विष्वद्रचङ्ङिति विष्वगश्चतीत्यर्थः । विष्वगित्यव्ययं ।
समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपीत्यव्ययवर्गः । विष्वद्रचङ् विष्वगश्चतीति
प्राणिवर्गः । एवं देवद्रचङ्ङिति देवानश्चति देवद्रचङ्ङिति प्राणिवर्गः ॥ २८६ ॥

बाल०—अदः । निपातसूत्रमेतत् व्यक्तार्थश्च । इच्छन्तीति पूर्वाचार्या इति शेषः ।
आदिपदेन अदमुयङ् अदमुयञ्चावित्यादि । अमुद्रयङ् अमुद्रयञ्चावित्यादि अदद्रचङ्
अदद्रञ्चावित्यादिच ज्ञेयं ॥ २८७ ॥

गच्छति गत्, संयत् सुनत् । समच्चेति क्वचित् ।

२८६. उपेन्द्रस्य पूर्वपदस्य च त्रिविक्रमो नहि वृत्ति वृषि व्यधि
रुचिषु क्विवन्तेषु ।

उपानत् नीवृत् प्रावृट् मृगावित् मर्मावित् नीरुक् । उपेन्द्रादेः किम्—
तिग्मारुग् यस्य स तिग्मरुक् ।

विधानमेतत् । सयदिति यमु उपरमे, सुनदिति नमप्रह्वत्वे शब्दे च । समच्चेति—मन-
धातोरपि ग्रहणं गमादौ कैश्चित् क्रियते । एवं तनोतेश्च परीतदिति वामनः । तत्रोपेन्द्रस्य
त्रिविक्रमो वक्ष्यते ।

अमृता०—२८६. उपेन्द्रस्येति । क्विवन्तेषु नह्यादिषु परेषु उपेन्द्रस्य पूर्वपदस्य च
त्रिविक्रमो भवेत् । उपानदिति—नह बन्धने, नहो ध इति हस्य धः, विष्णुपदान्ते धस्य
हरिगदा हरिकमलञ्च, उपेन्द्रस्य त्रिविक्रमः । उपानत् पादुका । नीवृदिति वृत्तु वर्तने,
देशइत्यर्थः । प्रावृडिति वृषु सेचने, षस्य डः, वर्षाकाल इत्यर्थः । मृगावित्—व्यध
ताडने, ग्रहिज्येति सङ्कर्षणः, पूर्वपदस्य त्रिविक्रमः, मृगं विध्यतीति व्याध इत्यर्थः । एवं
मर्मावित् वाक्यवाणः । नीरुगिति रुच दीप्तौ । तिग्मेति—तिग्मा तीक्ष्णारुक् दीप्ति यस्य
स सूर्यः । समासे तिग्मा शब्दस्य पुरुषोत्तमवत्त्वं वक्ष्यते, वाच्यलिङ्ग लक्ष्मीरित्यादिमा ।
अत्र पश्चात् समासत्वात् पूर्वपदत्वाभाव इति न दोषः । यद्यपि समासे सर्वादिपदं पूर्वपद-
मिति वक्ष्यते तथाप्यत्र तु कृतसमाससामर्थ्यात् सुवृत्पत्तेः प्राक् प्रत्ययविधान समकाले हि
यत्पदमपेक्षते तदेव पूर्वपदत्वेन ग्राह्यम् । इहसर्वत्र क्विप्, धातुमात्रादयं विधिरिति
सामान्येन क्विप् । तत्रनाम्नीत्यनुवृत्तेः उप नि प्रभृत्युपेन्द्राणां मृगादिशब्दानाञ्च पूर्वपदत्वे
नहानिरिति पूर्वत्र च समाहितम् ।

बाल०—भग । व्यक्तार्थमेतत् । अमुमुईच इति । एवं अदमुईचः अदम् ईचेति ।
अमुद्रीच इति अचोऽरामहरो भगवति पूर्वस्य च त्रिविक्रम इत्यनेन अरामहरे कृते
निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति न्यायेन यरामस्य इरामः, ततस्त्रिविक्रमः ।
एवमदद्रीच इति ॥ २८८ ॥

बाल०—सह । अचि परे सहस्य स्थाने सध्रिर्भवति, समः स्थाने समिर्भवति,
तिरसः स्थाने तिरिर्भवति । सध्र्यङ्ङिति । यः सहाञ्चति सध्र्यङ् स इत्यमरः । सम्यङ्-
ङिति समञ्चतीत्यर्थः । तिर्यङ्ङिति । स तिर्यङ् यस्तिरोऽञ्चति इत्यमरः । तिरशब्दो
वक्रार्थोऽव्ययं । आशासेति सजुष आशिष् इति निर्देशादत्र शिषादेश इति शेषः । सजुष
आशिष् इत्यनयोरिसुसन्तधातोश्च रो विष्णुपदान्त इति सूत्रं । आशीरिति आङ् शासु
इच्छायां भावे क्विप् शासः शिष् यरामस्य रराम इररन्तधातोरुद्धवस्य त्रिविक्रमः,
इत्यादिना त्रिविक्रमः । अत्र कंसारिविष्णुजनपरत्वाभावात् आङ् शासोरग्रहणाच्च शासः
शिष् कंसारिविष्णुजनङयोरित्यनेन शिष न भवतीति सजुष आशिष् इति निर्देशादित्युक्तं ।

२८०. कृष्णनाम-विष्वग्देवानां संसारस्याद्विरचि ।

लुप्तनकारक्विवन्ताश्चतावित्यर्थः । सर्वमश्नति सर्वद्रचङ्, विष्वद्रचङ्, देवद्रचङ् ।

२८१. अदसस्त्वचि अमुमुयच् अदमुयच् अमुद्रचच् अदद्रचच् इति चत्वारोच्छन्ति ।

अमुमुयङ् अमुमुयश्चावित्यादि ।

अमृता०—२०. कृष्णेति । अचि परे कृष्णनाम्नां विश्वक्शब्दस्य देवशब्दस्य च संसारस्य स्थाने अद्विरित्यादिश्यते । अचि इत्यस्यार्थमाह—लुप्तेति । अन्चुधातोः क्विप् प्रत्यये नलोपे च सति योऽच् निष्पद्यते तस्मिन् परे इतिसरलार्थः । सर्वद्रचङिति—सर्व शब्दस्य सर्वद्रिः, अच् शब्देन सह सन्धौ सर्वद्रचच् इति स्थिते सौनुम्, सोर्हरः, कवर्गः, सत्-सङ्गान्तहरः, प्रत्यच् शब्दवज् ज्ञेयः । एवं विश्वक् (सर्वतः) अश्नतीति विश्वद्रचङ् । विश्वक् शब्दोऽव्ययम् । एवं यद्रचङ् तद्रचङ् इद्रचङ् इत्यादयश्च । अचीति किम्—विश्वगश्चनम् ।

अमृता०—२८१. अदसइति । अचि परे अदस् शब्दस्य अमुमुयच् प्रभृतयश्चत्वारि रूपाणि इच्छन्ति वैयाकरणाचार्या इति शेषः । आदिपदेन—अदमुयङ् अदमुयश्चौ इत्यादि, तथा अदद्रचङ् अदद्रयश्चौ इत्यादि च बोध्यम् ।

मित्रशीरिति कर्त्तरि क्विप् । अत्र कसारिविष्णुजनस्य परत्वाभावात् शिष् न प्राप्नोतीत्याह आशीर्वद्वाच्य इति । आशीर्वत्त्वादेव शिषादेश इति । घृतश्च्युदिति । श्च्युतिर अरणे दन्त्यादिरयं सस्य शश्चवर्गयोगे । संसारहर इति अनेकसर्वेश्वरस्य संसारहर इत्यनेनेति शेषः । क्विपि कृते णेर्हरं क्विपो विष्णुजनत्वस्वीकारात् यवयोर्हरोवल इत्युक्तमिति ज्ञेयं । सरामज इति । चे परे सरामः सरामजात इत्युक्तं अतो दन्त्यादित्वं ॥ २८८ ॥

बाल०—युष्म । वृत्तिमाह त्वां युवामिति । त्वामाचष्टे इत्यत्र त्वदादेशाभावो निपातफलं, ममाचष्टे इत्यत्र मदादेशाभावश्च निपातफलं । युष्मदस्मदोस्त्वन्मदावुत्तरपद-प्रत्यययोरेकत्वं इति त्वन्मद्विधानसूत्रं ॥ २८० ॥

बाल०—तयो । तयोर्युष्मस्मोः प्रकृतवदेवेति । युष्मदस्मच्छब्दसिद्धप्रकृतविष्णु-पदवदेवेत्यर्थः । अन्यत्रत्विति । सुजसङ्ङसम्भ्योऽन्येषु प्रत्ययेषु परेषु । क्विवन्तयोरिति युष्मस्मोरित्यर्थः । युषसौ त्यक्त्वेति । युषसौ वर्जयित्वेत्यर्थः । प्रकृतयोर्वमपर्यन्तभागं त्यक्त्वेति क्विवन्तयोरवशिष्टमारभ्येति शेषः । प्रकृतयोरिति प्रकृतयोर्विष्णुपदयोरित्यर्थः । क्विवन्तपदशिष्टं क्विवन्तपदावशिष्टं प्रकृतपदशिष्टवत् प्रकृतपदावशिष्टविशिष्टं कार्यं । प्रकृतपदशिष्टवदिति मतुप्रत्ययः । क्विवन्तयोर्युष् अस् भागात् यदवशिष्टमक्षरं अर्थात् सराम औप्रभृति तस्य स्थाने प्रकृतपदस्य वम पर्यन्तभागस्य त्यागात् अवशिष्टं यदामादि-रूपं तद्विधीयते इति निर्गलितार्थः । अत्रेति सारामाविति । सारामौ वमावित्यर्थः । एवं

२८२. भगवति तु मुपूर्वस्य यस्य ई सन्धिनिषेधश्च ।

अमुमुईचः, अमुमुईचा । द्वि पूर्वस्य तु अमुद्रीचः ।

२८३. सहस्य सधिः, समः समि स्तिरस स्तिरि रचि ।

सध्यङ् सम्यङ् तिर्यङ् । आशासनं आशीः, मित्राणि शास्ति मित्रशीः,
आशी वंद वाच्यः । घृतं इच्योतति घृतइच्युत्, तत् थमाचष्टे इति णिः,
संसारहरः, क्विप्, यवयोर्हरो बले, नामत्वात् स्वादयः, सरामजः

अमृता०—२८२. भगवतीति स्पष्टम् । मुपूर्वस्येति मु पूर्वं यस्य तादृश यरामस्य
ईरामः स्यात्, सन्धिनिषेधस्तु निपातनात् । एवं अदमुईचः अदमु ईचा इत्यादि । अमुद्री
च इति—अचोऽरामहरो भगवति पूर्वस्य त्रिविक्रमश्चेति अरामहरे कृते नैमित्तिकस्य
यरामस्यापात् इरामः त्रिविक्रमश्च । एवंअदद्रीच इत्यादि ।

अमृता०—२८३. सहस्येति । अचिपरे सह शब्दस्य स्थाने सधिरित्यादिश्यते,
अचिपरे सम् स्थाने समि स्तथा तिरस् स्थाने तिरिश्चादिश्यते । सध्यङिति—सह अञ्चति
सहचर इत्यर्थः । समञ्चतीति सम्यङ्, तिरो कुटिलमञ्चतीति तिर्यङ् । सहादयः अव्य-
यानि । आशीरिति—आडः शासु इच्छायां, भावे क्विप्, शासः शिस् कंसारि विष्णुजन
डयोरिति शिषादेशः । आडः शासु इत्यस्य निषेधेऽपि बाहुल्यादत्रादेशः, सजुस आशिस
इमुसन्तधातोश्च रिडत्यनेन ज्ञापितत्वात् । ततश्च षस्य ररामे कृते इरुरन्तधातोरुद्धवस्य
त्रिविक्रमः, विष्णुसर्गः । आशीर्वंद वाच्यइति—मित्रशीरित्यत्र च कार्याणि पूर्ववदित्यर्थः ।

निररामाविति । तत्र युष्मद उदाहरणमाह यथेति । इत्यादिष्वित्यादिपदेन आचक्षाणा
आचक्षाणमित्यादीनां ग्रहणं । युषादिति युष्मयुवामिति स्थिते क्विवन्तस्य युष्मः युषं
त्यक्त्वा क्विवन्तावशिष्टं मराममारभ्य प्रकृतस्य युवामित्यस्य वपर्यन्तभागस्य त्यागः
करणीयः । ततश्च क्विवन्तपदशिष्टस्य मस्य प्रकृतपदशिष्टेन आमायोगः कार्यः ।
युषामिति युष्मत्वामिति स्थिते क्विवन्तस्य युषं त्यक्त्वा, मराममारभ्य प्रकृतस्य वपर्यन्त-
भागस्य त्यागः करणीयः । ततश्च युष आमा योगः कार्यः । एवमन्यत्र ज्ञेयं । क्विवन्तपद-
शिष्टप्रकृतपदशिष्टवदिति पाठेतु क्विवन्तपददिष्टप्रकृतपदशिष्टयोर्यथा भवति तथा कार्य-
मित्यर्थः । युष्येति । अत्र साराम-वरामस्य त्यागः । एवमोसि डौच ज्ञेयं । एवमस्मद
इति । आदिपदेन, असां असां असान् । अस्या असाभ्यां असाभिः, मह्यं असाभ्यां असभ्यं,
असत् असाभ्यां असत्, मम अस्योः असाकं, अस्यां इत्येके, अस्यि अस्योः असास्त्विति ।
कौकारास्त्विति । कौमाराः कलापाः ॥ २८१ ॥

बाल०—असि । असेरिराम इत् । उरुव्यच्चा इति व्यच व्याजीकरणे उरुभ्यां
विचतीत्यर्थः । कुटादेरनृसिहो निर्गुणो वचेस्त्वसि विना, इत्यनेन न सङ्कर्षणः । नृचक्षा
इति चक्षिङ व्यक्तायां वाचि ॥ २८२ ॥

शरावश्चे इति दन्त्यादित्वात् स्कोः सत्सङ्गाद्यो ह्ररः, चवर्गस्य कवर्गः,
घृतक् गृतश्चौ ।

२८४. युष्मदस्मदो णिविववन्तयो युष्मसौ ।

त्वां युवां युष्मान् वाचष्टे, एवं मा आवां अस्मान् वेति णौ संसार हरे
विवपि युष्म् अस्म् इति मान्तौ साधू ।

तयोः रूपाणि सुजस् डे डस्सु प्रकृतवदेव वाच्यानि, अन्यत्र तु
विववन्तयो युष्सौ त्यक्त्वा प्रकृतयो र्वसपर्यन्तभागं त्यक्त्वा विववन्त
पद शिष्टं प्रकृतपदशिष्टवत् कार्यम् । अत्रटौस्डिषु वमयोस्त्यागे सारामौ
प्राह्यौ, अन्यत्र तु निररामौ ।

नच विवपो लोपे निमित्तापादात् शिषादेशस्य च निवृत्तिराशङ्क्या, महाहरत्वाभावेन
विवप इह स्थानिवत्त्वस्येष्टत्वात् । संसार हरइति—अनेकसर्वेश्वरस्य संसारहर इत्यादिनेति
शेषः । अनेन उत्भागस्य हरे यचयोर्हरो बल इति यरामहरः, ततो वृत्तश्च इतिस्थिते,
चेपरे शरामः सरामज इत्युक्तपरिचयात् शस्य सः, स्को रिति सस्य हरः, सौ चवर्गस्य
कवर्गः ।

अमृता०—२८४. युष्मादिति । स्वयंवृत्तिरुक्ता । साधू इति—युष्मदस्मदोस्त्वन्मदा-
वृत्तरपद प्रत्यययोरेकत्वं इत्येकवचने प्राप्ते त्वन्मदादेशस्याभावो निपातफलम्, द्वित्व
बहुत्वयोस्तु संसारे हरे युष्म् अस्म् इत्येव सिद्ध्यतः ।

तथारूपनिरूपणपद्धतिमुपदिशति—तयो रूपाणीत्यादिना । विवन्त युष्मदस्मदोः
रूपाणि सुजस्डिडस्सु प्रकृतवदेव युष्मदस्मच्छब्द निष्पन्न - प्रकृतविष्णुपद - रूपाणीव
भवन्तीत्यर्थः । तदन्यत्रतु विववन्तयो युष्मसौ युष्सौ त्यक्त्वा (गृहीत्वा) प्रकृतयो मूल-

बाल०—अजा अजातौ अनुपेन्द्रे पदे पूर्वपदे सति ताच्छील्ये गम्यमाने धातोरुत्तरे
णिनिर्भवति । व्रते आभीक्ष्ण्ये च गम्यमाने अजातौ अनुपेन्द्रे पदे पूर्वपदे सति जातावपि
पूर्वपदे सति च धातोरुत्तरे णिनिर्भवति । व्रतं शास्त्रानुसारी नियमः । आभीक्ष्ण्यं
पौनःपुन्यं । अजातौ जातावपि कर्तुं पमाने च पूर्वपदे सति धातोरुत्तरे णिनिर्भवति ॥२८३॥

बाल०—मन्य । आत्मविषये मनने गम्यमाने कर्तरि वाच्ये जातावजातावपि
पूर्वपदे सति मन्यतेरुत्तरे खश्विनी भवतः । मन्यतेरिति निर्देशात्तानादिकस्य मनु बोधन
इत्यस्याग्रहणं । कृष्णसेवीति तत्स्वभाव इत्यर्थः । विप्रसेव इति अत्र ताच्छील्यं गम्यत
एव, किन्तु जातिवाचकस्य पूर्वपदत्वात् कर्मण्यणिष्यण् । अजातौ व्रत इति उदाहरणं
दर्शयते इति शेषः । एवं आभीक्ष्ण्य इति । हरिनिर्मल्यभोजीति, हरिनिर्मल्यमेव भुङ्क्ते
इत्यर्थः । अत्रेति अत्र अजातौ । हरिनामग्राहीति पुनः पुनर्हरिनाम गृह्णातीत्यर्थः । हरिनाम
पुनः पुनः गृह्णतो जनस्य प्रेमलक्षणा भक्तिर्भवतीति अत्र प्रवर्तते नत्वसौ तच्छील इति ।

यथा—त्वां युवां युष्मान् वाचक्षाण आचक्षाणौ इत्यादिषु त्वंयुवां
यूयम् । युषां युषां युष्मान् । युष्या युषाभ्यां युषाभिः तुभ्यं युषाभ्यां
युषभ्यम् । युषत् युषाभ्यां युषत् । तव युष्योः युषाकम् । युष्मामित्येके ।
युष्यि युष्योः युषासु ।

एवमस्मदः—अहं आसां वयमित्यादि । कौमारास्तु टापरत्वे युष्मा
अस्मा, चतुर्थो भ्यसि—युष्मभ्यं अस्मभ्यम्, सुपि युष्मसु अस्मसु इति
मन्यन्ते किन्त्यपाणिनीयम् ।

२८५. असिः ।

सर्वधातुभ्योऽसिः स्यात् । उरुव्यचाः नृचक्षाः ।

विष्णुपदयोः वमपर्यन्तभागं वर्जयित्वा क्विवन्तपद शिष्टं (क्विवन्तशब्दावशिष्टं) प्रकृत
पदावशिष्ट युक्तं कार्यं स्यात् ।

क्विवन्तयोः शब्दयोः युष् अस् भागादवशिष्टाक्षरस्य (स् औ प्रभृतेः) स्थाने
प्रकृतविष्णुपदस्य वमपर्यन्तभागत्यागेनावशिष्टं अमादिरूपं विधीयते । तेन युष् आम्
इत्याकारतया युष्मामित्यादिरूपाणि सम्पद्यन्त इति निर्गलितार्थः । कुमारः कार्तिकः
कलापी, तेन प्रोक्तं कौमारम् कलापम्, तद्विदु र्ये ते कौमाराः कालापा इत्यर्थः ।
अपाणिनीयमिति—तस्माद्दर्शितरूपाणि पाणिनि सम्मतानीत्यायाम् ।

अमृता०—२८५. असिरिति । इरामइत् । उरुव्यचा इति—उरुभ्यां विचति
वञ्चतीत्यर्थः, कर्तरि असि । कुटादेरनृसिहो निर्गुणः, व्यकेस्त्वसि विनेति निर्गुणत्वविरहाच्च
सङ्कर्षणः, अत्वसन्तोद्धवस्येति त्रिविक्रमः । नृचक्षाइति—चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि, अत्र
चक्षिङः ख्यात्रादेशो न भवेदिति वक्ष्यते ।

तुलसीसेवीति व्रते आभीक्ष्ण्ये च उदाहरणं तुलसीमेव सेवत इति, पुनः पुनः तुलसीं सेवत
इत्यर्थः । कृष्णगायीति आतो युक् । कृष्णे गोपस्नेहीति स्निह प्रीतौ कृष्णे गोप इव
स्निह्यतीत्यर्थः । शिवत्वात् श्य इति शिवत्वात् कृष्णधातुकत्वं, अतः शपि कृते दिवा-
दित्वात् शपः श्य इति भावः । वैष्णवम्मन्य इति सर्वेश्वरान्तेत्यादिना मुम् । वैष्णव-
मानितीति सिद्धार्थं सिद्धान्तमाह वाच्यलिङ्गलक्ष्मीरिति । वैष्णवमानिनीति नान्तत्वादीप्
वक्ष्यते । वैष्णवीमात्मानं मन्यते इत्यर्थः । आभीक्ष्ण्ये कथं कुलमाषखाद इति । अत्र
णिनिर्भवितुमर्हतीति विरोधः । सिद्धान्तमाह बाहुल्यादिति । स्याद्यावकस्तु कुलमाष
इत्यमरः । (काश्मीरदेशजः कुलसी, वीरो धान्यं, काञ्जिकञ्च । अयं दन्त्यान्तोऽपि ।
रासः) ॥ २८५ ॥

बाल०—एक । खिदन्ते परे एकसर्वेश्वरस्य ईश्वरान्तस्य नाम्नो द्वितीयैकवचनवत्
प्रयोगो भवति । गाम्मन्य इति गामात्मानं मन्यते इत्यर्थः । गोशब्दस्य अमि यथा गामिति

२६६. अजातावनुपेन्दोपपदे णिनिस्ताच्छील्ये, जातावपि व्रता-
भीक्ष्ण्यग्रोश्च, कर्तुं पमाने च, तथावश्यकामधर्मण्योश्च ।

२६७. मन्यतेः खश्-णिनी आत्ममनने ।

कृष्णसेवी, जातौ तु विप्रसेवः । अजातौ व्रते—हरिनिर्माल्यभोजी,
अत्राभीक्ष्ण्ये—हरिनामग्राही । जातो तु तुलसीसेवी । एवमजातौ
कृष्ण इव गायति कृष्णगायी, जातौ तु कृष्णे गोपस्नेही । आवश्यके—
आवश्यङ्कारी मालायाः । आधर्म्ये—शतंदायी । शिवत्वात् श्यः, वैष्णव-
मात्मानं मन्यते वैष्णवम्मन्यः वैष्णवमानी । वाच्यलिङ्गलक्ष्मीः

अमृता०—२६६. अजाताविति । अजातौ । उपेन्द्रभिन्ने पूर्वपदे धातोस्तरे णिनिः
प्रत्ययः स्यात् ताच्छील्ये गम्यमाने । व्रते आभीक्ष्ण्ये च गम्यमाने अजातौ जातौ वा
अनुपेन्दो पूर्वपदे धातो णिनिः स्यात् । अजातौ जातौ वा कर्तर्युपमाने पूर्वपदे धातो णिनिः
स्यात्, तथा आवश्यके आधर्म्ये च गम्यमाने धातो णिनि भवति । सर्वत्र कर्तरीति
बोध्यम् । व्रतं शास्त्रानुयायि नियमः, आभीक्ष्ण्यं पौनः पुन्यम् । णिने णराम इरामश्रोतौ ।

अमृता०—२६७. मन्यतेरिति । आत्मनो मनने अर्थे गम्यमाने कर्तरि जातावजातौ
च पूर्वपदे सति मन्यतेस्तरे खश् णिनिश्च भवतः । मन्यतेरिति निर्देशात् दिवादेरेव ग्रहणं
नतु तनादेः । श्रीकृष्णसेवीति—तं सेवितुं शीलमस्येत्यर्थः । विप्रसेव इति—इह ताच्छील्ये
सत्त्वेऽपि पूर्वपदस्य जातिवाचकत्वान्न णिनिः, किन्तु कर्मण्यण् । हरि निर्माल्यभोजीति—
अत्रापि आपातदृष्ट्या ताच्छील्यमाभाति किन्त्वयं विशेषः—ताच्छील्यं कामचारप्राप्तम्,
व्रतन्तु शास्त्रशासनपरं तन्त्रम् । पूर्वत्र हरिनिर्माल्यभोजनस्वभावत्वेऽपि कथञ्चित्तदितरं
भोजने प्रवृत्तिश्चेत् तदपि न दोषाय, उत्तरत्र तु वैष्णवानां हरि निर्माल्येतरभोजने
व्रतहानिः स्यादिति शास्त्राधीनतया वैष्णवाः सत्यपीतरभोज्ये हरिनिर्माल्यमेव भुञ्जते
नान्यदिति ।

हरिनामग्राहीति पुनः पुनः हरिनामावि गुह्यातीत्यर्थः । तुलसी सेवीति—तुलसी
जातीमती, व्रते चामीक्ष्ण्ये चोदाहरणमिदम् । तथाहि हरिभक्तिलिप्सु वैष्णव स्तुतप्रियां
तुलसीं शास्त्रानुसारं सेवते नान्यदिति । कर्तर्युपमाने च जातावजातौ चेत्यन्वयः, ताच्छी-
व्रताभीक्ष्ण्यानि तु न सम्बध्यन्ते । कृष्णगायीति—कृष्णो यथा गायति तथा गायतीत्यर्थः,
आवो युक् । गोपस्नेहीति—कृष्णे गोप इव स्निह्यति, गोपः कृष्णे यथा स्निह्यति तथेत्यर्थः ।
शतं दायीति—आधर्म्यं तुमुभविष्यदर्थं णक णिन्यो योरे इति कर्मणि षष्ठीनिषेधः । खश्

भवति तथैवात्र प्रयुज्यते इति । एवमन्यत्र च स्त्रिया अमृशसोर्वा इत्युक्तमतः स्त्रियम्मन्य
स्त्रीमन्य इति । श्रियम्मन्यं स्त्रीकुलमिति । श्रीलक्ष्मीः ॥ २६५ ॥

बाल०—अतीते । सुगमं ॥ २६६ ॥

पुरुषोत्तमवत् क्यङ्मानिनो णीं चेति—वैष्णवमानिनी । आभीक्ष्ण्ये
कथं कुलमाषखादः ? बाहुल्यात् ।

२८८. एक सर्वेश्वरान्तस्य द्वितीयैकवचनवत् प्रयोगः खिदन्ते ।।

गाम्मन्यः, नावम्मन्यः, स्त्रियम्मन्यः, श्रियम्मन्यः स्त्रीकुलं, भुवम्मन्यः ।।

२८९. अतीते ।

प्रभुरयं ड्वनिप् पर्यन्तः ।

उदाहरणं दर्शनार्थमाह—शिवत्वात् श्य इति । शिवत्वात् कृष्णधातुकत्वम्, ततः शप्
कृष्णधातुके, दिवादेः श्यपः श्य इतिक्रमः । वैष्णवम्मन्य इति—सर्वेश्वरान्तपूर्वपदस्येति
मुमु । वैष्णवमानिनीति—आत्मानं वैष्णवीं मन्यत इत्यर्थः, नान्तादीप् वक्ष्यते, ततोमानिनी
परत्वाद् वैष्णवीशब्दस्य पुरुषोत्तमवत्त्वम् । कुलमाष खाद इति—अत्राभीक्ष्ण्ये णिनिर्भवितु
मर्हति, तदपि बाहुल्यादण् प्रत्ययः । कुलमाषः काञ्जिकं (पर्युषितानात्राम्लजलं), यावकं
(धान्य विशेषः) वा । ताच्छील्य इति किम्—कृष्णं सेवते कदाचिदिति न णिनिः ।
कर्तृपुमान इति किम्—दरिद्रः अपूपानिव माषान् भुङ्क्ते ।

अमृता०—२८८. एकेति । खिदन्ते प्रत्यये परे एकसर्वेश्वरान्तस्य कर्मपूर्वपदस्य
प्रयोगो द्वितीयैक वचनवद् भवति । अन्तरङ्गस्वादे महाहरो न भवतीत्यर्थः । गाम्मन्य इति
—आत्मानं गाम्मन्यत इत्यर्थः । एवमन्यत्र च वेदितव्यम् । स्त्रिया अमु शसो वेति स्त्रीमन्य
इति च बोध्यम् ।

अमृता०—२८९. अतीत इत्यधिकारसूत्रम् ।

बाल०—करणे । करणे पूर्वपदे सति अतीते काले यज उत्तरे णिनिर्भवति ।
सोमयाजीति उपेन्द्रेत्यादिना समासः ॥ २८७ ॥

बाल०—कर्म । कर्मणि पूर्वपदे निन्दायां गम्यमानायां हन उत्तरे अतीते
णिनिर्भवति । वैष्णवधातीति वैष्णवं हतवानित्यर्थः । अत्र निन्दा गम्यते । नेहेति निन्दा-
वगमाभावादिति शेषः ॥ २८८ ॥

बाल०—ब्रह्म । ब्रह्म-भ्रूण-वृत्रेषु कर्मसु पूर्वपदेषु सत्सु हन उत्तरे अतीते क्विप्
भवति । ब्रह्महेति ब्रह्माणं हतवानित्यर्थः । ननु ब्रह्महभ्यामित्यत्र नामान्तस्येत्यादिना
नस्य हरे कृते तुक् कथं न भवतीति चेत्तत्राह तत्राकरणान्न तुक् इति । एवं भ्रूणहा
वृत्रहेति । भ्रूणोऽर्भके स्त्रैणगवर्भे इति नानार्थवर्गः । वृत्रोऽसुरविशेषः । ननु क्विप्
सिध्यत्येव तर्हि किमर्थं लक्षणं कृतमिति चेत्तत्राह ब्रह्मादिष्वेव हन्ते क्विविति । स्वमतं
द्रढयति वचनं नियमार्थमिति भाष्यमिति । ननु यदि नियमः कृतस्तर्हि वीरहा हिमहेत्यादि
कथं भवत्विति चेत्तत्राह भूते नियमार्थकान्न कालसामान्य इति वक्ष्यमाणयोगापेक्षया
नियमार्थकात् इत्युक्तमिति ज्ञेयं । तस्मात् ब्रह्मादिपूर्वपदेषु हन्ते कालसामान्ये क्विप् न
स्यादित्यर्थः । ननु तर्हि भुते कथं कंसहा इत्यादि दृश्यते इति चेत्तत्राह यत्र तिष्ठति कंसहा

३००. करणे यजो णिनिः ।।

सोमेनेष्टवान् सोमयाजी ।

३०१. कर्मणि हनो णिनि निन्दायाम् ।

वैष्णवधाती । नेह कंसं हतवान् ।

३०२. ब्रह्म-भ्रूण-वृत्रेषु कर्मसु हनः क्विप् ।

ब्रह्महा । तत्राकरणात् तुक्, ब्रह्महभ्याम् । ब्रह्मादिष्वेव हन्तेः क्विप्, वचनं नियमार्थमिति भाष्यम् । भूते नियमार्थकान्न कालसामान्ये,

अमृता०—३००. करण इति । करणे पूर्वपदे अतीते काले कर्त्तरि यजधातो णिनिः स्यात् । सोमयाजीति—उपेन्द्रोर्यादीत्यादिना समांसः ।

अमृता०—३०१. कर्मणीति । कर्मणि पूर्वपदे निन्दायां गम्यमानायां भूते हन्तेरुत्तरे कर्त्तरि णिनिः स्यात् । वैष्णवधातीति—वैष्णवं हतवानित्यर्थः । वैष्णवहननस्यानौचित्यात् निन्दा गम्यते ।

अमृता०—३०२. ब्रह्मेति । ब्रह्मादिषु त्रिषु कर्मपूर्वपदेषु अतीते हन उत्तरे कर्त्तरि क्विप् प्रत्ययः स्यात् । ब्रह्महेति—ब्रह्माणं हतवानित्यर्थः । इत्हन्नित्यादिना उद्धवत्रिविक्रमः नामान्तस्य नस्य हरः । एवं भ्रूणहा, वृत्रहा इन्द्रः । ननु ब्रह्महभ्यामित्यत्र नामान्तस्य नस्य हरे कृते वामनात्तुक् इति कथनं प्रवर्त्तत इति चेत् तत्रसिद्धान्तमाह—तत्राकरणादिति । समाधानपक्ष एषः सुखबोधार्थः, वस्तुतस्तु नरामादि हरो नासिद्धः स्तुगादिविधेरन्यत्रेति नामधातुक्तन्यायेन तुग् विधौ नरामहरोऽसिद्धः स्यादित्येव तत्त्वम् । न्यायार्थं स्तत्रैव सविस्तारं विधृतम् ।

ननु क्विप्, धातुमात्रादयं विधिरित्यनेनैव क्विपि सिद्धे किमर्थं मिह पृथगुच्यत इति चेत् ? तत्राशङ्कां निरस्यति—ब्रह्मादिष्वेवेति । एवकारेण नियमो विहितः । एतच्च स्वमतं भाष्य वचनेन द्रढयति—वचनं नियमार्थमिति । सच नियमश्चतुर्धा भवति, यथा, ब्रह्मादिष्वेव हनः क्विप् भूते नान्येषु, ब्रह्मादिषु कर्मसु हनएवक्विप् भूतेनान्यधातोः, ब्रह्मादिषु हनः क्विवेव भूते नान्यप्रत्ययः, तथा ब्रह्मादिषु कर्मसु हनः क्विप् भूत एव नान्यस्मिन् काले इति । तत्राद्यपक्ष मुक्त्वा अन्तिमं पक्षं व्यावर्तयति—नकालसामान्य इति । अतो

इत्यादिप्रयोगाद्धेतोः अन्यत्रापि ब्रह्मादिभ्योऽन्यस्मिन् पूर्वपदे सत्यपि क्विप् भवतीति, तेन भूते कंसहा मधुहेति ॥ २६६ ॥

बाल०—सुकर्म । व्यक्तार्थमेतत् । सुकृदिति सुष्ठु कृतवानित्यर्थः । एवं कर्मकृत् पापकृत् मन्त्रकृत् पुण्यकृत् । इति सुप्रभृतिष्वेव कृत्रः क्विप् ॥ ३०० ॥

बाल०—अन्य । अन्त्रत्र चेति । सुप्रभृतिभ्योऽन्यत्र च क्विप् भवतीति बाहुल्यादिति शेषः । तेन भूते शास्त्रकृदिति ॥ ३०१ ॥

बाल०—सोम । व्यक्तार्थमेतत् । सोमं सुतवानित्यर्थे निपातात् क्विप् सोमसुदिति ॥

तेन वीरहन्तीति वीरहा, यत्र तिष्ठति कंसहा इत्यादि । प्रयोगादन्यत्रापि कंसहा मधुहा ।

३०३. सु-कर्म पाप-मन्त्र-पुण्येषु कर्मसु कुक्कः क्विप् ।

सुकृत् । अन्यत्र च शास्त्रकृत् ।

३०४. सोमसुदग्निचित्तौ साधू ।

३०५. कर्मणि दृशेः क्वनिवेव ।

श्रीकृष्णदृश्वेति ।

वर्तमाने भविष्यति वा ब्रह्मादिषु हनः क्विप् न स्यात् किन्तु तदितरकर्मसु सभवेदेवेति दर्शयति—वीरहेति । नियमसदभावेऽपि प्रथमकल्पस्य बाहुल्याद् व्यभिचारं लक्षयति प्राचीनप्रयोगेण—यत्रेति । अत्रभूते अन्यपूर्वपदे क्विप् । अन्यत्रापीति—ब्रह्मादिभ्योऽन्येषु पूर्वपदेष्वपि क्विप् स्यादित्यर्थः । कंसं हतवान् मधुहतवानित्यर्थः ।

अमृता०—३०३. सुकर्मिति । स्पष्टम् । सुकृदिति—सुशोभनं कृतवान्, क्रिया-विशेषणस्य च कर्मता, वामनात्तुक् । एवं कर्मकृत् पापकृत् मन्त्रकृत् पुण्यकृदिति । अयञ्च्चारम्भो नियमार्थः । सचेह त्रिविधः, यथा,—सुप्रभृतिषु भूते कुक्क एव क्विप् नान्य-स्माद्धातोः,—मन्त्रमधीतवान् मन्त्रध्यायः । सुप्रभृतिषु भूते कुक्कः क्विवेव नान्यप्रत्ययः, कर्म कृतवान् कर्मकारः । स्वादिषु कुक्कः क्विप् भूत एव नान्यत्र काले, मन्त्रं करोति करिष्यति वेत्यर्थे तु न । पूर्वपदस्य किल न नियम इत्याह—अन्यत्र चेति । अतएव भाष्यकृत् शास्त्र-कृदित्यादि च बाहुल्यात् सिध्यति ।

अमृता०—३०४. सोमेति । सोमे कर्मपूर्वपदे सुक्क स्तथा अग्नौ कर्मपूर्वपदे चिक्कः क्विप् साधू स्यातां भूते । पूर्ववन्नियमार्थो हि निपातो ज्ञेयः । सोमं सुतवान् अग्निं चित्तवानित्यर्थः ।

अमृता०—३०५. कर्मणि । कर्मणि पूर्वपदे दृशधातोर्भूते क्वनिप् एव स्यात् । एव शब्दः प्रत्ययान्तर निवृत्त्यर्थः । श्रीकृष्णदृश्वेति श्रीकृष्णं दृष्टवानित्यर्थः ।

अग्निं चित्तवानित्यर्थे निपातात् क्विप् अग्निचिदिति । अत्रापि नियमो ज्ञेयः, सोम एव सुक्कः क्विविति अग्नावेव चिक्कः क्विविति च ॥ ३०२ ॥

बाल०—कर्म । कर्मणि पूर्वपदे सति अतीते काले दृशेरुत्तरे क्वनिवेव भवति । श्रीकृष्णदृश्वेति श्रीकृष्णं दृष्टवानित्यर्थः ॥ ३०३ ॥

बाल०—राज । व्यक्तार्थमेतत् । राजयुद्धेति राजानं योद्धितवानित्यर्थे निपातात् क्वनिप् गोविन्दनिवृत्तिश्च णेर्हरः । राजकृत्वेति राजानं कृतवानित्यर्थे निपातात् क्वनिप् । सहयुद्धेति सह युद्धवानित्यर्थे निपातात् क्वनिप् । सहकृत्वेति सह कृतवानित्यर्थे निपातात् क्वनिप् । युधिरिति । अत्रेति राजयुद्धेत्यत्रेत्यर्थः । सहयुद्धेत्यत्र तु युधेरण्यन्तत्वमेव ज्ञेयं ॥ ३०४ ॥

३०६. राजयुद्धव-राजकृत्व-सहयुद्धव-सहकृत्वानः साधवः ।

युधिरत्र ण्यर्थः । राजानं योधितवान् राजयुद्धवा ।

३०७. सप्तम्यन्ते जनेरच् ।

वृन्दावनजः । बाहुल्यात् दाभ्यां जातः द्विजः ।

३०८. समासे डे नमहाहरः कृति बहुलम् ।

दिविष्ठः दिविषदित्यादि, षत्वं वाच्यम् । हृदिस्पृक् ।

अमृता०—३०६. राजेति । राजयुद्धादयश्चत्वारः क्वन्तिप् प्रत्ययेन साधवो भवन्ति । युधिरत्र ण्यर्थ इति—अन्तर्भावित ण्यर्थ इत्यर्थः । तेनसकर्मकत्वे राजादीनां कर्मपूर्वपदत्वं सङ्गच्छत इत्याशयः । एवं राजानं कृतवान् राजकृत्वा । सहशब्दस्य विशेषणत्वेन कर्मत्वमुच्यम् । सह युगपद योधितवानित्यर्थः ।

अमृता०—३०७. सप्तम्यन्त । सप्तम्यन्ते पूर्वपदे सति जनेरुत्तरे भूते अच् प्रत्ययः स्यात् । वृन्दावनज इति वृन्दावने जात इत्यर्थः । चित् करणात् संसारहरः । द्वाभ्यामिति पञ्चम्या द्विवचनम् । शौक्रात् संस्काराच्च जातइत्यर्थः । द्विज इह ब्राह्मणः । यद्वा तृतीया द्वित्वम्, दन्तविप्राण्डजा द्विजा इत्यमरात् । अत्र पञ्चम्यन्ते तृतीयान्ते वा पूर्वपदे जनेरच् बाहुल्यादेव भवति, तद्विधानाभावादित्यर्थः । पाणिनीयास्तु “पञ्चम्यामजातो” इति सूत्रयित्वा वुद्विजः संस्कारज इत्याद्युदाहरन्ति । जातो तु हस्तिनो जात इति नाच् । बाहुल्यात् बाह्यणजः अनुज अज इत्यादीनि च प्रयुज्यन्ते ।

अमृता०—३०८. समास इति । कृति परे समासे बहुलं यथा स्यात्तथा डे नमहाहरो न भवति । बहुलग्रहणाच्च तु सर्वत्र । तेन वृन्दावनज इत्यादौ डे नमहाहरः स्यादेव । दिविष्ठ

बाल०—सप्त । सप्तम्यन्ते पूर्वपदे सति जनेरुत्तरे अतीते काले अच् भवति । वृन्दावनज इति वृन्दावने जात इत्यर्थः । द्वाभ्यामिति तृतीयाद्विवचनान्तं पञ्चमी-द्विवचनान्तं वा । द्विजातो द्विज इति कमदीश्वरः । दन्तविप्राण्डजा द्विजा इति नानार्थवर्गः ॥ ३०५ ॥

बाल०—समा । समासे सति कृति डे नमहाहरो बहुलं न भवति । बहुलमिति क्रियाविशेषणं । दिविष्ठ इति दिवि तिष्ठति स्मेत्यथ दिवि स्थितमित्यर्थे च अकर्मण्या-रामादित्यनेन स्थो भावेतु पुंसीति वा कः । तथाच भट्टिः (४।३३) । पर्यशाप्सीद्विविष्टासी सन्दर्श्य भयदं व्रपुरिति । दिविषदिति । दिवि सीदतीत्यर्थे नास्मि सदलु इत्यादिना क्विप् । षत्वमिति । वाच्यमिति वक्ष्यते इत्यर्थः । अन्वष्टादय इति सुषामादयश्चेति च वक्ष्यते । हृदिस्पृगिति हृदि स्पृशतीति क्विप् ॥ ३०६ ॥

बाल०—प्रा । जे परे प्रावृट्शरत्कालदिवा डे नमहाहरो न भवति । प्रावृषिज इति प्रावृषि जात इत्यर्थे सप्तम्यन्ते जनेरच् इत्यनेन अच् । आदिपदेन शरदिजः कालेजः दिविज इति । इत्यादि चेति बाहुल्यादिति शेषः ॥ ३०७ ॥

३०८. प्रावृट्-शरत्-काल-दिवां जे ।

प्रावृषिज इत्यादि । वर्षासुजः अप्सुज इत्यादि च ।

३१०. वर्ष क्षर वर मनोभ्यो वा ।

वर्षेज वर्षज इत्यादि । शिरादित्यपि जुमरमतम् ।

३११. सरसो रुहे च ।

इति दिवि तिष्ठतीत्यर्थे अकर्मण्यारामादिति कः । तथाहि भट्टिः—पर्यशाप्सीद् दिविष्ठासौ सन्दर्श्यभयदं वपुरिति । दिविषदिति—दिवि सीदतीत्यर्थे नाम्नि सदलु इत्यादीनां क्विप् । षत्वं वाच्यमिति—अम्बष्ठादयः षत्वेन साधव इत्यनेन वक्ष्यत इत्यर्थः । हृदिस्पृगिति—हृदि स्पृशतीत्यर्थे क्विप् । एवंस्तम्बेरमः कर्णेजप इत्यादीनि च ।

अमृता०—३०८. प्रावृडिति । जे इति जनधातोरच् प्रत्ययान्तो निर्देशः । जे परे प्रावृट्, शरत्, काल, दिवशब्दानां डेर्महाहरो नस्यात् । पूर्वस्यैव प्रपञ्चोऽयम् । एवं शरदिजः कालेजः दिविजइति । अप्सुज इत्यादि च बाहुल्यात् सिद्धमित्यर्थः ।

अमृता०—३१०. वर्षेति । जेपरे वर्षादिभ्यश्चतुर्भ्य उत्तरस्य डेर्महाहरो वास्यात् । इत्यादि पदेन—क्षरेजः क्षरजः, वरेजः वरजः, मनसिजः मनोभ इति । जुमरमते शरेजः शरज इत्यपि सिध्यति, तदेव पाणिनीयानाञ्च मतम् ।

अमृता०—३११. सरस इति । सरस्शब्दादुत्तरस्य डेर्महाहरो वा भवति, जेपरे तथा रुहे च परे । रुहे इति कप्रत्ययान्तो निर्देशः । सरसिजमिति सरसि जातं कमलमित्यर्थः । बाहुल्यात् जलशब्दादपि डेर्महाहरं सूचयितुं भट्टिप्रयोगमुद्वृङ्कयति—उद्धासीनीति । सरसरुहमिति—सरसि रोहति, कमलमित्यर्थः । ईशोद्धवेति कः । शिरसरुहः

बाल०—वर्ष । जे परे वर्षादिभ्य उत्तरस्य डेर्महाहरो वा भवति । वर्षेज इति वर्षा जात इत्यर्थः । वर्षेज इत्यादीत्यादिपदेन, क्षरेजः क्षरजः, वरेज वरजः, मनसिजः मनोज इति । मनसिजमनोजौ कन्दर्पवाचकौ । शिरादित्यपि जुमरमतमिति येन शरेजः शरज इति ॥ ३०८ ॥

बाल०—सर । जे रुहेच परे सरसो डेर्महाहरो वा भवति । सरसिजमिति सरसि जरसि जातमित्यर्थः । सरसिजं पद्मं । उद्धासीनीति । एतेन बाहुल्यात् जे परे जलशब्दस्यापि डेर्महाहरो वा भवतीति सूचितं । सरसरुहमिति सरसि रोहतीति ईशोद्धवकिरति-प्रीणातिगृज्ञाभ्यः क इति कः । सरसरुहं पद्मं । शिरसरुहः शिरोरुह इति बाहुल्यादिति शेषः । एतौ केशवाचकौ । पङ्क्ते रुहमित्यादौतु बाहुल्यादेवेति शेषः । पङ्क्ते रुहं पद्मं ॥ ३०८ ॥

बाल०—अका । शयवासवासिषु परेषु अकालवाचकादुत्तरस्य डेर्महाहरो वा भवति । खेशयः खशय इति खे शेते इत्यर्थे अधिकरणे शेरत् इत्यत् । खमाकाशं । आदिपदेन व्रजेवासः वृन्दावनेवासी वृन्दावनवासीति । व्रजेवास इति व्रजे वसतीत्यर्थे घण वृन्दावनेवासीति णिनिः । पूर्वाह्णशय इति पूर्वाह्ण शेते इत्यर्थः ॥ ३१० ॥

उरजिजं सरोजम् । उद्भासीनि जलेजानीति भट्टिः । सरसिरुहं
सरोरुहम् । शिरसिरुहः शिरोरुहः । पङ्केरुहमित्यादौ तु नित्यम् ।

३१२. अकालाच्छय-वासि-वासेषु वा ।

खेशयः खशयइत्यादि । अकालात् किम्—पूर्वाल्लिख्यः ।

३१३. विष्णुजनारामाभ्यामेव ।

वारिशयः ।

३१४. इनन्ते तु न ।

जलशयी ।

इत्यादि च बाहुल्यात् सिध्यति । शिरसिरुहः शिरोरुहश्च केशवाचिनी । नित्यमिति—
बाहुल्यात् डोर्महाहर इति सम्बन्धः ।

अमृता०—३१२. अकालादिति । शय-वासि-वासेषु परेषु अकालवाचकादुत्तरस्य
शब्दस्य डोर्महाहरो वा स्यात् । खेशयइत्यधिकरणे शेतेरत् । आदि पदेन—वृन्दावनेवासी
वृन्दावनवासी, वसते णिनिः, तथा व्रजेवासः व्रजवासः, वसते घृष् । पूर्वाल्लिख्य इति
पूर्वाल्लिख्ये शेते इत्यर्थः ।

अमृता०—३१३. महाहर निषेधे नियममाह—विष्ण्वति । कृदन्ते परे विष्णु-
जनान्तादरामान्ताच्च शब्दादुत्तरस्य हि डोर्महाहरो निषिध्यते नान्यस्मादिति फलितार्थः ।
तेन इरामान्त वारिशब्दादुत्तरस्य डोर्महाहरः स्यादेवेति प्रत्युदाहृतम्, नखलु वार् शब्दस्य
सप्तम्यन्ततया भ्रमितव्यं, तस्य निषेधाभावेन महाहरानिवार्यत्वादित्यवधेयम् ।

अमृता०—३१४. इनन्त इति । शीघ्रात्तोरिनि परे तु डोर्महाहरनिषेधो न स्यात्,
विधिसूत्रे अत् प्रत्ययस्य हि निर्देशादिति भावः । जले शयितुं शीलमस्य इति जलशायी,
शीलार्थे णिनिः ।

बाल०—विष्णु । कृदन्तेषु परेषु विष्णुजनारामाभ्यामेवोत्तरस्य डोर्महाहरो वा
एव भवति । नियमोऽयं । अत्र विष्णुजनारामाभ्यामित्यनेन तदन्ती गृह्यते । वारिशय
इति वारिणि शेते इत्यर्थः । अत्र प्राङ्निमित्तस्य विष्णुजनान्तत्वं अरामान्तत्वञ्च नास्तीति
डोर्महाहर एव । इदं प्रत्युदाहरणं उदाहरणत्वेतु एवं, वार्वारि सलिलमित्यभिधानात् वारि
जले शेते इत्यर्थः ॥ ३११ ॥

बाल०—इन । इनन्तेतु परे डोर्महाहरनिषेधो न भवति । जलशायी णिनिः ॥ ३१२ ॥

बाल०—स्थे । स्थे परे क्वचित् डोर्महाहरनिषेधो न भवति च । समस्थ इति समे
तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ३१३ ॥

बाल०—सुयज् । पुत्र अभिषवे यज पूजादौ इत्येताभ्यामुत्तरे अतीते ड् निष्
भवति । सुत्वेति कंसारित्वाद्गोविन्दाभावः । सुत्वा त्वभिषवे कृते इत्यमरः । अभिषवे

३१५. स्थे न च क्वचित् ।

समस्थः ।

३१६. सु यज्भ्यां ड्वनिप् ।

सुत्वा यज्वा । अतीत इति निवृत्तम् ।

३१७. क्विप् पर्यन्ता स्तच्छील-तद्धर्म-तत् साधुकारिषु ।

एतेष्वर्थेषु वक्ष्यमाणा ज्ञेयाः ।

३१८. तृन् ।

सृष्टि कर्त्ता ।

अमृता०—३१५. स्थ इति । स्थे च परे क्वचित् डर्महाहर निषेधो न स्यात् । समस्थ इति समे तिष्ठतीत्यर्थः । क्वचित् शब्दग्रहणात् दिविष्ठ इत्यादौ स्यादेव । महाहर निषेधो निवृत्तः ।

अमृता०—३१६. सु यज्भ्यामिति । एताभ्यामुत्तरे अतीते कर्त्तरि ड्वनिप् प्रत्ययो भवति । ड्पो इति । सुत्वेति—डित्त्वेन निर्गुणत्वाद् गोविन्दाभावः, सुतवानित्यर्थः । यज्वेति विधिनेष्टवानित्यर्थः । डित्करणेन कपिलत्वाभावात् क्विस्वपि यज्ञादीनामिति न सङ्कर्षणः ।

अमृता०—३१७. क्विविति अधिकार सूत्रम् । त्रिष्वर्थेषु वक्ष्यमाणाः प्रत्यया ज्ञेयाः ।

अमृता०—३१८. तृन्निति । तच्छीलत्याद्यर्थत्रये धातोरुत्तरे कर्त्तरि तृलप्रत्ययः स्यात् । तृनो न इत् । सृष्टि कर्त्तृति—सृष्टि कर्त्तुं शीलमस्य, सृष्टिकरणे धर्मोऽस्य, सृष्टि

कृते सति याज्ञिकः सुत्वा कथ्यते इत्यर्थः । अभिषवो यज्ञसम्बन्धि स्नानं । यज्वेति । यज्वातु विधिनेष्टवानित्यमरः ॥ ३१४ ॥

बाल०—क्विप् । वृत्तिमाह एष्वर्थेष्विति । एषु तच्छीलादिषु अर्थेषु वाच्येषु । तच्छीलादयः कर्त्तृविशेषणानि । वक्ष्यमाणा इति वक्ष्यमाणाः क्विप्पर्यन्ताः प्रत्यया इत्यर्थः ॥ ३१५ ॥

बाल०—तृन् । तच्छीलादिषु अर्थेषु धातोरुत्तरे तृन् स्यात्, न इत् सृष्टि कर्त्तृति तत्स्वभावस्तद्धर्मस्तत्साधुकारी वेत्यर्थः । एवमन्यत्र च यथायथं ज्ञेयं । तत् कर्त्तुं शीलमस्य तत् कर्त्तुं धर्मोऽस्य तत्करणे साधु इत्येवं वाक्यं । अच्युताभविष्णुनिष्ठाधोक्षजाभखलर्याऽव्ययाऽरामान्ततृना योगेन षष्ठीनिषेधः ॥ ३१६ ॥

बाल०—अलं । अलपूर्वं डुकृञ् करणे निराडपूर्व-डुकृञ् प्रपूर्वं-जनी प्रादुर्भावे उत्पूर्वं डुपच ष पाके उत्पूर्वं पतलु गतौ उत्पूर्वं मदी हर्षे रुच दीप्तौ अपपूर्वं-त्रपू लज्वायां वृत्तु वर्त्तने वृधु वृद्धौ सह मर्षणे चर गतौ इत्येतेभ्य उत्तरे तच्छीलादिष्वर्थेषु इष्णुर्भवति । कृष्णमलङ्कारिष्णुरिति अच्युताभेत्यादिना षष्ठीनिषेधः । एवं निराकविष्णुः प्रजनिष्णुरित्यादि ॥ ३१७ ॥

३१६. अलंकृज - निराकृज - प्रजन - उत्पत-उत्पच - उन्मद-रुच-
अपत्रप-वृतु-वृधु-सह-चर इत्येतेभ्य इष्णुः ।

कृष्णभलङ्कुरिष्णुः निराकरिष्णुः प्रजनिष्णु रित्यादि ।

३२०. भविष्णु-भ्राजिष्णू साधू ।

३२१. ण्यन्ताच्च ।

कारयिष्णुः ।

३२२. जिभूभ्यां स्नुक् ।

करणे साधुरयमिति विष्णुः । अच्युताभविष्णुनिष्ठेत्यादिना तृन् योगे कर्मणि षष्ठीनिषेधं
स्मारयन् सृष्टिमिति द्वितीया न्यस्ता, पूर्वपदत्वाभावात्तास्य समासप्रसङ्गः ।

अमृता०—३१६. अलमिति । अलंपूर्वं डुकृज्, निराङ् पूर्वडुकृज्, प्रपूर्वजनी, उत्पूर्वं
पतलृ, उत्पूर्वं डुपचप्, उत्पूर्वं मदी, रुच, अपपूर्वं त्रपूष्, वृतु, वृधु, सह, चर इत्येतेभ्य
उत्तरे ताच्छील्यादिष्वर्थेषु कर्त्तरि इष्णु प्रत्ययः स्यात् । कृष्णमिति कर्मणि द्वितीया,
उरामान्त प्रत्ययत्वात् पूर्वोत्तेनैव षष्ठी निषेधः । इत्यादि पदेन—उत्पतिष्णुः, उत्पचिष्णुः,
उन्मदिष्णुः, रोचिष्णुः, अपत्रपिष्णुः, वृत्तिष्णुः वद्विष्णुः, सहिष्णुः चरिष्णुरिति ।

अमृता०—३२०. भविष्णविति । सुममम् । साधूइति—अनयो शृण्वन्तस्त्वेऽपि
भाषायां निपातादेव इष्णु प्रत्ययः ।

अमृता०—३२१. ण्यन्तादिति । ताच्छील्याद्यर्थेषु ण्यन्तात् धातोश्चोत्तरे कर्त्तरि
भाषायामिष्णुः साधुः स्यात् । एतदपि छान्दसं, लौकिकेऽपिक्वचिद् दृश्यत इति निपातेन
विधानम् । कारयिष्णुरिति—णेर्हर आम् अन्त आलु आय इवृइष्णु इत्येविति णेहराभावो
गोविन्दश्च ।

अमृता०—३२२. जिभूभ्यामिति । एताभ्यामुत्तरे ताच्छील्याद्यर्थेषु कर्त्तरि स्नुक्

बाल०—भवि । व्यक्तार्थमेतत् । भविष्णुरिति भू सत्तायां निपातादिष्णुः ।
भ्राजिष्णुरिति तु भ्राजृ दीप्तौ निपातादिष्णुः ॥ ३१८ ॥

बाल०—ण्यन्ताच्च । तच्छीलादिष्वर्थेषु ण्यन्ताद्धातोश्चोत्तरे इष्णुर्भवति । कारयिष्णु-
रिति । इष्णौतु छन्दस्येवेत्युक्तं अस्यतु छान्तसत्त्वं नास्ति, तथापि कथं णेर्हरस्य निषेधो
भवतीति विचार्य ॥ ३१६ ॥

बाल०—जिभू । जि जये भू सत्तायामित्येताभ्यामुत्तरे तच्छीलादिष्वर्थेषु
स्नुक् भवति । क इत् । जिष्णुरिति ईश्वरहरिमित्रेत्यादिना षत्त्वं कंसारित्वाद्-
गोविन्दाभावः ॥ ३२० ॥

बाल०—ग्ल । च्छीलादिष्वर्थेषु ग्लै हर्षक्षये ष्टा गतिनिवृत्तावित्येताभ्यामुत्तरे
स्नुर्भवति । स्थास्नुः स्थिरतरः । स्थास्नुः स्थिरतरः स्थेयानित्यमरः ॥ ३२१ ॥

जिष्णुः भूष्णुः ।

३२३. ग्लास्थाभ्यां स्नुः ।

ग्लास्नुः स्थास्नुः ।

३२४. त्रसि गृधिधृषि क्षिपिभ्यः क्नुः ।

नेङ् वन् ति त्रावौ, त्रस्नु रित्यादि ।

३२५. शमादे णिनिः ।

शमी भ्रमी । अकर्मकादेव, नेह वनं भ्रमिता ।

स्यात् । कइत् । जिष्णुरिति—ईश्वरहरिमित्रेत्यादिना षत्वम्, कसारित्वान्न गोविन्दः ।
एवं भूष्णुः, नेङ्चनति त्रादावित्यत्रादि पदेन स्नुकश्च ग्रहणान्नेट् ।

अमृता०—३२३. ग्लेति स्पष्टम् । ग्लास्नुरिति ग्लैहृषक्षये, आरामान्तपाठः ।

अमृता०—३२४. त्रसीति । त्रसी रुद्वेगे, गृधु अभिकाङ्क्षायां, त्रिधृषा प्रागल्भ्ये, क्षिप प्ररणे, इत्येतेभ्य उत्तरे ताच्छील्याद्यर्थेषु कर्तरि क्नु प्रत्ययः स्यात् । त्रादिषु क्नुप्रत्ययस्य च ग्रहणान्नेडित्याह—नेङिति । कित्त्वान्न गोविन्दः । आदि पदेन गृध्नुः धृष्णुः क्षिप्नुरिति । गृध्नुर्लुब्धः, क्षिप्नु निराकरिष्णुरित्यर्थः ।

अमृता०—३२५. शमादेरिति । ताच्छील्याद्यर्थेषु शमादेर्धातोर्दत्तरे कर्तरि णिनिः स्यात् । णइत् । तृनोऽपवादः । शमादयोऽष्टौ प्रागाख्यात प्रकरणे निर्दिष्टाः । शमीति—जनिवध्योमान्तानाञ्चेति वृष्णीन्द्रनिषेधः । एवं दमी तमी श्रमी भ्रमी क्षमी क्लमी

बाल०—त्रसि । त्रसी उद्वेगे गृधु अभिकाङ्क्षायां त्रिधृषा प्रागल्भ्येक्षिप प्ररणे इत्येतेभ्य उत्तरे तच्छीलादिष्वर्थेषु क्नु भवति । क इत् । नेङ्चन्तित्रादाविति अनेन-इङ् निषेधः । आदिपदेन गृध्नुः धृष्णुः क्षिप्नुरिति । गृध्नुर्लुब्धः । निराकरिष्णुः क्षिप्नुः स्यादित्यमरः ॥ ३२२ ॥

बाल०—शमा । तच्छीलादिष्वर्थेषु शमादेर्दत्तरे णिनिर्भवति । शमु उपशमे, दमु उपशमे, तमु ग्लानौ, श्रमु तपसि खेदेच, भ्रमु अनवस्थाने, क्षमु ष सहने, क्लमु ग्लानौ, मदी हर्षे, एते अष्ट शमादयः । शमीति जनिवध्योरित्यादिना वृष्णीन्द्रनिषेधः । एवं भ्रमीति । अकर्मकादेवेति णिनिरिति शेषः । वनं भ्रमितेति, अत्र तृन् ॥ ३२३ ॥

बाल०—अनु । ताच्छीलादिष्वर्थेषु अनुरुधादेर्दत्तरे णिनिर्भवति । अनुरोधीति रुधिरावरणे, आयामोति यमु उपरमे, आयामीति यमु प्रयत्ने, संज्वारीति ज्वर रोगे, दोषीति दुष वैकृत्य, द्रोहीति द्रुह जिघांसायां । दोहीति दुह प्रपूरणे, आक्रीडीति क्रीड विहारे, अतिचारी अपचारी अनुचारीति चर गतौ, व्यामोषीति व्याङ्पूर्वं मुष स्तेये क्रयादिः मुष खण्डने दिवादिर्वा । अभ्याघातीति अभ्याङ्पूर्वं हन हिगागत्योः । आमोषीत्येके इति तन्मते आङ्पूर्वस्य मुषो ग्रहणमिति ॥ ३२४ ॥

३२६. अनुरुधादे णिनिः ।

अनुरोधी आयामी आयासी संज्वारी दोषी द्रोही दोही आक्रीडी
अतिचारी अपचारी अनुचारी व्यामोषी अभ्याघाती । आमोषीत्येके ।

३२७. परे दिवि-क्षिप-रट-वद-दह-मुहो णिनिः ।

परिदेवी ।

३२८. वेः कष लस कथ सनभो णिनिः ।

कषहिंसायां विकाषी विलासी ।

प्रमादी । अकर्मकादेवेति—शमसाहचर्यादिति भावः । तेन कर्म विवक्षायां न णिनिः किन्तु सामान्येन तृन् ।

अमृता०—३२६. अनुरुधादेरिति । ताच्छील्याद्यर्थेषु अनुरुधादिभ्यो धातुभ्य उत्तरे कर्त्तरि णिनि भवति । तृनोऽपवादः । अनुरोधीति—रुधिर आवरणे, आयामीति यमु उपरमे, आयासीति यमु प्रयत्ने, ज्वर रोगे संज्वारी, दूष वैकृत्ये दोषी, द्रुह जिघांसायां द्रोही, बि-आङ्—मुष् स्तेये व्यामोषी, अभि-आङ्—हन हिंसागत्योः अभ्याघाती ।

अमृता०—३२७. परे रिति । ताच्छील्याद्यर्थेषु परिपूर्वेभ्यो देवादिभ्य उत्तरे कर्त्तरि णिनिः स्यात् । परिदेवीति दिवु क्रीडायां ण्यन्तः । एवं परिक्षेपी परिराटी परिवादी परिदाही परिमोहीति ।

अमृता०—३२८. वेरिति । ताच्छील्याद्यर्थेषु विपूर्वेभ्यः कषादिभ्य उत्तरे कर्त्तरि णिनिः स्यात् । विलासीति लस क्रीडायाम् । एवं विकथी, विसम्भीति कथ आत्म-श्लाघायां, सनभु विश्वासे । तालव्यादिरयमित्येके ।

बाल०—परे । परेरुत्तरेभ्यो दिव क्रीडादिषु क्षिप-प्रेरणे रट परिभाषणे वद व्यक्तायां वाचि-दह भस्मीकरणे मुह वैचित्त्ये इत्येतेभ्य उत्तरे तच्छीलादिष्वर्थेषु णिनिर्भवति । परिदेवीति । एवं परिक्षेपीति परिराटी परिवादी परिदाही परिमोहीति ॥ ३२५ ॥

बाल०—वेः । तच्छीलादिष्वर्थेषु वेरुत्तरस्मात् कषादेरुत्तरे णिनिर्भवति । विलासीति लस क्रीडायां । एवं विकथी विसम्भति । कथ आत्मश्लाघायां सनभु विश्वासे । (तालव्यादिरयमित्येके, इति गणटीका । श्रीरासः ।) ॥ ३२६ ॥

बाल०—अप । तच्छीलादिष्वर्थेषु अप-विभ्यामुत्तरस्मात् लष उत्तरे णिनिर्भवति । अपलापीति । एवं विलासीति ॥ ३२७ ॥

बाल०—प्रात् । प्रादुत्तरेभ्यः सृ गतौ द्रु गतौ लष व्यक्तायां वाचि वस निवासे इत्येतेभ्य उत्तरे तेष्वर्थेषु णिनिर्भवति । प्रसारीति । एवं प्रद्रावी प्रलापी प्रवादी प्रवासीति ॥ ३२८ ॥

३२८. अप-विभ्यां लषो णिनिः ।

लष कान्तौ अपलाषी ।

३३०. प्रात् सृ-द्रु-लप-मन्थ-वद-वसो णिनिः ।

प्रसारी ।

३३१. मन्थो नलोपश्च ।

प्रमाथी ।

३३२. संपृच-विविच-रन्ज-संसृज-युज-त्यज-भज-भन्जो घिणुन् ।

सम्पर्की विवेकी । रन्जे नस्यहरः, रागी ।

अमृता०—३२८. अपेति स्फुटम् । एवं विलाषीति ।

अमृता०—३३०. प्रादिति । ताच्छील्याद्यर्थेषु प्रपूर्वेभ्यः सृप्रभृतिभ्यः षडभ्य उत्तरे कर्त्तरि णिनिः स्यात् । एवं प्रद्रावी प्रलापी प्रवादी प्रवासी ।

अमृता०—३३१. मन्थ इति । स्पष्टम् । कंसारित्वाभावेन नलोपेऽप्राप्ते वचन-मिदम् । नलोपे सति उद्धवारामस्य वृष्णीन्द्रः । अत्र 'प्रजोरिनिः', तथा जि ह क्षि विश्रीण् वमाव्यथाभ्यम परिभूप्रसूभ्यश्च इति सूत्रपाणिनेः । प्रजवी प्रजविनौ । तथा जयी दरी क्षयी विश्रयी अत्ययी वमी अब्यथी अभ्यमी परिभवी प्रसवीति । लभ्यन्ते चैषां प्रयोगा लोके ।

अमृता०—३३२. संपृचेति । ताच्छील्याद्यर्थेषु संपूर्वपृच प्रभृतिभ्य उत्तरे कर्त्तरि घिणुन् प्रत्ययः स्यात् । घरामणरामोरामा इतः । सम्पर्कीति—सम् पृची सम्पर्क, धित्वेन चजोः कगौ घिण्यतोरिति चस्य कः । एवं विवेकी । रागीति—रन्जे नस्यहरः असिअके अने घिणुनि चेति नस्य हरः, उद्धवारामस्य वृष्णीन्द्रः, चवर्गस्य कवर्गश्च ।

बाल०—मन्थो । मन्थो नलोपश्च भवति । प्रमाथीति नलोपे कृते वृष्णीन्द्रः ॥ ३२८ ॥

बाल०—संपृच । संपूर्व पृची सम्पर्के वि पूर्व विचिर पृथग्भावे रन्ज रागे संपूर्व सृज विसर्गे युज समाधौ दिवादिर्युजिर योगे रुधादिर्द्वयोरेव ग्रहणं । त्यज् वयोहानौ भन्जो आमर्दने इत्येतेभ्य उत्तरे तेष्वर्थेषु घिणुन् भवति । घरामोरामणरामा इतः । सम्पर्की चगौ कगावित्यादिना चस्य कः । रन्जेरिति रन्जेनस्य हरोऽसि के अने घिणुनि चेति सूत्रं । रागीति नस्य हरे कृते वृष्णीन्द्रः, जस्य गत्वं ॥ ३३० ॥

बाल०—भन्जे । भञ्जे घिणुन् सिद्ध एव नलोपश्च भवति ॥ ३३१ ॥

बाल०—निन्द । निदि कुत्सायां हिंसि हिंसायां क्लिणू विवाधने खाट् भक्षणे नश अदर्शने विपूर्वप्रेरणयन्तः व्याङ्पूर्व भाष व्यक्तायां वाचि इत्येतेभ्योऽसूयधातोश्चोत्तरे तेष्वर्थेषु णको भवति । असूय इति कण्ड्वात्वाद्यङन्तः । अनेकेति । कालापानां मते अनेकसर्वेश्वराद्धातोश्चोत्तरे णको भवति । परे । परेरुत्तरेभ्यः क्षिप रट्-वादिभ्य उत्तरे

३३३. भन्जे नलोपश्च ।

भागी ।

३३४. निन्दि हिंस क्लिश खादि विनाशि व्याभाषासूयेभ्यो णकः ।

अनेकसर्वेश्वराच्च कालापानाम् ।

३३५. परेः क्षिप-रट-वादिभ्यः ।

अमृता०—३३३. भन्जेरिति । भन्ज धातो नलोपश्चभवति, चकारात् घिणुन् च । कंसारित्वाभावात् नलोपाप्राप्ते विधानमेतत् ।

अमृता०—३३४. निन्दीति । ताच्छील्याद्यर्थेषु निन्दिप्रभृति सप्तभ्य उत्तरि णक प्रत्ययः स्यात् । कालापानां मते अनेक सर्वेश्वरधातोश्चोत्तरे णको भवति । निन्दक इति निदि कुत्सायाम् । एवं हिंस हिंसायां हिंसकः, क्लिश विवाधने क्रयादिः क्लिश उपतापे दिवादिः, द्वयोरपिक्लेशकः, खाद खादकः, विपूर्वं नश ण्यन्तः—विनाशकः, वि-आङ् पूर्वभाष व्यक्तायां वाचि व्याभाषकः, असूय कण्ड्वादिः—असूयकः । कलापमते—दरिद्रायक इत्यादि च ।

अमृता०—३३५. परेरिति । परि पूर्वभ्यः क्षिपरटवदिभ्यश्च णकः स्यात् । परि क्षेपकः परिराटकः परिवादकः । नच 'णक तृलौ' इति प्रागुक्त विधिना हि सिद्धे पुनरिह णक विधानं पिष्टपेषणं जातमिति वाच्यम्, अत्र ताच्छील्याद्यधिकारे प्रोक्तानामेव यथास्यात् ननु धातुसामान्यानामिति विशेषाभिप्रायो बोद्धव्यः । तस्मात्ताच्छील्याद्यर्थेषु वाऽसरूपविधिर्नेति शब्देन्दुशेखरः । अत एव तेनाप्राप्तेः परेर्देवि क्षिप रटवद प्रभृतिभ्यो णिनि विहितः, पुनरिह तेषामेव णको विधीयते इति विवेच्यम् ।

तेष्वर्थेषु णको भवति । क्षिप प्रेरणे रट परिभाषणे ण्यन्तो वदिः इत्येतेभ्य इत्यर्थः । उपे । उपेन्द्रा दुत्तराभ्यां दिविक्रशाभ्यामुत्तरे तेष्वर्थेषु णको भवति । निन्दक इति । एवं हिंसकः क्लेशकः खादकः विनाशकः व्याभाषकः असूयक इति । दरिद्रायक इति, परिक्षेपकः परिराटकः परिवादकः इति, परिदेवकः परिक्रोशक इति च । परिदेवक इति ण्यन्तादिव-धातोर्देवु देवने इत्यस्माद्वा णकः ॥ ३३२ ॥

बाल०—चल । अकर्मकाच्चलनार्थात् शब्दार्थाच्च धातोरुत्तरे तेष्वर्थेषु अनो भवति । चलनं कम्पनं । चलनं कम्पनं । चलन इति चल कम्पने, कम्पन इति कचि चलने । शब्दन इति शब्द शब्दक्रियायां चौरादिकः रवण इति रु शब्दे ॥ ३३३ ॥

बाल०—असि । असि उसि अनेच परे चक्षिङः स्थाने ख्याञ् न भवतीति वाच्यं वक्तव्यं । विचक्षण इति शब्दार्थत्वादनः चक्षिङः ख्याञ् रामधातुक इति, ख्याञ्नादेशः स्यादिति निषेधविधानं । कर्मेति कर्मनिषेक्षणादकर्मकत्वं अकर्मकत्वादन इति भावः । पठित्वेति तृन् ॥ ३३४ ॥

बाल०—विष्णु । व्यक्तार्थमेतत् । वर्त्तन इति वृत्तु वर्त्तने वसितेति वस आच्छादने तृन् । विष्णुजनादीति किं एषिता ॥ ३३५ ॥

३३६. उपेन्द्रादिविक्रुशाभ्याम् ।

निन्दकः, क्लिश क्लेशकः ।

३३७. चलन शब्दार्थादिकर्मकादनः ।

चलनः कम्पनः शब्दनः रवणः ।

३३८. असि उसि अने च चक्षिङ् ख्याज्नेति वाच्यम् ।

विचक्षणो विद्वानित्यर्थः । कर्मानपेक्षणात् । अकर्मकात् किम्— पठिता
गीताम् ।

३३९. विष्णुजनाद्यात्मपदिनश्चानः ।

अमृता०—३३६. उपेन्द्रादिति । स्पष्टम् । दिवु ण्यन्तः, नेतु देवृ । परिदेवक,
आक्रोशकः ।

अमृता०—३३७. चलनेति । अकर्मकाच्चलनार्थात् शब्दार्थाच्च घातोरुत्तरे ताच्छी-
ल्याद्यर्थेषु कर्तरि अनप्रत्ययः स्यात् । कम्पन इति कपि चलने । शब्दन इति शब्द विशब्दने
चुरादिः । रवण इति रुशब्दे ।

अमृता०—३३८. असि उति । असि उसि अने च प्रत्यये परे चक्षिङ्ः ख्यात्रादेशो न
भवति । रामधातुकत्वादिषु च परेषु ख्यात्रादेशे प्राप्ते प्रतिषेधः । असिप्रत्यये नृचक्षा इति
इति दर्शितम् । चक्षादेरुसि रिति वक्ष्यते चक्षु रिति । अने विचक्षण इति । नमुचक्षिङ्-
कथनार्थकत्वात् कथमकर्मकत्वे उदाह्रियत इति शङ्कायामाह—कर्मानपेक्षणादिति । कर्मणः
अविवक्षणादित्यर्थः । एवं शब्दार्थकानाञ्च ज्ञेयम् । पठितेति तृत् ।

अमृता०—३३९. विष्ण्वति । विष्णुजनादिश्चासौ आत्मपदी चेति विष्णुजनाद्यात्मपदी,
तस्माच्चोत्तरे अनः स्यात् ताच्छील्याद्यर्थेषु । वर्तन इति वृत्तु वर्तने । एवं वर्द्धन इत्यादि ।

बाल०—जू । एतदपि व्यक्तार्थं । जवन इति जु सौत्रो धातुः । चङ्क्रमण इति
क्रम पादविक्षेपे इत्यस्माद्यङन्तादनः विष्णुजनात् सारामयस्य हरो रामधातुक इति
सारामयस्य हरः । एवं दद्रमणः सरणः वर्द्धनः गर्द्धनः ज्वलनः शोचनः लषणः पतनः पदन
इति । द्रम गतौ यङन्तः, सृ गतौ गृध्रु अभिकाङ्क्षायां ज्वल चलने शुच शोके लष कान्ती
पतलु गतौ पद गतौ ॥ ३३६ ॥

बाल०—क्रोध । क्रोधार्थेभ्यः भूषार्थेभ्यश्चोत्तरे तेष्वर्थेषु अनो भवति । क्रोधन
इति क्रुध रोषे, कोपन इति कुप रोषे, भूषण इति भूष अलङ्कारे, मण्डन इति मडि
भूषायां ॥ ३३७ ॥

बाल०—यराम । व्यक्तार्थमेतत् । आप्यायितेति ओ प्यायी वृद्धौ तृत्, क्षमायितेति
क्षमायी विधुनने । सूदितेति सूद क्षणने । सर्वत्र विष्णुजनाद्यात्मपदिनेश्चान इत्यनेन अने
प्राप्ते निषेधः । एवं दीपिता दीक्षितेति । दीपी दीप्तौ आत्मपदी, दीक्ष मौण्डुचे ज्योपनयन-
नियम-व्रतादेशेषु आत्मपदी ॥ ३३८ ॥

वर्त्तनः । अकर्मकादित्येव, वसिता पीताम्बरम् ।

३४०. जु-चङ्क्रम्यदंद्रम्य-सृ-गृधि-ज्वल-शुच-लव-पत-पदश्चानः ।

जवनः चङ्क्रमणः ।

३४१. क्रोध-भूषार्थेभ्यश्चानः ।

क्रोधनः कोपनः भूषणः मण्डनः ।

३४२. यराम-सुद-दीप-दीक्षेभ्यो नानः ।

वसितेति—वस आच्छादने, सकर्मकत्वेन नानः, किन्तु तुत् । विष्णुजनादिति किम्—
एधिता । आत्मपदिन, इति किम्—भविता । चकारोऽनुक्त, समुच्चयार्थः, तेन जुगुप्सनः
मोमांसनः भूषण इत्यादीनि च सिध्यन्ति ।

अमृता०—३४०. जु इति । ताच्छील्याद्यर्थेषु जु प्रभृतिभ्यो दशम्य उत्तरे च अनः
स्यात् । तत्र जु चक्रम्य दंद्रम्य पत पदानां सकर्मकार्थं ग्रहणम्, अन्यथा चलनशब्दार्था-
दित्यनेनैव सिध्येत । जवन इति जु सौत्रः गत्यर्थः । चङ्क्रमण इति—क्रमु पादविक्षेपे
इत्यस्य यङन्तादनः, विष्णुजनात् सारामयस्य हरः । द्रमगतौ यङन्तः—दंद्रमणः, सृ सरणः,
गृधु-गर्दनः, ज्वलनः शोचनः लषणः पतनः पदन इति ।

अमृता०—३४१. क्रोधेति । ताच्छील्याद्यर्थेषु क्रोधार्थेभ्यो भूषार्थेभ्यश्चोत्तरे अनः
स्यात् कर्तरि । क्रोधनः कोपन इति क्रुधकुप रोषे । एवं रोषणः । भूषण इति—भूष
अलङ्कारे भ्वादिश्चुरादिश्च । मण्डन इति मण्डि भूषायाम् चुरादि ।

अमृता०—३४२. यरामेति प्रतिषेधसूत्रम् । यरामेति यरामान्त इत्यर्थः । आप्या-
यितेति ओप्यायी वृद्धौ, तन् । क्षमायितेति क्षमायी विधूनने, एवं दीपिता । दीक्षितेति—

बाल०—लष । लष कान्तौ, हन हिंसागत्योः, पतलृ गतौ, पद गतौ, ष्टा गति-
निवृत्तौ, भू सत्तायां, वृषु सेचने, कमु कान्तौ, गमलृ गतौ, शृ हिंसायां, इत्येतेभ्य उत्तरे
तेष्वर्थेषु—उकण् भवति । ण इत् । धातुक इति हस्य षत्वं नस्य तत्त्वं वृष्णीन्द्रः । एवं
पातुकः पादुकः स्थायुकः वर्षुकः भावुकः कामुकः गामुकः शारुक इति ॥ ३३६ ॥

बाल०—जल । जल्प व्यक्तायां वाचि भिक्ष याच्नायां कुट्ट सौत्रो धातुः लुठ स्तेये
वृड सम्भक्तौ इत्येतेभ्य उत्तरे तेष्वर्थेषु आकट् भवति । जल्पाक इति जलपाको वाचालः ।
एवं भिक्षाकः कुट्टाकः लुण्ठाकः वराक इति ॥ ३४० ॥

बाल०—स्पृहि । स्पृह्यादिभ्य उत्तरे तेष्वर्थेषु आलुर्भवति । स्पृह्यालुरिति स्पृह
ईप्सायां णेर्हर आय अन्त आलु आय्य इत्नु इत्येविवति णेर्हरनिषेधः । पतयालुरिति पत
गतौ । दयालुरिति दय दानगतिहिंसादानेषुच । द्रेति द्रा कुत्सायां । नकारो निपाता-
दिति तरामस्येति शेषः । नराम इति वा पाठः । एवं शयालुरिति शीड स्वप्ने,
कृपालुरिति कृपादेः लृत्वं नेप्यते इति वक्ष्यमाणलक्षणेन कृपेः लृरामाभावः कुटादित्वाद्-
गोविन्दाभावश्चेति ॥ ३४१ ॥

आप्यायिता क्षमायिता सूदिता ।

३४३, लष हन पत पद स्था-भू-वृष कम गम शभ्य उकण् ।

लाषुकः धातुकः ।

३४४, जल्पभिक्ष कुट्ट लुण्ठ वृड् आकट् ।

षाकण् पाणिनिः । जल्पाकः ।

३४५, स्पृहि गृहि पति कृपि दयि निद्रा तन्द्रा श्रद्धा शोभ्य
आलुः ।

दीक्ष मण्डज्योपनयननियमव्रतादिषु भ्वादिः । सर्वत्र विष्णुजनाद्यात्मपदिनश्चान इतिप्राप्ते प्रतिषेधः । कथं मधुसूदनः रिपुसूदन इत्यादि ? नन्द्यादेरन उक्त एवताच्छील्यौ ।

अमृता०—३४३. लषेति । ताच्छीलाद्यर्थेषु लषादिभ्यो दशभ्य उत्तरे उकण् प्रत्ययो भवति कर्त्तरि । ण इत् । लाषुक इति लष कान्तौ, उद्धवारामस्य वृष्णीन्द्रः । धातुक इति हनहिंसा गत्योः, हनोहस्य घः । उकणन्तस्य च योगे कर्मणि षष्ठीनिषेध उक्तः—उकस्यापि योगे न षष्ठी कर्मि विनेत्यनेन । तेन कंसं धातुको वासुदेवः । एवं पातुकः पादुकः स्थायुकः भावुकः वर्षुकः । गोपीनां कामुकः कृष्णः, व्रजं गामुकः, दैत्यं शारुको हरिः । उपेन्द्रयोगेऽपि दृश्यते—अपलाषुकः असाधु सङ्गः, प्रवर्षुक पयोधरः, आधातुक खड्ग इत्यादि ।

अमृता०—३४४. जल्पेति । तच्छीलाद्यर्थेषु जल्पादि पञ्चभ्य उत्तरे आकट् प्रत्ययः स्यात् । आकटः टइत् । जल्पाक इति—जल्प व्यक्तायां वाचि, वाचाल इत्यर्थः । एवं भिक्षाकः । कुट्ट सौत्रः कुट्टाकः, लुठि आलस्य प्रतिघातयोः—लुण्ठाकः । वृड् सप्ततौ वारक इति टित्त्वादीप्—वराकी, भिक्षाकीत्यादि ।

अमृता०—३४५. स्पृहीति । ताच्छील्यार्थेषु स्पृहादिभ्यो नवभ्य उत्तरे कर्त्तरि आलुप्रत्ययः स्यात् । स्पृह्यालुरिति—स्पृह ईप्सायाम्, णेर्न हर आमन्तेत्यादिना णेर्हरा

बाल०—सृ । सृ गतौ घसलृ अदने अद भक्षणे इत्येतेभ्य उत्तरे तेष्वर्येषु कमरो भवति । क इत् । सृमर इति कंसारित्वाद्गोविन्दाभावः । एवं घस्मर अक्षर इति ॥३२॥

बाल०—भृज । भृजो आमर्दने भासृ दीप्तौ त्रि मिदा स्नेहने आच्छादनेच इत्येतेभ्य उत्तरे तेष्वर्येषु घुरो भवति । घ इत् । भृजेः । व्यक्तार्थमेतत् । अनङ्गमान-भङ्गुरमिति कर्त्तरि घुरः । एवं भासुरो दीप्तिशीलः । मेदुर इति । भङ्गुरं काष्ठमिति कर्मकर्त्तरि घुरः ॥ ३४३ ॥

बाल०—वेत्ति । विद ज्ञाने, भिदिर विदारणे, छिदिर द्विधाकरणे इत्येतेभ्य उत्तरे तेष्वर्येषु कुरो भवति । क इत् । विदुर इति कंसारित्वाद्गोविन्दाभावः ॥ ३४४ ॥

स्पृहयालुः, गृह ग्रहणे गृहयालुः, पतयालुः । एते त्रयश्चुरादावरा-
मान्ताः । कृपालुः दयालुः । निपूर्वो द्रा—निद्रालुः, तत्पूर्वो द्रा,
नकारो निपातात् तन्द्रालुः । श्रत्पूर्वो धा—श्रद्धालुः ।

३४६. सृ घस्यदिभ्यः क्मरः ।

सृमरः ।

३४७. भन्ज भासमिदिभ्यो घुरः, भन्जेः कर्मकर्त्तरि च ।

अनङ्गमानभङ्गुरम्, तथा भङ्गुरं काष्ठम् ।

३४८. वेत्तिभिदिच्छिदिभ्यः कुरः ।

विदुरः ।

भावः । एवं पतयालुः । दयालुरिति—दय दान गतिहिंसादानेषु । निपूर्वं द्रेति द्रा कुत-
सायाम् । शेतेः शयालुः ।

अमृता०—३४६. सृ इति । सृ घस अद इत्येतेभ्य उत्तरे तत्शीलाद्यर्थेषु कर्त्तरि
क्मर प्रत्ययो भवेत् । कइत् । सृमर इति सृगतौ, कंसारित्वेन गोविन्दाभावः । एवंघसलु
अदने घस्मरः, अद भक्षणे अघ्नरः ।

अमृता०—३४७. भन्जेति । भन्जादिभ्यः त्रिभ्य उत्तरे तच्छीलाद्यर्थेषु कर्त्तरि घुर
प्रत्ययः स्यात्, तथा भन्ज धातोः कर्मकर्त्तरि वाच्ये च घुरः स्यात् । घ इत् । अनङ्गमान-
भङ्गुरमिति—भन्ज आमर्दने, कर्त्तरि घुरः, अनङ्गस्य कामस्य मानं दर्पं भक्तुं शीलमस्य,
मानभञ्जने साधु वेत्यर्थः । तवर्गस्य चवर्ग—श्रवर्गयोग इति नस्य अरामः, चजोः कगौ
इति जस्य गः, चवर्गस्य कवर्ग इति त्रारामस्य डरामः । भङ्गुरंकाष्ठमिति—स्वयमेव
भङ्क्तुं शीलमस्येत्यर्थः । एवं भासुरो दीप्तिशीलः, मेदुरः स्नेहशील इति ।

अमृता०—३४८. वेत्तीति स्फुटम् । कइत् । विदुर इति कंसारित्वाद् गोविन्दा-
भावः ।

बाल०—भिदि । व्यक्तार्थमेतत् । दोषान्धकारभिदुरमिति कर्त्तरि कुरः । एवं
करीन्द्रदर्पच्छिदुरो मृगेन्द्र इति । भिदुरं काष्ठमिति कर्मकर्त्तरि कुरं । एवं छिदुरा
रज्जुरिति ॥ ३४५ ॥

बाल०—इन । इन गतौ नश अदर्शने जि जये सृ गतौ इत्येतेभ्य उत्तरे तेष्वर्थेषु
क्वरप् भवति । कपावितौ । इत्वर इति वामनात्तुक् । एवं नश्वरः जित्वरः सृत्वर इति ।
लक्ष्म्यामीविति नृसिंहनस्नाभ्यां क्वरपश्चेत्यनेनेति शेषः ॥ ३४६ ॥

बाल०—यड । यडन्ताद्धातोरपि क्वचित् क्वरप् भवति । यायावर इति यडन्तात्
यडन्तात् या प्रापणे इत्यस्मात् क्वरप् आरामहरो यरामस्य हरः ॥ ३४७ ॥

बाल०—गत्वरः । व्यक्तार्थमेतत् । गत्वर इति निपातात् क्वरप् हरिवेणुहरश्च ॥ ३४८ ॥

३४८. भिदिछिदिभ्यां कर्मकर्त्तरि च .

दोषान्धकारछिदुरं ज्ञानम् । करीन्द्रदर्पच्छिदुरो मृगेन्द्रः । तथा भिदुरं काष्ठम् । छिदुरा रज्जुः ।

३५०. इण-नश-जि-सत्तिभ्यः क्वरप् ।

इत्वरः । क्वरपो लक्ष्म्यामीप्, इत्वरी नश्वरी ।

३५१. यङन्तादपि क्वचित् ।

यवयो हरो बल इति यस्य हरः, यायावरः ।

३५२. गत्वरः साधुः ।

अमृता०—३४८. भिदीति स्पष्टम् । दोषान्धकारभिदुरमिति कर्त्तरि कुरः । दोष इह अज्ञानं, तद्विरूपमन्धकारं भेत्तुं शीलमस्य ज्ञानस्येत्यर्थः । एवं छिदुरः । मृगेन्द्रः सिंहः । भिदुरं काष्ठमिति कर्मकर्त्तरि कुरः । एवं छिदुरा रज्जुरिति च, स्वयमेव छेदनशीलेत्यर्थः ।

अमृता०—३५०. इणेति । ताच्छील्याद्यर्थेषु इण् प्रभृति चतुर्भ्य उत्तरे कर्त्तरि क्वरप् प्रत्ययः स्यात् । कपावितौ । इत्वरइति—इण्गतौ, वामनात्तुक् । एवं नश्वरः जित्वरः सृत्वर इति । नश्वर इत्यत्र नेङ्वन्ति त्रादाविति इङ्भावः, अन्ये त्वनिट एव । लक्ष्म्यामीविति—नृसिंह नस्नाभ्यां क्वरपश्चेति वक्ष्यते ।

अमृता०—३५१. यङन्तादिति । क्वचिद् यङन्तादपि क्वरप् भवति । यायावर इति—या प्रापणे धातो यङन्तात् यायाय इत्यस्मात् क्वरप् ।

अमृता०—३५२. गत्वर इति स्पष्टम् । मरामहरो निपातफलम् वरामस्य प्रत्ययस्य वरामत्वेन वैष्णवत्वाभावात् हरिवेणुहराप्राप्ते तदर्थो निपातः ।

बाल०—जाम । जागर्त्तुत्तरे तेष्वर्थेषु ऊको भवति । जगरूको जागरणशीलः ॥ ३४८ ॥

बाल०—यज यङन्तेभ्यो यजादिभ्य उत्तरे तेष्वर्थेषु ऊको भवति । यायजूक इति यङन्तात् यायज्यधातोरूकः । जंजपूक इति हरिवेण्वन्ताना मित्यादिना नरादरामतो विष्णुचक्रं । दन्दशूक इति दन्श दंशने यङ् द्विर्वचनं नरादरामतो विष्णुचक्रं उद्धवन-रामहरः यङन्तादूकः सारामयस्य हरः । दन्दशूकः सर्पः । वावदूक इति वावदूकश्च वक्तरीत्यमरः ॥ ३५० ॥

बाल०—नमि । नम प्रहृत्वे शब्देच कपि चलने स्मिङ् ईषद्धसने कमु कान्तौ हिंसि हिंसायां दीपी दीप्तौ इत्येतेभ्य उत्तरे तेष्वर्थेषु रो भवति । नम्र इति । एवं कम्प्रः स्मेरः कम्प्रः हिंसः दीप्र इति । चन्द्रमन्द्रनीरसुरसूरगृध्रवज्रेन्द्रप्रभृतयो रप्रत्ययान्ता अपि संज्ञाशब्दत्वात् नोक्ता इति ज्ञेयं । मन्द्रो गभीरध्वनिः, नीरं जलं, सुरो देवता, सूरः सूर्यः, गृध्रः पक्षिभेदः ॥ ३५१ ॥

३५३. जागर्त्तेरूकः ।

जागरूकः ।

३५४. यज जप दन्श वदिभ्यो यङन्तेभ्य ऊकः ।

विष्णुजनात् सारामयस्य हरो रामधातुके,—यायजूकः, जंजपूकः,
दन्दशूकः, वावदूकः ।

३५५. नमि कम्पि-स्मि-कमि हिसिदीपेभ्यो रः ।

नम्रः ।

अमृता०—३५३. जागर्त्तेरिति स्फुटम् । जागर्त्तेरूक इति गोविन्द,, जागरणशील इत्यर्थः ।

अमृता०—३५४. यजेति । ताच्छील्याद्यर्थेषु यङन्तेभ्यो यजादि चतुर्भ्य उत्तरे ऊक प्रत्ययः स्यात् कर्त्तरि । यायजूक इति—यङन्त यायज्य धातोरूकः । जंजपूक इति—यङन्ताद् जंजप्य धातोरूकः, याङि हरिवेष्वन्तानामित्यादिना नरादरामतो विष्णुचक्रम् । एवं दन्दशूक इत्युद्धव नरामहरः । वावदूको वक्ता ।

अमृता०—३५५. नमीति । तच्छीलादिषु अर्थेषु नमि प्रभृतिभ्यः षडभ्य उत्तरे कर्त्तरि रप्रत्ययो भवति । नम्रइति णम प्रह्वत्वे, विनयीत्यर्थः, नेङ् वन् तिन्नादाविति इङ् भावः । कपि चलने कम्प्रा शाखा, स्मिङ् ईषद् हसने—स्मेर वदनम्, कमु कान्तौ कम्प्रा

बाल०—सन । सनन्तात् आङ्पूर्वं शन्सु स्तुतौ भिक्ष याच्यायां इत्येताभ्याञ्चोत्तरे तेष्वर्थेषु उर्भवात् । हरिभक्तिं चिकीर्षुरिति अच्युताभेत्यादिना षष्ठीनिषेधः । एवं आशंसुर्भिक्षुरिति आशंसुराशंसितरीत्यमरः ॥ ३५२ ॥

बाल०—विन्दु । व्यक्तार्थमेतत् । वेदनशील इत्यर्थकथनं । विन्दुरिति विद ज्ञाने निपातात् उः नुमुच । विन्दुशब्दस्य वाच्यमाह ज्ञातेति । ज्ञातातु विदुरो विन्दुरित्यमरः । विदि अवयवे इत्यस्य विन्दुरिति भवतीति धातुपारायणादावुक्तं । अतएव, पृषन्ति विन्दुपृषता इति जलावयववाचकोऽपि विन्दुशब्दः । इच्छुरिति इषु इच्छायां निपातात् उः इषेरिच्छ च ॥ ३५३ ॥

बाल०—धाञ् । डुधाञ् धारणपोषणयोः डु कृञ् करणे सृ गतौ जनी प्रादुर्भावे गमलृ गतौ नम प्रह्वत्वे शब्देच इत्येतेभ्य उत्तरे किर्भवति । केरधोक्षजाभत्वं पूर्वमुक्तं अत आह अधोक्षजाभत्वाद्द्विर्वचनादीति । दधिरिति द्विर्वचने कृते नरस्य वामनः । नरस्य हरिगदा । आरामान्तमात्रादेव किर्भवतीति जुमरमतं, तेन तन्मते पापिरित्याद्यपि । चक्रिरिति नरऋरामस्यारामः कवर्गनरस्य चवर्गः । सस्त्रिरिति नरऋरामस्यारामः । जज्ञिरिति गम हन जन खन घसामित्यादिना उद्धवादर्थनं, तवर्गस्य चवर्गश्चवर्गयोगे इति नरामस्य त्ररामः । जग्मिरिति उद्धवादर्थनं । नेमिरिति आदेशहीनेत्यादिना एवं नरादर्शनञ्च ॥ ३५४ ॥

३५६. सनन्ताशंस-भिक्षिभ्य उः ।

हरिभक्ति चिकीर्षु ।

३५७. विन्दुरिच्छुश्च साधू ।

वेदनशीलो विन्दु ज्ञातित्यादि ।

३५८. धाञ् कृ-सृ-जनि गमि नमिभ्यः किः ।

अधोक्षजाभत्वाद् द्विर्वचनादि । दधिः चक्रिः सस्त्रिः जज्ञिः जग्मिः नेमिः ।

गोपी, हिसि हिंसायां—हिस्रंरक्षः, दीप्रः कौस्तुभ इति । आदिपदेन इन्द्रः चन्द्रः मन्द्रः वज्रः गृध्रः सुरः नीरंप्रभृतयः संज्ञाशब्दत्वान्नोक्ताः ।

अमृता०—३५६. सनन्तेति । तच्छीलाद्यर्थेषु सनन्तात्, आङ् पूर्व शंसु इत्यस्मात् तथा भिक्षेश्चोत्तरे कर्त्तरि उप्रत्ययः स्यात् । चिकीर्षुरिति—डुकृञ् सनन्तात् चिकीर्ष धातोः उः, अरामहरो रामधातुक इत्यरामहरः, अच्युताभेत्यादिना कर्मणि षष्ठीनिषेधात् हरिभक्ति मिति द्वितीया । एवं हरिभक्तिमाशंसुः, हरिप्रेमभिक्षुरिति ।

अमृता०—३५७. विन्द्विति । स्फुटम् । विद ज्ञाने इत्यस्य नुमागम स्तथा इष इच्छायामित्यस्य छत्वं निपात फलम् । शिवत्वाभावादिषु गमियमामिति न छत्वम् ।

अमृता०—३५८. धात्रिति । ताच्छीलाद्यर्थेषु धात्रादि षड्भ्य उत्तरे कि प्रत्ययः स्यात् कर्त्तरि । कइत् । अधोक्षजाभत्वादिति—क्वसु कि काना अधोक्षजाभ संज्ञा इति प्रागुक्तेरत्रद्विर्वचनमित्यर्थः । ताच्छीलाद्यर्थवत्त्वादित् तत्रानुक्त्वा तदधिकार प्रकरणे समवेशितम् । दधिरिति—द्विर्वचने कृते नरस्य वामनः, हरिगदा च, अरामहरः कंसारि सर्वेश्वरेत्यादिना अरामहरः । चक्रिः सस्त्रिरिति नरऋरामस्यारामः । जग्मि जज्ञिरिति—गमहनजनेति उद्धवाददर्शनम् । नेमिरिति—आदेशहीनेत्यादिना एत्वं नरादर्शनञ्च ।

बाल०—सासहि । यङन्तात् क्वौ विषये सासहिमुखाः साधव । मुखशब्द आद्यर्थः । सासहिरिति सह मर्षणे, फल कम्पने, पतलु गतौ, इत्येतेभ्यो यङन्तेभ्या निपातात् किः सारामयस्य हरः ॥ ३५५ ॥

बाल०—स्वपि । त्रि ष्वप शये त्रि तृषा पिपासायां त्रि धृषा प्रागल्भ्ये इत्येतेभ्य उत्तरे तेष्वर्येषु नजिङ् भवति । स्वप्नक् शयालुर्निद्रालुरित्यमरः । एवं तृष्णक् धृष्णगिति । लुब्धोऽभिलासुकन्तृष्णगित्यमरः । धृष्टे धृष्णग्वियातश्चेति चामरः । (विजात इति चवर्गमध्योऽपि इत्यमरटीका) ॥ ३५६ ॥

बाल०—शृ । शृ हिंसायां वदि अभिवादस्तुत्योः इत्येताभ्यामुत्तरे तेष्वर्येषु आरुर्भवति । शरारुहिंसाशीलः । शरारुर्घानुतो हिंस इत्यमरः । एवं वन्दारुर्वन्दनशीलः । वन्दारुर्भिवादक इत्यमरः ॥ ३५७ ॥

बाल०—भीरुः । व्यक्तार्थमेतत् । भीरुरिति त्रि भी भये रुक्प्रत्ययः । भीरुक इति निपानात् रुकङ्प्रत्ययः । भीलुक इति निपातात् लुकङ्प्रत्ययः । त्रय एव भयशीले

३५८. सासहि मुखा यङन्ताः कौ साधवः ।

सासहिः चाचलिः वावहिः पापतिः ।

३६०. स्वपि तृषि धृषिभ्यो नजिङ् ।

इडावितौ, स्वप्नक् ।

३६१. श-वन्दिभ्यामारुः ।

शरारुः ।

अमृता०—३५८. सासहीति । मुखशब्द आद्यर्थः । सासहि प्रभृतयो यङन्तात् कि प्रत्ययेन निपात्यन्ते । सासहिरिति सहमर्षणे, यङन्त सासह्य धातोः किः, सर्वत्र विष्णुजनात् साराम यस्य हरः । छान्दसत्वेऽपि एषां भाषायां प्रयोगो निपातनादिति साधव इत्युक्तम् ।

अमृता०—३६०. स्वपीति । तच्छीलाद्यर्थेषु स्वप्यादि त्रिभ्य उत्तरे नजिङ् प्रत्ययः स्यात् । स्वप्नगिति—त्रिष्वप् शये, निद्रालुरित्यर्थः । एवं तृष्णक् लुब्धः, धृष्णग् धृष्ट इति । नेङ् वन् ति त्रादाविति इडभावः ।

अमृता०—३६१. शृ इति । तच्छीलाद्यर्थेषु शृ चन्दिभ्यामारु प्रत्ययः स्यात् कर्तरि । शरारु हिंसाशीलः, वन्दारु वन्दनशीलः ।

वर्तन्ते । त्रसनौ भीरु-भीरुक भीलुका इत्यमरः । भीरुः साधूरिति वा पाठः । स्वार्थिक-कप्रत्ययेन भीरुक इति, डलयोरलयोश्च प्राय एकत्वश्रवणादित्युक्तमतो भीलुक इति च सिध्यतीति ॥ ३५८ ॥

बाल०—स्थेश । ष्टा गतिनिवृत्तौ ईश ऐश्वर्ये भासृ दीप्तौ इत्येतेभ्यः पिस कसिभ्याञ्चोत्तरे तेष्वर्थेषु वरो भवति । स्थावर इति स्थावरो जङ्गमेतर इत्यमरः । एवं भास्वर इति । पेस्वर इति गोविन्दः । विकस्वर इति । विकासीतु विकस्वर इत्यमरः ॥ ३५८ ॥

बाल०—भ्राज । भ्राजादिभ्य उत्तरे तेष्वर्थेषु क्विप् भवति । विभ्राडिति दु भ्राजु दीप्तौ छशोराजेत्यादिना जरामस्य षत्वं षस्य डत्वं डस्य टत्वं । भागिति । भाज पृथक्करणे, भा इति भासृ दीप्तौ, ऊर्क् इति ऊर्ज बलप्राणयोर्धारणे रात् सस्यैवेति नियमात् न सत्सङ्गान्तहरः । धूरिति धुर्वी हिंसायां यवयोर्हरो बल इति वस्य हरे कृते इरन्तधातो-रित्यादिना उद्धवस्य त्रिविक्रमः । विद्युदिति द्युत दीप्तौ । पूरिति पू पालनपूरणयोः ओष्ठचोद्धवस्य ऋत उर् कंसाराविति उर् उद्धवस्य त्रिविक्रमः । सूरिति षूड प्राणिगर्भ-विमोचने पू प्रेरणे वा । इत्यादय इत्यादिपदेन शिष्टप्रयोगानुसारेण अन्येऽपि क्विवन्ता ज्ञेयाः ॥ ३६० ॥

बाल०—अन्ये । उक्तेभ्योऽन्येभ्योऽपि क्विप् भवति । ग्रावस्तुदिति ष्टुञ् स्तुतौ । ग्रावा प्रस्तरः । भिदिति भिदिर् विदारणे । छिदिति छिदिर् द्विधाकरणे ॥ ३६१ ॥

३६२, भीरु भीरुक भीलुकाः साधवः ।

३६३, स्था-ईश-भास-पिस-कसिभ्यो वरः ।

स्थावरः ईश्वरः । पृसृ कस गतौ पेस्वरः विकस्वरः ।

३६४, भ्राजादिभ्यः क्विप् ।

विभ्राट्, भाक्, भाः, ऊर्क्, धूः, विद्युत्, पूः, सूरित्यादयः ।

अमृता०—३६२. भीरु इति । सुगमम् । भीरुरिति त्रिभीभये, रुप्रत्ययेन साधुः । भीरुक इति रुक प्रत्ययेन तथा भीलुक इति लुक प्रत्ययेन निपात्येते । सर्व एव भय-शीलार्थाः । सर्वत्र गोविन्दाभावो निपातकार्यम् ।

अमृता०—३६३. स्थेति । ताच्छील्याद्यर्थेषु स्थादिपञ्चभ्य उत्तरे कर्त्तरि वर प्रत्ययो भवति । स्थावरः स्थितिशीलः, भास्वरो दीप्तिशीलः, पेस्वरो गतिशीलः, विकस्वरो विकासीत्यर्थः । नेङ्वन्तित्रादौ इति इडभावः ।

अमृता०—३६४. भ्राजेति । ताच्छील्याद्यर्थेषु भ्राजादिभ्यो धातुभ्य उत्तरे कर्त्तरि क्विप् प्रत्ययः स्त्रात् । विभ्राडिति—विपूर्वं दुभ्राजृ दीप्तौ, छशो राजित्यादिना जस्य षत्वं, षण्य डो विष्णुपदान्ते, हरिकमलम् । भागिति भाज पृथक् कर्मणि, भा इति भासृ दीप्तौ, ऊर्गिति ऊर्जं बलप्राणनयोः, धूरिति धूर्वी हिंसायाम्, यवयो हरो बल इति वलोपः, इरुरन्त धातोरित्युद्धवत्रिविक्रमः । विद्युदिति वि पूर्व द्युत दीप्तौ, पूरिति पूपालन-पूरणयोः, ओष्ठचोद्धवस्येति ऋत उर्, उद्धवस्य त्रिविक्रमः । सूरिति षूङ् प्राणिगर्भ-विमोचने, कृष्ण प्रसू र्यशोदा ।

बाल०—प्रछा । क्विपि परे प्रछादीनां त्रिविक्रमो भवति सङ्कर्षणश्च न भवति । प्राडिति प्रछ जीप्सायां क्विप् त्रिविक्रमः । छशोराजेत्यादिना छस्य षत्वं उत्त्व उस्य टत्वं ग्रहिज्येत्यादिना सङ्कर्षणः स्यादिति निषेधविधानं । कटप्रूरिति प्रुङ् गतौ, जूरिति जु सौत्रो धातुः । शूरिति श्रिञ् सेवायां । स्त्रियामिति श्रीशब्दः स्त्रियां वर्तते इत्यर्थः ॥ ३६२ ॥

बाल०—वि । विप्रसंभ्य उत्तरस्माद्भुव उत्तरे संज्ञायामुच् भवति । विभूरिति संसारस्य हरश्चितीति संसारहरः । आदिपदेन प्रभु शम्भुश्च । विभूः प्रभुश्च ईश्वरः, शम्भुः शिवः ॥ ३६३ ॥

बाल०—दाप । दाप लवणे नीञ् प्रापणे शसु हिंसायां यु मिश्रणे युजिर योगे ष्टुञ् स्तुतौ तुद व्यथने षिञ् बन्धने षिच क्षरणे टु ऐ ओ श्वि गतिवृद्धयोः मिह सेचने पतलृ गतौ इत्येतेभ्य उत्तरे करणे वाच्ये त्रो भवति । छदा । छदादिभ्यश्चोत्तरे करणे त्रो भवति । गोश्च गो पुरीषोत्सर्गे इत्येतस्माच्चोत्तरे त्रो भवति । अर्त्ति । करणे वाच्ये अर्त्त्यादिहोत्तरे इत्रो भवति । दाति लुनाति येनेति दात्रं । एवमन्यत्रच ज्ञेयं लवित्रमित्य-मरः । नेत्रं चक्षुः । आदिपदेन शस्त्रं योत्रं योक्त्रं तोस्त्रं श्वित्रं मेढ्रः पत्रमिति । शस्त्रमस्त्रं ।

३६५. अन्येभ्योऽपि ।

ग्रावस्तुत् भित् छित् ।

३६६. प्रच्छादीनां त्रिविक्रमो नच सङ्कर्षणः ।

प्राट्, कटप्रूः, जवति जूः, श्रयति श्रीः स्त्रियान् ।

३६७. वि-प्र-संभ्यो भुव उचसंज्ञायाम् ।

विभुरित्यादि । समाप्त स्तच्छीलाद्यधिकारः ।

अमृता०—३६५. अन्येभ्य इति । उक्तेभ्यः अन्येभ्यश्चोत्तरे क्विप् स्यात् । ग्रावा प्रस्तरः, तं स्तौति ग्रावस्तुत्, वामनात् तुक् ।

अमृता०—३६६. प्रच्छेति । प्रच्छ प्रभृतीनां क्विपि परे त्रिविक्रमः स्यात्, सङ्कर्षण-स्तु न भवति । ग्रहि ज्येत्यादिना प्राप्ते सङ्कर्षणे निषेधः । प्राडिति प्रच्छ जीप्सायां क्विप्, त्रिविक्रमः, छशोराजिति षत्वं, षस्य डः, हरिकमलञ्च । कटप्रूरिति—कटं प्रवते वयत इत्यर्थः । जुगतौ सौत्रः जूरिति । श्रीरिति—श्रीञ् सेवायाम् । स्त्रियामिति श्रीशब्दो लक्ष्म्यामेव वर्तते । प्रतिभूरित्यादि च ।

अमृता०—३६७. विप्रेति । तच्छीलाद्यर्थेषु विपूर्वात् प्रपूर्वात् संपूर्वाच्च भूधातोस्तरे असंज्ञाया उच् प्रत्ययः स्यात् कर्त्तरि । चइत् संसारहरार्थः । विभु व्यापकः, प्रभुः स्वामी,

योत्रं योक्त्रञ्च लाङ्गलदण्डबन्धनरज्जुः । आबन्धो योत्रं योक्त्रमित्यमरः । स्तोत्रं स्तवः । तोत्रं प्राजनदण्डः । प्राजनं तोदनं तोत्रमित्यमरः । सेत्रं बन्धनद्रव्यं, सेक्त्रं सेकपात्रं, श्वित्रं कुष्ठं, कुष्ठं श्वित्रे इत्यमरः । श्वित्रमित्यत्र बाहुल्याद्गोविन्दाभावः इति ज्ञेयं । मेढ्रः शेफः मेढ्रो मेहनसेफसी इत्यमरः । पत्रं बाहनं, पक्षपणञ्च । छत्रमिति छत्र अपवारणे छत्रमातपत्रं । दंष्ट्रमिति दन्श दंशने । नदंष्ट्रमिति नह बन्धने हस्य धः । शास्त्रमिति शासु अनुशिष्टौ । वस्त्रमिति वस आच्छादने । वक्त्र-श्रोत्र-पात्र-गात्र-प्रभृतयोऽपि त्रप्रत्ययान्ता ज्ञेयाः । गोत्रमिति । गोत्रन्तु नाम्नि चेति नानार्थवर्गः । अरित्रमिति ऋ गतौ प्रापणे च ह्यादि ऋ गतौ ह्यादिर्वा । अरित्रं केनिपातकमित्यमरः । लवित्रमिति लुञ्छेदने लवित्रं दात्रं ध्रुवित्रमिति कुटादेरनृसिंहो निर्गुण इति निर्गुणत्वं ऊरामस्य उव् ध्रूयते येनेत्यर्थः । आदिपदेन खनित्रं सहित्रं चरित्रमिति । खनु अवदारणे सह मर्षणे चर गतौ । खनित्र-मवदारणमित्यमरः । पवित्रवहित्रादयोऽपि इत्रप्रत्ययान्ता ज्ञेयाः ॥ ३६४ ॥

बाल०—दंष्ट्र । व्यक्तार्थमेतत् । दंष्ट्रा दन्तः । दन्तस्य वाच्यत्वेऽपि स्त्रीत्वं निपातस्यैव फलं, नदंष्ट्री चर्मरज्जुः, ईप्प्रत्ययो निपातफलं ॥ ३६५ ॥

बाल०—उणा । बहुलं यथा स्यात्तथा धातोस्तरे उणादयो भवन्ति । कारुः शिल्पी कर्त्ता च । साधुरुत्तमर्णो धर्मशीलश्च । वायुपायुराहुबन्धुप्रभृतयोऽपि उण् प्रत्ययान्ता ज्ञेयाः । वायुर्वातः । वायुरपानं । राहुर्ग्रहविशेषः । बन्धुर्जातिः, सुहृच्च । आदिपदं विवृणोति । (सिन्ना इत्यादिना) ॥ ३६६ ॥

३६८. दाप् नो शस यु युजिर् स्तु स्तुद सिञ् सिच शिव मिह पत
स्त्रः करणे, छदादिभ्यश्च, गोश्च नाम्नि, अत्ति लू घूसू
खन सह चर इत्रः ।

दात्रं नेत्रमित्यादि । तथा छत्रं दंष्ट्रं नदध्रं शास्त्रं वस्त्रं गोत्रम् । अरित्रं
लवित्रं, धू विधूनने कुटादि धुवित्रम्, सूप्रेरशे सवित्रमित्यादि ।

सम्भु जनिता । असंज्ञायामिति किम्—विभू नाम कश्चित् । मितद्रुः शतद्रुः शंभुरित्या-
दयश्च संज्ञायामपि उजन्तो वक्तव्याः । मितं द्रवति मितद्रुः कश्चित्, शतद्रु नंदविशेषः,
शम्भुः शिवः । अन्तर्भाविता ण्यर्था एते । शंभुल्लं भावयति, मङ्गलस्वरूपो भवतीति
वा शम्भुः ।

अमृता०—३६८. दापिति । दाप् लवणे प्रमृति द्वादशेभ्य उत्तरे करणे वाच्ये
त्रप्रत्ययः स्यात्, छदादिभ्यःश्चोत्तरे करणे त्रः स्यात्, नाम्नि अभिधेये गु पुरीषोत्सर्गे
इत्यस्माच्च त्र प्रत्ययो भवति । अत्ति प्रभृति सप्तभ्यस्तु करणे इत्र प्रत्ययो भवति । सूत्रे
चर इति सर्वेऽपि रामकृष्णा विभाषयैकवदति पञ्चम्येकत्वम् । दाति लुनाति येन तद्
दात्रम्, नीञ् प्रापणे नेत्रं चक्षुः, शसु हिंसायां शस्त्रम्, युमिश्रणामिश्रणयोः योत्रम्, युजिर्
योगे योक्तम्, अनयो लङ्गलदण्डबन्धन रज्जुरर्थः । ष्टुञ् स्तुतौ स्तोत्रंस्तवः, तुद व्यथने
तोत्रं प्रजनन दण्डः, षिञ् बन्धने सेत्रम्, षिच् क्षरणे सेकत्रं सेक पात्रम्, टुओश्च गति
वृद्धयोः शिवत्रं कुष्ठरोगः, निपाताद् गोविन्दाभावः । मिह सेचने मेडः शिशनः, पितृ गतौ
पत्रम् वाहनः पर्णं पक्षश्च । छदादिषु पञ्च प्रोक्ताः । दंष्ट्रमिति दन्श दंशने, नद्धमिति नह
बन्धने, हस्य डः नहो ध इति हस्य धः, शास्त्रमिति शासु अनुशिष्टौ । वक्त्र श्रोत्र मात्र
पात्र गात्र चित्र कलत्र प्रभृतयश्च छदादिषु त्रप्रत्ययान्ता ज्ञेयाः । अरित्रमिति भ्वादे
र्जुहोत्यादेश्च ग्रहणम् । धुवित्रमिति—कुटादित्वाच्चागोविन्दः किन्तु धातोश्चतुःसनस्येयुवौ
इत्युव् । आदिना खनित्रं सहित्रं चरित्रमिति ।

बाल०—सित्रा । सित्रादेरुत्तरे तुर्भवति । सेतुरिति सित्र बन्धने । सेतुरालिः ।
सेतुरालौ स्त्रियां पुमानित्यमरः । तन्तु-धातु-ऋतु-जन्तु हेतुप्रभृतयोऽपि तुप्रत्ययान्ता ज्ञेयाः ।
तन्तुः सूत्रं धातुर्गैरिकादि शब्दयोनिरिन्द्रियं रक्तादिश्च । ऋतुर्वसन्तादिः । जन्तुः प्राणी ।
हेतुः कारणं ॥ ३६७ ॥

बाल०—अवि । अव पालने तृ प्लवनतरणयोः स्तृङ् आच्छादने तत्रि विस्तारणे
इत्येतेभ्य उत्तरे लक्ष्म्यामीर्भवति । अवीरिति अवीरजस्वला । आदिपदेन तरी स्तरीः
तन्द्रीरिति । तरीरग्निः । स्तरी कवचो धूमः शय्या मेघश्च । तन्द्रीर्वीणादिः गुणो
नाडी च । तन्द्रीप्रभृतयोऽपि ईप्रत्ययान्ता ज्ञेयाः । तन्त्र सौत्रो धातुः । तन्द्रीनिदा
आलस्यश्च ॥ ३६८ ॥

३६८. दंष्ट्रा नद्धी च साधू ।

३७०. उणादयो बहुलम् ।

करोतीति कारुः, साधनोतीति साधुः ।

३७१. सिञ्जादे स्तुः ।

सेतुः ।

३७२. अवि-त-स्तृ-तन्त्रिभ्य ईर्लक्ष्याम् ।

अवीरित्यादि ।

अमृता०—३६८. दंष्ट्रेति । दंष्ट्रा दन्तः, स्त्रीत्वंनिपातफलम् । नद्धी चर्मरज्जुः, निपातादीप् ।

अमृता०—३७०. उणादय इति । बहुलं यथा स्यात्तथा धातो रूतरे उणादयः प्रत्यया भवन्ति । पूर्वतः कर्त्तरीत्यनुवृत्तेः प्रायश उणादयः कर्त्तरि हि स्युः, कर्मादौ च क्वचित् सिद्धचर्थं बहुलग्रहणम् । किञ्च उणादि सिद्धानां संज्ञाशब्दानां यथाकथञ्चिद् व्युत्पदनज्ञापनाय तथा उणादि प्रत्ययानां बहुत्वसूचनाय च बहुलशब्दोपादानं ज्ञेयम् । कारुरिति—णित्वाद् वृष्णीन्द्रः, शिल्पी कर्त्ता चार्थः । साधुः धर्मशीलः उत्तमर्णश्च । एवं वाने वायुः, पातेः पायुः, रह त्यागे राहु विधुन्तुदः, स्वदतेः स्वादुः, चरतेः चारुः, अश्नुतेः आशु रित्यादयुन्नेयम् ।

अमृता०—३७१. सिञ्जादे रिति स्पष्टम् । सेतुरिति सिञ्जबन्धने, सेतुरालिः । एवं हि अर्त्तेः ऋतु र्वसन्तादिः, हिनोते हेतुः कारणम्, दधाते धातुगैरिकादिः, तनोते स्तन्तुः सूत्रम्, जने र्जन्तुः प्राणीत्यादयश्च तुप्रत्ययान्ता ज्ञेयाः ।

बाल०—लक्षे । लक्ष दर्शनाङ्कयोरित्यस्मादुत्तरे लक्ष्यामीर्भवति मुट् च । लक्ष्मीः श्रीः ॥ ३६८ ॥

बाल०—स्त्याय । स्तयै शब्दसंघातयोरित्यस्य ईवन्तः स्त्री साधुरिति शेषः । स्त्रीति निपातादीप् स्त्यायः स्त्रच ईवन्तात् सोर्हरः ॥ ३७० ॥

बाल०—मण्डि । मण्डि भूषायां चुरादिः, जनी प्रादुर्भावे, टु नदि समृद्धौ, एतेभ्य उत्तरे अन्तो भवति । मण्डयन्त इति णेर्न हरः । आम् अन्त आलू आय्य इत्नु इत्येष्विति णेर्हरनिषेधः । मण्डयन्तो नटोऽलङ्कारश्च । एवं जनयन्त इति ॥ ३७१ ॥

बाल०—स्पृह्या । स्पृह्यादेरुत्तरे आय्यो भवति । स्पृह्याय्य इति स्पृह ईप्सायां चुरादिररामान्तः णेर्न हर इत्यादिना णेर्हरनिषेधः । स्पृह्याय्यः स्पृह्यालुः । गृह्याय्य इति गृह ग्रहणे चुरादिररामान्तः । गृह्याय्यो गृहस्थः । जयाय्य इति जि जये ॥ ३७२ ॥

३७३. लक्षे मुट् च ।

लक्ष्मीः ।

३७४. स्त्यायते रीवन्ता स्त्री ।

३७५. मण्डि-जनि-नन्दे रन्तः ।

मण्डयन्तः ।

३७६. स्पृहादे राय्यः ।

स्पृहाय्यः गृहाय्यः ।

अमृता०—३७२. अवीति । अवरक्षणे, तप्लवनादिषु, स्तृञ् आच्छादने, तत्रि कुटुम्ब भरणे इत्येतेभ्य उत्तरे लक्ष्म्याम् ईप्रत्ययो भवति । अवीः ऋतु मती नारी । आदि पदेन तरी नौ, स्तरीः कर्वचो धूमो मेघश्च, तन्त्रीर्वीनागुणो नाडी च । तन्द्रीति पाठे तन्द्र सौत्रधातुः—तन्द्रीः अल्पनिद्रा आलस्यश्च ।

अमृता०—३७३. लक्षेरिति । लक्ष दर्शनाकाङ्क्षयोरित्यस्मादुत्तरे लक्ष्म्यां ईप्रत्ययो मुडागमश्च स्यात् । लक्ष्मीः रमा सौन्दर्यश्च । अत्रमपस्त्वेऽपि नेट्, टिडागमस्य मुट् ईप्रत्ययसम्बन्धित्वात् ।

अमृता०—३७४. स्त्यायतेरिति । 'ष्टच्' शब्द संघातयोरित्यस्य ईवन्तेन लक्ष्म्यां स्त्री इति साधुः स्यात् । स्त्यायः स्त्रभावो निपातफलम् । ईवन्तात् सो हर्ः ।

अमृता०—३७५. मण्डीति । 'मण्डि' जनि नन्दिम्य उत्तरे अन्तप्रत्ययः स्यात्कर्त्तरि । मण्डयन्त इति मण्डिभूषायां चुरादिः, जेन हर् आम् अन्तेत्यादिना जेहर्भावाः । मण्डयन्तो नटो भूषण वा । एव जनी प्रादुर्भावे ण्यन्तः जनयन्तः, टु नदि समृद्धौ ण्यन्तः नन्दयन्तः ।

अमृता०—३७६. स्पृहादेरिति । स्पृहादे रुतरे आय्य प्रत्ययो भवति कर्त्तरि ।

बाल०—स्तना । स्तनादेरुतरे इत्नुर्भवति । स्तनयित्नुरिति स्तन शब्दे चुरादिर-
रामान्तः जेहर्निषेधः । स्तनयित्नुर्मेषः । दूषयित्नुरिति दूष वैकृत्य णिः दुषो दूष् ण्यन्ता-
दित्नुः । गदयित्नुरिति गद शब्दे चुरादिररामान्तः । गदयित्नुर्वसन्तो वाग्मी कामुकश्च ।
मदयित्नुरिति मदी हर्षे णिः वृष्णीन्द्रः, घटादित्वाद्वा मनः ण्यन्तादित्नुः मदयित्नुर्मदिरा ।
एत इति एते स्तेनादयः । इत्यादीत्यादिपदेन हर्षयित्नु रित्यादि । हर्षयित्नुः सुवर्णं
पोषयित्नुः कोकिलो भर्ता च ॥ ३७३ ॥

बाल०—चक्षा । चक्षादेरुतरे उस्तिर्भवति । ईराम इत् । चक्षुरिति चक्षिङ् व्यक्तायां
वाचि असि उस्ति अने च चक्षिङः ख्याञ् नेति वाच्यमिति ख्यात्रादेशनिषेधः । चक्षुर्लोचनं ।
आदिपदेन डु वप वपुः शरीरं । यज यजुर्वेदविशेषः । धन धनुश्चापो रादिभेदश्च । जन
जनुर्जन्मेत्यादि ॥ ३७४ ॥

बाल०—गम । गम उत्तरे ओच् भवति, च इत् । गौरिति । गौः पशुर्भूम्यादिश्च
उणादय इत्यादिपदेन यथेष्टसिद्धि अन्येऽपि प्रत्यया ज्ञेयाः ॥ ३७५ ॥

३७७. स्तन्यादे रित्नुः ।

स्तनयित्नुः दूषयित्नुः गदयित्नुः मदयित्नुः । एते ण्यन्ताः ।

३७८. चक्षादे रुसिः ।

चक्षुः ।

३७९. गम ओच् ।

संसार हरः, गौः इत्यादिका उणादयः ।

स्पृहयाय्य इति—स्पृह ईप्सायां चुराद्यन्तः, णेर्नहर इति णेर्हराभावः । एवं गृहयाय्य इति गृहग्रहणे चुराद्यन्तः । गृहयाय्यो गृहस्थः । जिजये जयाय्यः ।

अमृता०—३७७. स्तन्यादेरिति । स्तन्यादे रित्नुः कर्त्तरि इत्नु प्रत्ययः स्यात् । स्तनयित्नुरिति—स्तन शब्दे चुराद्यन्तः, प्राग्वत् णेर्हराभावः । स्तनयित्नुर्मधः । दूषयित्नुरिति—दूष वैकृत्ये णिः, दूषो दूषादेशः । गदयित्नुरिति—गदशब्दे चुराद्यन्तः, वाग्मी कन्दर्पश्चार्थः । मदयित्नुरिति—मदी हर्षे ण्यन्तः, घटादित्वाद्वा मनः, मदिरेत्यर्थः । एवं हर्षयित्नु सुवर्णम्, पोषयित्नु भर्त्ता पिकश्च ।

अमृता०—३७८. चक्षादेरिति । चक्षादेरित्नुः कर्त्तरि उसि प्रत्ययः स्यात्, इरामः इत् । चक्षुरिति—चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि, असि उसि अने च चक्षिङः ख्याञ् नेति न ख्याञ्जादेशः । आदिपदेन—दु वप वपुः देहः, भन धनुश्चापः राशिभेदश्च, जनी जनु जन्म, यज यजु वेदविशेष इत्याद्या ज्ञेयाः ।

अमृता०—३७९. गम इति । गमलृ धातो रित्नुः कर्त्तरि ओच् प्रत्ययः स्यात् कर्त्तरि । च इत् । दिग् दृष्टि दोधिति स्वर्गं बज्रं वाग् वाणं वारिषु । भूमौ पाशे च गो शब्दो विद्वद्भिर्दशसु स्मृतः । इति हलायुधः । इत्यादिका उणादय इति—उणादिसिद्धाः संज्ञाशब्दाः कोषादितो ज्ञातव्याः, अन्यथा ग्रन्थबाहुल्यं स्यादिति । दिङ्मात्रं दर्शितमित्याशयः ।

बाल०—घण् । सुगमं ॥ ३७६ ॥

बाल०—घण्ण । वृत्तिमाह घण्णिति । एते पुंस्येवेति वर्त्तन्ते इति शेषः । अलादयो वक्ष्यन्ते ॥ ३७७ ॥

बाल०—पद । पद गतौ दिवादिरात्मपदी रुजो भङ्गे विश प्रवेशने तुदादिः एतेभ्य उत्तरे कर्त्तरि वाच्ये घण् स्यात् । पाद इति पादश्चरणः । अत्र णक तृती स्यातां तद्वाधनार्थं घण्विधानं । रोगो व्याधिः । एवं विशतीति केशः इतीशोद्धवत्वात् कः स्यात्तद्वाधनार्थं घण्विधानं ॥ ३७८ ॥

बाल०—स्पर्श । उपतप्तरि वाच्ये स्पर्शः साधुः । स्पर्श इति स्पृश संस्पर्शने तुदादिः निपातात् के प्राप्ते कर्त्तरि घण् । स्पर्शः स्पृष्टोपतप्तरीत्यमरः । सारः । स्थिरे वाच्ये सारः साधु । स्थिरः स्थिरांशः । सार इति सृ गतौ निपातात् णक तृतीः प्राप्तयोः कर्त्तरि घण् । सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिविविति नानार्थवर्गः । व्याधौ वाच्ये

३८०. घण् ।

विभुरयम् । घञ् पाणिनिः ।

३८१. घण्णलथुकयः पुंसि ।

धण् अल् अथु कि एते पुंस्येव स्युः ।

३८२. पद रुज विशः ।

पद्यते पादः, रुजति रोगः, विशति वेशः ।

अमृता०—३८०. घणिति । अधिकारसूत्रम् । घणावितौ, अरामशेषः ।

अमृता०—३८१. घण्णलिति । घण् अल् अथु किप्रत्ययाः पुंस्येव भवन्ति । भावकृद् ब्रह्मणीति प्राप्ते विशेषेण पुंसिविधानमेतत् ।

अमृता०—३८२. पदेति । कर्त्तरीत्यनुवर्तते । पद गतौ, रुजो भङ्गे, विशप्रवेशने इत्येभ्य उत्तरे कर्त्तरि वाच्ये घण् प्रत्ययः स्यात् । पाद इति णित्वादुद्धवस्य वृष्णीन्द्रः । रोग इति—चजोः कणाविति जस्य गः । अत्र वेश इत्यत्र च ईशोद्धवेत्यादिना प्राप्तस्य कप्रत्ययस्यापवादोऽयम् ।

अतिसारः साधुः । व्याधिव्याधिविशेषः । अतिसार इति निपातात् कर्त्तरि घण् । विसारः । मत्स्ये वाच्ये विसारः साधुः । विसार इति निपातात् कर्त्तरि यण् । प्रासारः । बले वाच्ये प्रासारः साधुः । प्रासार इति निपातात् कर्त्तरि घण् । दारे । भार्यायां वाच्यायां ण्यन्तस्य दूधातोर्दाराः साधवः । दारा इति निपातात् कर्त्तरि घण् । दारशब्दो भार्यावाचकः पुंलिङ्गो नित्य-बहुलवचनान्तः । भार्या जायथ पुं भूमिन् दाराः स्यादित्यमरः । जारे । उपपत्तौ वाच्ये ण्यन्तस्य जूधातोर्जारः साधुः । निपातात् कर्त्तरि घण् जारस्तूपपतिः समावित्यमरः । साधव इति, एते स्पर्शदियः साधव इत्यर्थः ॥ ३७८ ॥

बाल०—भावे । भावे कर्त्तृवर्जित-कारकेच वाच्ये संज्ञायां गम्यमानायां सत्यां प्रासादेरुत्तरे घण् स्यात् । प्रभू चेति । चशब्दादनयोर्विधिसूत्रत्वमधिकारसूत्रत्वमपि ज्ञेयं । प्रास इति असु क्षेपणे कर्मणि घण् । प्रासोऽस्त्रविशेषः । प्रासस्तु कुन्त इत्यमरः । इत्यादीत्यादिपदेन आनायवेदापमार्गादयो ज्ञेयाः । आनायो जालं । वेदापमार्गौ प्रसिद्धौ । पाक इति डु पच ष पाके इत्यस्मात् भावे घण् । चजोः कणावित्यादिना चस्य कत्वं पचनमित्यर्थः । त्याग इति त्यज निशानादौ । रोग इति रुज भङ्गे इत्यत्रापि भावे घण् जस्य गत्वं । भावस्य परत्रोदाहरणं न दोषाय सूत्रद्वयस्याधिकारत्वात् ॥ ३८० ॥

बाल०—क्वचि । भावे कर्त्तृवर्जिते कारकेच वाच्ये क्वचिदसंज्ञायामपि धातोर्नुत्तरे घण् भवति । दाश्यत इत्यर्थकथनं । दाश इति सम्प्रदाने घण् दानपात्रमित्यर्थः । अतो नास्य संज्ञाशब्दत्वं । असंज्ञायां घण् भवतीति यदुक्तं तत्स्वेच्छामूलकं न, किन्तु शिष्ट-प्रयोगदर्शनमूलकमेवेत्याह गुणज्ञ इति । हि यतः इति दृश्यते । अयेति । वक्ष्यमाणान् बाधकानि लक्षणानीति उच्यन्ते इति शेषः ॥ ३८१ ॥

३८३. स्पर्श उपतप्तरि, सारः स्थिरे बले च, अतिसारो व्याधौ,
विसारो मत्स्ये, प्रसारो बले, दारे दारा भार्यायाम्, जारे
जार उपपत्तौ साधवः ।

अमृता०—३८३. स्पर्श इति । उपतप्तरि वाच्ये घणासह स्पर्श इति साधुः स्यात् । स्पृशतेरीशोद्धवेति कप्रत्यये प्राप्ते अर्थविशेषे निपातः, उपतापवत् पदार्थ इत्यर्थः । अन्यत्र पचादेरत् स्पर्शः, प्रणिधिश्चर इत्यर्थः । सृधातोर्घणा सार इति निपात्यते स्थिरांशे बले चाभिधेये । अतिसार इति तस्यैव धातोर्घणा व्याधौ अर्थे निपात्यते । अत्रान्तर्मावित् ण्यर्थः, अतिशयेन रुधिरादिकं सारयतीति भेदप्रधानपीडा अतिसारः । तस्यैव धातोः मत्स्येऽर्थे विसारो निपात्यते, प्रासार इति तस्यैव बलार्थे । उपेन्द्रस्य त्रिविक्रमो घणि बहुलमिति वक्ष्यते । दारा इति भार्यायामर्थे ण्यन्त दृ धातोर्घणा दारा इति साधुः स्यात् । दारा स्तु भार्यायां नित्यं बहुत्वं पुंसि च । जारेरिति—उपपत्तौ वाच्ये ण्यन्त जृ धातोर्घणि जार इति साधुः स्यात् । जारस्तूपपत्तिः समावित्यमरः । सर्वत्र निपातादर्थविशेषे घण् ।

बाल०—संख्या । संख्या च परिमाणश्च तयोराख्यायां सत्यां धातोरुत्तरे अलपवादः घण् भवति । आख्या उक्तिः । एकस्तुण्डुलनिश्चाय इति निपूर्वाच्चिन्नः संख्यायां घण् । अत्र ईशादिति वक्ष्यमाणसूत्रेण अल् स्यात् । द्वौ सूर्पनिष्पावाविति निर्पूर्वात् पूजो घण् । अत्र यद्यपि संख्याख्या परिमाणाख्या च वर्तते तथापि परिमाणाख्यायां पृथगुदाहरणादर्शनात् परिमाणाख्योदाहरणमिदमिति ज्ञेयं । सूर्यः परिमाणविशेषः । अत्र सूर्पशब्देन तत्परिमितं वस्तुच्यते । निष्पावः पवने पव इत्यमरः । निरः पुव इति सूत्रं वक्ष्यते । अतो निर्पूर्वस्य पूधातोस्तेनैव घण् सिध्यतीत्युदाहरणान्तरमत्रोचितं भवतीति ज्ञेयं । किन्तु वक्ष्यमाणसूत्रेण सामान्यरूपे सिद्धेऽपि परिमाणाख्यात्वेन विशेषप्रतिपत्त्यर्थं तदेवात्र दर्शितमिति । किन्त्विति । इति च दृश्यत इति बाहुल्यादिति शेषः । प्रत्यया इति प्रति-पूर्वादिनोऽल् । उपद्रवा इति उपपूर्वात् द्रुधातोरल् । निश्चय इति निर्पूर्वाच्चिन्नोऽल् । अष्टादश प्रत्यया इत्यादिषु संख्यायाः सङ्ख्यावात् घण् भवितुमर्हति अत उक्तं इति च दृश्यत इति । संख्येति बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते, परिमाणाख्यायाञ्चैत्येव सूत्रं दृश्यते, किन्तु तथा सति एकस्तण्डुलनिश्चाय इति किन्त्वित्यादिकञ्च असङ्गतं स्यात् । संख्यापरिमाणयोः सर्वधातुभ्य इति क्रमदीश्वरसूत्रं । एकं निश्चयमागतमिति भट्टिः । किन्तु परिमाणादसंख्याकालविस्ताचितकम्बल्यादिति तद्धितप्रकरणोक्तसूत्रे संख्यावर्जनात् संख्या-शब्दानां परिमाणत्वमप्यस्तीति लक्ष्यते । अतः परिमाणाख्यायाञ्चेति सूत्रेऽपि सङ्गति-र्भवतीत्यपि ज्ञेयं ॥ ३८२ ॥

बाल०—इड । अकर्तरि वाच्ये इड अध्ययन इत्यस्माच्चोत्तरे घण् भवति । अकर्तरितीति कर्तृभिन्न इत्यर्थः । अध्याय इति अधीयतेऽस्मिन्नित्यधिकरणे अधीरतेऽयमिति कर्मणि वा घण् । उपेत्यस्यार्थं विवृणोति समीप इति ॥ ३८३ ॥

३८४. भावे, प्रासादेः कर्तृ वजिते च कारके संज्ञायाम् ।

प्रभू चेमौ यथास्वम् । पाकः त्यागः रोगः । तथा प्रास्यते प्रास इत्यादि ।
प्रासः शस्त्र विशेषः ।

३८५. क्वचिदसंज्ञायामपि ।

दाशु दाने, दाश्यते यस्मै स दाशः "गुणज्ञो ब्राह्मणो दाशः" इति ।
हि दृश्यते ।

अथ वक्ष्यमाणान् बाधकानि लक्षणानि ।

अमृता०—३८४. भाव इति । भावे वाच्ये तथा संज्ञायां गम्यमानायां कर्तृवजिते कारके च धातोरुत्तरे घण् प्रत्ययः स्यात् । प्रभू चेति—चकारादनयोविधिसूत्रत्वञ्च । पाक इति डुपचष् पाके भावे घण् । एवं त्यजतेः त्यागः । भोगइति—भुज अभ्यवहार पालनयोः, जस्य गः । घणभिहितो भावो धातोः सिद्धतावस्थाप्रकटनात् द्रव्यवत् प्रकाशत इति बोद्धव्यम् । प्रास इति कर्मणि घण् । प्रासस्तुकुन्त इत्यमरः । इत्यादि पदेन, करणे—पद्यतेऽनेनेति पादः, दीर्यते पितृमातृषु स्नह एभिरिति दाराः पत्नी, आह्लियते रसः अस्मादिति आहारः, अपादाने, प्रसीदन्ति मनांसि अस्मिन् पासादः, अधिकरणे, इत्यादि वेदितव्यम् । कर्तृवजिते किम्—कर्तरि संज्ञायां मा भूत्—मिषत्यसौ मेषः, नदत्यसौ नदः शोणः ।

संज्ञायान्तु न सार्वत्रिक इत्याह—

अमृता०—३८५. क्वचिदिति । कर्तृवजिते कारके क्वचिदसंज्ञायामपि घण् भवति । दाश इति सम्प्रदाने घण्, दान योग्यपात्रमित्यर्थः । तच्च शिष्टे प्रयोगेण द्रढयति—गुणज्ञ इति । एवं दायो दत्तः, लाभो लब्धो भवतेत्यादि प्रयोगाश्च प्रसिद्धाः ।

अथेति—वक्ष्यमाणो योऽलप्रत्ययस्तस्य बाधकानि लक्षणानि अपवाद सूत्राणि कथ्यन्त इति शेषः । सरूपत्वाद् वाऽसरूपविधे नात्र प्रवृत्तिः, अतश्च मिथोऽनयोरपवादत्वम् ।

बाल०—शारो । वायौ कर्बुरेच वाच्ये शृ हिंसायामित्यस्य शारः साधुः । अल्विषये घणप्राप्तिरेव निपातफलं । वायुं प्रसिद्धः कर्बुरो मिश्रवर्णः । शारो वायौ सतु त्रिषु कर्बुरेऽथेति नानार्थवर्गः । नीशारः प्रावरणे वाच्ये निपूर्वस्य शृणोतेनीशारः साधुः । घण् प्राप्तस्त्रिविक्रमविधानञ्च निपातफलं ॥ ३८४ ॥

बाल०—समो । सम उत्तरेभ्य यु-मिश्रणामिश्रणयोः दु दु उपतापे द्रु गतावित्येतेभ्य उत्तरे घण् भवति । दुनातेरिति उत्तापार्थस्य स्वादिगणपठितस्य दुधांतोरित्यर्थः । दवतेरित्यर्थः । दवतेरिति गत्यर्थस्य भ्वादेर्दुधांतोरित्यर्थः । सद्रव इति बाधकाभावे ईशादित्यनेनाल् । सम इति किं प्रयवः प्रद्रवः ॥ ३८५ ॥

३८६. संख्या परिमाणाख्यायाश्च ।

एक स्तण्डुलनिश्चायः, द्वौ शूर्प निष्पावौ । किन्तु तिङोऽष्टादश प्रत्ययाः,
पञ्चोपदवाः, नैकोऽपि तत्र निश्चय इति च दृश्यते ।

३८७. इड् शचाकर्त्तरि ।

अधीयते अध्यायः, उप समीपे अधीयते यस्मादुपाध्यायः ।

३८८. शारो वायु-कर्बुरयोः, नीशारो प्रावरणे शृणातेः साधू ।

अमृता०—३८६. संख्येति । संख्यायाः परिमाणं य चाख्यायां धातोरुत्तरे घण्
स्यात् भावे कर्त्तृवर्जिते च कारके । एकस्तण्डुलनिश्चाय इति—नि पूर्वात् चिनोते कर्मणि
घण् संख्याख्यायाम् । अत्र ईशादिति वक्ष्यमाणेनाल् प्राप्नोति, तस्य बाधकमेतत् । द्वौ
शूर्पनिष्पावाविति—निर् पूर्वात् पूजः कर्मणि घण् परिमाणाख्यायाम् । शूर्पः परिमाण-
विशेषः प्राचाम् । ननु निरः पुव इति वक्ष्यमाणेनैव घणि सिद्धे किमनेनेति चेत् । अत्र
परिमाणार्थो विशेषः लाभ इति । ननु चात्र द्वौ इति ग्रहणात् संख्याख्यायामुदाहरणमिदं
कथं न ज्ञायते ? श्रूयताम्—संख्यायाः परिमाणात्मकत्वेऽपि पृथग् ग्रहणं ज्ञापयति—
संख्यापरिमाणयोरुभयोरपि युगपदाख्यानेऽपि घण् भवतीति । तत एव सूत्रे चकारोपन्यासः
कृत इति ध्ययम् । प्रत्यया इति प्रतिपूर्वादिणः अल् । उपद्रवा इति—उपपूर्वाद् द्रवते रल् ।
निश्चय इति—निपूर्वाच्चिनोतेरल् । अत्राष्टादशेति संख्याया आख्यानात् घण् भवितुमर्हति,
किन्तु बाहुल्यादेव अल् प्रयुज्यते इति भावः ।

अमृता०—३८७. इड् इति । कर्त्तृवर्जिते कारके वाच्ये इड् अध्ययने इत्यस्मादुत्तरे
घण् स्यात् । इह च ईशादिति प्राप्तस्य अलोऽपवादः । कर्त्तृवर्जितेति प्रभोरनुवर्त्तमानेऽपि
पुनरकर्त्तरीति वचनं भाव इत्यस्य निरासार्थम् । अध्याय इति कर्मणि घण्, उपाध्याय
इत्यपादाने घण् ।

अमृता०—३८८. शार इति । वायौ कर्बुरे च वाच्ये शृ हिंसायामित्यस्य शार इति
निपात्यते तथा प्रावरणे वाच्ये निपूर्वस्य तस्य नीशार इति च निपात्यते । अर्थविशेषो हि
निपातफलम्, उपेन्द्रस्य त्रिविक्रमस्तु वक्ष्यते । कर्बुरो मिश्र वर्णः, प्रावरणं हिमातपादि
निवारणार्थं बृहद् वस्त्राद्याच्छादनम् ।

बाल०—अनु । उपेन्द्ररहितेभ्यः शिञ् सेदायां नीञ् प्रापगे भू सत्ताया मित्येतेभ्य
उत्तरे घण् भवति । नाय इति भावे घण् इति सूचयितुं नयनमित्युक्तं । पश्चात्
समासेनेति । अनुभाव इत्यपि पश्चात् समासेनैवेति ज्ञेयं । अनुपेन्द्रेति किं प्रश्रयः प्रणयः
प्रभवः ॥ ३८६ ॥

बाल०—वेः । वेहृत्तराभ्यां दु क्षु शब्दे शु श्रवणे, इत्येताभ्यामुत्तरे घण् भवति ।
वेरिति किं संक्षेपः प्रतिश्रवः ॥ ३८७ ॥

बाल०—अवो । अवोद्ध्यामुत्तरस्मात् नीञ् उत्तरे घण् भवति । बाहुल्यादिति
भवति इति शेषः ॥ ३८८ ॥

३८८. समो यु-दु-द्रुभ्यः ।

संयावः । अत्र दुनोतेरेव ग्रहणमिति दुर्गः । संदावः संद्रावः, दवतेस्तु संदवः ।

३८९. अनुपेन्द्रश्रि-णी-भूभ्यः ।

श्रायः, नयनं नायः । प्रभावस्तु पश्चात् समासेन ।

३९०. वेःक्षु-श्रुभ्याम् ।

विक्षावः ।

३९१. अवोद्भ्यां नियः ।

अवनायः । अवनयोन्नयौ बाहुल्यात् ।

अमृता०—३८८. सम इति । सम पूर्वभ्यो यु-दु-द्रुभ्य उत्तरे घण् स्यात् । पूर्व-वदपवादः । दुनोतेरेवेति दुदु उपतापे स्वादेरेवेत्यर्थः । संयाद इति यवविकारपक्व भक्ष्यम् । दवतेरिति दुगतौ भ्वादेरित्यर्थः । संदव इति—बाधकाभावादीशादित्यनेन अल् । समः किम्—प्रद्रवः पलायनम् ।

अमृता०—३८९. अनुपेन्द्रेति । उपेन्द्ररहितेभ्यः श्रिणीभूधातुभ्य उत्तरे घण् स्यात् भावे अकर्त्तरि च कारके । अनुपेन्द्र इति किम्—प्रश्रयः प्रणयः प्रभवः । कथं राज्ञोऽयं नय इति ? प्रादे स्त्वत् भूदुनीभ्यश्चेति प्रगुक्तोऽत् प्रत्ययान्तः । पश्चात् समासेनेति—प्रगतः भावः प्रभावः, कुप्रादयो मध्यपदलोपश्चेति वक्ष्यते समास प्रकरणे । एवमनुभावश्च ।

मृता०—३९०. वेरिति सुगमम् । विक्षावइति दुक्षु शब्दे । एवं श्रुश्रवणे विश्रावः । वेरिति किम्—आश्रवः वचने स्थितः, वशम्बद इत्यर्थः ।

अमृता०—३९१. अवोद्भ्यमिति स्पष्टम् । बाहुल्यादिति—अल् च दृश्यते बाहुल्या-दित्यर्थः । अवोद्भ्यां किम्—प्रणयः विनय इत्यादि ।

बाल०—प्रात् । प्रादुत्तरेभ्यः ष्टुञ् स्तुतौ द्रु गतौ स्तु गतौ इत्येतेभ्य उत्तरे घण् भवति । कथमिति सिद्धान्तमाह बाहुल्यादिति शेषः ॥ ३८८ ॥

बाल०—निरः । निर उत्तरस्मात् तुर उत्तरे घण् भवति । पुर इति पूञ् पवने क्रयादिः पूञ् पवने भ्वादिरविशेषाद्द्वयोरेव ग्रहणं । अभे । अभेरुत्तरस्मात् लूञ् छेदने इत्यस्मादुत्तरे घण् भवति ॥ ३८९ ॥

बाल०—उन्नि । उन्निभ्यामुत्तरस्मात् ग्र उत्तरे घण् भवति । ग्र इति गृ निगरणे तुदादिः गृ शब्दे क्रयादिर्द्वयोरेव ग्रहणं । जयादित्यादीनामपि एतदेव मतं । क्रमदीश्वरा-दयस्तु क्रयादेर्ग्रहणं नेच्छन्ति । उन्निभ्यामिति किं गरः ॥ ३९० ॥

बाल०—उत् । धान्यक्षेपे अर्थे उत्कारणनिकारौ साधू । धान्यक्षेपेऽर्थे उन्निभ्या-मुत्तरस्य कृ विक्षेप इत्यस्य घण् भवतीत्यर्थः । क्षेपो विक्षेपः । उत्कारश्च निकारश्च द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थकावित्यमरः । निकर इति ईशादित्यनेनाल् विक्षेप इत्यर्थः ॥ ३९१ ॥

३८३. प्रात् स्तु-द्रु-स्रुभ्यः ।

प्रस्तावः । कथं स्रावः गर्भस्रावः ? बाहुल्यात् ।

३८४. निरः पुवः, अभेलुवः ।

निष्पावः अभिलावः ।

३८५. उन्निभ्यां ग्रः ।

उद्गारः ।

३८६. उत्कार निकारौ धान्यक्षेपे साधू ।

नेह—पुष्पानां निकरः ।

अमृता०—३८३. प्रादिति । प्रपूर्वेभ्यः स्तुद्रुस्रुभ्य उत्तरे घण् स्यात् । स्राव इति प्रशब्द रहितत्वेऽपि बाहुल्याद् घणित्यर्थः । सर्वत्र भावे कर्तृवर्जित कारके ।

अमृता०—३८४. निरडिति । निर्पूर्वात् पुवस्तथा अभिपूर्वात् लुव उत्तरे घण स्यात् । पुव इति पूत्र् पवने ऋचादिः, पूड् पवने भ्वादि द्वयोरेव ग्रहणम् । लुव इति लूञ् छेदने ।

अमृता०—३८५. उन्निभ्यामिति । उत्पूर्वात् निपूर्वाच्च गृधातोरुत्तरे घण् भवति । ग्रइति गृनिगरणे, गृशब्दे द्वयोरेव ग्रहणम् । उन्निभ्यां किं—गरः ।

अमृता०—३८६. उत्कारेति । उन्निभ्यां कृद्विधेः धातो धान्यक्षेपार्थे एव घण स्यात् सच तस्मिन्नर्थे साधुः । निकर इति ईशादल् । अत्र निकर शब्दः समूहार्थक इति न घण् । यद्वा विक्षेपार्थे सद्भावेऽपि धान्येतरविषयत्वान्न घण् ।

बाल०—सम । सम उत्तरस्मात् स्तुत्र स्तुतावित्यस्मादुत्तरे यज्ञविषये घण् भवति । संस्ताव इति स्तुतिभूमिरित्यर्थः । छन्दोगानामिति याज्ञिकद्विजानामित्यर्थः । स संस्तावः क्रतुषु या स्तुतिभूमिद्विजन्मनामित्यमरः । संस्तव इति शूद्राणां स्तुतिभूमिरित्यर्थः ॥ ३८३ ॥

बाल०—प्रात् । प्रादुत्तरस्मात् स्तृत्र आच्छादने इत्यस्मादुत्तरे अयज्ञविषये घण् भवति । बर्हिष्प्रस्तर इति षष्ठीसमासः । अनुत्तरपदस्थयोरिसुसोः समास इत्यनेन विष्णुसर्गस्य षः । बर्हिः कुशविशेषः । आसनार्थेतु विज्ञेयं कुशे बर्हिर्नपुंसकमित्याभिधानिकाः ॥ ३८४ ॥

बाल०—वेर । अशब्दस्य शब्दभिन्नस्य विस्तारे वाच्ये वेरुत्तस्मात् स्तृणातेरुत्तरे घण् भवति । विस्तार इति स्तृत्र आच्छादने । विस्तारो विग्रहो व्यासः सच शब्दस्य विस्तर इत्यमरः ॥ ३८५ ॥

बाल०—उद्ग्रा । व्यक्तार्थमेतत् । मुष्टिशब्दस्यार्थमाह दाढ्यमिति । मुष्टिशब्दस्य परिमाणविशेषवाचित्वमप्यस्ति, किन्तु तथा सति मुष्टिसंग्राह इति संख्यापरिमाणाव्यायाच्चेत्यनेनैव सिध्यति तस्मान्नात्रपरिमाणविशेषवाचितेति भावः । समि मुष्टाविति

३६७. समः स्तुवो यज्ञविषये ।

संस्तावश्छन्दोगानाम् । अन्यत्र संस्तवः ।

३६८. प्रात् स्तृणातेरयज्ञे ।

पुष्प प्रस्तारः । नेह—बर्हिषप्रस्तरश्छन्दोगानाम् ।

३६९. वेरशब्द प्रथमे ।

विस्तारोऽशब्दस्य, भक्ते विस्तारः । वेदादिशब्दस्य तु विस्तरः ।

अमृता०—३६७. सम इति । यज्ञविषये हि सम् पूर्वात् स्तुव उत्तरे घण् भवति । छन्दोगानामिति—याज्ञिक विप्राणां संस्तावः स्तुतिभूमिरित्यर्थः । समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन् देशे स संस्ताव इत्यधिकरणे संज्ञायां घण् । संस्तव इति भावे अल् ।

अमृता०—३६८. प्रादिति । अयज्ञविषये प्रपूर्वं स्तृञ् आच्छादने इत्यस्मादुत्तरे घण् स्यात् । बर्हिषप्रस्तर इति—बर्हिषः कुशस्य प्रस्तरश्छादनं षष्ठी समासः ।

अमृता०—३६९. येरिति । अशब्दस्य वस्तुनो विस्तारेऽर्थे विपूर्वात् स्तृणाते रुत्तरे घण् स्यात् । विस्तारो विग्रहो व्यासः सच शब्दस्यविस्तर इत्यमरः । एवंवाचो विस्तर इत्यपि । प्रथमे किम्—तृणविस्तरः ।

भाषावृत्तिलक्षणं । अहो मल्लस्य संग्राह इति तदुदाहरणं । समो मुष्टाविति क्रमदीश्वर-लक्षणं, संग्राहो मल्लस्येति तदुदाहरणं । मुष्टिबन्धस्तु संग्राह इत्यमरोऽपि तथाप्येतदनु-सारेण कथं लक्षणं न कृतमिति न निश्चितं ॥ ३६६ ॥

बाल०—परि । सूत्रे शारीणामित्यनन्तरं समन्तान्नयन इति लिपिकरप्रमादात् पतितमिति लक्ष्यते । शारीणां समन्तान्नयने वाच्ये परिणायः साधुः । द्यूताय रचितो द्वयविशेषः शारिः । परिणाय इति परिपूर्वस्य नीजो घण् णत्वं घण् विधानमेव निपातफलं । परिणायस्तु शारीणां समन्तान्नयनमित्यमरः । परे शारीणां सर्वतोन्नयन इति क्रमदीश्वरसूत्रं । न्यायः । स्थितिर्मर्यादा तस्या षोऽनतिक्रमोऽतिक्रमाभावस्तस्मिन्नर्थे न्यायः साधुः । न्याय इति निपूर्वस्य इनो निपाताद् घण् । साधू इति एतौ परिणायन्यायौ साधू इत्यर्थः ॥ ३६७ ॥

बाल०—पर्या । वृत्तिमाह परीण इति । परिपूर्वस्य इनधातोरित्यर्थः । अनुपात्यय इति अनुपात्ययेऽर्थे इत्यर्थः । उपात्यशब्दस्य व्यतिक्रमवाचित्वादनुपात्ययशब्दस्य क्रम-वाचित्वं । विपर्यय इति व्यतिक्रम इत्यर्थः । आनुपूर्वी स्त्रियां वावृत् परिपाटी अनुक्रमः । पर्यायश्चातिपातस्तु स्यात् पर्याय उपात्यय इत्यमरः ॥ ३६८ ॥

बाल०—उप । पर्यायेण शयनाशयनयोर्वाच्ययोः उपशायविशायौ साधू । उपशाय इति पर्यायेण शयनं अशयनं वेत्यर्थः । सत्याया इति सत्यभामाया इत्यर्थः । विशाय इति पर्यायेण शयनमशयनं वेत्यर्थः । किन्तु उपशायविशायशब्दयोः पर्यायशयनवाचित्वं

४००; उद् ग्राह-मुष्टिसंग्राहौ साधू ।

मुष्टि दाढ्यम् ।

४०१. परिणायः शारीणाम् , न्यायः स्थित्यनतिक्रमे साधू ।

४०२. पर्यायोऽनुपात्यये ।

परीणः साधुरयम् । नेह विपर्ययः ।

अमृता०—४००. उद्ग्रहेति । मुष्टिवाचकः संग्राहो मुष्टिसंग्राह इति मध्यपदलोपि समासः । “समि मुष्टौ” इति प्राचां लक्षणम्, तथा अहो मल्लस्य संग्राह इति चोदाहरणम् । साधुत्वमनयो भाषायामर्थविशेषे । उद्ग्राहो विद्याविचार इत्यमरटीकायां भरतः । संग्राहो मुष्टिः, तस्य चार्थो दाढ्यमिति । अन्यत्र छान्यानां संग्रहः ।

अमृता०—४०१. परिणाय इति । शारीणां समन्तान्नयने वाच्ये परिपूर्वस्य नयते घणा णत्वेन च परिणाय इति निपात्यते, तथा स्थितेः (मर्यादायाः) अनतिक्रमे अर्थे निपूर्वस्य इणगतावित्यस्य घणा न्याय इति निपात्यते । शारिः पाशक क्रीडाथो द्रव्य-विशेषः, घुटोति भाषा । परत्रार्थविशेषो हि निपातकारणम् । एवमात्रपूर्वस्य नयते घणा सह आनाय इति जाले (पाशे) साधुर्भवति ।

अमृता०—४०२. पर्याय इति । उपात्ययो व्यतिक्रमः, अनुपात्ययः क्रमः परिपाटी वा, तस्मिन् वाच्ये परिपूर्वस्य इणः पर्याय इति घणा साधुः स्यात् । अर्थस्य रूढित्वं हि निपात फलम् । विपर्यय इति—इहव्यतिक्रमार्थत्वान्न घण् किन्तु अल् ।

सार्वत्रिकमेव पर्यायाशयनवाचित्वन्त्वप्रसिद्धमिति ज्ञेयं । व्युपयोः शेतेः पर्याय इति भाषावृत्तिसूत्रं । व्युपात् शीङः क्रम इति क्रमदीश्वरसूत्रं । उपशायो विशायश्च पर्याय-शयनार्थकावित्यमरः ॥ ३६६ ॥

बाल०—चे । हस्तेन आदानं हस्तादानं तस्मिन् गम्ये चित्र चयने इत्यस्मादुत्तरे घण् भवति, नतु स्तेय इति यत्र स्तेयं चोर्यं गम्यते तत्र न भवतीत्यर्थः । तुलसीचाय इति हस्तेन तुलसीचयनमित्यर्थः । स्पष्टार्थमेवेति स्पष्टतार्थमेवेत्यर्थः, प्रयुज्यते इति शेषः । यष्ट्या लगुडेन आमलकोच्चय इति आमलक्याः फलमामलकं तस्योच्चयनमित्यर्थः । तुलसीचय इति तुलसीचयनमित्यर्थः ॥ ४०० ॥

बाल०—निका । गृहे निचिते राशौच वाच्ये निकायः साधुः । तथा समानं धर्म येषां ते सधर्माणः, सधर्माणश्च ते प्राणिनश्चेति तेषां बहुत्वे तथेति । निकायः साधुरित्यर्थः । धर्मशब्दोऽत्राचारवचन । नतु सङ्गमे इति । सङ्गमेऽर्थे न भवति । निकाय इति निपूर्वस्य चित्रो निपातादघण् चस्य कश्च ॥ ४०१ ॥

बाल०—अव । आक्रोशे गम्यमाने अवग्राहनिग्राहौ साधू । आक्रोश इति किं पादस्यावग्राहः चौरस्य निग्रहः । अत्र ग्रहवृद्धगमवशरणेभ्य इति वक्ष्यमाणसूत्रेणाल् ॥ ४०२ ॥

४०३. उपशाय-विशायौ पर्यायेण शयनाशयनयोः साधू ।

रुक्मिण्या अद्योपशायः सत्याया विशायः ।

४०४. चे हस्तादाने नतु स्तेये ।

तुलसीचायः । हस्तेन तुलसीचाय इति तु स्पष्टार्थमेव । हस्तादाने किम्
—यष्ट्यामलकोच्चयः । स्तेये तु तुलसीचयः ।

४०५. निकायो गृहे निचिते राशौ च, तथा सधर्मप्राणिनां बहुत्वे
नतु सङ्गमे साधुः ।

प्राणिनां सङ्गमस्तु निचयः ।

अमृता०—४०३. उपशयेति । पर्यायेण द्वयोः शयनाशयनयोर्विच्ययोरुपपूर्वात्
विपूर्वाच्च शीङो घण् स्यात् । अस्मिन्नेव विशेषार्थेऽनयोः साधुता । पर्याय इह शयन कर्त्रा
रेव नतु शब्दयोः । तेन एकस्य शयने अपरस्याशयनमवश्यमापद्यते, तदुभयोश्च (प्रत्येकस्य)
शब्दयोः शयनमशयनञ्चार्थः । रुक्मिण्या अद्योपशाय इति—उपशायशब्दस्य शयनार्थे
सत्याया सत्यभामाया विशायः अशयनम्, तथा उपशाय शब्दस्याशयनार्थे रुक्मिण्या
अशयनं सत्याया विशायः शयनमिति फलितार्थः । उपशायो विशायश्च पर्याय शयनार्थका-
वित्यमरः ।

अमृता०—४०४. चेरिति । हस्तेन आदानेऽर्थे चिञ् चयने इत्यस्माद् घण् स्यात् ।
स्तेये चौर्ये गम्यमाने तु स न भवति । ननु यदि हस्तादानं घण् प्रत्ययेनैवोच्यते कथं तर्हि—
हस्तेनतुलसीचाय इत्थं प्रयुज्यते इति शङ्कायामाह—स्पष्टार्थमेवेति । यद्यपि तदर्थोऽन्त-
निहितोऽस्ति तथापि फटिति बोधार्थो हस्तशब्द प्रयोग इत्यदोषः । यष्ट्यामलकोच्चय इति
—यष्टिर्लङ्गुडः, आमलक्याः फलमामलकम्, तस्योच्चयनं संग्रह इत्यर्थः ।

अमृता०—४०५. निकाय इति । गृहे राशौ च वाच्ये निपूर्वस्य चिनोते घणा
निकाय इति साधुः स्यात् । तथा समानधर्मवतां प्राणिनां बहुत्वे गम्ये च निकाय इति साधु
भवति, प्राणिनां सङ्गमे तु स न स्यात् । अर्थविशेषो हि निपातफलम् । निचीयतेऽ-
स्मिन्निति निकायो गृहम्, अधिकरणे घण् । राशिवाच्ये तु कर्मणि, यथा गोमयनिकायः ।
काष्ठ निचय इति तु बहुत्वमात्रं विवक्ष्यते नतु राशिः । सधर्म प्राणिनां बहुत्वे तु घणेव—
वैष्णव निकाय इति । चिनोते घणा आकायः शवदाहार्थोऽग्निः, चितेति प्रसिद्धः । तथा
कायः शरीरमिति पाणिनीयाः ।

बाल०—प्रग्रा । लब्धुमिच्छुलिप्सुः, लिप्सुः कर्त्रा यत्र तादृशे आक्रोशे गम्यमाने
प्रग्राहः साधुः । परि । यज्ञाङ्गग्रहणेऽर्थे परिग्राहः साधुः ॥ ४०३ ॥

बाल०—उदः । व्यक्तार्थमेतत् । पू इति पूत्र पवने क्रयादिः पूडः पवने भ्वादि-
द्वयोरेव ग्रहणं । उच्छ्राय इति श्रित्र सेवायां । एवं उच्चावः उन्नायः उत्पावः उद्द्राव
इति ॥ ४०४ ॥

४०६. अवग्राह-निग्राहावाक्रोशे साधू ।

अवैष्णवस्यावग्राहो भूयात् ।

४०७. प्रग्राहो लिप्सुकर्तृके, परिग्राहो यज्ञाङ्गग्रहणे साधू ।

अमृता०—४०६. अवग्राहेति । आक्रोशे गम्यमाने अवपूर्वस्य निपूर्वस्य च ग्रह-
धातोरवग्राह-निग्राहौ घणा निपात्येते । अर्थस्य रुढित्वमेव निपातफलम् । आक्राशः
शपनम्, तस्मिन्निति किम्—पादस्यावग्रहः, चौरस्यनिग्रहः । ग्रह-वृ-ट-गम-वश इति वक्ष्य-
माणस्य अलोऽपवाद ।

अमृता०—४०७. प्रग्राह इति । लब्धुमिच्छुलिप्सुः, तादृशि कर्तरि गम्यमाने
प्रपूर्वस्य ग्रहे घणा प्रग्राह इति साधुः स्यात्, यज्ञाङ्गग्रहणेविषये परिपूर्वस्य ग्रहे घणा
परिग्राह इति च साधुः स्यात् । अत्र चार्थविशेषे रुढित्वं निपातफलम् । पात्रप्रग्राहेण
भिक्षुश्चरति । अन्यत्र प्रग्रहो हयरज्जुः ।

बाल०—अव । इदमपि व्यक्तार्थं अवतार इति तू प्लवनतरणयोः । अवस्तार इति
स्तूत्र आच्छादने ॥ ४०५ ॥

बाल०—विभाषा । अधिकारसूत्रमेतत् ॥ ४०६ ॥

बाल०—आङो । आङ उत्तराभ्यां रु शब्दे प्लुङ् गतौ इत्येताभ्यामुत्तरे घण् वा
भवति । ईशादित्यनेन नित्यमलि प्राप्ते विकल्पेन घण् विधानं । अवात् । वर्षप्रतिबन्धे
वाच्ये अवादुत्तरस्मात् ग्रह उत्तरे घण् वा भवति । वर्षं वृष्टिः । प्राप्तकालस्य वर्षस्य
ग्रहदोषादिना विघातो वर्षप्रतिबन्धः । प्रात् । तुलासूत्रे वाच्ये हयरज्जौ च वाच्यायां
प्रादुत्तरस्माद् ग्रह उत्तरे घण् वा भवति । हयोऽश्वः । प्राद्वृ । आच्छादने वाच्ये प्रपूर्वात्
वृत्र वयण इत्यस्मादुत्तरे घण् वा भवति । आच्छादनशब्देनात्र आच्छादनविशेष उच्यते ।
प्रावृणोतेरिति निर्देशात् वृड् सम्भक्तवित्यस्याग्रहणं । परे । अवज्ञानेऽर्थे परेरुत्तरस्माद्भुव
उत्तरे घण् वा भवति । अवज्ञानमसत्कारः । आरावः आरव इति । आरवारावसंराव-
विरावा इत्यमरः । इत्यादीत्यादिपदेन आप्लावः आप्लवः, अवग्राहः, अवग्रहः प्रग्राहः
प्रग्रहः, प्रवारः प्रवरः, परिभावः परिभव इति । आप्लावः आप्लव इत्यमरः, द्वौ स्नान-
वाचकौ । वृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवग्राहावग्रहौ समावित्यमरः । तुलासूत्रेऽश्वादिरश्मौ, प्रग्राहः
प्रग्रहोऽपि चेति नानार्थवर्गः । प्रावरप्रवरौ वस्त्रवाचकौ । अनादरः परिभवः परिभाव-
स्तिरक्रियेत्यमरः । शम इति शमु उपशमे घण् । विश्रम इति श्रमु तपसि खेदे च ।
आचमादेस्विति वृष्णीन्द्रनिषेधसूत्रे आचमादेर्वर्जनमुक्तं अत आचमादेर्न वृष्णीन्द्रनिषेधः,
तेन आचामः काम इति । विश्राम इत्यपशब्द इति काशिकेति । अमचमविश्रमां वेत्येके
इति आख्यातप्रकरणे उक्तं, अतस्तन्मते विश्राम इत्यपि भवति, किन्तु काशिकामते
विश्राम इत्यपशब्दः । केचित्त्विति अम-चम-विश्रमां वेति येषां मतं त एव केचिदित्यस्य
वाच्याः । उपेन्द्राल्लभेरिति । उपेन्द्राल्लभेर्नुम् खल्वणोरित्यस्योल्लेखः । प्रलम्भ इति

४०८. उदः श्रि-यौति-नी-पू-द्रुभ्यः ।

उच्छ्रायः ।

४०९. अवतारावस्तारौ साधू ।

४१०. विभाषा ।

प्रभुरयम् ।

अमृता०—४०८. उद इति । उत्पूर्वेभ्यः श्रिप्रभृति चतुर्थ्य उत्तरे घण् स्यात् । उच्छ्राय इति श्रिन्सेवायां । एवमुद्यावः उत्पावः उद्द्राव इति । उत्पाव इति पून् पूङो द्वयोरेव ग्रहणम् ।

अमृता०—४०९. अवेति स्पष्टम् । अत्राप्यर्थविशेषो निपातफलम्, अवतार इत्यत्र कर्मणि घण् च । मूर्त्यन्तरेण अंश-लीलावेशरूपेण वैकुण्ठादवतरति मर्त्य लोके इत्यमरः, राम-वामन-मत्स्यादिः, वेदव्यास-नारदादिश्च । अवतरणमित्यर्थेऽर्थाद् भावे तु न निपातः । अवस्तार इति—स्तृन् आच्छादने, अवस्तीर्यतेऽनेनेति अवस्तारो यवनिकेत्यर्थः, करणे घण् ।

अमृता०—४१०. विभाषेत्यधिकारसूत्रम् ।

डु लभ ष प्राप्तौ । सुलाभः दुर्लाभ इति । न सुदुर्भ्यामन्योपेन्द्रररिताभ्यामित्यनेन नुमनिषेधः ॥ ४०७ ॥

बाल०—स्फुर । व्यक्तार्थमेतत् । स्फार इति स्फुर स्फुरणे घण् सिध्यत्येव स्फारादेश एव निपातफलं ॥ ४०८ ॥

बाल०—रन्जे । भावश्च करणश्च भावकरणे तयोर्विहिते घणि परे रन्ज राग इत्यस्य नस्य हरो भवति । तत्साधनं रञ्जनसाधनं । राग इति भावपक्षे भाव इत्यनेन घण् । करणपक्षे क्वचिदसंज्ञायामपीत्यनेन उक्तसूत्रेण जस्य गत्वं । रङ्ग इति क्वचिद-संज्ञायामपीत्यनेन अधिकरणे घण् ॥ ४०९ ॥

बाल०—स्यन्द्ये । जवेऽर्थे स्यन्देः स्यदः साधुः । जवो वेगः । स्यद इति स्यन्द्ये स्रवणे घण् । नलोपविधानं वृष्णीन्द्राभावश्च निपातफलं । अबो । अव पूर्वस्य उन्दी क्लेदने इत्यस्य अबोदः साधुः । अबोद इति निलोपविधानं गोविन्दाभावश्च निपातफलं । प्रहि । प्रहिमाभ्यामुत्तरस्य श्रन्थ मोचन इत्यस्य प्रश्न्यहिमश्चथौ साधू । अत्रापि नलोप-विधानं वृष्णीन्द्राभावश्च निपातफलं । उपे । घणि सति बहुलं यथा स्यात्तथा उपेन्द्रस्य त्रिविक्रमो भवतीति सामान्यसूत्रमुक्त्वा विशेषसूत्रमाह । तत्रे । ईशस्य काशे परे त्रिविक्रमो भवति, ईशस्येति ईशान्तोपेन्द्रस्य इत्यर्थः । काशशब्दो घणन्तः । काशे परे ईशस्य त्रिविक्रमो भवतीति प्रकाश इत्यादौ न त्रिविक्रमः ॥ ४१० ॥

४११. आङो हृलुभ्याम् । अवाद् ग्रहो वर्ष प्रतिबन्धे । प्रात्
तुलासूत्रे हय रज्जौ च । प्राद् तृणोते राच्छादने । परे-
र्भुवोऽवज्ञाने ।

आरावः आरव इत्यादि । विभाषा निवृत्ता ।

जनिबध्यो मान्तानाञ्चेति न वृष्णीन्द्रः—श्रमः विश्रमः । आचामादे
स्तु—आचामः कामः । विश्राम इत्यपशब्द इतिकाशिका । केचित्तु
चमः अमइत्यपीच्छन्ति । उपेन्द्राल्लभेरिति प्रलम्भः । नेह—सुलाभः
दुर्लभः ।

अमृता०—४११. आङ इति । आङ् पूर्वाभ्यां हृलुभ्यामुत्तरे विभाषया घण्
स्यात् । अवपूर्वाद् ग्रहे रुतरे वर्षप्रतिबन्धेऽर्थे घण् वा स्यात् । प्रपूर्वाद् ग्रहेरुतरे तुला
सूत्रे हयरज्जौ च वाच्ये घण् वा भवति । प्रपूर्वाद् वृणोते रुतरे आच्छादने वाच्ये गण वा
स्यात् । तथा परि पूर्वाद्भुव उत्तरे अवज्ञानेऽर्थे घण् वा भवतीति सूत्रपञ्चकमेकत्रोक्तम् ।
पक्षेसर्वत्र अल् । वर्षप्रतिबन्ध इति—कुतश्चिन्निमित्तात् कालोचित वर्षणस्याभावः, देव-
स्यावग्राहः अवग्रहो वा । तुलासूत्र इति तोलयन्त्रस्य सूत्रइत्यर्थः । हयरज्जाविति—
रथादिषु नियोजितानामश्वानां संयमनार्थं रज्जौ, रश्मीति ख्यातायामित्यर्थः । तुलासूत्रेऽ-
श्वादिरश्मौ प्रग्राहः प्रग्रहोऽपि चेत्यमरः । प्रावारः प्रवरश्चोत्तरीयवस्त्रार्थको । निपूर्वात्तु
नीवार- तृणधान्यभेदः । अवज्ञानमनादरः । अनादरः परिभवः परिभावस्तिर-
ष्कियेत्यमरः ।

अन्यत्र भावे—अवग्रहः शब्दस्य, अवग्रहणमित्यर्थः, प्रग्रहो घनस्य सम्यग् ग्रहणम्,
पण्डितप्रवरः श्रेष्ठपण्डितः, सर्वतोभवनं परिभव इति । विभाषा निवृत्ता, अलपवादो घण्
च निवृत्तः ।

अथ सामान्येन घण् विधीयते, तत्र च भावे कर्तृवर्जिते च कारक इत्यनुवर्त-
नीयम् । विश्रम इति विपूर्वं श्रमु तपसि खेदे च । वृष्णीन्द्रनिषेधसूत्रे इणि कृति निर्देशाद-
त्रापि न वृष्णीन्द्रः । तत्र आचामादेस्तु तत्रैव सूत्रे वर्जनात् स स्यादेवेत्यर्थः । केचित्त्विति
—अमचमविश्रमां वेत्येके इत्याख्यातप्रकरणोक्तमतानुसारेणकेचिद् विभाषया वृष्णीन्द्र-
मिच्छन्तीति दर्शितम् । उपेन्द्रादिति—उपेन्द्राल्लभेर्नुम् खल्घणो रिति नुम् विधायक
लक्षणम् । नेहेति—न सुदुर्भ्यामिन्योपेन्द्ररहिताभ्यामिति निषेधाच्च नुम् ।

बाल०—प्रासा । गृहे वाच्ये प्रासादः साधुः । गृहे वाच्ये घणन्ते सादशब्दे परे
प्रोपेन्द्रस्य त्रिविक्रमो भवतीत्यर्थः । गृह इति गृहविशेषे इत्यर्थः । प्रासादो देवभूभुजा-
मित्यमरः । अन्यत्र प्रासादस्तु प्रसन्नता इत्यमरः । प्राका । प्राचीरे वाच्ये प्राकारः साधुः ।
अन्यत्र प्राकर इति । प्रकारौ भेदसादृश्य इति नानार्थवर्गः ॥ ४११ ॥

४१२. स्फुरतेः स्फारः साधुः ।

४१३. रन्जे नस्य हरो भावकरण घणि ।

रञ्जनं तत्साधनं वा रागः । नेह—रजत्यस्मिन् रङ्गः ।

४१४. स्यन्देः स्यदो जवे, अवोन्देरवोदः, प्र-हिमाभ्यां श्रन्थेः
प्रश्रथ-हिमश्रथौ साधू ।

४१५. उपेन्द्रस्य त्रिविक्रमो घणि बहुलम्, तत्रेशस्य काशे ।

नीकाशः अनुकाशः ।

अमृता०—४१२. स्फुरतेरिति । स्फारादेश इह निपातफलम्, अन्यथा गोविन्दः स्यात् ।

अमृता०—४१३. रन्जेरिति । भावे करणे च वाच्ये विहिते घणिरन्जे नस्य हरो भवति । रञ्जनमिति भावबोधनाय, तत्साधनमिति करण बोधनाय न्यस्तम् । रजत्यनेन रागो हरिद्रादिः, चजोः कगाविति गत्वम् । रङ्ग इत्यधिकरणे घणिमिति न नस्यहरः । रङ्गो रङ्गभूमिः ।

अमृता०—४१४. स्यन्देरिति । जवे (वेगे) अर्थे स्यन्तेः स्यद इति घणा साधुः स्यात् । नलोपो वृष्णीन्द्राभावश्च निपातफलम् । प्रपूर्वस्य हिमपूर्वस्य च श्रन्थ घातो घणा प्रश्रथ-हिमश्रथौ साधूभवतः । इहापि नलोप वृष्णीन्द्राभावो निपातफले । स्यन्देरिति स्यन्दु स्रवणे । अवोन्देरिति अवपूर्वं उन्दी क्लेदने । अत्र नलोपगोविन्दाभावो निपातफले ।

अमृता०—४१५. उपेन्द्रस्येति । घणि सति बहुलं यथास्यात्तथा उपेन्द्रस्य त्रिविक्रमः स्यात् । बहुलप्रवृत्तिं व्यवस्थाप्य तत्रच विशेषमाह—तत्रेति । काशशब्दे घणन्ते परे ईशस्य ईशातोपेन्द्रस्य त्रिविक्रमो भवति । बाहुल्यात् प्रकाश इत्यादौ न दीर्घः ।

बाल०—क्वचिद्वा । बहुलमिति यदुक्तं तस्य फलमाह क्वचिद्वेति । घणन्ते परे उपेन्द्रस्य त्रिविक्रमः क्वचिद्वा भवति । प्रतिवेशः प्रतीवेश इति वेशशब्दो घणन्तः । प्रतिहारः इति । द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहार इति नानार्थवर्गः ॥ ४१२ ॥

बाल०—क्वचिन्न । बहुलमित्यस्य लक्षणान्तरमप्याह क्वचिदिति । उपेन्द्रस्य त्रिविक्रमः क्वचिन्न भवति । प्रवाह इत्यादयः । अपेरादिहर इत्यादीति अपेरादिहरः धात्रनद्धयोर्वेत्यनन्तरं अवस्य तंस इति सूत्रमुक्तं तदुदाहरणं दर्शयति अवतंसो वतंस इति ॥ ४१३ ॥

बाल०—अथ । अधिकारसूत्रमेतत् ॥ ४१४ ॥

बाल०—ईशात् । ईशादुत्तरे अल् स्यात्, लराम इत् । चयनमित्यर्थकथनं । चय इति चित्र चयने निश्चय इति निरूपर्व चित्र चयने । समौ निर्णयनिश्चयावित्यमरः ।

४१६. प्रासादो गृहे, प्राकारः प्राचीरे ।

४१७. क्वचिद् वा ।

प्रतिवेशः, प्रतीवेशः, प्रतिहारः प्रतीहारः ।

अमृता०—४१ . प्रासाद इति । गृहे वाच्ये प्रासाद स्तथा प्राचारे वाच्ये प्राकारः घणि उपेन्द्रस्य त्रिविक्रमेण सिद्धौ भवतः । अन्यत्र तु प्रसादोऽनुग्रहः, प्रकारोभेदः सादृश्यम् वा ।

अमृता०—४१ १. क्वचिद्वेति । क्वचिद् घणन्तेपरे उपेन्द्रस्यत्रिविक्रमो वास्यात्, स च बाहुल्यादेव । प्रतिवेशः स्वगुहान्तिकवासी । प्रतिहारो द्वारपालोद्वारी द्वाःस्थः प्रतीहार इत्यमरः ।

शिलोच्चय इति उच्चायनं उच्चयः शिलानां प्रस्तराणां उच्चयो यत्रेति शिलोच्चयः पर्वतः । अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चया इत्यमरः । प्रशय इति प्रपूर्वस्य श्रिञ् सेवायां । प्रश्रयः प्रणयः समावित्यमरः । नियम इत्यादौ अल्प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमेव घणि विषये कथमारामान्तपाठो न भवतोऽत्याशङ्क्य समादधाति मिमीलियामिति ज्ञापकादल् चेति । यद्यलप्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमेवारामान्तपाठः स्यात्तर्हि मिमीलियां खललोरात्वनिषेध इति सूत्रं निरर्थकं स्यात्तस्मादत्र आरामान्तपाठाभावोऽल् च भवति । दीङ्स्त्विति । मीनात्यादिनेति । मीनातिमिनोतिदीङामारामान्तपाठश्चतुर्व्युहविधिस्थाने यपि चेत्यनेन सूत्रेणेत्यर्थः । आरामान्तपाठत्वादिति । आरामान्तरूपः पाठो यस्येति पीताम्बरसमासस्तदनन्तरं त्वप्रत्यय इति ज्ञेयं, आरामान्तपाठादिति वा पाठः । आरामान्तपाठादीशान्तत्वाभावः, अतोऽल् प्राप्तिरसम्भावना नास्ति, अत उक्तं घणनेवेति । उपदाय इति दीङ् क्षये आतो युगिणि नृसिंहकृति चेत्यनेन युक् ॥ ४१५ ॥

बाल०—ग्रह । ग्रह उपादाने वृ इति वृड् सम्भक्तौ वृत्र वरगे द्वयोरेव ग्रहणं । दृङ् आदरे गमलु गतौ वश कान्तौ रण शब्दे इत्येतेभ्य उत्तरे अल् स्यात् । बाहुल्यात् स्वयङ्ग्राह इति एवं ग्राह इति च ज्ञेयं । ग्रहे ग्राह इत्यमरः । ग्राहं गतास्तत्र कथञ्चिदन्य इति भट्टवार्तिकञ्च । वर इति वरणमित्यर्थः, वरो वृतावित्यमरः । आदरः सत्कारः । वृद्रोरिति ऋरामान्तानां मध्ये वृद्रोरेव अल् भवतीति नियमस्तेन ऋरामान्तरात् अन्य-ऋरामान्तादल् भवति । अतो हारः कार इति । कर इति क विक्षेपे दीर्घऋरामान्ते नियमाभावात् ईशादित्वनेनाल् । करो हस्तः ॥ ४१६ ॥

बाल०—उपे । उपेन्द्रादुत्तरस्मात् अद भक्षणे इत्यस्मादुत्तरे अल् भवति । ने । नेरुत्तरस्मादद उत्तरे अल् भवति णश्च पूर्वेण । अल् सिध्यत्येव णप्रत्ययार्थं वचनं । अदो । घणि अलिच परे अदः स्थाने घसलुर्भवति । न्याद इति णपक्षे । उपेन्द्रादिति किं घासः ॥ ४१७ ॥

४१८. क्वचिन्न ।

प्रवाहः प्रहारः प्रवादः । अपेरादिहर इत्यादि, अवस्य तंसे—अवतंसः
वतंसः । इति घण्णन्ताः ।

४१९. अथ घणोऽपवादोऽल् घण्णर्थे ।

विभुरयम् ।

४२०. ईशात् ।

अमृता०—४१८. क्वचिन्नेति । क्वचिद् घण्णन्ते परे उपेन्द्रस्य त्रिविक्रमो न स्यात्,
बाहुल्यात् । अपेरादिहरो धाञ् नद्धयो वा, अवस्य तंसे इति प्रागुक्तसूत्रं स्मारयन्नुदाहरति—
अवतंसः वतंस इति ।

अमृता०—४१९. अथेति । घणोऽपवादोऽलिति—समरूपत्वाद् वाऽसरूपविधेर-
प्रवृत्तेरनयोरन्योन्यमपवादत्वमिति भावः ।

अमृता०—४२०. ईशादिति । ईशान्ताद्धातोरुत्तरे अल्प्रत्ययः स्यात्, लङ् ।
चयनमिति भावेऽल् दर्शनार्थमर्थकथनम् । निश्चयो निर्णयः । उच्चयो राशिः, शिलानां

बाल०—अनु । उपेन्द्ररहिताभ्यां व्यध ताडने जप मानसैच इत्येतेभ्यामुत्तरे अल्
भवति । वा । उपेन्द्ररहिताभ्यां स्वन शब्दे हस हसने इत्येताभ्यामुत्तरे अल् वा भवति ।
समु । उपेन्द्ररहितात् समुपनिभ्य उत्तरस्माच्च यमु उपरम इत्यस्मादुत्तरे अल् वा भवति ।
ने । नेरुत्तरेभ्य गद व्यक्तायां वाचि णद अव्यक्ते शब्दे पठ व्यक्तायां वाचि स्वन शब्दे
इत्येतेभ्य उत्तरे अल् वा भवति । व्यध इति । व्यधो वेध इत्यमरः । व्याध इति कर्त्तरि
वाच्ये भवति, स तु णप्रत्ययान्तः पूर्वमुक्तः । एवं जप इति जपो मन्त्रस्य सुलघूच्चारः ।
बाहुल्यात् जाप इति च ज्ञेयं । शूद्रस्य वैदिकमन्त्रजापं प्रत्यनधिकारादिति न्यासः ।
अनुपेन्द्रादिति किं आव्याधः उपजापः । स्वनः स्वान इति । शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वान-
रवस्वनाः । स्वाननिर्घोषदिर्हर्दिनादनिस्वाननिस्वना इत्यमरः । एवं हसो हास इति ।
अनुक्रोशोऽप्यथो हसः हासो हास्यञ्चेत्यमरः । अनुपेन्द्रादिति किं प्रस्वानः प्रहासः ।
संयमः संयाम इति वियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमावित्यमरः । उपयमः उपयाम
इति । यमो याम इति अनुपेन्द्र उदाहरणं । न्युपेन्द्रे उदाहरणमाह नियमः नियाम इति ।
अन्थान्तरे समुपनिभ्यश्च यम इति सूत्रे वीति लिपिकारप्रमादात् पतितमिति लक्ष्यते । यमः
समुपनिविषु चेति भाषावृत्तिसूत्रात् यमो निसंव्युपाच्चेति क्रमदोश्चरसूत्रात् वियामो वियमो
इत्यमराच्च । निगदः निगाद इति । निगदो निगाद इत्यमरः । एवं निनदो निनादः, निपठो
निपाठः, निस्वनो निस्वान इति ॥ ४१८ ॥

बाल०—क्वाण । क्वाणादयः साधवः । क्वणधातुः शब्दार्थः । क्वाणादयो ध्वनि-
धात्रवाचका वीणाध्वनि तदितरध्वनिश्चाहुः वीणा । व्यक्तार्थमेतत् । निक्वाणो निक्वणः
क्वाणः क्वणः क्वणनमित्यपि । वीणायाः क्वणिते प्रादेः प्रक्वाणप्रक्वणादय इत्यमरः ॥ ४१९ ॥

चयनं चयः, निश्चयः, शिलोच्चयः, प्रश्चयः । मिमीलियामिति ज्ञापकादल्
च । निमयः विलयः । दीङ्स्तु मीनातीत्यादिना आरामान्त पाठत्वाद्
घण्णेव—उपादायः ।

४२१. ग्रह-वृ-ष्ट-गम-वश-रणेभ्यः ।

ग्रहः । बाहुल्यात् स्वयंग्राहः । वरः आदरः । वृ-द्रोरेवेति नियमात् न
ऋरामान्तरात्—हारः कारः । दीर्घऋरामात्तु कीर्यतेऽनेनेति करः ।

४२२. उपेन्द्राददः, नेर्णश्च, अदो घसलृ घण्णलोः ।

विघसः निघसः न्यादः ।

प्रस्तराणामुच्चयो यत्र स शिलोच्चयः पर्वतः । अधिकरणे अल् । प्रश्चयः प्रणयः । ननु
मीनाति मिनोतीत्यादीनां घण् विषये तदपवादादल् उत्पत्तेः प्रागेवारामान्तपाठः कथं न
स्यात् ? तत्राचष्टे—ज्ञापकादल् चेति । मिमीलियां खललो रात्वनिषेध इत्यत्र एभ्यः
अल् च भवतीति ज्ञापितम्, अन्यथा निषेधाप्रसक्तेः, अथ च तत्र यद्यारामान्तपाठः स्यात्तर्हि
सूत्रकरणमनर्थकं भवेत् । तस्मादल् च स्यादात्वनिषेधश्चेत्युभयथासौ विधिरित्याशयः ।
निमय इति मीनाति मिनोतीति द्वयोरपि रूपम् । विलय इति लीङ् श्लेषणे । आरामान्त-
पाठत्वादिति—ईशत्वाभावादित्यर्थः । उपादाय इति—उप-आङ् पूर्वं दीङ् क्षये घण्,
आतोयुक् ।

अमृता०—४२१. ग्रहेति । ग्रहादिभ्यः षड्भ्य उत्तरे अल् स्वात् । स्वयंग्राह इति
स्वयंग्रहण मित्यर्थः । बाहुल्याद् भावे घण् । वृद्रोरेवेति—ऋरामान्तेषु तयोरेव ग्रहणा-
न्नान्येषां ऋरामान्तानामल्, अतस्तेभ्यस्तु घण्णेव । कर इति कृविक्षेपे, हस्त इत्यर्थः ।
अकार ककार ओङ्कार फुत्कार चीत्कार प्रभृतयस्तु कारशब्देन पश्चात् समासान्ता ज्ञेयाः ।
अतः—“वर्णात् कार” इति वार्तिकमकिञ्चित्करमित्यन्ये ।

अमृता०—४२२. उपेन्द्रादिति । उपेन्द्रात् परस्मात् अद भक्षणे धातोस्तरे अल्
स्यात् । निपूर्वात्तु अद उत्तरे अल् णश्च भवति । घणि अलि च परे अदो घसलृ आदेशो
भवति । न्याद इति णपक्षे । उपेन्द्रादिति किम्—घासः ।

बाल०—पण । परिमाणेऽर्थे पण उत्तरे अल् भवति । शाकस्य पण इति पण
व्यवहारे स्तुतौ च । पणः किं, पणस्य किमर्थमिति प्रश्ने पणशब्दस्यार्थमाह परिमिता
मुष्टिरिति । ततश्च शाकस्य पण इति मुष्टिपरिमितः शाक इत्यर्थः । शिष्टप्रयोगमपि
दर्शयति नरा इति । नित्यं पणः परिमाण इति भाषावृत्तिसूत्रं । मूल्यादौ वाच्ये पण
उत्तरे अल् भवतीतितु जुमरमतं, एतदपि शिष्टसम्मतमेव पणो द्यूतादिषुऽमुष्टे भूतौ मूल्ये
धनेऽपि चेति नानार्थवर्गः ॥ ४२० ॥

बाल०—अनु । अनुपेन्द्रादुत्तरस्मान्मद उत्तरे अल् भवति । विद्यामद इति मदी
हर्षे । अनुपेन्द्रादिति किं प्रमादः ॥ ४२१ ॥

४२३. अनुपेन्द्राद् व्यधि जपिभ्यां, वा स्वनहसाभ्यां, समुप विनि-
भ्यश्च यमः, नेर्गद-नद-पठ-स्वनेभ्यः ।

व्यधः जपः, स्वनः स्वानः, संयमः संयामः, चकराद् यमः यामः, निगदः
निगादः ।

४२४. क्वाण-क्वण-निक्वाण-निक्वणाः, वीणाशब्दे तु प्रक्वाण
प्रक्वणादयः साधवः ।

अमृता०—४२३. अनुपेन्द्रादिति । उपेन्द्ररहिताभ्यां व्यधिजपिभ्यामुत्तरे अल् स्यात्, उपेन्द्ररहिताभ्यां स्वन-हसाभ्यामुत्तरे अल् वा स्यात्, समुपविनि—पूर्वाद् यम उत्तरे अल् वा भवति तथा निपूर्वेभ्यो गद-नद-पठ-स्वनेभ्य उत्तरे विभाषयाल् भवति, पक्षे च घण् । व्यध इति व्यध ताडने, वेधनमित्यर्थः । व्याध इति तु कर्त्तरि ण उक्तः । एवं जपः, मन्त्रस्य सुलघूच्चारणम्, पठनं वा । हसः हासः, उपयमः उपयामः, नियमः नियामः । चकारा-दनुपेन्द्रादिति च सम्बध्यते, तेन यमः याम इत्यपि । निनादः निनदः, निपाठः निपठः, निस्वानः निस्वन इति ।

अमृता०—४२४. क्वाणेति । क्वण शब्द इति धातो घण्णल् प्रत्ययाभ्यां क्वाणा-दयः साधवो भवन्ति । प्रपूर्वादेव क्वणते वीणा शब्द वाचित्वम्, उपेन्द्रान्तर पूर्वात्तु न प्रयुज्यत इत्येव साधुता ।

बाल०—प्रम । हर्षे वाच्ये प्रमदसम्मदौ साधु । अनुपेन्द्रादित्युक्तं । अतः प्रमद-सम्मदौ न सिध्यत इति निपातसूत्रं कृतं । मुत् प्रीतिः प्रमदो हर्षः प्रमोदामोदसम्मदा इत्यमरः । सम । पशुसङ्घे वाच्ये समजः साधु । समज इति अज गतौ क्षेपणेच अल्विधानं वीभावाभावश्च निपातफलं । पशूनां समजोऽन्येषां समाज इत्यमरः उदजः । पशुसङ्घे प्रेरणेच वाच्ये उदजः साधुः । उदज इति अल्विधानं वीभावाभावश्च निपातफलं । उदजस्तु पशुप्रेरणमित्यमरः । सूत्रे पशुप्रेरणयोरिति पाठो बहुषु पुस्तकेषु दृश्यते स त्वसङ्गत एवेति ज्ञेयं । समाज इति वैष्णवानामिति शेषः । अजेर्वीघ्णं विना रामधातुके इति सूत्रे घणं विनेत्युक्तमतो वीभावाभावः । उदाज इति यादवानामिति शेषः । उद्गमनमित्यर्थः ॥ ४२२ ॥

बाल०—ग्लहो । अक्षस्य पणे वाच्ये ग्लहः साधुः । अक्षः पाशकः । ग्लह इति ग्रह उपादाने अल् सिद्ध एव अर्थविशेषे ग्लहादेश एव निपातफलं । पणोऽक्षेषु ग्लह इत्यमरः । उप । गर्वाधाने वाच्ये उपसरः साधुः । उपसर इति सृ गतौ भ्वादिः । ऋ सृ गतौ ह्वादिर्द्वयोरेव ग्रहणं । वृद्धोरेवेत्युक्तमतोऽल् न भवतीत्यर्थः । विशेषेऽल् विधानमेव निपातफलं । प्रजनः स्यादुपसर इत्यमरः । साधू इति एतौ ग्लहोपसरौ साधू इत्यर्थः ॥ ४२३ ॥

बाल०—ह्व । ह्वेज स्पर्धायमित्यस्य निह्वादयः साधवः । निपातादल् विधानं ह्वेजो हुश्च । न्यभिव्युपेभ्यो ह्वेजो हुश्चेति क्रमदीश्वरसूत्र । आह्वाने वाच्ये हरः साधुः ।

४२५. पणः परिमाणे ।

शाकस्य पणः । पणः किम् ? परिमिता मुष्टिः । नराः क्षीणपणा इवेति भट्टिः ।

४२६. अनुपेन्द्रान्मदः ।

विद्यामदः । बाहुल्यात् उन्मदः ।

४२७. प्रमद-सम्मदौ हर्षे, समजः पशुसङ्घे, उदजः पशुसंघप्रेरणयोः साधवः ।

अन्यत्र समाजः उदाजः ।

अमृता०—४२५. पण इति । पण व्यवहारः स्तुतौ चेत्यस्माद् धातो रल् स्यात् परिमाणार्थे । शाकस्यपण इति—अत्र पण शब्देन शाकस्य परिमिता मुष्टिरुच्यते, मुष्टि परिमितः शाक इत्यर्थः । बाहुल्यात् परिमाणेतरार्थेऽपि दृश्यते इति भट्टिप्रयोगेण प्रमाण-यति—नराः क्षीणपणा इति । इह तु धनमात्रं लक्ष्यते । पणो द्युतादिषूत्सृष्टे भृतौ मूल्ये धनेऽपि चेत्यमरवचनात् ।

अमृता०—४२६. अनुपेन्द्रादिति । उपेन्द्ररहितात् मद उत्तरे अल् स्यात् । विद्या-मद इति मदीहर्षे, अत्रगर्व उच्यते । अनुपेन्द्रादिति किम्—प्रमादः उन्मादः ।

अमृता०—४२७. प्रमदेति । प्रपूर्वात् सप्तपूर्वाच्च मदः अल् प्रत्ययेन प्रमद-सम्मदौ निपात्येते हर्षे अर्थे, पशुसङ्घे वाच्ये सम्पूर्वस्य अज गतौ क्षेपणे चेत्यस्य अला समज इति साधुः स्यात् तथा पशुसंघस्य प्रेरणे अर्थे उत्पूर्वस्य अज उदज इत्यल् प्रत्ययेन निपात्यते । एषां साधुत्वं रुढ्यर्थं तथा अजे वीभावस्याभावार्थम् । पशूनां समजोऽन्येषां समाज इति, उदजस्तु पशुप्रेरणमित्यमरः । पशुसङ्घप्रेरणयोरिति पाठस्तु मुद्राप्रमादः ।

हवो हुतावित्यमरः । युद्धे वाच्ये आहवः साधुः । संग्रामाभ्यागमाहवा इत्यमरः । आहावस्तु निपाने वाच्ये साधुः । निपानमुपकूपजलाशयः । आहावस्तु निपानं स्यादुपकुलजलाशये इत्यमरः । हव । भावे वाच्ये हवः साधुः । वृद्धोरेवेत्युक्तमतोऽल् न स्यादिति तत्सिद्धार्थं निपातसूत्रं । हनो । भावे वाच्ये हन हिंसागत्योरित्यस्य बधघातौ साधुः । घात इति सिध्यत्येव बध इत्यस्य सिद्ध्यर्थं निपातसूत्रं कृतं । घातोन्मथ्यबधा अपीत्यमरः । सोपेन्द्रत्वे तु घण्णेव भवति, अतः प्रघातो विघात इति ॥ ४२४ ॥

बाल०—घनः । काठिन्यकठिनयोर्वाच्ययोर्धनः साधुः । घन इति अल् हस्य घत्वञ्च निपातफलं । काठिन्यं गुणः तत्र दधनोघन इति, कठिने घनं दधीति । घनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मुर्ते निरन्तर इति नानार्थवर्गः । एत इति एते हवादयः ॥ ४२५ ॥

बाल०—अन्ते । देश इति देशे वाच्ये इत्यर्थः । वृत्तिमाह णत्वेन साधुरिति । तस्मिन्निति । अन्तर्घण इत्यस्यार्थमाह अन्तस्थित इत्यर्थ इति । तस्मिन्नन्तर्घणेऽपश्यन्निति भट्टिरिति तु भाषावृत्तौ दृश्यते । अन्तर्घनशब्दोऽणत्व इति जुमरमतं ॥ ४२६ ॥

४२८. ग्लहोऽक्षस्य पणे, उपसरो गर्भाधाने साधू ।

४२९. ह्वयते निहवाभिहवोपहव-विहवाः साधवः । हव आह्वाने,
आहवो युद्धे, आहावस्तु निपाने, हवो भावे, सोपेन्द्रत्वे तु
प्रहावः ।

अमृता०—४२८. ग्लह इति । अक्षस्य द्युतस्य पणे वाच्ये ग्रहधातोरल् प्रत्ययेन ग्लह इति साधुः स्यात् । तथा गर्भाधाने वाच्ये उपपूर्वस्य सृधातोरल् प्रत्ययेन उपसरः साधु भवति । ग्रह धातो लृत्वं तथा वृद्रोरित्युक्तनियमात् सृधातोरप्राप्तौ अल विधानं निपात कार्यम् ।

अमृता०—४२९. ह्वयतेरिति । ह्वेञ् स्पृष्ट्यामित्यस्य अल् प्रत्ययेन निबहादयो निपात्यन्ते । कषिलत्वाभावेऽपि सङ्कर्षणः पुनर्गोविन्दश्च निपातफलम् । आह्वाने अर्थे तस्य अल् प्रत्ययेन हव इति साधुः स्यात् । हवोहुतावित्यमरः । युद्धे वाच्ये आङ् पूर्वात् तस्य अला आहव इति साधुर्भवति, तथा निपाने वाच्ये आह्वयते रला आहाव इति साधुर्भवति । अत्र सङ्कर्षणवृष्णीन्द्रौ निपातफले । भावे धात्वर्थे (स्पृष्ट्यामित्यर्थः) तस्यैव धातो रला सह हाव इति साधुः स्यात् । उपेन्द्रपूर्वत्वेतु भावे सङ्कर्षणेन वृष्णीन्द्रण च प्रहाव इति निपात्यते । आह्वयन्ते योद्धारोऽस्मिन्निति आहवः, अधिकरणेऽल् । संग्रामाऽभ्यागमाहवा इत्यमरः । निपानं कृपादिसमीपे पशूनामुदकाधारः, तत्र पशवः पानायाह्वयन्त इत्यधिकरणे अल् । आहावस्तु निपानस्यादुपकृपजलाशय इत्यमरः ।

बाल०—अयो । करणे वाच्ये अयोघनादयः साधवः । अयोघन इति अयो हन्यते येनेति निपातादल् हस्य घत्वं च, अयो लौहं । विघन इति विहन्यते येनेति पूर्ववत् । द्रुघण इति द्रुह्न्यते येनेति द्रुघणः शस्त्रविशेषः । द्रुघणो मुद्गरघणावित्यमरः । द्रुवृक्षः । द्रुघनशब्दोऽणत्व इति भाषावृत्तिमतं जुमरमतश्च । द्रुघनः कुठार इति भाषावृत्तिः । णत्वे द्रुघण इति केचिदिति च भाषावृत्तिः । अयो । व्यक्तार्थमेतत् । अयोहननीति अयो हन्यते येनेति निपातात् टनः टित्वादीप् । एवं द्रुहननीति । स्तम्ब । करणे वाच्ये स्तम्बघनस्तम्बघनौच साधू । स्तम्बघन इति स्तम्बो हन्यते येनेति निपातादल् हस्य घत्वं च । स्तम्बो गुच्छस्तृणादिन इत्यमरः । स्तम्बघन इति निपातादल् हस्य घत्वं अरामहरश्च । स्तम्बघनश्च स्तम्बघनः स्तम्बो येन विहन्यते इत्यमरः । स्तम्बघेति पाठो बहुषु पुस्तकेषु दृश्यते स लिपिकरप्रमादज इति ज्ञेयं । निघ । निघस्तु परिमिते वाच्ये साधुः । निघ इति निपातादल् हन्तेः स्थाने घादेशश्च । विष्वक्समे निघ इत्यमरः । विष्वक्सम इति समानारोहपरिणाहे इत्यर्थः । आरोहो दैर्घ्यं परिणाहो विशालता । साधव इति एते अयोघनादयः साधव इत्यर्थः ॥ ४२७ ॥

बाल०—गोचर । करणे अधिकरणेच वाच्ये संज्ञायां गोचरादयो घान्ताः साधवः । गाव इति इन्द्रियाणि । गोचरो विषय इति । विषया अमी, गोचरा इन्द्रियार्थाश्चेत्यमरः । प्रत्यासत्तिरत्र लक्ष्यते इति अतश्चरन्तीत्यस्य प्रत्यासन्ना भवन्तीत्यर्थो ज्ञेयः । सञ्चर इति

४३०. हनो बधश्च भावे ।

चकाराद् घण्णपीड्यते, घातः । सोपेन्द्रत्वे तु प्रघातः विधातः ।

४३१. घनः काठिन्य-कठिनयोः ।

एते साधवः ।

अमृता०—४३०. हनइति । भाववाच्ये हन उत्तरे अल् स्यात्, तत्र च तस्य बधा-
देशो भवति । चकार सार्थकतामाह—घण्णपीड्यत इति । उपेन्द्रपूर्वत्वे तु घण्णेव स्यात्
अनुपेन्द्रे हि विधातादिति भावः, तेन च प्रघात इत्यादयः सिध्यन्ति ।

अमृता०—४३१. घन इति । काठिन्य—कठिनयोर्वाच्ययो हन्ते रल् प्रत्ययेन घन
इति साधुः स्यात् । हस्य घत्वमत्र निपातफलम् । कठिनस्य भावो गुणः काठिन्यम् । तत्र
पयसो घनः, कठिने घनं दधि । घनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तर इत्यमरः । एत
इति हवादयः साधव इत्यर्थः ।

सञ्चरः कश्चित् । इत्यादीत्यादिपदेन वहन्त्यनेनेति वहः कश्चित् । व्रजन्त्यस्मिन्निति व्रजो
गोष्ठः । व्यजन्त्यनेनेति व्यजो व्यजनं, अत्र बीभावाभावश्च निपातफलः । आपणन्ते-
ऽस्मिन्नित्यापणः क्रयविक्रयस्थानं । निगच्छन्त्यनेनेति निगमो वेद इति । अन्ये चेति ।
उक्तेभ्योऽन्येच संज्ञाशब्दा वर्तन्ते, ते तु अमरकोशादौ ज्ञेया इति ॥ ४२८ ॥

बाल०—छादे । प्रायेण करणाधिकरणयोर्वाच्ययोः छादेरुत्तरे घो भवति ।
करणाधिकरणयोः प्रयोगप्राचुर्यमस्तीत्यभिप्रायेणेत्युक्तं । एको । एक उपेन्द्रो यत्र तादृशस्य
छादेर्घे परे वामनो भवति । प्रच्छद इति छद सम्बरणे चुरादिः प्रच्छादयन्त्यनेनेति करणे
घः वामनः णेर्हरं सर्वाच्छादकवस्त्रमित्यर्थः । समुपाच्छादयन्त्यनेनेति करणे घः णेर्हरः ।
छादेर्वामनो घ इति योगो विभक्त्यः अत एतोपेन्द्रत्वाभावेऽपि घे परे छादेर्वामनो
भवतीति ज्ञेयं । तेन दन्तच्छदोरश्छदादयः सिध्यन्ति, दन्तान् छादयन्त्यनेनेति दन्तच्छद
ओष्ठः ॥ ४२८ ॥

बाल०—उर । उरश्छादयन्त्यनेनेति उरश्छदः कवचः । योगविभागेन मया यदुक्तं
तस्यैव प्रपञ्चरूपं उरश्छदेति सूत्रं क्वचित् ग्रन्थे दृश्यते ॥ ४३० ॥

बाल०—व्यावा । क्रियाव्यतिहारे गम्यमाने व्यावादिपूर्वाद्धातोर्द्व्युत्तरे लक्ष्म्यां णो
भवति । क इत् । संप्र । क्रियाभिव्याप्तौ गम्यमानायां संपूर्वाद्धातोर्द्व्युत्तरे ब्रह्मणि इन्
न भवति । आदि । तयोः पदयोः आदिसर्वेश्वरस्य च वृष्णीन्द्रो भवति । चशब्दोपादानस्य
फलमाह चकारादिति । धातोरिति पठ्यन्तं । यथाप्राप्तं स्यादेवेति । यस्य धातोर्वृष्णीन्द्रः
प्राप्तस्तस्य वृष्णीन्द्रो भविष्यति, यस्य गोविन्दः प्राप्तस्तस्य गोविन्दो भविष्यतीत्यर्थः ।
गौरादित्वादीविति अण् केशवगौरादिभ्य इत्यनेनेति शेषः । मिथ इति परस्परमित्यर्थः ।
व्यावहासीति हस हसने अत्र धातोर्वृष्णीन्द्रो भूतः । व्यावक्रोशीति क्रुश आह्वाने अत्र

४३२. अन्तर्घणो देशे ।

णत्वेन साधुः । तस्मिन्नन्तर्घणे देशे इति भट्टिः । अन्तस्थिते इत्यर्थः ।

४३३. अयोधन-प्रघन-विघन-द्रुघणाः करणे, अयोहननी दुहननी च स्त्रियाम्, स्तम्बघन-स्तम्बघ्नौ च, निघस्तु परिमिते साधवः ।

४३४. गोचर-सञ्चर-वह-व्रज-व्यजापण-निगमादयो घान्ता करणाधिकरणयोः संज्ञायां साधवः ।

अमृता०—४३२. अन्तरिति । अन्तः शब्दपूर्वस्य हन्ते रल् प्रत्ययेन अन्तर्घन इति साधुः स्याद् देशे वाच्ये । हस्य घत्वं नस्य णत्वञ्च निपातफले । अन्तर्घणे इति भट्टिप्रयोग-स्यार्थः—अन्तस्थित इति ।

अमृता०—४३३. अयोधन इति । करणे वाच्ये हन्तेरल् प्रत्ययेन अयोधनादयः साधवः स्युः, करणे वाच्ये हन्ते यक्ष्म्यां टन प्रत्ययेन अयोहननी द्रुहननी च साधू स्याताम्, स्तम्बपूर्वस्य हन्ते रल् कप्रत्ययाभ्यां स्तम्बघन-स्तम्बघ्नौ करणे साधू भवतः, तथा निपूर्वस्य हन्तेरल् प्रत्ययेन निघ इति साधुः स्यात् परिमिते वाच्ये । सर्वत्र घत्वं निपातनात्, अन्तिमे संसारहरश्च । अयो लौहं हन्यते येन सोऽयोधनः, लौहघाती यन्त्रविशेषः । प्रहन्यते गम्यते येन सप्रघनो गृहैकदेशः, अलिन्द इत्यर्थः । विहन्यते तमो येन सविघनश्चन्द्रः । द्रुद्रुमो हन्यते येन सदुघणः कुठारः, अत्र णत्वञ्च निपातात् । णत्वाभावश्च केषाञ्चिन्मतम् । टित्वादीप् दुहननीत्यादि । निघ इति दैर्घ्यं विस्तारयोः सम संस्थान इत्यर्थः । परिघ इति च साधुरिति वक्तव्यम् । परिघोऽस्त्रविशेषः ।

अमृता०—४३४. गोचरेति । करणाधिकरणयोर्वाच्ययोः गोचरादयो घप्रत्ययेन संज्ञायां साधवो भवन्ति । गोचर इत्यधिकरणे घः, घइत् अरामशेषः, गाव इन्द्रियानि,

धातोर्गोविन्दो भूतः, मिथः क्रोशनमित्यर्थः । व्यावहारीति ह्रज हरणे मिथोव्यवहार इत्यर्थः । व्यात्युक्षीति उक्ष सेचने मिथःसेचनमित्यर्थः । बाहुल्यादिति । बाहुल्याद्वय-वक्रुष्टिरित्यादि च भवतीति कालापा वदन्ति । रौतेरिति रुशब्दे इत्यस्मादित्यर्थः, इण नीति शेषः । साराविणमिति अत्रापि धातोर्वृष्णीन्द्रो भूतः ॥ ४३१ ॥

बाल०—डुरा । क्रियया निर्वृत्तं निष्पन्नं क्रियानिर्वृत्तं तस्मिन्नर्थे डुरामेतो धातोस्तरे क्विप्रमो भवति क इत् । क्रिया धात्वर्थः । कृत्रिममिति डु कृत्र करणे कंसारित्वा-दगोविन्दाभावः ॥ ४३२ ॥

बाल०—डुरा । भावे वाच्ये डुरामेतो धातोस्तरे पुंसि अथुर्भवति । वेपथुरिति टु वेपृ चलने वेपथुः कम्पः । श्वयथुरिति टु ऐ ओश्च गतिवृद्धयोः, श्वयथुः शोथः । घण-लथुकयः पुंसीत्युक्तं, तथापि कथं पुंसीति कृतमिति न निश्चितं । किंवास्यैव कथनं पूर्वत्र ग्रन्थकृता कृतमिति ॥ ४३३ ॥

गावश्चरन्त्यत्र गोचरो विषयः । प्रत्यासत्तिरत्र लक्ष्यते । सञ्चरत्यनेन सञ्चर इत्यादि । अन्ये च संज्ञाशब्दा अमरकोषादौ ज्ञेयाः ।

४३५. घः प्रायेण करणाधिकरणयोः, एकोपेन्द्रस्यछादे वामनो घे ।

उपच्छदः प्रच्छदः । अनेकोपेन्द्रत्वे तु समुपाच्छादः ।

४३६. उरश्छदादयश्च वामनेन साधवः ।

विषया रूपरसादयः । चरन्तीत्यस्यार्थमाह—प्रत्यासत्तिरिति, समीपीभवन्तीत्यर्थः । सञ्चरो रथादिः, करणे घः । इत्यादिपदेन—वहन्त्यनेन वहो गर्दभादिः, व्रजन्त्यस्मिन् व्रजो गोष्ठम्, व्यजन्त्यनेन व्यजो व्यजनम्, आपण्यन्तेऽस्मिन् आपणः क्रयविक्रय स्थानम्, निगच्छन्ति जानन्ति भगवन्तमनेनास्मिन् वा निगमो वेदः । आदिपदेन भजन्त्यस्मिन् भग ऐश्वर्यादिः, निकषन्त्यस्मिन् निकषः सुवर्णं परीक्षणं प्रस्तर इत्यादि वेदितव्यम् ।

अमृता०—४३५. घ इति । प्रायेण करणाधिकरणयोर्विच्ययोर्धातोरुत्तरे घप्रत्ययः स्यात्, घेपरे एकोपेन्द्रपूर्वस्य छादे वामनो भवति । प्रायः शब्दः प्रत्ययान्तरस्य च प्राप्ति-सूचकः, तेनक्वचिद् घणादयश्च स्युरिति भावः । उपच्छद इति छद सम्बरणे चुरादिः, उपच्छादयत्यनेनेत्यर्थः, वामनोणे हरश्च, एवंप्रच्छदो वस्त्रम्, परिच्छदोऽङ्गावरणमित्यादि । समुपाच्छाद इति—अनेकोपेन्द्रपूर्वत्वान्नतुघो नच वामनः ।

अमृता०—४३६. उरश्छदेति । एतेवामनेन घप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । पूर्वत्रोपेन्द्र-पूर्वत्वे हि वामनो विहितः, ततश्चपृथगुक्तिः । उरो वक्षश्छादयत्यनेन उरश्छदो वर्मः । एवं दन्तच्छद ओष्ठः । अन्येभ्यश्च घो यथा,—घटः आकरः विषय इत्यादि । संज्ञायामित्ति किम्—प्रहरणो दण्डः ।

बाल०—यज्ञ । भावे वाच्ये पुंसि न प्रत्ययेन यज्ञादयः साधवः । याच्त्रा । भावे वाच्ये लक्ष्म्यां न प्रत्ययेन याच्त्रा साधु । यज्ञ इति यज देवपूजादौ निपातात् नः तवर्गस्य चवर्गः जे त्राः सत्सङ्गे ज्ञः यज्ञो योगः । यत्न इति यती प्रयत्ने यत्नः प्रणिधानं । विश्न इति विष्णु गतौ छस्य शः, विश्नो गमनं । प्रश्न इति प्रच्छ जीप्सायां छस्य शः प्रश्नः पृच्छा । स्वप्न इति त्रिः ष्वप शये स्वप्नो निद्रा । याच्त्रेति टु याच् याच्त्रायां तवर्गस्य चवर्गः, याच्त्रा प्रार्थना ॥ ४३४ ॥

बाल०—सोपे । भावादौ वाच्ये सोपेन्द्रदामोदरादुत्तरे किर्भवति । क इत् । अन्तर्धिरिति डुधात्र धारणपोषणयोः आरामहरः कंसारिसर्वेश्वररामधातुके इटि उस्ति चेत्यनेन आरामहरः । अन्तःशब्दो णत्वविधौ धात्रो डाप् किविधौ तथा । भवेदुपेन्द्र इत्युक्तं, अतः सोपेन्द्रत्वं । अन्तर्धिरन्तर्धानं । आदिरिति आङ्पूर्वं डु दात्र दाने आदिः प्रथमः । आधिरिति आङ्पूर्वं डु धात्र । आधिर्मानसी व्यथा ॥ ४३५ ॥

बाल०—उद । व्यक्तार्थमेतत् । उदधिरिति उदकं धीयतेऽस्मिन्निति निपातात् किः । धिपेषवासवाहनेष्वित्यनेन उदकस्य उदः, उदकं जलं । आदिपदेन अब्धिवारिधि-

४३७. व्यवादिपूर्वाणः क्रियाव्यतीहारे लक्ष्म्याम् ; संपूर्वादिन्
क्रियाभिव्याप्तौ ब्रह्मणि, आदिसर्वेश्वरस्य च वृष्णीन्द्र
स्तयोः ।

चकाराद्धातोस्तु यथाप्राप्तं स्यादेव । गौरादित्वादीप्, मिथो हसन-
मित्यर्थे व्यावहासी । व्यावक्रोशी व्यावहारी व्यात्युक्षी । बाहुल्यात्
व्यवक्रुष्टि रित्यादि कलापे । सर्वतोरव इत्यर्थे संपूर्वात् रौतेः
सांराविणम् ।

अमृता०—४३७. व्यवादीति । क्रियाव्यतीहारे गम्यमाने व्यवादिपूर्वाद् धातोरुत्तरे
लक्ष्म्यां णप्रत्ययः स्यात् । तथा क्रियाभिव्याप्तौ गम्यमानायां संपूर्वाद् धातोरुत्तरे ब्रह्मणि
इनण् प्रत्ययो भवति । उभयत्र भावे एवेति ज्ञातव्यम् । तयोः प्रत्यययोः परयोरादि-
सर्वेश्वरस्य च वृष्णीन्द्रो भवेत् । पूर्वत्र णराम इत्, अरामशेषः, परत्रतु ण्इत् । ननु आदि-
सर्वेश्वरस्य यो वृष्णीन्द्र इह विधीयते स किं धातो रूपेन्द्रस्य वेति संशये स्पष्टयति—
चकारादिति । समुदायस्यादौ यः सर्वेश्वर स्तस्य हि वृष्णीन्द्रो विहितः, चकारेण धातोर-
पीत्यर्थः । ननु च धातो वृष्णीन्द्रः कथं सम्भवेत् ? तत्राह—यथाप्राप्तमिति । आदि-
सर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रविधानेन धातो यथाप्राप्तं गोविन्द वृष्णीन्द्रादिकन्तु न बाध्यते, तत्तदपि
स्यादेव यस्य यत् सम्भवेदित्याशयः । गौरादित्वादिति—अण् केशवगौरादिभ्य इत्यनेन
विधास्यते ईप् । व्यावहासीति—व्यव पूर्व हस हसने, अत्र व्यव इत्यस्य तथा धातोश्च
उद्धवारामस्येति वृष्णीन्द्रः । व्यावक्रोशीत्यत्र क्रुश आह्वाने, आदि सर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रः,
धातोस्तु तदसम्भवात् लघूद्धवस्येति गोविन्दः । व्यावहारीति—व्यव-हृत् हरणे, व्यात्यु-
क्षीति—व्यति-उक्ष सेचने, अत्रादिसर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रः, धातोस्तु नगोविन्दः सम्भवेन्न वा
वृष्णीन्द्रः । बाहुल्यादिति—स्त्रियां विहितप्रत्ययेषु वाऽसरूपविधेरप्रवृत्तेः, क्ति लक्ष्म्यां भावे
इति नप्राप्नोति, तथापि बाहुल्यात् क्ति विधीयत इति तदाशयः । सांराविणमिति—संपूर्व
रु शब्दे, भावे ब्रह्मणि इनण्, अत्रादि सर्वेश्वरस्य धातोरन्तस्य च वृष्णीन्द्रः । एवं द्रुगतौ
—सांराविणम्, रषञ्चद्वयेभ्य इति णत्वम् ।

जलधिप्रभृतयो ज्ञेयाः । परोक्षातीते क्वसुकिकाना इत्यत्र सूत्रे क्वसुकी परपद इत्युक्त-
मतोऽधोक्षजाभस्य केः परपदविषयत्वात् दधिरित्यादौ कर्तर्येव तस्योदाहरणं दत्तं । अस्य
केस्तु भावादौ विहितत्वात् भावस्यैव प्रधानत्वमतोऽस्य कर्तर्यादिवाच्ये कदाचित् सम्भवात्
नाधोक्षजाभत्वं तस्मान्न द्विर्वचनादिसम्भावनापीत्यर्थः ॥ ४३६ ॥

बाल०—क्ति । भावे वाच्ये धातोरुत्तरे लक्ष्म्यां क्तिर्भवति । क इत् । कृतिरिति
डु कृञ् करणे नेङ् वन् तीत्यनेन भूतिरित्यत्र इङ् निषेधः । चरफलयोरस्य उस्त इति
पूर्वोक्तं सूत्रं लिखितं । चूर्तिरिति धातोरवप्रागिदुतोरित्यादिना त्रिविक्रमः । ह्लादेर्वाभिन

४३८. डुरामेतः कृत्रिमः क्रिया निर्वृत्ते ।

करणेन निर्वृत्तं कृत्रिमम् । एवं पाकेन पक्वमम् ।

४३९. डुरामेतोऽथुर्भावे पुंसि ।

वेपथुः श्वयथुः ।

अमृता०—४३८. डुरामेत इति । क्रियाया निर्वृत्तं निष्पन्नं क्रियानिर्वृत्तम्, तस्मिन्नर्थे डुराम इत् यस्य तादृश धातोरुत्तरे क्तिम् प्रत्ययः स्यात् । मण्डूकप्लुत्या भावे कर्तृवर्जिते च कारके इत्यनुवर्तते, कइत् । कृत्रिममिति—डुकृञ् करणे, कंसारित्वाद् गोविन्दाभावः । पक्वममिति डुपचप् पाके, एवं डुवप उपक्वममिति ।

अमृता०—४३९. डुरामेत इति । डुराम इत् यस्य तादृशधातोरुत्तरे भावे अथु प्रत्ययः स्यात् । पुंसीति—घण्णलथुकयः पुंसीति प्राग् विहितस्य ह्यनुवादः । वेपथुरिति डुवेपृ चलने, कम्प इत्यर्थः । श्वयथुरिति डुओश्वि गतिवृद्धयोः, गोविन्दः, शोथरोग इत्यर्थः । एवं डुदु-दवथु रित्यादि ।

इति ह्लादेर्वाभनः क्तिविष्णुनिष्ठयोरित्यस्योत्प्लेखः । प्रह्लत्तिरिति ह्लादी सुखे । अविष्णु-पदान्तत्वादिति टवर्गस्य अविष्णुपदान्तत्वात् नतु विष्णुपदान्ताटवर्गादनामनवतिनगरीणा-मित्यनेनन टवर्गत्वनिषेधः । अतस्तवर्गस्य टवर्गः, अतो घट्टिरिति । घट्टिरिति घट चेष्टायां ॥ ४३७ ॥

बाल०—चाय । तौ परस्यां चायू पूजानिशामनयोरित्यस्य स्थाने चिर्भवति । अपचितिः पूजेति । पूजा नमस्यापचितिरित्यमरः । वन व्यापृतौ बन्धने प्रीतौ सम्भक्तौ चेत्यस्य भ्वादेर्वतिः साधुः । वतिरिति निपाताद्धरिवेणुहरः । हरिवेण्वन्तसहजानिटा-मित्यादिना तु वनु याचन इत्यस्य तनादिसाहचर्यदेव तनादेर्हरिवेणुहरो भवति । दरि । व्यक्तार्थमेतत् । दरिद्रातेरिति दरिद्रा दुर्गतौ । अत्रारामहराभावो निपातफलं । अन्यथा दरिद्रातेरारामहर इत्यादिना आरामहरः स्यात् । साधू इति एतौ साधू इत्यर्थः । दरिद्रातेरिति । याचोरेव परयोर्दरिद्रातेरालोपो भवतीति रासवदत्ता वदन्ति, रासवदत्ता इति कालापा इतिवत् । वकारेऽपि दृश्यते इति, दरिद्रातेरालोप इति शेषः । स्थानमाह ददरिद्र्वानित्यत्रेति । दरिद्रातेरारामहरो वैष्णवादि सन् युक् टन्वर्जित-रामधातुके भूतेशे तु वा, इतितु अस्माकं सूत्र तस्माद्दरिद्रातेरारामहरे प्राप्ते निपातसूत्रमिदमिति । कणूयतेरिति आरामहरो रामधातुक इत्यनेनारामहरे सति यवयोर्हरबल इति य लुक् न भवतु इति मन्दधियां शङ्कानिरासार्थमाह कण्डातेः कणूतिरिति ॥ ४३८ ॥

बाल०—हरि । आशीर्विषये गम्ये कर्तरि वाच्ये हरिवेण्वन्तानां सहजानिटाश्च सम्बन्धे क्तिर्भवति, हरिवेणुहरश्च न भवति । अत्र हरिवेण्वन्तत्वं सहजानिट्वञ्च घटते । वनु याचने तनु सूक्ष्मकरणे इत्यनयोस्तु हरिवेण्वन्तत्वं सहजानिट्वञ्च न घटते, अत

४४०. यज्ञ यत्न विश्न प्रश्न स्वप्ना भावे पुंसि, याच्ञा लक्ष्म्यां
नप्रत्ययेन साधवः ।

४४१. सोपेन्द्रदामोदरात् किं भावादौ ।

अमृता०—४४०. यज्ञेति । भाववाच्ये पुंसि न प्रत्ययेन यज्ञादयः पञ्च साधवो
भवन्ति । याच्ञा इति तु लक्ष्म्यां साधुः । लिङ्गविशेषे विधानमात्रमिह साधुता ।
यज्ञ इति यज देवपूजादिषु, तवर्गस्य चवर्गः, जज्ञोः सत्सङ्गज्ञः । यत्न इति यती प्रयत्ने,
प्रणिधानमित्यर्थः । इडभावश्चात्र निपातात् । विश्न इति विच्छ गतौ, छस्य शः, पूर्व-
वदिडभावः । प्रश्न इति प्रच्छ जीपसायाम्, स्वप्न इति णिष्वप् शये, निदित्यर्थः । याच्-
ञेति टुयाच् याच्ञायाम्, निपातादिडभावः ।

अमृता०—४४१. सोपेन्देति । भावादौ वाच्ये उपेन्द्रपूर्वपदाद् दामोदर धातोरुत्तरे
किं प्रत्ययः स्यात् । कइत् । आदि पदेन कर्तृ वर्जिते च कारके इत्यस्य ग्रहणम् । अयं
किः खलु नह्यधोक्षजाभसंज्ञ इति द्विवचनाभावः । क्वसुकी परपदे इत्यनेन तत्संज्ञक के
परपदैकविषयत्वेन कर्तृवोदाहृतत्वात्, अस्य तु भावे कर्तृ वर्जिते च कारके विधानेनात्म-
पदविषयत्वान्न हि द्विवचन प्रसङ्गइति विवेच्यम् । अन्तर्धिरिति—डुधान्, आरामहरः

एकत्रैवोभयं लक्षणं ग्रन्थकृता कृतमिति यावत्सम्भवस्तावन्न्यायोऽप्यत्र द्रष्टव्यः । भणादे
स्त्विति नेङ्-वन्-ति-त्रादौ भणादिवर्जमिति सूत्रे भणादिवर्जमित्युक्तं, अतो भणादेरिङ्
भवत्येवेति । भणितिरिति भण शब्दे । निपठितिरिति पठ व्यक्तायां वाचि । निगृहीतिरिति
ग्रह उपादाने ग्रहेरिटस्त्रिविक्रमोऽनधोक्षज इति इटस्त्रिविक्रमः । उपस्निहितिरिति णिह
प्रीतौ । निकुचितिरिति कुच कौटिल्ये । प्रथितिरिति प्रथ प्रख्याने । इत्यादीत्यादिपदेन
उदितिमुदितिप्रभृतयोऽपि ज्ञेयाः । उदितिरिति वद व्यक्तायां वाचि, मुदितिरिति
मुद हर्षे ॥ ४३८ ॥

बाल०—ऋरा । ऋरामान्तात् त्वादेश्च उत्तरस्याः क्ते स्थाने निर्भवति ।
त्वादिर्गणः । ग्ला । ग्लै हर्षक्षये । हेतितु ओहाङ् गतौ ओहाक त्यागे द्वयोरेव ग्रहण, ज्या
वयोहानौ, म्लै गात्रविनामे, त्रि त्वरा सम्भ्रमे इते तेभ्यश्चोत्तरस्याः क्तेः स्थाने निर्भवति ।
ननु । पृणातेरुत्तरस्याः क्तेः स्थाने निर्भवति । ऋरामान्तत्वात् नि स्यादिति निषेधः
कृतः । कीर्णिरिति ऋरामस्येर् कंसारावित्यनेन इर् । लूनिरिति लूत्र छेदने ज्याधातो
र्त्वादित्वात् जीनिरिति भवति, किन्तु सङ्कर्षणे सति श्याश्चिव्याज्येति त्रिविक्रमः ।
ग्लानिरिति । एवं हानिः ज्यानिः म्लानिरिति । ननु ज्याधातोर्जीनिरिति भवतीत्युक्तं ।
तर्हि कथं ज्यानिरित्युच्यते इति चेत्तत्रोच्यते यदा त्वादित्वात् क्तेर्निः क्रियते, तदा
सङ्कर्षणे कृते जीनिरिति भवति । यदातु ग्लाहेत्यादिना निः क्रियते, तदा सङ्कर्षणाभावेन
ज्यानिरिति । अन्यथा ग्लाहेत्यादिसूत्रे ज्याधातोरुपादानमनर्थकं स्यादिति । ज्वरत्वर
इत्यादिनेति अनेन ससर्वेश्वरस्य वस्य ऊट् । पूर्त्तिरिति पू पालनपूरणयोः ओष्ठचोद्धवस्य
ऋत् उर् कंसारावित्यनेन उर् ॥ ४४० ॥

अन्तर्द्धिः आदिः आधिः ।

४४२. उदध्यादयश्च साधवः ।

४४३. क्ति लक्ष्म्यां भावे ।

कृतिः, नेड्वन्तीति भूतिः । चरफलयो रस्य उस्ते—चूतिः । ह्लादे

कंसारि सर्वेश्वरेत्यादिना आरामहरः । अन्तः शब्दो णत्वविधौ धात्रो डाप् किं विधौ तथेति अन्तः शब्दस्योपेन्दत्वम्, तिरोधानमित्यर्थः । आदिरिति—आङ् पूर्व दुदात्र्, प्रथम इत्यर्थः । आधिरिति—आङ्-दुधात्र्, मनसो व्यथेत्यर्थः । एवं विधिः निधिः परिधि रित्यादयश्च ।

अमृता०—४४२. उदध्यादय इति । उदकादिशब्दे कर्मपूर्वपदे धात्रः किप्रत्ययेन उदधि प्रभृति शब्दा निपात्यन्ते । उपेन्द्रतरपूर्वपदेऽधिकरणे संज्ञायामेवात्र किञ्चिन्ने निपात-फलम् । उदकं धीयतेऽस्मिन् उदधिः समुद्रः, “धिपेषवास बाहनेषु” इति वक्ष्यभागेन उदकस्य उवः । एवं जलधिः वरिधिः वार्धिः इषुधिरित्यादि ।

अमृता०—४४३. क्तिरिति । भावे वाच्ये धातोर्हृत्तरे लक्ष्म्यां क्ति प्रत्ययः स्यात् । क इत् । कृतिरिति डुकृत् करणे, करणमित्यर्थः । कित्वाद् गोविन्दविरहः । चूतिरिति चर गतौ, चरफलयोरस्येति उः, धातोर्वचः प्रागिदुतोरिति त्रिविक्रमः । प्रह्लूतिरिति

बाल०—सम्प । भावे वाच्ये सम्पदादेर्हृत्तरे लक्ष्म्यां क्विप्क्ती भवतः । इत्या-दीत्यादिपदेन विपत्तिः प्रतिपत्तिरिति । आकृतिगणोऽयमिति तस्मात् शिष्टप्रयोगानुसारेण अन्यस्मादपि धातोर्भावे क्विप्क्ती भवत इति ॥ ४४१ ॥

बाल०—ऊत्या । व्यक्तार्थमेतत् । वेत्र इति वेत्र तन्तुसन्ताने इत्यस्य ऊतिरिति भवतीति पुरुषोत्तमो वदतीति इदमेव अस्माकमपि मतं । ऊतिरित्यत्र त्रिविक्रम एव निपातफलं । अवधातोः कौ ऊटि कृते ऊतिरिति सिध्यत्येव अतस्तदर्थं लक्षणकरणम-प्रयोजनकमेवेत्यभिप्रेत्य वेत्र ऊतिरिति पुरुषोत्तम इत्युक्तं । यु इति यु मिश्रणामिश्रणयोः यूरिति त्रिविक्रम एव निपातफलं । जु इति सौत्रो धातुः जूरित्यत्रापि निपातफलं त्रिविक्रम एव । यो इति यो अन्तर्कर्मणि, पित्र इति पित्र बन्धने । सातिरिति योधातुपक्षे इरामाभाव एव निपातफलं अन्यथा अतिस्यतिमास्थामिरित्यनेन इरामः स्यात् । पित्रधातुपक्षेतु निपातादिरामस्यारामः । हीति हि गतौ वृद्धौच, हन इति हन हिंसागत्यो, हेतिरिति हिधातुपक्षे गोविन्द एव निपातफलं, हनधातुपक्षेतु निपातादरामस्येरामः । अव इति अव पालन इत्यस्येत्यर्थः । षण्विति षणु दाने, सातिरिति षणुधातोः कौ सातिरिति सिध्यत्येव अतस्तदर्थं लक्षणकरणमप्रयोजनकमेवेत्यभिप्रेत्य पूर्वं षो पित्र वा सातिरित्युक्तं ॥ ४४२ ॥

बाल०—इज्या । लक्ष्मीलिङ्गविषये भावे वाच्ये इज्यादीनां सम्बन्धे क्तिर्न भवतीति वाच्यं । इजिरत्र इक्प्रत्ययान्तो ज्ञेयः । इज्याव्रज्यादयश्च साधवः । एते इति एते इज्यादयोऽण्टौ शब्दाः क्यवन्ता ज्ञेयाः । इच्छाशब्दो मृगयाशब्दश्च न क्यवन्तः किन्तु

वर्मनः क्ति विष्णुनिष्ठयोः—प्रह्लातिः । अविष्णुपदान्तत्वान्न टवर्गत्व
निषेधः—घट्टिः ।

४४४. चायते श्चिः क्तौ, अपचितिः पूजा. वनते वर्तिः, दरिद्राते
दरिद्रातिः, कण्डूयतेः कण्डूतिः साधवः ।

ह्लादी सुखे च । अविष्णुपदान्तत्वादिति—षात्परस्येत्यादौ नतु विष्णुपदान्ताट्टवर्गदिनाम-
नवतिनगरीणामिति निषेध उक्तः, इहतु घट धातोः टरामस्याविष्णुपदान्तत्वात् तवर्गस्य
टवर्गत्वे न कोऽपि बाध इति भावः ।

अमृता०—४४४. चायतेरिति । क्ति प्रत्यये परे चायृ पूजानिशामनयोरित्यस्य
धातोः स्थाने चिरित्यादिश्यते तथा अपचिति प्रमृतयः क्तिप्रत्ययेन निपात्यन्ते । अपचिति-
रिति पूजार्थे हि निपातः । पूजा नमस्यापचितिरित्यमरः । वतिरिति—वन शब्दे सम्भक्तौ
च भ्वादिः, हरिवेणुहर इह निपातफलम् । हरिवेण्वन्त सहजानिटामित्यादौ तु वनु याचने

डावन्त इति ज्ञेयं । एते क्यवन्ता ज्ञेया इत्युक्तिस्तु प्राचुर्यानुसारेणेति ज्ञेयं । इज्येमि यज
देवपूजादौ भावे निपातात् लक्ष्यां क्यप् । व्रज्येति व्रज गतौ भावे लक्ष्म्यां निपातात् क्यप् ।
भाव इति लक्ष्म्यामिति च सर्वत्र ज्ञेयं । क्रियेति डु कृञ् करणे निपातात् क्यप्, तुगभावः
ऋरामस्य रिश्च । कृत्येति डु कृञ् करणे निपातात् क्यप् । इच्छेति इषु इच्छायां निपातात्
डाप् इषेरिच्छ च । परिचर्येति चर गतौ निपातात् क्यप्, एवं चर्येति च । परिसर्येति सृ
गतौ निपातात् क्यप्, तुगभावो गोविन्दश्च । मृगयेति मृग अन्वेषणे चुरादिररामान्तः,
चुरादित्वात् णिः अरामहरः । अन्तहरे गोविन्दनिषेधः तदनन्तरं निपातात् डाप् णेर्हरा-
भावस्तुगभावो गोविन्दश्च । अटाट्येति यङन्तादटाट्यधातोर्निपातात् क्यप्, विष्णुजनात्
सारामयस्य हरो रामधातुक इति सारामयस्य हरः । आदिग्रहणादिति इज्याव्रज्येत्यादिसूत्र
इति शेषः । समज्येति अज गतौ क्षेपणे च निपातादधिकरणे क्यप् वीभावाभावश्च ।
समज्या सभेति समज्या परिषदगोष्ठी । सभा-समिति-संसद इत्यमरः । निषद्येति
निषीदन्त्यस्यामिति षदलृ विशरणगत्यवसादनेषु निपातात् क्यप् । सदेः प्रतिविवर्जिनः
उपेन्द्रात् क्रियते तद्वदित्यनेन षत्वं । निपत्येति निपतन्त्यस्यामिति पतलृ गतौ निपातात्
क्यप् । निपत्या पिच्छलभूमिरिति, निपत्या युद्धभूमिरितितु जुमरमतं । विद्येति विद
ज्ञाने निपातात् क्यप् । सोम इति उक्तं कर्म । सुत्येति षुञ् अभिषवे निपातात् क्यप् ।
शष्येति शीङ् स्वप्ने निपातात् क्यप्, शेतेः शय् कंसारि-य इत्यनेन शय् । भृत्येति डु भृञ्
धारणपोषणयोः निपातात् क्यप् इत्येति इन गतौ भावे करणे वा निपातात् क्यप् ।
जागर्त्येति जागृ निद्राक्षये निपातात् क्यप् । जागर्तेर्गोविन्दः सर्वत्रेत्यादिना गोविन्दः ।
उपवेशनमिति आसनमित्यर्थः, आसनमिति वा पाठः । आस्येति आस उपवेशने निपातात्
क्यप् । इष्टिरित्यदयोऽपि च दृश्यन्त इति, इज्जादयः क्यवन्ता उक्ताः बाहुल्यात् इष्टिरित्या
दयोऽपि च दृश्यन्त इति, यजधातोः क्तिः सङ्कर्षणः जस्य षत्वं तवर्गस्य टवर्गः । इष्टिर्यागे
च्छयोरिति नानार्थवर्गः ॥ ४४३ ॥

दरिद्रातेरालोपो याचोरेवेति रासवताः । वकारेऽपि दृश्यते—ददरिद्रवान् ।

४४५. हरिवेष्वन्त सहजानिटादीनामाशी विषये कर्त्तरि क्तिः,
हरिवेषुहरश्च न ।

इति तनादिरेव गृहीतः, तनु साहचर्यात् । दरिद्राति रित्यत्र आरामहराभावो निपातात् । कण्डूतिरिति—यगन्त कण्डूय धातो ररामहरो रामधातुके इत्यरामहरे, वलपरत्वाभावेऽपि यरामहरो निपातफलम् । रासवता इति—रसवत् संज्ञकं व्याकरणमधीते वेद वेत्यर्थे तद्धिताण् प्रत्ययान्तः, कालापा इति वत् । याचोरेवेति—यपरे अच् (सर्वेश्वर) परे चैव दरिद्रातेरालोपः स्यादिति तेषां मतम् । अनेन तस्यासारस्यं सूचयन्नाह—वकारेऽपि दृश्यत इति । तस्मादत्र चारामहरे प्राप्ते हि निपात इति भावः ।

अमृता०—४४५. हरीति । आशीविषये गम्ये हरिवेष्वन्त सहजानिटादीनां कर्त्तरि वाच्ये क्ति प्रत्ययः स्यात् । चकारोऽनुक्तसमुच्चये, तौसत्यां हरिवेषुहरो न स्यात्, चकारात् त्रिविक्रमश्च न । आदिशब्देनाख्यातोक्तानां तनुखनु वनु तृणु मनूनं ग्रहणम् । हरिवेषु हरस्य प्रतिषेधे—हरिवेष्वन्तोद्धवस्य त्रिविक्रम इति यस्त्रिविक्रमः, प्राप्नोति सोऽप्यनेन निषिध्यते । वन्ति रिति वनु याचने, तन्तिरिति तनु सूक्ष्मकरणे, उभयत्र नेड्वन्ति त्रादा-वितीडभावः । एवं यगितः रन्तिरित्यादि च । भणादे स्त्विति—तत्रैवनिषेधसूत्रे भणादे

बाल०—विष्णु । इटा सह वर्त्तमानः सेट्कः विष्णुनिष्ठायां सेट्कः विष्णुनिष्ठा सेट्कः, गुरुरस्यास्ति गुरुमान् विष्णुनिष्ठासेट्कश्चासौ गुरुमांश्चेति विष्णुनिष्ठासेट्कगुरुमान् सचासौ विष्णुजनान्तश्च तस्मात् प्रत्ययान्ताच्चोत्तरे भावे वाच्ये लक्ष्म्यां डाप् भवति । ननु क्तिरिति । डापोऽपवादत्वादिति शेषः ईहेति ईह चेष्टायां ईह धातोर्विष्णुनिष्ठासेट्कत्वं गुरुमत्त्वं विष्णुजनान्तत्वश्चास्ति । एवं ऊहेत्यादौच । ऊहेति ऊह वितर्के । इन्देति इदि परमेश्वर्ये सत्सङ्गात् पूर्वो वामनोऽपि गुरुरित्युक्तमतो गुरुमत्त्वं । शिक्षेति शिक्ष विद्योपादाने । व्यतीहा व्यतीक्षेत्यपीति भवतीति शेषः । नन्वत्र व्यवादिपूर्वात् णः क्रियाव्यतीहारे लक्ष्म्यामित्यनेन णः कथं न स्यादिति चेत्तत्राह बाहुल्यान्नतु ण इति । प्रत्ययान्तादित्यस्योदाहरणं दर्शयति चिकीर्षेत्यादि । चिकीर्षेति सनन्तान्डाप् । अटाटेति यङन्तान्डाप् विष्णुजनात् सारामयस्य हरो रामधातुक इत्यनेन सारामयस्य हरः कण्डूयेति यङन्तान्डाप् । दीप्तिरिति दीपी दीप्तौ गुरुमत्त्वं विष्णुजनान्तत्वश्चास्ति किन्तु विष्णुनिष्ठासेट्कत्वं नास्तीति न डाप् अतः क्तिः । आप्तिरिति आपलु व्याप्तौ सहजानिड् । राधिरिति राध साध संसिद्धौ सहजानिड् । गृहीतिरिति ग्रह उपादाने विष्णुनिष्ठासेट्कत्वं विष्णुजनान्तत्वश्चास्ति किन्तु गुरुमत्त्वं नास्ति । शीतिरिति शीड स्वप्ने विष्णुनिष्ठासेट्कत्वं गुरुमत्त्वश्चास्ति, किन्तु विष्णुजनान्तत्वं नारित । ऊहशब्दो राधशब्दश्च घणन्तः । अशंसेति शन्सुधातोरुरामेत्वाद्विष्णुनिष्ठासेट्कत्वाभावः अत आह आशंसा प्रशंसेत्यपि दृश्यत इति ॥ ४४४ ॥

बध्यात् हन्तिः, वन्यात् वन्तिः, तन्यात् तन्तिः । भणादेस्तु भणितिः
निपठितिः निगृहीतिः उपस्निहितिः निकुचितिः प्रथिति रित्यादि ।

४४६. ऋरामान्त-ल्वादिभ्यां क्तेनिः, ग्ला-हा-ज्या-म्ला-त्वरि-
भ्यश्च, नतु पृणातेः ।

कृ विक्षेपे कीर्णिः, लूनिः ग्लानिः, छस्य श इत्यादौ ज्वर त्वर इत्यादि
—तूर्णिः, पृणाते स्तु पूत्तिः ।

वर्जनात् तेभ्य इट् स्यादेवेत्यर्थः । भणितिरिति भण शब्दे । निगृहीतिरिति—ग्रहउपादाने,
ग्रहिज्येति सङ्कर्षणः, ग्रहेरिटस्त्रिविक्रमोऽनधोक्षजे इति त्रिविक्रमः । उपस्निहिरिति स्निह
प्रीतौ, निकुचितिरिति कुच कौटिल्ये, प्रथिरिति प्रथ प्रख्याणे । एतदितर हरिवेष्वन्तानान्तु
त्रिविक्रम एव—कान्तिः शान्तिरित्यादि ।

अमृता०—४४६. ऋरामान्तेति । ऋरामान्तात् ल्वादेशोत्तरे क्ति प्रत्ययस्य
निरित्यादिश्यते तथा ग्लैर्हर्षक्षये, ओहाङ् गतौ, ओहाक त्यागे द्वयोरेव ग्रहणम्, ज्यावयो
हानौ, म्लैगात्रविनामे, त्रित्वरा सम्भ्रमे इत्येतेभ्यश्चोत्तरे क्ति स्थाने निरादिश्यते, ऋरामा-
न्तेषु मध्ये पृ पालनपूरणयो रित्यस्मात्तु क्ते नि न भवति । कीर्णिरिति—ऋरामस्यैर,
धातोरेवः प्रागिदुतोरिति त्रिविक्रमः, रषऋद्वयेभ्य इति णत्वम् । लूनिरिति लून् छेदने,
हादीनां—हानिः, ग्रहि ज्येति सङ्कर्षणः—जीनिः म्लानिरिति । ज्याधातो ल्वादिगणे
पाठात् ऋरामान्तल्वादिभ्यामित्यनेनैव सिद्धेऽपि पुन ग्लादिषु तस्योपादानं—गणकार्यस्या-
नित्यत्वज्ञापनार्थम् । एतेन सङ्कर्षणाभावश्च सूचितः, ततश्च ज्यानि रित्यपि सिध्यतीति ।
ज्वर त्वरेत्यादिना ससर्वेश्वरस्य वस्य ऊठि तूर्णिरिति । पृणातेस्तु ओष्ठचोद्धवस्य ऋत
उर् त्रिविक्रमश्च ।

बाल०—षिद्धि । ष इत् यस्य स षित् षिच्च भिदादयश्च षिद्धिदादयस्तेभ्य उत्तरे
भावे वाच्ये लक्ष्म्यां डाप् भवति । तत्र षिद्धातोरुदाहरणं दर्शयति षिदिति त्रपेति त्रपू ष
लज्जायां । क्षमेति क्षमू सहने ॥ ४४५ ॥

बाल०—जागृ । जागृ निद्राक्षये शुभ दीप्तौ जृ ष वयोहानौ इत्येतेषां भावे वाच्ये
लक्ष्म्यां डाप् भवति गोविन्दश्च । जागरेति जागर्त्तर्गोविन्दः सर्वत्रेत्यदौ नतु इण्-णन्-
निर्गुणेष्वित्युक्तमतो गोविन्दो न स्यादिति गोविन्दविधानं कृतं । भिदादीनामुदाहरणं
दर्शयति भिदादिरिति । भिदादय इति वा पाठः । भिदेति भिदिर विदारणे । छिदेति
भिदिर विदारणे । छिदेति छिदिर द्विधाकरणे । तृपेति त्रि तृषा पिपासाययां । पीडेति
पीड अवगाहने चुरादिः ण्यन्तात् डाप् णेर्हरः । एवं चिन्तादिषुच ज्ञेयं । चिन्तेति चिति
स्मृत्यां चुरादिः । पूजेति पूज पूजायां चुरादिः । कथेति कथ वाक्यप्रबन्धे चुरादिः । अर्चेति
अर्च पूजायां चुरादिः । चर्चेति चर्च अध्ययने चुरादिः । पीडप्रभृतीनां ण्यन्तत्वात्,
ण्यन्तादासः श्रन्थादेश्चानो भावे लक्ष्म्यां नतु कृतेरित्यनेन अनः स्यात्तन्निरासार्थमेतेषां
भिदादिषु पाठः कृत इति ज्ञेयं ॥ ४४६ ॥

४४७. सम्पदादे विवप्-क्ती भावे लक्ष्म्याम् ।

सम्पत् विपत् प्रतिपत्, पक्षेसम्पत्तिरित्यादि । आकृतिगणोऽयम् ।

४४८. ऊत्यादयः साधवः ।

वेजस्तु ऊतिरिति पुरुषोत्तमः । यु युतिः, जु जूतिः, षो षिञ् वा सातिः,
हि हन् वा हेतिः । अव ज्वर त्वरेत्युठ्ऊतिः, जन खन सनेत्यात्वम्—
षणु सातिः ।

४४९. इज्यादीनां क्ति नैति वाच्यम् ।

इज्या व्रज्या क्रिया कृत्या इच्छा परिचर्या चर्या परिसर्या मृगया
अटाट्यादयः । एते लक्ष्म्यां क्यवन्ता ज्ञेयाः ।

अमृता०—४४७. सम्पदादेरिति । भावे वाच्ये सम्पदादेस्तरे लक्ष्म्यां विवप् क्तिश्च
भवतः । सम्पदिति सम्पूर्वं पदगतौ । इत्यादिपदेन विपत्तिः प्रतिपत्ति रित्यादि । एवं
सम्बित् सम्बित्तिरित्यादि चाकृतिगणत्वाज् ज्ञेयम् ।

अमृता०—४४८. ऊत्यादय इति । वेज् तन्तुसन्ताने इत्यादे धातोः क्ति प्रत्ययेन
ऊति प्रभृतयः साधवः स्युः । पुरुषोत्तम इति—ऊति यूतीत्यादि सूत्रस्य “वेज्रादेः षडिमे
निपात्यन्ते” इति पुरुषोत्तम वृत्तिः (भाषावृत्तिः) । जयादित्यमतेन सह तन्मतानैक्य-
दर्शनाद्धि एतदुत्थापनं बोध्यम् । यतस्तस्यैव सूत्रस्य वृत्तौ—“अवतेरेव ऊठि ऊति रिति
प्रोक्तं तेन । वस्तुतोवेजः सङ्घर्षणानन्तरं दीर्घत्वमेव निपात साफल्यम्, अवते ऊठितु
सिध्यत्येव तत् । जूतिः यूतिरित्यत्र च त्रिविक्रमो निपातफलम् । सातिरिति—षोऽन्त-
कर्मणि घातो र्द्यति स्यति मास्थामिरिति प्राप्तेरामस्याभावो हि निपातफलम् । षिञ्
बन्धने इत्यस्य पक्षे इरामस्यारामो हि निपात कार्यम् । हेति रिति—हि गतौ धातो
गोविन्दो निपातात्, हनधातोः पक्षे अरामस्येरामो निपातात्, नरामहरस्तु सिध्यत्येव ।
सातिरिति—जनखनसनामारामो वेत्यत्र वैष्णवादि कंसारि सनोनित्यमिति नित्यमेवात्वम् ।

अमृता०—४४९. इज्येति । इज्यादीनां भावे लक्ष्म्यां क्तिर्न स्यादिति वक्तव्यम् ।
यजादेर्भावे लक्ष्म्यां क्यवन्तेन इज्यादयो निपातयिष्यन्ते । सर्वत्र लक्ष्म्यां ‘प्रत्ययान्ताच्चेति’
डाप् वक्ष्यते । क्ति प्रत्ययस्यापवादेन क्यवाडो विधानमिह निपातफलम् । विष्णुकृत्यस्य
हि प्रपञ्चोऽयम्, तेन इज्यादयोभावे हि साधवः । क्रियेति डुकृञ् करणे, ऋरामस्यरिः, तुग-
भावो निपातात्, कृत्येति तुक् । इच्छा तु न क्यवन्तः किन्तु केवल डावन्तः, छत्वमत्र
निपातात् । परिसर्येति—सृगतौ, तुगभावो गोविन्दश्च निपातात् । मृगयेति—मृग अन्वेषणे,
चुरादि रदन्तः, अरामहरेऽपि पुनस्तस्यावृत्ति निपातवलात् । नेड्वन्ति त्रादाविति इड-
भावः, णेर्हरः । अटाट्येति—यडन्तात् अटाट्यधातोः क्यप्, विष्णुजनात् सारामयस्य हर-
इति यलोपः । आदि ग्रहणादिति—आदिशब्देन समज्यादयश्च लक्ष्म्यां साधवो भवन्ति,

आदि ग्रहणाद् बाहुल्याच्च—समजन्त्यस्यां समज्या सभा, निषद्या आपणः, निपत्या पिच्छिलभूमिः, विदन्त्यनया विद्या, सूयतेऽस्यां सोमः सुत्या, शय्यतेऽस्यां शय्या, भरणं भृत्या, अयनं एत्यनया वा इत्या, जागरणं जागर्या, उपवेशनं आस्या । इष्टिरित्यादयोऽपि दृश्यन्ते ।

४५०. विष्णुनिष्ठा सेट्क-गुरुमद् विष्णुजनान्तात् प्रत्ययान्ताच्च भावे लक्ष्म्यां डाप् नतु क्तिः ।

अङ् पाणिनिः । ईहा ऊहा इन्दा शिक्षा । व्यतीक्षेत्यपि । बाहुल्यान्नतु णः । चिकीर्षा अटाटा कण्डूया । विष्णु निष्ठासेट्क इति किम्— दीप्तिः आप्तिः राद्धिः । गुरुमदिति किम्—गृहीतिः । विष्णुजनान्तादिति

बाहुल्यात् संज्ञायां करणादौ च साधवइति भावः । समज्येति—अजगतौ, निपातादधिकरणे क्यप्, वीभावविरहश्च । निषद्येति—षदलृविशरणादौ, निपत्येति पतलृगतौ, अनयोश्चाधिकरणे क्यपा निपातः । भृत्येति भावे, इत्येति इण्गतौ, तुक्, भावे करणे वा साधुः । जागर्येति आस्येति च भावे निपातः । इष्टि रित्यादयश्च बाहुल्यादपवाद विधिमति वर्तन्त इतिभावः । इष्टि र्यागः । इत्यादि पदेन कृतिः भृति रित्यादि बोध्यम्, अट्या इति च । वृथाऽट्या खलु सा तस्या इति भट्टिः ।

अमृता०—४५०. विष्णुनिष्ठेति । इटा सह वर्तमानः सेट्कः, विष्णुनिष्ठायां सेट्कः विष्णुनिष्ठासेट्कः, गुरुमान् चासौ विष्णुजनान्तश्च गुरुमद् विष्णुजनातः, विष्णुनिष्ठासेट्कश्चासौ गुरुमद्विष्णुजनान्तश्चेति तथा, तादृशाद्धातोरुत्तरे, तथा प्रत्ययान्ताच्च धातोरुत्तरे भाववाच्ये लक्ष्म्यां डाप् प्रत्ययः स्यात् । डापावितौ, आरामशेषः । नतु क्ति रिति—क्तेरपवादोऽयं डाप् विधीयत इत्यर्थः । ईहेति—ईह चेश्यां धातो विष्णुनिष्ठायां सेट्कत्वं, गुरुमद् विष्णुजनान्तत्वञ्चास्ति । एवम् ऊह वितर्क इत्यादेश्च ज्ञेयम् । इन्देति—इदि परमैश्वर्ये, सत्सङ्गात् पूर्वस्य गुरुत्वस्वीकारादिह गुरुत्वम् । शिक्षेति शिक्ष विद्योपादाने भ्वादिः । व्यतीहेति—व्यति पूर्वादपि ईहादे डावेव स्यात्, व्यवादि पूर्वार्द्धित्यादिना ण प्रत्ययस्तु न, तत्रहेतुः—बाहुल्यादिति । एष तु सुख बोधार्थः, वस्तुतो विष्णुनिष्ठा सेट्केत्यादि लक्षणप्राप्त धातो ब्यवादि पूर्वत्वेऽपि णप्रत्ययापवादो डावेव भवति, तदितरधातो हि ण इत्येव तत्त्वम् ।

चिकीर्षेत्यादीनि 'प्रत्ययान्तात्' इत्यस्योदाहरणानि । चिकीर्षेति डुकृन्नः सनन्तात् चिकीर्ष इत्यस्मात्डाप्, अरामहरो रामधातुके । अटाटेति—यङन्त अटाठ्य धातो डाप्, विष्णुजनात् सारामयस्य हरः । कण्डूयेति—यङन्त कण्डूयधातो डाप्, पूर्ववदरामहरः । प्रत्युदाहरति—दीप्तिरित्यादि । दीपी दीप्तौ, गुरुमद्विष्णुजनान्तत्वेऽपि ईरामानुबन्धत्वेन विष्णुनिष्ठायामिङ् निषेधात् न डाप् । आप्तिः राद्धिरिति—आपलृ राध धात्वोः सहजानित्वाद् विष्णुनिष्ठायामिङ्विरहेण न डाप् । बाहुल्यादिति—डाप्विधेर्विशेषत्वात्

किम्—शीतिः । बाहुल्यात् ऊहः राधः ऊढिरित्यादयः । आशंसा प्रशंसेत्यपि दृश्यते ।

४५१. शिद्भिदादिभ्यश्च ।

षित् — त्रपूष् लज्जायां त्रपा क्षमा ।

४५२. जागृ-शुभ-जृषां गोविन्दश्च ।

जागरा शोभा जरा । भिदादिः—भिदा छिदा तृषा पीडा चिन्ता पूजा कथा अर्चा चर्चा ।

४५३. कृपादौ लृत्वं नेष्यते ।

कृपा । पचेत्यपि पुरुषोत्तम, पक्तिरित्यन्ये ।

तल्लक्षणाक्रान्तधातोः प्रत्ययान्तरं न प्राप्नोति, तथापि ऊह राधप्रभृतिषु घण् च दृश्यते, तथा 'नतु क्ति' रिति निषिद्धेऽपि ऊढि प्रभृतिषु क्तिश्च दृश्यते, तदेतु सर्वं बाहुल्यादेव सिद्धमिति तात्पर्यम् । आशंसेत्यादौ उरामेत्त्वाद् विकल्पितेऽत्वेन विष्णुनिष्ठायां सेट्कृत्वाभावेऽपि बाहुल्यादेव डाप् भवतीत्यर्थः ।

अमृता०—४५१. षिदिति । षइत् यस्य सषित्, षिच्च भिदादयश्च षिद्भिदादयः, तेभ्यश्चोत्तरे भावे लक्ष्म्यां डाप् स्यात् । तत्र षितामुदाहरणानि—षिदिति । क्षमेति क्षमूष् सहने श्वादिः ।

अमृता०—४५२. जाग्रिति । जागृ शुभ जृष इत्येषां भावे लक्ष्म्यां डाप् गोविन्दश्च भवति । एषु जृषः षित्त्वाद् डाप् पूर्वेण प्राप्तेः, जागृ शुभौ तु षितौ नवा भिदादौ, ततश्चकाराद् डाप् विधानम् । निर्गुणत्वाद् गोविन्दाप्राप्ते तद्विधानञ्च । जागरेति जागु निद्राक्षये, जरेति जृष वयोहानौ । भिदादिरयं नहि धातुपाठाद् गृह्यते इत्युदाहरति—भिदादिरिति । पीडादयश्चुराद्यरामान्ताः, णेर्हरः । एतेषां ण्यन्तत्वात् ण्यन्तादास इत्यादि वक्ष्यमाणेन अनः प्राप्नोति, तद्वारणार्थं भिदादिषु पाठ इत्यवधेयम् ।

अमृता०—४५३. कृपादाविति । कृपू सामर्थ्ये इत्यस्मात् डापि लृत्वं नेष्यते प्राचीनैरित्यर्थः । कृपेर्लृ इत्यनेन प्राप्तस्य लृरामस्य निषेधः । अयञ्च भिदादौ पठ्यते । पचेति डुपचष पाके, षित्त्वात् पचतेऽत्रोत्तरे डापमिच्छति पुरुषोत्तमः, अन्येतु पक्ति रिति, तन्मते बाहुल्यात् क्तिश्चेत्यर्थः ।

बाल०—कृपा । कृपादाविति कृपाप्रभृतावित्यर्थः । कृपेति कृपू सामर्थ्ये भिदादित्वानुडाप् कृपेर्लृ इत्यनेन लृत्वं स्यात् । पचेत्यपीति पचधातोः षित्त्वात् पचेत्यपि भवतीति पुरुषोत्तमो वदति । पक्तिरितित्वन्य इति तन्मते षित्वेऽपि न डाप्, किन्तु क्तिरिति ॥ ४४७-४५३ ॥

४५४. गुहादयोऽधिकरणादौ साधवः ।

४५५. सोपेन्द्रारामाच्च ।

उपधा श्रद्धा अन्तर्द्धा अवस्था संस्था व्यवस्था आस्था । संस्थितिः
प्रस्थितिः सङ्गोतिरित्यादौ बाहुल्यात् ।

४५६. ण्यन्तादासः श्रन्यादेशचानो भावे लक्ष्म्यां नतु कृतेः ।

अमृता०—४५४. गुहादय इयि । अधिकरणादौ वाच्ये भिदादौ पठिता गुहादयो लक्ष्म्यां डाप् प्रत्ययेन साधवो भवन्ति । गुहू सम्बरणे, गुह्यतेऽस्मिन् गुहा, गिरिगह्वर इत्यर्थः । अधिकरणादौ संज्ञायां डाप् विधानं निपात साफल्यम् । एवं अर्त्तः आरा शस्त्रम्, डुकृत्रः कारा बन्धनालयः, धृत्रः धारा प्रपातः, एषां वृष्णीन्द्रश्च निपातफलम् । पृच्छा स्पृहा लेखा चूडा रेखा वसा प्रभृतयश्च भिदादौ डावन्ता ज्ञेयाः ।

अमृता०—४५५. सोपेन्द्रेति । उपेन्द्रपूर्वादारामान्ताद् धातोश्चोत्तरे भावे लक्ष्म्यां डाप् स्यात् । उपधेति—डुधात्र, आरामहरः कंसारि सर्वेश्वरेत्यारामहरः । श्रद्धेति—श्रदित्यव्ययमुपेन्द्रवद्धात्रीति श्रत्शब्दस्योपेन्द्रवत्त्वम् । एवमन्तर्द्धेति—अन्तः शब्दो णत्वविधौ धात्रो डाप् किं विधौ तथेति अन्तः शब्दस्योपेन्द्रता । अवस्थेति ष्ठा गतिनिवृत्तौ । एवञ्च उपधा प्रभा प्रतिभा प्रमा प्रतिमा प्रभृतयश्च ज्ञेयाः । सुखप्रदा भक्ति रित्यादि तु पश्चात् समासेन । संस्थितिरित्यादि—डापः क्ति बाधकत्वेऽपि क्ति रेव भवति बाहुल्यान्नतु डाविति भावः ।

अमृता०—४५६. ण्यन्तादिति । ण्यन्ताद् धातोः, आसधातो स्तथा श्रन्यादेशोत्तरे भावे लक्ष्म्यां अनप्रत्ययः स्यात् । कृते रुतरे तु स न भवति किन्तु बाधकाभावात् क्तिरेव । कृष्णादाप् लक्ष्म्यामिति तद्धित प्रकरणोक्तसूत्रम्, अरम्मान्तशब्दादावित्यर्थः । लक्ष्म्यां विहितोऽपि अनः केवलो न प्रयुज्यते, स्त्रियां विहितं प्रत्ययान्तरमपेक्षत इत्यादयः ।

बाल०—गुहा । व्यक्तार्थमेतत् । गुहेति गुहू सम्बरणे निपातात् अधिकरणे डाप् । देवखातविले गुहा गह्वरमित्यमरः । आदिग्रहणात् वपा वसा पृच्छा स्पृहादयोऽपि ज्ञेयाः । वपा रन्ध्रं मेदश्च, वसा मेदश्च, वसा मेदः, पृच्छा प्रश्नः, स्पृहा इच्छा ॥ ४५४ ॥

बाल०—सोपे । सोपेन्द्रारामाच्चोत्तरे भावे वाच्ये लक्ष्म्यां डाप् भवति । उपधेति डु धात्र धारणपोषणयोः । एवं उपदेति डु दात्र दाने आरामहरः । श्रद्धेति श्रदित्यव्ययं उपेन्द्रवद्धात्रीत्युक्तमतः सोपेन्द्रत्वं । अन्तर्द्धेति । अन्तःशब्दो णत्वविधौ धात्रो डाप् किं विधौ तथा । भवेदुपेन्द्र इत्युक्तं । अतः सोपेन्द्रत्वं । अवस्थेति ष्ठा गतिनिवृत्तौ । एवं व्यवन्थेत्यादि च । इत्यादौतु नेति डाविति शेषः । हेतुमाह बाहुल्यादिति ॥ ४५५ ॥

बाल०—ण्यन्ता । ण्यन्तात् आसधातोः श्रन्यादेशोत्तरे भावे वाच्ये लक्ष्म्यां अनो भवति । कतेरित्यत्र सूत्रे वेदवद्वचवहारात् स्पष्टज्ञापनार्थं इर् न कृत इति । मतेरिति

कृष्णादाप् लक्ष्म्याम् । कारणा भावना घट्टना मार्गणा, आसना
श्रन्थना वन्दना वेदना अन्वेषणा पर्येषणा एषणा । परीष्टिश्च दृश्यते ।
कृतेस्तु कीर्त्तिः ।

४५७. णको लक्ष्म्यां भावे ।

इरामो वाच्यः । आसिका शायिका ।

कारणेति—ण्यन्त डुकृत्रः अनः, णेर्हरः । एवं ण्यन्तभूधातो भवनेति । घट्टनेति घट्ट चलने
भ्वादिश्चुरादिश्च ण्यन्तः, उद्धव वामनः । मार्गणेति मार्गं अन्वेषणे चुरादि ण्यन्तः । एवं
कामना चोदनेत्यादि च । मार्गण इतितु मृजूष शुद्धा वित्यस्मात् कर्त्तरि टनः । आसनेति
आस उपवेशने, आस्या इतितु ण्यदन्तः प्रागुक्तः । श्रन्थनेति श्रथि शैथिल्ये, ग्रन्थनेति ग्रथि
कौटिल्ये, वन्दनेति वदि अभिवन्दनं स्तुत्योः, वेदनेति विद ज्ञाने, अन्वेषणेति—ईष गति
हिंस्र दानेषु । एवं पर्येषणा एषणा च । परीष्टिश्च दृश्यत इति—परे वेति वार्त्तिक दर्शना-
दिति भावः । कृतेरिति कृत संशब्दने चुरादिः, ण्यन्तत्वेन अने प्राप्ते तत्प्रतिषेधात्
प्राप्तावसरः क्तिरेवस्यादित्यर्थः । ऋरामस्येर्, णेर्हरः ।

अमृता०—४५७. णक इति । भावे वाच्ये धातोरुत्तरे लक्ष्म्यां णक प्रत्ययः स्यात् ।
क्ते रपवादोऽयञ्च । वाच्यो वक्ष्यत इत्यर्थः, प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्यारामस्येराम आपीत्य-
नेन । आसिकेति—आस उपवेशने, प्रथमं कृष्णादाप् इति णक प्रत्ययादापि कृते
पञ्चादिरामः । एवं शीङ् शयिका ।

ण्यन्तस्य इगन्तरूपं । कृष्णादाप् लक्ष्म्यामिति तद्धितप्रकरणोक्तं सूत्रं । कारणेति ण्यन्तात्
कृधातोरनः । भावनेति ण्यन्ताद्भूधातोरनः । घट्टनेति घट्ट चलने भ्वादिश्चुरादिश्च
ण्यन्तादनः । मार्गणेति मृजू शुद्धावित्यस्मात् घणन्तात् तत् करोति तदाचष्टे इत्यर्थेणिः ।
ततो मार्गयते इत्यनः । मार्गणैरथ तव प्रयोजनमित्यत्र शिष्टप्रयोगे केवलभावविहितान-
प्रत्ययान्तस्य दर्शनाच्च यत्नः कार्यः । अय तावत् यत्नः । घणन्तान्मार्गात् य इवाचर-
तीत्यर्थे क्वचित् क्यङः क्विप् अतोहनः मार्गणमिति पूर्वत्र यत्नउक्तः । मार्गधातुश्चेत्
स्यात्तदा णकोऽरि यत्न इति । आसनेति आस उपवेशने । आस्येतिच भवतीति पूर्वमेवोक्तं ।
श्रन्थनेति श्रथि शैथिल्ये । ग्रन्थनेति ग्रथि कौटिल्ये । वन्दनेति वदि अभिवन्दनस्तुत्योः ।
वेदनेतिति विदधातोरनः । अन्वेषणेति इष गतौ । एवं पर्येषणेति एषणेति च । परीष्टिश्च
दृश्यत इति तस्मात् क्तिरपि भवतीति परेवेति क्रमदीश्वरसूत्रं । पर्येषणापरीष्टिश्चान्वेषणा
च गवेषणेत्यमरः । कीर्त्तिरिति कृत संशब्देन चुरादिः उद्धवऋरामस्येर् इत्यनेनेर् ण्यन्तात्
क्तिः णेर्हरः । कीर्त्तनेति भवतीतितु जुमरमतं ॥ ४५६ ॥

बाल०—णको । भावे वाच्ये धातोरुत्तरे लक्ष्म्यां णको भवति । इराम इति
वाच्य इति वक्ष्यन्ते इत्यर्थः । आसिकेति आस उपवेशने णकः कृष्णादाप् लक्ष्म्या-
मित्यनेनाप् प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्य आरामस्येराम आपीत्यनेन आरामस्येरामः । एवं
शायिकेति ॥ ४५७ ॥

४५८. प्रच्छदिकादयो रोगे ।

४५८. इक् शित्तौ धातु निर्देशे ।

पचिः पचधातुः, एवं भवतिः । कर्त्तृ प्रयोगाभावेऽप्यत्र शप् प्रत्ययः, ऊहतेरित्यादि ज्ञापकात् । वचिन्न दृश्यते, अर्त्तं ऋच्छ इत्यादौ ।

अमृता०—४५८. प्रच्छदिकादय इति । एतेरोगवाच्ये लक्ष्म्यां णक प्रत्ययेन साधवो भवन्ति । प्रच्छदिकेति—प्रच्छ आवरणे चुरादिः, आप् वामनश्च । रोगार्थो हि निपात-कार्यम् । प्रच्छदिका वमिश्च स्त्री पुमांश्च वमथुः समा इत्यमरः । आदिपदेन—प्रवाहिका ग्रहिणी, विचर्चिका पामा रुक् विकच इति प्रसिद्धः, विपादिका पादस्फोट इत्यादि ज्ञेयम् ।

अमृता०—४५८. इकिंति । धातोः स्वरूपनिर्देशे (अनुकरणे इतियावत्) धातो-रुत्तरे इक् प्रत्ययः शितप् प्रत्ययश्च भवतः । इकः क इत्, शतिपः शपावितौ । शित् करणं कृष्णधातुक-कार्यार्थम्, पित् करणं कृष्णधातुकत्वेऽपि निर्गुणत्व निरासार्थम् । पचिरिति—कित्त्वान्न गोविन्दः । भवतिरिति भू धातुरित्यर्थः । शतिपि शप् गोविन्दश्च । ननु शप् इति प्रत्ययो विकरणो वा आख्याते कर्त्तृवाच्ये हि दर्शितः, कथं तर्हि भवतिरिति तद्भावेऽपि शतिपि परे शप् प्रवर्तते इति मनस्याशङ्क्य समाधत्ते—कर्त्तृ प्रयोगाभावेऽपीत्यादि । कर्त्तृ प्रयोगाभावे भावकर्मादौ च वाच्ये शप् स्यादिति प्राक् ज्ञापितम्—उपेन्द्रादूहते वामनः कपिलये इत्यत्र । तत्र यक् कृष्णधातुके भावकर्मणो रिति भावकर्मवाच्यस्थ यराम एव लक्षितः, ततश्च तल्लक्षणे ऊहतेरिति शपा शतिपा च निर्देशात् भावकर्मणोश्च कृष्णधातुके शप् स्यादिति सूचितमिति । वचिन्न दृश्यते इति—शप् प्रत्यय इति शेषः, तच्च कृतो बाहुल्याज् ज्ञेयम् । अर्त्तेरित्यत्र शति सति गोविन्दकार्यमात्रं नतु शप्, अन्यथा ऋच्छादेशः स्यात् ।

बाल०—प्रच्छ । रोगे वाच्ये प्रच्छदिकादयः साधवः । रोग इति रोगविशेषे इत्यर्थः । प्रच्छदिकेति छदं वमने चुरादिः निपातात् णकः आप् आरामस्येरामः । प्रच्छदिका वमिश्च स्त्री पुमांश्च वमथुः समा इत्यमरः । आदिग्रहणात् विपादिका-विचर्चिका-प्रभृतयो ज्ञेयाः । विपादिका पादस्फोटः । विचर्चिका पामानामा रोगविशेषः । प्रवाहिका ग्रहिणी रुक् ॥ ४५८ ॥

बाल०—इक् । धातोर्निर्देशो धातुनिर्देशस्तस्मिन् विषये धातोरुत्तरे इक्-शतिपौ भवतः । इकः क इत् । शतिपः शपावितौ । शतिपित्यत्र कृत्प्रत्ययस्य तिपः रामधातुकत्वे कृष्णधातुकार्थं शिद्विधानं । कृष्णधातुकत्वेऽपि निर्गुणनिरासार्थं पिद्विधानं । अन्यथा भवतोत्यत्र शप् न स्यात् अर्त्तेरित्यादौ गोविन्दादिश्च न स्यादिति । भवतिरिति भूधातुरित्यर्थः । शप् प्रत्ययः कर्त्तरि विहिते प्रत्यये परे भवति तर्हि कथं भवतिरित्यत्र स भवत्वित्याशङ्क्य समादधाति कर्त्तृ प्रत्ययाभावेऽपि शप् प्रत्यय इति, हेतुमाह ऊहतेरित्यादि ज्ञापकदिति । उपेन्द्रादूहतेर्वाaminः कपिल य इति सूत्रे ऊहतेरित्युक्तं । वचिन्न दृश्यते चेति शप् प्रत्यय इति शेषः । स्थानमाह अर्त्तेः ऋच्छ इत्यादाविति ॥ ४५८ ॥

४६०. इण् च भावे लक्ष्म्यां प्रश्नोत्तरयोः ।

चाद् यथास्वमन्येऽपि । कांकारिमकार्षोः ? कृष्णस्य कारिमकार्षम् ।
एवं कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिमिति च ।

४६१. नञ्यनिराक्रोशे भावे लक्ष्म्याम् ।

कंसस्याजीवनिर्भयात् ।

४६२. अतो भावे ।

अमृता०—४६०. इण् चेति । प्रश्नोत्तरयो र्गम्ययो भावे लक्ष्म्यां धातोरुत्तरे इण् प्रत्ययश्च भवति, णइत् । चकार विन्यासफलमाह—यथास्वमन्येऽपीति । यथास्वमित्यत्र स्व शब्दो ज्ञातिवाची, तेन स्वजातीय प्रत्यया एव ग्राह्याः, भावे लक्ष्म्यामेव विहिता अन्ये च प्रत्यया भवन्तीति फलितार्थः । कारिमिति डुकृञ् करणे, णित्वाद् वृष्णीन्द्रः ।

अमृता०—४६१. नञोति । नञिपूर्वपदे सति आक्रोशे गम्यमाने भावे धातोस्तरे लक्ष्म्यां अनि प्रत्ययः स्यात् । आक्रोशः शयनम् । अजीवनिरिति—जीव प्राणधारणे अनिः अजीवनि भूयात् म्रियतादित्यर्थः । एतेनाक्रोशः प्रतीयते । आक्रोश इति किम्—अकृति भिक्षायाः ।

अमृता०—४६२. अनइति । भाववाच्ये धातोर्हत्तरे अनप्रत्ययः स्यात् । केवलभावे कथनं लक्ष्मी निरासाय, तेनविशेषाभावात् सामान्यतः प्राप्तं भावकृद् ब्रह्मणीति योज्यं । भवनमिति भूसत्तायां, कीर्तनमिति कृत संशब्दने, वृहणमिति वृहिवृद्धौ, अब्रह्मरामे-
ररामांश सद्भाव एव णत्वं प्रति ऋरामस्य प्राङ्निमित्ता, तथा विष्णुचक्रस्य सर्वेश्वरत्वं-
माश्रित्य हि तद् व्यवधानेऽपि णत्वमिति विवेकः । लिखमिलावित्यादि—लिखमिलौ
कुटादी बहुलमितिसूत्रस्य प्रतीकं गृहीतम् । कुटादि पक्षे—कुटादेरनुसिंहो निर्गुण इति

ज्ञाल०—इण् च । प्रश्नोत्तरयोर्मध्यमानयोर्भावे वाच्ये लक्ष्म्यां घातोत्तरे इण् च भवति । ॥ इत् चशब्दोपादानस्य फलमाह चादिति । यथास्वमिति स्वमनतिक्रम्येत्यर्थः । अनतिक्रमेऽव्ययीभावः, स्वशब्दोऽत्र ज्ञातिवचनः ज्ञातित्वमत्र इण्प्रत्ययस्य ज्ञेय । यथासम्भवमित्यपि क्वचित् पुस्तके दृश्यते तदा सम्भवमनति क्रम्येति । अन्येऽपीति भवन्तीति शेषः । ततश्च इण् भवति, अन्येच भवन्तीति । कां कारिमकार्षीरिति अत्र प्रश्नो गम्यते । कारिमिति डु कृञ् करणे । कृष्णस्य कारिमकार्षमिति अब्रूत्तत्र गम्यते । अन्येऽपीति यदुक्तं तद्दर्शयति एवमिति ॥ ४६० ॥

बाल०—नञ्च । नञि पूर्वपदे सति आक्रोशे गम्यमाने भावे वाच्ये धातोरुत्तरे लक्ष्म्यां णिर्भवति । कंसस्याजीवनिर्भयात् इति आक्रोशो गम्यते । अजीवनिरिति जीव बलप्राणधारणे ॥ ४६१ ॥

ज्ञानं भवनं कीर्तनं, णत्वं बृंहणम् । लिखमिलावित्यादि—लिखनं लेखनं लिखनीयं लेखनीयम्, नित्यं लेखनी, मिलनं मेलनम् ।

४६३. टनः करणाधिकरणयोः ।

दैत्यव्रश्चनं चक्रम् । व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते अर्थ पर्यवसानाः क्रियन्ते शब्दा अनेन व्याकरणम् शब्दानुशासनं शास्त्रम् । अधिकरणे—गोदोहनी शयनी रमणी ।

गोविन्दविरहः । बहुलग्रहणात् कुटादित्वामाव पक्षे तु गोविन्दः—लेखनमिति । एवञ्च अनीयप्रत्ययेऽपि । नित्यं लेखनीति—लिख्यतेऽनयेति टनः करणाधिकरणयोरिति टनः, टित्तादीप्, बहुलशब्दादिह न कुटादित्वम् ।

अमृता०—४६३. टन इति । करणाधिकरणयोर्वाच्ययोर्धातोरुत्तरे टनप्रत्ययो भवति, ट इत् लक्ष्म्यामीवर्थः । दैत्यव्रश्चनमिति—ओ व्रश्चू छेदने, दैत्या वृश्च्यन्त्यनेनेति करणे टनः । व्याक्रियन्त इत्यस्यार्थो व्युत्पाद्यन्त इति । व्युत्पाद्यन्त इत्यस्यार्थः—अर्थपर्यवसानाः क्रियन्त इति । अत्रापि करणे टनः । एवं शब्दा अनुशिष्यन्तेऽनेन शब्दानुशासनम् । गोदोहनीवि—दुहप्रपूरणे, गोवो दुह्यन्तेऽस्यमित्यधिकरणे टनः । एवं शीङ् स्वने-शयनी, रमु क्रीडायां—रमणीति ।

बाल०—अनो । भावे वाच्ये धातोरुत्तरे अनो भवति । ज्ञानमिति ज्ञा अवबोधने भावकृद्ब्रह्मणि इत्यनेन ब्रह्मत्वं । भवनमिति भू सत्तायां । कीर्तनमिति कृत संशब्देन चुरादिः । णत्वमिति र-ष-ऋद्वयेभ्यो नस्य ण इत्यादिनेति । बृंहणमिति वृहि वृद्धौ । लिख-मिलावित्यादीति । लिख-मिलौ कुटादी बहुलमिति लिख लेखने कुटादित्वात् कुटादेरनृसिहो निर्गुण इति निर्गुणत्वं । लेखनमिति बहुलग्रहणात्, लिखनीयमिति विध्याद्यर्थे तव्यानीयेत्यादिना अनीयः कुटादित्वान्निर्गुणत्वं । लेखनीयमिति बहुलग्रहणात् । नित्यं लेखनीति लिख्यते अनयेति टनः करणाधिकरणयोरित्यनेन टनः बहुलग्रहणात् अत्र कुटादित्वाभावः, अतो निर्गुणत्वाभावः टित्त्वादीप् । मिलनमिति कुटादित्वान्निर्गुणत्वं ॥ ४६२ ॥

बाल०—टनः । करणे अधिकरणे च वाच्ये धातोरुत्तरे टनो भवति । ट इत् । दैत्यव्रश्चनमिति ओ व्रश्चू छेदने दैत्यान् वृश्च्यन्त्यनेनेति करणे टनः । व्याक्रियन्ते इति । व्याक्रियन्ते इत्यस्यार्थमाह व्युत्पाद्यन्त इति, व्युत्पाद्यन्त इत्यस्यार्थमाह अर्थपर्यवसानाः क्रियन्त इति । अर्थपर्यवसाना इति प्रकटितार्था इत्यर्थः, तस्मात् अनेन प्रकृतिप्रत्ययभेदेन परिकल्प्यन्ते इत्युक्तं परमतमपि सूचितमिति । व्याकरणमिति व्याङ्पूर्वं डु कृञ् करणे, व्याकरणपदस्यार्थकथनं शब्दानुशासनं शास्त्रं । भङ्गचाम्य सूत्रस्योदाहरणान्तरञ्च ज्ञेयं । शब्दाननुशास्त्यनेन शब्दानुशासनं शास्त्रमपि पूर्वं दर्शितमिति । गोदोहनीति दुह पूरणे गां दोग्धि अस्यामित्यधिकरणे टनः । शयनीति शीङ् स्वप्ने शेतेऽस्यामित्यधिकरणे टनः ॥ ४६३ ॥

४६४. अपादाने च ।

प्रपतनो भृगुः ।

४६५. उष्णङ्करण-भद्रङ्करणे ।

एते करणे निपात्येते ।

४६६. अजे वीं वा टने ।

प्रवयणं प्राजनम् । कुटादित्वात् स्फुरणम् ।

४६७. दशनो दन्ते साधुः ।

४६८. ष्ठीवन सीवने वा निपात्येते ।

पक्षे ष्टेवनादि ।

अमृता०—४६४. अपादान इति । अपादाने च वाच्ये धातोरुत्तरे टनः स्यात् । प्रपतन इति—प्रपतत्यस्मात् भृगुः. गिरेरुन्नभागः । एवं प्रस्कन्दनमिति च ।

अमृता०—४६५. उष्णङ्करणेति । पूर्वपात् मुम् निपातफलम् ।

अमृता०—४६६. अजेरिति । टनप्रत्यये परे अजधातोः स्थाने वीरादिश्यते विभाषया । अजे वीं घनं विना रामधातुक इत्यनेन नित्यं वीभावे प्राप्तेविभाषा विधानमिदम् । प्रवयणमिति—अज गतौ क्षेपणे च, वीभाव पक्षे गोविन्दः, उपेन्द्रात् कृष्णस्य सर्वेश्वरात् परस्येति णत्वम् । प्राजनमिति वीविरह पक्षे । कुटादित्वादिति—स्फुर स्फुरणे, सञ्चलन-मित्यर्थः । कुटादित्वाग्निर्गुणत्वे गोविन्दाभावः ।

अमृता०—४६७. दशन इति । दन्श दंशने इत्यस्य अन प्रत्ययेन दशन इति निपात्यते । नरामहरः, करणे पुंसि च निपात फले ।

अमृता०—४६८. ष्ठीवनेति स्पष्टम् । ष्ठीवनमिति ष्ठिवु निरसने, भावे अनः, त्रिविक्रमो निपातफलम् । एवंषिवु तन्तुसन्ताने, पूर्ववत् निपातफलम् । पक्षइति निपाताभावपक्षे, तत्र यथाप्राप्त गोविन्द इत्यर्थः ।

बाल०—अपा । अपादाने वाच्ये धातोरुत्तरे टनो भवति । प्रपतन इति । पत वृ गतौ प्रपतत्यस्मादित्यपादाने टनः, भृगुरुन्नतप्रदेशः, प्रपातस्त्वतटो भृगुरित्यमरः ॥ ४६४ ॥

बाल०—उष्ण । वृत्तिमाह एते इति । उष्णङ्करणमिति उष्णं करोत्यनेनेति निपातात् टनः उष्णान्मुमुच । एवं भद्रङ्करणमिति ॥ ४६५ ॥

बाल०—अजे । टने परे अजेः स्थाने वी वा भवति । अजेवीं घनं विना रामधातुके इत्यनेन नित्यं प्राप्ते विभाषा । प्रवयणमिति अज गतौ क्षेपणे च उपेन्द्रात् कृष्णस्य सर्वेश्वरात् परस्य णत्वमित्यनेन णत्वं । प्राजनमिति वीभावाभावपक्षे । कुटादित्वादिति । कुटादित्वाग्निर्गुणत्वमतः स्फुरणमिति ॥ ४६६ ॥

बाल०—दश । दन्ते वाच्ये दशनः साधुः । दशन इति दन्श दंशने निपातादनो नस्य हरश्च । रदना दशना दन्ता इत्यमरः ॥ ४६७ ॥

४६८. टनः कर्मादौ च ।

कृष्णेन भुज्यन्ते कृष्णभोजनाः शालयः । कृष्णमाच्छादयति कृष्णाच्छा-
दनं वासः ।

अमृता०—४६८. टन इति । कर्मादौ च वाच्ये धातोस्तरे टनः स्यात् । कृष्ण-
भोजना इति—भुज पालनाभ्यवहारयोः, कर्मणि टनः । अभ्यवहारो भोजनम्, शालयो
तान्यभेदाः, उत्तमधान्यानीत्यर्थः । कृष्णाच्छादनमिति—छद सम्बरणे चुरादिः, कर्तरि
टनः । वासो वस्त्रमित्यर्थः ।

॥ अथ कृत्प्रकरणे षत्वानि विशेषेणोच्यन्त इतिशेषः ॥

बाल०—ष्ठीव । व्यक्तार्थमेतत् । ष्ठीवनमिति ष्ठीवु निरसने निपाताद्भावे अनः
त्रिविक्रमश्च । जीवनमिति सिवु तन्तुसन्ताने निपातफलं पूर्ववत् । ष्ठेवनादीत्यादिपदेन
सेवनमिति । निष्क्य तिर्निष्ठेवनं निष्ठीवनमित्यभिन्नानि, इत्यमरः । सेवनं सीवनं
स्यूरिति चामरः ॥ ४६८ ॥

बाल०—टनः । कर्मादौच वाच्ये धातोस्तरे टनो भवति । कृष्णभोजना इति ।
भुज पालनाभ्यवहारयोः कर्मणि टनः । शालय इति धान्यविशेषा इत्यर्थः । शालयः
कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च पुंस्यमी इत्यमरः । कृष्णाच्छादनमिति छद संवरणे चुरादिः
कर्तरि टनः । वासो वस्त्रं ॥ ४६८ ॥

॥ अथ । अत्र प्रकरणे षत्वानीति उच्यन्ते इति शेषः ॥

अथात्र षत्वानि ।

४७०. अम्बष्ठादयः षत्वेन साधवः ।

अम्बष्ठः आम्बष्ठः भूमिष्ठः सव्येष्ठः परमेष्ठी बर्हिष्ठः दिविष्ठ इत्यादि ।

अमृता०—४७०. अम्बष्ठादयः षत्वेन साधवो भवन्ति । प्रत्ययविरिञ्च्योः सरामा-
भावेन एषां षत्वेऽप्राप्ते निपातविधानम् । अम्बष्ठ इति—अम्बायां तिष्ठति स्थीयते वेति
अकर्मण्यारामात् कः स्थो भावेतु पुंसीति भावेऽधिकरणे वा कः, ईर्वापोः संज्ञायां बहुलमिति
वक्ष्यमाण समासकार्येण पूर्वपदस्य वामनः । वैश्यायां ब्राह्मणाज्जातः अम्बष्ठ उच्यते ।
आम्बष्ठइति अम्बष्ठशब्दस्य हि पृषोदरादित्वेन त्रिविक्रमः, पूर्वनिमित्तमिह नास्ति । भूमौ
तिष्ठतीति भूमिष्ठः, अकर्मण्यारामात् कः । सव्येष्ठइति—सव्येवामे तिष्ठतीत्यर्थः, समासे
कृति डेर्न महाहर इति सप्तम्यां अलोपः । परमेष्ठीति—परमे तिष्ठतीति, परमेपूर्वपदे
स्था धातोः उणादौ किन्, आरामहरः, पूर्ववत् डेर्महाहरविरहश्च । परमेष्ठी ब्रह्मा ।
बर्हिष्ठ इति—बर्हिषि तिष्ठतीति प्राग्वत् कः, सात्वत परत्वे लोप्यश्चेति विष्णुसर्गलोपः ।
एवं दिवि तिष्ठति दिविष्ठः ।

इत्यादिपदेन—द्विष्ठः कुष्ठः अङ्गुष्ठः तथा अन्ये च ज्ञेयाः । सुविनिर्दुरिति—
सुविनिर्दुर्पूर्वस्यूति-समयोः षत्वमिष्यते, तत् पूर्वस्य नरस्यापि कृतसङ्कर्षण स्वपेरिति सूत्रं
प्रागुक्तम् । अपि शब्दात् स्वपे नारायणस्य च । तेन सुषुप्तमिति त्रिस्वप् शये, भावे क्तः,

बाल०—अम्ब । वृत्तिमाह षत्वेन साधव इति । अम्बष्ठ इति अम्बायां तिष्ठतीति
अम्बायां स्थीयते इति वा वाक्ये स्थो भाव इत्यत्र तुशब्दग्रहणात् अकर्मण्यारामात् क
इति सूत्रेण कः, स्थो भावेतु पुंसीत्यनेनापि कः । ईर्वापोः संज्ञायां बहुलमित्यनेन वामनः,
निपातात् षत्वं । वैश्यायां ब्राह्मणाज्जातोऽम्बष्ठः । आम्बष्ठ इति पृषोदरादित्वात्
त्रिविक्रमः । भूमिष्ठ इति भूमौ तिष्ठतीति कः निपातात् षत्वं । सव्येष्ठ इति सव्ये तिष्ठतीति
कः निपातात् षत्वं समासे डेर्न महाहरः, कृति बहुलमित्यनेन डेर्महाहरनिषेधः । वामं
शरीरे सव्यं स्यादित्यमरः । परमेष्ठीति । परमे तिष्ठतीति परमे पूर्वपदे तिष्ठतेऽङिन्
आरामहरः निपातान् षत्वं, समास इत्यादिना डेर्महाहरनिषेधः । परमेष्ठी ब्रह्मा । उणादय
इत्यादिपदेन ङिन् प्रत्ययोऽपि भवतीति ज्ञेयं । बर्हिष्ठ इति बर्हिषि तिष्ठतीति कः निपातात्
षत्वं सात्वतपरत्वे लोप्यश्चेति विष्णुसर्गलोपः । दिविष्ठ इति दिवि तिष्ठतीति कः,
निर्देशात् डेर्महाहरनिषेधः । इत्यादीत्यादिपदेन, द्विष्ठ त्रिष्ठ कुष्ठ शङ्कुष्ठाङ्गुष्ठा-
ग्निष्ठादयोऽपि ज्ञेयाः । सुवीति । सुविनिर्दुःपूर्वस्यूतिसमयोः षत्वमिष्यते तत्पूर्वस्य

सुविनिर्दुः पूर्वं सूति समयोरिति—सुषुप्तं दुःषुप्तं, विषूतिः निःषूतिः,
सुषमं दुःषमम् ।

४७१. गोष्ठं ब्रजे, निष्णातनदीष्णौ कौशले, प्रतिष्णातं सूत्रे,

सङ्कर्षणं षत्वे । एवं दुःषुप्तमिति । सूति-समौ समासकार्ये वक्ष्येते इति यदुक्तं तदत्र दर्शयति—विषूतिरित्यादि । षूप्रेरणे, क्ति भवि लक्ष्म्यां, षत्वम् । सुसम इति—सुशोभना-समा सम्बत्सरो यत्र तत् । सह माति वर्तन्ते ऋतवो यस्याः सा समा, मा माने, अनुपेन्द्रादारामान्तादिति कः, लक्ष्म्यामाप् । एवं दुष्टा समा यत्र तत् दुःषममिति ।

अमृता०—४७१. गोष्ठमिति । ब्रजे वाच्ये गोष्ठमिति षत्वेन निपात्यते । गाव-स्थिष्ठन्त्यत्र इत्यर्थे गवां स्थानमित्यर्थे वा स्था धातोरधिकरणे भावे वा क प्रत्ययः । निष्णातेति—कुशलस्य भावः कौशलम्, तस्मिन्नर्थे निष्णात—नदीष्णौशब्दौ षत्वेन साधु स्याताम् । निपूर्वं स्ना शौचे इत्यस्मात् कर्त्तरि क्त, नदीपूर्वात् स्नातेः, अकर्मण्यारामादिति कः । नदीस्नाने कुशल इत्यर्थः । वेदनिष्णातो वेदेषु कुशल इत्यर्थः । प्रतिष्णातमिति—सूत्रेवाच्ये प्रतिपूर्वस्नातेः षत्वेन क्तप्रत्ययान्तं प्रतिष्णातमिति साधु स्यात् । अन्यत्र प्रति-स्नातो विप्रः । अग्निष्टुदादय इति—यज्ञे वाच्ये अग्निष्टुत् प्रभृतयः क्विवन्ताः षत्वेन साधवो भवन्ति । ष्टुञ् स्तुतौ । आदिपदेन अग्निष्टोम इत्युणादि मप् प्रत्ययान्तो ज्ञेयः । विष्टार इति—छन्दसि वाच्ये विष्टार इति षत्वेन साधुः स्यात् । विपूर्वस्तुञ् आच्छादने घण्, छन्दो विशेषोऽर्थः । अभिनिष्ठान इति—विष्णुसर्गे वाच्ये अभिनिष्ठान इति षत्वेन

नरस्यापि कृतसङ्कर्षणस्वपेरिति सूत्रं । सुषुप्तमिति त्रि ष्वप् शये सहजानिट्क्तः सङ्कर्षणः षत्वं । एवं सुषुप्तमिति । सूतिसमौ समासकार्ये वक्ष्यते इति गोस्वामिचरणेन यदुक्तं तद्दर्शयति विषूतिरित्यादि । सु शोभनाः समाः सम्बत्सरा यत्र तत् सुषमं । एवं दुःषममिति ॥ ४७० ॥

बाल०—गोष्ठं । ब्रजे वाच्ये गोष्ठं षत्वेन साधु । भावप्रत्ययान्तस्यापि गोष्ठशब्दस्य ब्रजवाचित्वं पूर्वमेव प्रतिपादितमतोऽस्यापि ब्रजवाचित्वं । निष्णात । निष्णात-नदीष्णौ कौशले वाच्ये षत्वेन साधु । कौशल इति कुशल एव कौशलः, कुशलो निपुण इत्यर्थः । निष्णात इति निपूर्वं स्ना शौचे क्तः निपातात् षत्वं कुशल इत्यर्थः । नदीष्ण इति नद्यां स्नातीति आकर्मण्यारामात् क इत्यनेन कप्रत्ययः निपातात् षत्वं नद्यां कुशल इत्यर्थः । ततो नदीष्णान् पथकान् गिरिज्ञानिति भट्टिः । नेः स्नातस्यैव षत्वमिति चान्द्राश्च वदन्ति, किन्तु निष्ण इति कातन्त्रपरिशिष्टे । आतिथ्यनिष्णा वनवासिमुख्या इति भट्टिप्रयोगश्च । निष्ण इति उपेन्द्रे आरामात् क इत्यनेन कः । कौशलस्य अगम्यत्वेतु निस्नातो नदीस्न इति । प्रति । सूत्रे वाच्ये प्रतिपूर्वस्य स्नः स्थाने प्रतिष्णातं साधु । सूत्र इति किं प्रतिस्नातो विप्रः । अग्नि । यज्ञे विषये अग्निष्टुदादयः षत्वेन साधवः । अग्निष्टुदिति अग्नौ पूर्वपदे सति ष्टुञ् स्तुतावित्यस्य क्विप् निपातात् अग्निष्टुत् । आदिग्रहणात् अग्निष्टोमप्रभृतयोऽपि ज्ञेयाः । विष्टा । छन्दसि वाच्ये विष्टारः षत्वेन साधुः । छन्दसीति छन्दोविशेषे इत्यर्थः ।

अग्निष्टुदादयो यज्ञे. विष्टारश्छन्दसि, अभिनिष्ठानो विष्णु-
सर्गे, विष्टरो वृक्षासनयोः साधवः ।

॥ इति श्रीहरिनामामृताख्ये वैष्णव व्याकरणे
पञ्चमं कृदन्तप्रकरणं समाप्तम् ॥

साधुः स्यात् । अभि-नि-पूर्वं स्तनशब्दे इत्यस्माद् घण् । विसर्गमात्रे चायं दृश्यते, यथा—
वचः स्पष्टाभिनिष्ठानमिदमादाय साधव इति माघे । विष्टर इति—वृक्षे आसने च वाच्ये
षत्वेन विष्टरो निपात्यते । विपूर्वं स्तृञ् आच्छादने अल् । वृक्षासनयोरिति किम्—वाक्यस्य
विस्तारः । सर्वत्र प्रत्ययविरिञ्चयोः षत्वाभावात् षत्वेऽप्राप्ते तथा अर्थविशेषे च निपात
वचनमिति वेदितव्यम् ।

॥ इति श्रीहरिनामामृतव्याकरणे श्रीगोपालदासप्रणीतायाममृता-
स्वादिनी टीकायां पञ्चमप्रकरणस्य कृतो
व्याख्या सम्पूर्णा ॥

छन्दोविशेषस्तु छन्दोमञ्जर्यादावनुसन्धेयः । विष्टार इति वि पूर्व स्तृङ् आच्छादने घण्
निपातात् षत्वं । ननु विष्टारशब्दस्य छन्दोविशेषवाचिता नास्ति, किन्तु विष्टारपङ्क्ति-
शब्देन छन्दोविशेष उच्यते, तस्मात् कथं विष्टारश्छन्दसीति सूत्रं सङ्गच्छतामिति
चेत्तत्रोच्यते छन्द एकदेशे छन्द एकदेशे छन्दःशब्दे उपचरणीयः, यथा भीमो भीमसेन
इति । अभि । विसर्गे वाच्ये अभिनिष्ठानो निपातात् षत्वेन साधुः । अभिनिष्ठान इति अभि
निपूर्वं स्तन शब्दे घण् निपातात् षत्वं, सात्वतपरत्वे लाप्यश्चेति विष्णुसर्गलोपः । विसर्गे
वाच्ये भवतीति भागवृत्तिमतं जुमरमतञ्च वर्णे विसर्गे च वाच्ये इतितु वामनमतं । अभि-
निष्ठानो वर्ण इति चन्द्रसूत्रञ्च तस्मात् वर्णोऽपि वाच्ये अभिनिष्ठान इति ज्ञेयं । तथाच-
माघः । वचः स्पष्टाभिनिष्ठानमिदमादाय साधव इति किं । अभिनिष्ठानो मृदङ्गस्य । विष्ट ।
वृक्षे आसने च वाच्ये विष्टरः षत्वेन साधुः । विष्टर इति विपूर्वं स्तृञ् आच्छादने ।
ईशादित्यनेन अन् निपातात् षत्वं । विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनमिति नानार्थ-
वर्गः । वृक्षासनयोरिति किं वाक्यविस्तरः ॥ ४७१ ॥

॥ इति श्रील - हरेकृष्णाचार्यकृतौ चतुर्थश्रमिक - वेदान्तभूषण - श्रीमद्गोपी-
चरणदासपरिशोधितायां श्रीहरिनामामृताख्य-वैष्णवव्याकरणटीकायां
बालकतोषणीनाम्न्यां पञ्चमी कृत्प्रकरणटीका समाप्ता ॥

अथ समास प्रकरणम् ।

कृष्णस्य विग्रहे भाति समासेनाखिलं पदम् ।
इतीव स्मारकं वक्ष्ये समासपदविग्रहम् ॥

श्रीगौरगोविन्दपदारविन्दमत्तद्विरेफावलिमाभजामि ।
यथा तदुच्छिष्टसुधाप्रयाने ममापि सौभाग्यभरं समीयात् ॥
नीरसं हि शब्दशास्त्रं नामरसविधानतः ।
योऽमृतयनदान्भ्यः श्रीजीवो विजयतामसौ ॥

कृत् प्रकरणे उपेन्द्रोर्यादि पूर्वपदानां समासं सामान्यतः कृत् समासतयाभिधाय अथ तेषु कांश्चिद् विशेषणामभिरभिधातुं षष्ठ प्रकरणं समासमारम्भमाणो ग्रन्थकार इह वक्ष्यमाणस्य समासपदविग्रहस्य श्रीभगवत्तत्त्वसम्बन्धित्वेनानुशीलनं कर्तव्यतां श्लेषेण सूचयति—कृष्णस्येति पद्येन । कृष्णस्य विग्रहे स्वरूपेदेहे समासेन संक्षेपेण अखिलं पदं आब्रण्डात् क्षुदातिक्षुद्रतमं सर्ववस्तु भाति विराजते, श्रीयशोदया तन्मुखगह्वरे तथैव दर्शनप्रसिद्धेः । इति हेतोः समासपदविग्रहं समासश्च पदानां विग्रहश्च वाक्यञ्च तथा, समाहारे एकत्वम्, तद् वक्ष्ये । इववाक्यालङ्कारे । ननु समासस्य पदानाञ्च विग्रहकथने कुतो भगवतः सम्बन्ध इति चेत्तत्राह—स्मारकमिति । यतः समासेन पदानि वस्तूनि विग्रहे यस्य स समासपदविग्रहस्तमिति रीत्या साधर्म्यपाचुर्येण समासपदविग्रहस्य स्मारकत्वादर्थो भगवदुद्दीपकत्वाद् भक्तस्य तदनुशीलनं नहि व्यर्थमपि त्विष्टमेवेत्यभिप्रायः ।

कन्दर्पकोटिरम्याय स्फुरदिन्दीवरत्विषे । जगन्मोहनलीलाय नमो गोपेन्द्रसूनवे ॥
श्रीकृष्ण कृष्णचैतन्य ससनातनरूपक । गोपाल रघुनाथात्तत्रजवल्लभ पाहि मां ॥

बाले०—षष्ठं समासादिप्रकरणमारम्भमाणोऽत्र वक्ष्यमाणस्य समासपदविग्रहस्य भगवत्तत्त्वविशेषस्मरणोपयोगितां श्लेषेण सूचयन् तस्य वक्ष्यमाणत्वमाह कृष्णस्येति । समासपदस्य समस्तपदस्य विग्रहं वाक्यं वक्ष्ये अहमिति शेषः । अथच । समासेन संक्षेपेण पदानि वस्तूनि यत्रेति स समासपदः, समासपदो विग्रहो यस्येति स समासपदविग्रहः श्रीकृष्णस्तं अहं वक्ष्ये सङ्कीर्त्तयिष्यामीत्यर्थः कथम्भूतमित्यपेक्षायामाह श्रीकृष्णस्य स्वयं भगवतो विग्रहे देहे संक्षेपेण अखिलं सर्वं पदं वस्तु श्रीवत्सादिकं लक्ष्म भाति शोभते शोभमानं सत् इति अस्य तत्त्व विशेषस्य स्मारकं स्मृतिजनकं स्यात् इतीति षष्ठ्यन्तं । इवेति वाक्यालङ्कारे द्योतकार्थेच । यथा कृष्णस्येत्यादि भातीति वाक्यार्थं कर्म यथा साधवः स्मरन्ति इतीव स्मारकं तदिव स्मर्तुं इति वा । यद्वा, समासपदं विग्रहं वक्ष्ये

सबहुव्रीहि-द्विगुता-मात्रे लुब्धोऽस्मि सद्वन्द्वः ।

तत्पुरुष-कर्मधारय-भक्ते र्येनाव्ययीभावः ॥

१. समासा बहुलम् ।

वासुदेवोऽयम्, अत्रसमासा वक्तव्याः, ते च बाहुल्येन ज्ञेयाः ।

अथच ग्रन्थकृत् स्वशिष्यान् वैष्णवसदाचारशिक्षयन् श्लेषेण समास नामानि व्याचक्षाणश्च प्रार्थयते—सबहुव्रीहि द्विगुतेत्यादि । व्रीहयो धान्यादि शस्यानि, बहवश्च तेव्रीहय इति बहुव्रीहय स्तैः सह वर्तमानः सबहुव्रीहिः, द्वौगावौ यस्य स द्विगुः, सबहुव्रीहिश्चासौ द्विगुश्चेति सबहुव्रीहिद्विगुः, तस्यभावस्तत्ता, तन्मात्रे तत्स्वरूपे सद्वन्द्वः सकलहः अहं लुब्धः । भक्तिविरोधिभिः कामक्रोधादिभिर्ग्रस्तोऽहमित्यर्थः । अतो हेपुरुष ! पुरुषोत्तम ! मां तत् कर्मधारय कारय येन कर्मणा भक्तेरव्ययीभावः स्यात्, भक्तेरन्तरायो नश्येदिति भावः ।

अमृता०—१. समासा इति । समसनं समासः, सम्पूर्वादिस्यते भवि घण् । वृत्तिमाह अत्रेति । अत्रप्रकरण इत्यर्थः । बाहुल्येनेति—क्वच्चिन्नित्यं क्वचिदनित्यमर्थाद्विकल्पः, क्वचिच्च निषेध इति प्रवृत्तिभेदाद् बाहुल्यं ज्ञेयं, तच्चाग्रे व्यक्तं भावि ।

इत्युक्त्वा प्रयोजनमाह इतीव स्मारकं इति । स्मारकमित्यत्र तुमु-णकौ तत्क्रियार्थत्वे इत्यनेन णकः अस्य तत्त्वविशेषस्य स्मरणार्थमित्यर्थः । ग्रन्थपक्षे कृष्णस्य विग्रहे कृष्ण-सम्बन्धिनि समासवाक्ये समासेन तत्पदेन उपलक्षितं अखिलं सर्वं पदं भाति विराजते इतीव स्मारकं तदिव चिन्तनेन निष्पादयितुं समासपदविग्रहं वक्ष्ये । पदानिच विग्रहाश्च तेषां समाहारः पदविग्रहं, समासस्य पदविग्रहं समासपदविग्रहं । कृष्णस्येत्यादि भातीति वाक्यं यथा साधवः स्मरन्ति इतीव स्मारकं तदिव समासपदं स्वानुशीलकाः स्मर्तुं स्मरणार्थं समर्थाः स्युरिति समासपदविग्रहमहं वक्ष्ये ॥

ग्रन्थकार आत्मानं संसारिणं मत्वा परमेश्वरं मत्वा परमेश्वरं प्रति स्वदैव्यं निवेदयति सबहुव्रीहीति । बहवश्च ते व्रीहयश्चेति बहुव्रीहयस्तैः सह वर्तमानः सबहुव्रीहिः । द्वौ गावौ यस्य स द्विगुः । सबहुव्रीहिश्चासौ द्विगुश्चेति सबहुव्रीहिद्विगुस्तस्य भावस्तत्ता सबहुव्रीहिद्विगुता तन्मात्रे लुब्धोऽस्मि । मम भक्तिविरोधिन्यो दुर्वासना वर्तन्ते इति भावः । धान्यं व्रीहिः स्तम्बकरिरित्यमरः । धान्य-मासयव मुद्ग-गोधूम-कोद्र-वास्तिलाः । एतानि सप्त धान्यानि व्रीहिरित्युच्यते बुधैः । पुनः कथम्भूतोऽहं । सद्वन्द्वः सकलहः नानाविधोपद्रुतेन सह वर्तमान इत्यर्थः । द्वन्द्वं कलहयुग्मयोरिति नानार्थवर्गः । अतो हे पुरुषोत्तम स्वयं भगवन् मां तत् कर्म धारय येन कर्मणा भक्तेर्भगवद्भजनस्य अव्ययीभावः व्ययीभवनाभावः स्यादिति । नास्ति व्ययीभावो यस्मात् सोऽव्ययीभावः प्रेमा इति शेषः । धारयेत्यस्य कारयेति फलितार्थः । भङ्ग्या बहुव्रीहिप्रभृतीनि समासानां नामानिच दर्शितानीति ज्ञेयं ॥

बाल०—समा । वृत्तिमाह अत्रेति ॥ १ ॥

२. तत्र श्यामराम-कर्मधारयौ, त्रिरामी-द्विगू, कृष्णपुरुष-तत्-
पुरुषौ, पीताम्बर-बहुव्रीही, रामकृष्ण-द्वन्द्वौ समानार्थौ ज्ञेयौ,
अव्ययीभावस्तु षष्ठः ।

अन्तर्भिन्न पदत्वेऽप्येकनामत्वेन योजनं समासः ।

३. स च परस्पर सम्बन्धार्थानां स्वाद्यन्तानाम् ।

परस्परग्रहणमन्यसापेक्षतानिरासार्थम् ।

अमृता०—२. तत्रेति । तत्र समासेषु श्यामराम—कर्मधारयौ समानार्थौ ज्ञेयौ,
त्रिरामीद्विगू समानार्थौ ज्ञेयावित्येवं सर्वत्र योज्यम् । अव्ययीभाव इति—नविद्यते व्ययी-
भावो यस्येति विग्रहादव्ययीभावशब्दस्य स्वतएव भगवद् वाचित्वमिति नास्य संज्ञान्तर
विधानावश्यकम् । अव्ययस्याप्रमेयस्य निर्गुणस्य गुणात्मन इति श्रीभागवदुक्तेः । एतेन
समासस्य षड्भेदा दर्शिताः । प्रकारान्तरभेदास्तु प्रागुक्ता ष्ठीकायाम्—सुपां सुषा तिङा
नाम्ना धातुनाथ तिङां तिङा । सुवन्तेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो वृधैरिति ।

प्रागुक्त समासलक्षणस्यानुवदते—अन्तर्भिन्नपदत्वेऽपीत्यादि । द्वयोर्बहूनांवा पदानां
सुप् तिङन्तरूपाणामेकत्वेन योजनं नामत्वेनैकीकरणं समास उच्यते । तत्रैकपदत्वावसाने-
ऽपि अन्तर्भिन्नपदत्वमुरीक्रियते कार्यानुरोधादित्याशयः ।

अमृता०—३. तत्र च नियममाचष्टे—स चेच्च । स च समासः परस्परं सम्बन्धः
अर्थो येषां पदानां तेषामेव भवति नतु सम्बन्धार्थरहितानाम्, यथा गौः कृष्णः वृन्दावनम् ।
एतेषु स्वस्वार्था विद्यन्त एव किन्तु नहि ते सम्बन्धाः, विशेषेणाकाङ्क्षानिवृत्तये नखलु
सम्मिलिता इत्यर्थः । ईदृश सम्बन्धाभावे सामर्थ्याविरहो हि कारणमिति स्फुटयति—
स्फुटयति—परस्परग्रहण तिति । तेन गौः कृष्णस्य, पुरुषो रामस्य इत्यत्र कृष्ण-पुरुषयो-
रन्योन्य सम्बन्धाभिधाने असामर्थ्यान्नितयोः समासः, यतः कृष्ण शब्दस्य सम्बन्धो गोशब्देन,
पुरुषस्य तु रामेणेति । किञ्च सम्बन्धसद्भावेऽपि अन्य सापेक्षत्वे सति नसमास इत्यपि
परस्पर ग्रहणादवगन्तव्यम्, यथा श्यामो रामो महानित्यादौ । स्वाद्यन्तानामिति तु
आधिक्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायेनोक्तिः, क्वचित् तिवाद्यन्तानाञ्च परस्पर सम्बन्धे
समास इष्ट एवेति दर्शयिमानत्वात् ।

बाल०—तत्र । तत्र प्रकरणे एतेषु समासेषु श्यामराम कर्मधारयो समानार्थौ
ज्ञेयौ त्रिरामी-द्विगू समानार्थौ ज्ञेयौ एवमन्यत्र च ज्ञेयं । अव्ययीभावस्तु षष्ठ इति । नास्ति
व्ययीभावो यस्मादिति विग्रहे अव्ययीभावशब्दो भगवद्वाची भवतीति संज्ञान्तरकल्पना न
कृतेति भावः ॥ २ ॥

बाल०—अन्त । समासस्य सर्वग्राहकं लक्षणमाह अन्तर्भिन्नेति । अन्तर्मध्ये भिन्नानि
पदानि यस्य सोऽन्तर्भिन्नपदः तस्य भावस्तत्त्वं तस्मिन् । योजनं योगः । समास इति ।

४. समासवाक्यं विग्रहः ।

५. सूत्रे तृतीयान्तेन प्रथमान्तं समस्यते, तच्च पूर्वम् ।

समासविधान सूत्रे तृतीयान्तेन सह प्रथमान्तं समस्यते, इति सर्वत्र ज्ञेयम्, तच्च पूर्वं निपात्यम् ।

तत्र समासविशेषो यथाः—

६. विशेषणं तुल्याधिकरणेन ।

तुल्याधिकरणेन सह विशेषणं समस्यते । एवं सर्वत्र वृत्तिः कल्प्या ।

अमृता०—४. विग्रहं लक्षयति—समासेति । समासस्यवाक्यं समासवाक्यं विग्रह इत्युच्यते । समासस्यार्थं कथनरूपं यद् वाक्यं प्रयुज्यते सएव विग्रह उच्येत इत्यर्थः । व्यासवाक्यमिति च केचित् । विशेषेण ग्रहणं विशेषेण गृह्यते ज्ञायतेऽनेन वेति विग्रहः, गृह्यते ज्ञायतेऽनेन वेति विग्रहः, भावे कर्मणि वा घण् ।

प्रकरण परिभाषा सूत्रमाह—

अमृता०—५. सूत्र इति । स्वयं हि वृत्तिरुक्ता । तच्चेति तत्प्रथमान्तं पूर्वनिपात्यते स्थाप्यत इत्यर्थः ।

समासविधानसूत्रमाचष्टे—

अमृता०—६. विशेषणमिति । तुल्याधिकरणेन विशेष्येण सह विशेषणं तुल्याधिकरणं समस्यत इत्यर्थः । तयो लक्षणे तु पूर्वमुक्ते—जातिगुणक्रियाद्वारा यस्य विशेषः कथ्यते तद् विशेष्यम्, येन तद्विशेषः कथ्यते तद् विशेषणमिति । यद्यपि तुल्याधिकरणशब्देन विशेष्यविशेषणयोरुभयोरुपस्थितिर्भवेत् तथापि—क्वचिद् विशेषणेन च विशेषणं समस्यत इति वक्ष्यमाणविशेषेण पारिशेष्यादत्र तुल्याधिकरणशब्देन विशेष्यमेवग्राह्यम् ।

समसनमित्यर्थे संपूर्वं असु क्षेपणे घण् समसनं पदानामेकीकरणं अत उक्तं एकनामत्वेन योजनमिति । अन्तर्भिन्नपदत्वे अन्तःपृथक्पदत्वे । अपिकारात् अन्तर्भिन्नपदत्वेच सति एकनामत्वेन एकनामरूपत्वेन योगः समास इति पर्यवसितोऽर्थः ॥ ३ ॥

बाल०—सच । सच समासः परस्परसम्बन्धोऽर्थो येषां स्वाद्यन्तानां भवति । स्वाद्यन्तानामिति । प्राचुर्यपेक्षयोक्तं, किन्तु यथायोगमाख्यातान्तानामपि परस्परसम्बन्धार्थानां स ज्ञेयः, तत्रैव पीताम्बरादौ समासे तेषां समासदर्शनात् सुपः सुपा इत्यनुवृत्तेस्तिङापीति पाणिन्युक्तत्वाच्च । सम्बन्धार्थानामित्यनुक्त्वा यत् परस्परसम्बन्धार्थानामित्युक्तं तत्फलमाह परस्परग्रहणमिति । अन्यस्य सापेक्षत्वनिरासार्थं परस्परग्रहणमित्यर्थः ॥ ४ ॥

बाल०—समा । विग्रहलक्षणमाह समासवाक्यं विग्रह इति ॥ ५ ॥

बाल०—सूत्रे । वृत्तिमाह समासेति । समस्यत इति एकनामत्वेन युज्यते इत्यर्थः । तच्चेति । तत् प्रथमान्तं पूर्वं निपात्यच्च तस्य पूर्वनिपातश्च भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

७. पीताम्बरात् प्राक् समासाः । कृष्णपुरुषसंज्ञाः ।

तत्पुरुषा इति प्राश्नः ।

८. तेष्वयं श्यामरामसंज्ञः ।

कर्मधारय इति प्राश्नः । श्यामश्चासौ रामश्चेति, रामश्चासौ श्यामश्चेति वा विग्रहे, प्रथमान्ततया सूत्रनिर्दिष्टस्य विशेषणस्यैव पूर्वनिपाते प्राप्ते श्यामपदस्यैव पूर्वस्थितिः । चशब्दाद्यर्थः समासेनैवोच्यत इति तदप्रयोगः, उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायेन ।

अमृता०—७. पीताम्बरादिति । संज्ञासूत्रमधिकार सूत्रञ्चेदम् । केषाञ्चित् प्राचां मते समासश्चतुर्धा, यथा—उत्तरपदप्रधानं तत्पुरुषः, पूर्वपद प्रधानः अव्ययीभावः, उभयपद प्रधानो द्वन्द्वः, अन्यपदप्रधानो बहुव्रीहि रिति । द्विगु कर्मधारययोस्तु प्राय उत्तरपद प्रधान धर्ममयत्वात् तत्पुरुषान्तर्भाव एव । अयं खलु प्रायिक साधारणधर्म उक्तः । यत् “प्राप्तापन्ने द्वितीयया”, “अत्यादयो द्वितीयया” इत्यादौ तत्पुरुषत्वेऽपि पूर्वपदप्रधानता वक्ष्यते तत्तु अर्थपर्याप्तिवशाद् विशेषरूप इति विवेच्यम् ।

अमृता०—८. तेष्विति । तेषु कृष्णपुरुषेषु मध्ये अयं श्यामराम संज्ञकः समास उच्यते । सूत्रे तृप्तीयान्तेन प्रथमान्तं समस्यते तच्च पूर्वमिति परिभाषामिह घटयति—प्रथमान्ततयेत्यादिना । समासविधानसूत्रे—विशेषणं तुल्याधिकरणेन इति सूत्रे, प्रथमान्तं—विशेषणमिति तुल्याधिकरणेन सह समस्यते, तत् विशेषणं पूर्वं निपात्यते । अत एतद् विधातसूत्रबलेन विशेषणस्य हि पूर्वनिपातः पूर्वत्र स्थितिः सिध्यतीति भावः ।

अन्तरङ्गस्वादेर्महाहर इति प्राक् कथितसूत्रस्य ह्यनुवादः । एकपदत्वस्य आरम्भे प्रथमे एकपदीभावात् पूर्वमेवेत्यर्थः, अन्तरङ्गस्वादेः समासाङ्गीभूतयोर्द्वयोः पदयोर्बहुषु पदेषु वा स्थितस्याः स्वादि विष्णु भक्तेर्महाहरः स्यात् । तत्र एकपदीभावात् शब्दादुत्तरं पुन स्वादेरुत्पत्ति भवतीत्यर्थः । विष्णुभक्तेर्महाहरे सति तदाश्रयानां समासाङ्ग भूतानां शब्दानामन्तर्नामत्वं सिद्धमेव, तेषामन्तर्भिन्नपदत्वमप्युररीकृतं समासलक्षणे । तस्मादुभयधर्मो हि युगपत् सर्वत्र विद्यते, कार्यानुरोधेन कदा कस्यचिदुक्तिर्दृश्यते, यथा—

बाल०—विशेषणं । तुल्याधिकरणेन सहेति । तुल्याधिकरणेन विशेष्येण सह तुल्याधिकरणं विशेषणं समस्यत इत्यर्थः । जातिगुणक्रियाद्वारा यस्य विशेषः कथ्यते, तद्विशेषणमिति पूर्वमेवोक्तं । नन्वत्र सूत्रे तुल्याधिकरणेनेत्यत्र विशेष्येणेति कथं व्याख्यायते इति चेत्तदैवं वाच्यं यद्यप्यत्र तुल्याधिकरणेनेत्यनेन विशेष्यविशेषणयोर्लाभस्तथापि विशेषणमित्युक्तत्वात् क्वचिद्विशेषणेनच विशेषणमिति वक्ष्यमाणाञ्च पारिशेष्येण विशेष्य एव लभ्यते । विशेष्येणेत्यनुक्त्वा तुल्याधिकरणेनेति यदुक्तं तत्तु विधिसूत्रस्य सर्वत्र प्राप्त्यपेक्षयेति ज्ञेयं ॥ ७ ॥

अन्तरङ्गस्वादे म्हाहर एकपदत्वारम्भे । नामान्तर प्राप्या समस्तात् पुनः स्वादय स्ततोऽवान्तरानेकपदत्वेऽप्येक पदत्वम् । श्यामरामः । अत्र वर्णान्तर-रामौ व्यावर्त्य विशेषकथनात् श्यामपदस्य विशेषणत्वम् । यत्रैव श्यामत्वं तत्रैव रामसंज्ञत्वमिति तुल्याधिकरणत्वम् । ननु कृष्णस्य पुरुष इत्यादौ कृष्णादि शब्दानामेव विशेषणत्वेऽपि व्यधिकरणत्वम् । यदुक्तम्—भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोरेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः समानाधिकरण्यमिति । एवं परमपुरुषः ।

“पूर्वपदान्महाहरनिषेधः” इत्यादौ अन्तः पदत्वमावश्यकम्, राजपुरुष इत्यादौ तु नरामहर-सिद्धये युगपत् तदुभयमेव स्वीक्रियत इति विभाव्यम् । श्यामराम इत्यत्र श्यामपदस्य विशेषणत्वमुपपादयति—वर्णान्तररामाविति । शुभ्ररामो बलदेवः, रक्तरामः परशुरामः, तौ द्वौ व्यावर्त्य पृथक्कृत्य श्यामशब्देन इन्दीवरश्यामत्वरूपविशेषार्थं बोधनात् तस्य विशेषणत्वमित्यर्थः । तादृशश्यामत्वं खलु दशरथनन्दनस्य हि प्रसिद्धिं नर्तुं प्रोक्तरामयोरिति । तस्य पुनः स्तुल्याधिकरणत्वं विवृणोति—यत्रैव श्यामत्वमित्यादिना । विशेषणं व्यधिकरणस्यापि भवतीति तत्राति व्याप्तिवारणाय तुल्याधिकरणेनेत्युक्तिः । “विशेषणं विशेष्येण” इति कथने तु कृष्णस्य पुरुष इत्यत्रापि समासस्य श्यामरामत्वप्रसक्तिः स्यात्, भेद्य भेदकयोः (विशेषण विशेष्ययोः) मध्ये षष्ठ्युत्पत्तिस्तु भेदकादित्युक्तेः । तस्य तु व्यधिकरणविशेषणत्वमिति कारके प्रपञ्चितमेव ।

प्राचीन वचनेन तुल्याधिकरण लक्षणमाचष्टे—भिन्नेति । प्रवृत्तेः शब्दप्रयोगस्य निमित्तं अभिधेयः, भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तं ययोः (विशेष्यविशेषणशब्दयो रिति यावत्) तयोरेकस्मिन्नर्थे एकस्मिन् वस्तुनिवृत्तिरवस्थानं सामान्याधिकरण्यमित्यर्थः । यथेह श्यामशब्दस्य प्रवृत्ते निमित्तं श्यामत्वगुणः, राम शब्दस्य तु प्रवृत्ते निमित्तानि बहूनि सन्ति, बलरामादि व्यक्ति विशेषा इत्यर्थः । यदा विभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोरेतयोः श्यामरामशब्दयोर्दशरथनन्दनरूपे एकस्मिन् पदार्थे स्थितिर्बोध्यते तदैव तौ परस्परं समानाधिकरणौ भवत इति विशदर्थः । परमपुरुष इति—परमश्चासौ पुरुषश्चेति विग्रहः ।

ननु श्यामराम इत्यादौ अन्तर्नामत्वे कृष्णस्य त्रिविक्रमो गोपाल इति कथं न प्रवर्तत इति चेत् ? मैवं, तत्र गोपाल इत्यविशेषेण ग्रहणेऽपि स्वादि गोपालपरत्वमेवेष्टं, तदधिकार बलादिति । नच कृष्ण यासीत्यादौ नामत्वनिवारण प्रसङ्गे स्वादीतर गोपालग्रहणेन हि समाधान दर्शनाद् गोपालसामान्यमेवाभीष्टमिति वाच्यम्, तत्र सम्बोधनपदादुत्तरं स्वाद्युत्पत्तौरसम्भवान्नामत्वातिरेकत्व बोधनार्थमगत्या तादृशी रीति राश्रिता । वस्तुतो गोपाल सामान्य ग्रहणे तु तादृशरीत्यवलम्बनेन वत्रापि कथञ्चित् समाधानसम्भवेऽपि राजपुरुष इत्यत्र, तथा तद्धिते च बलवानित्यादौ दोषोऽनिवार्यः स्यादिति विवेचनीयम् ।

सन् पुरुष इति—शत्रु प्रत्ययान्तात् सत् शब्दात् कृतहरस्य सोरिति राधाविष्णु-जनाभ्यामित्यादिना विहितस्य सुहरस्य पुन म्हाहरे इति अन्तरङ्गस्वादेर्महाहरइत्यनेनेति

सन् पुरुष इत्यत्र शत्रन्तात् कृतहरस्य सोः पुनर् महाहरे नुमः सत्सङ्गान्त-
हरस्य चापाये सत्पुरुष इत्यादि । एकवैष्णवः, पुराणवैष्णवः, केवल
वैष्णव इत्यादि । जगदेकवीर इत्यसाधुरिति जुमरः ।

८. तदेकधर्मत्वे तु न समासः ।

शङ्खः पाण्डरः, तक्षको लोहितः, वृक्षः शिशपा । स देवदारुद्रुम वेदि-

शेषः । नुमोऽपाये इति—निमित्तस्य कृष्ण स्थानस्यापायादिति भावः । सत्सङ्गान्तहरापाये-
नुमापायेन सत्सङ्गत्वाभावादित्यर्थः । इत्यादि पदेन भ्राजत् कपोलं, विभ्रद्वेणु रित्यादि
बोध्यम् । एकवैष्णव इति मुख्यवैष्णव इत्यर्थः, एके मुख्यान्व केवला इत्यमरात् । केवल
वैष्णवः विष्णोरनन्याश्रय इत्यर्थः । आदि पदेन—नववैष्णवः प्राचीनवैष्णवः पूर्वाचार्यः,
परधर्मः, समगुणः, चरमपदार्थ इत्यादयो बोध्याः । जगदेकवीर इत्यसाधुरिति—“पूर्व-
कालैक जरत् पुराण नव केवलाः समानाधिकरण्येन” इति तथा—“पूर्वापर प्रथमचरम
जघन्य समान मध्य मध्यम वीराश्च” इति तत्र सूत्रे । सूत्रे प्रथमान्तस्य पूर्वनिपातनियमात्
एक शब्दस्य वीर शब्दस्य च पूर्व निपातः प्राप्तः, तयोरन्योन्य समासे त्वेकस्य पर निपातोऽ
वश्यम्भावित्वात् सूत्र नियमस्य व्यभिचारः स्यादिति तत्रसमीचीनमिति जुमराशयः ।

अमृता०—८. तदेकेति । सएव एको धर्मो यस्य स तदेकधर्मा तस्य भावस्तत्त्वं,
तस्मिन् सति समासो न स्यात् । धर्मान्तररहितस्य विशेषणस्य व्यावर्त्तकत्वधर्माभावान्न
समास इति तात्पर्यम् । विशेषणं तावद् द्विविधं, व्यावर्त्तकमुपरञ्जकञ्चेति । तत्राद्यस्यैवायं
समासः, उपरञ्जकस्य तु विशेष्य धर्मानुवादमात्रत्वात् स्वरूपाख्यानमेव, ततएव न समास
इति मर्म । शङ्खः पाण्डर इति—पाण्डरः शुभ्रः, शङ्खः सततं शुभ्र एव भवति, पाण्डर
शब्द इह तस्य स्वरूपमेव वर्णयति, शीतं हिमं, उष्णो वह्निरित्याद्यनुवादवत् । अतश्च
धर्मान्तर वृत्तिरहितत्वेन तस्य व्यावर्त्तकत्वाभावान्न समासः । एवं हि तक्षकनामा
सर्पविशेषो नित्यं लोहित एवास्तीति लोहितशब्देन तस्य स्वरूपमात्रमनूद्यते । वृक्षः
शिशपेति शिशपा नाम वृक्षविशेषः, वृक्ष शब्देन स्वरूपानुवादः क्रियते ।

ननु कथं तर्हि महाकविना प्रयुक्तम्—देवदारुद्रुमवेददिकायामिति ? सहेतुकं तत्र
समादधाति—द्रुमस्येत्यादि । अत्र देवदारुशब्देन स्निग्धत्वादि गुणवैशिष्ट्यविवक्षणात्
वृक्षान्तरादस्य व्यावर्त्तकधर्मो विद्यत एव, ततोभिन्नधर्मत्वेन विशेष्य विशेषणभावे समासो
नहि विरुद्ध इत्यभिप्रायः । एवञ्च आम्रादीनां फलादिवृत्तिषु आम्रवृक्षः कदलीवृक्ष
इत्यादि प्रयोगबाहुल्यं लभ्यते । केचित्तु व्यधिकरण विशेषणत्वेन षष्ठी समास इत्याहुः ।

बाल०—पीता । संज्ञासूत्रमेतत् । प्रागिति पूर्ववर्त्तिन इत्यर्थः ॥ ८ ॥

बाल०—तेष्व । इदमपि संज्ञासूत्रं । तेषु कृष्णपुरुषेषु । कर्मधारय इत्यत्र प्राञ्च इति
प्राचीनपण्डितस्य मते प्राञ्चः पण्डिता वदन्तीति वा डसन्तजसन्तयोः साम्यरूपत्वात् ।

कायामिति तु स्यादेव, द्रुमस्य देवदारुत्वैकधर्मत्वाभावात् । करिकलभ इति तु सप्तमीसमासात् ।

१०. समासान्त नाम्नः प्रत्यावृत्तिः ।

परमप्रत्यङ् परमप्रत्यञ्चौ । कार्यार्थमक्षरविश्लेषात् सन्धि निवर्त्यदेशः ।

करिकलभइति—कलभः शावकः, करिषु कलभ इति विग्रहे सप्तमी शौण्डादिभिरित्यनेन सप्तमी कृष्ण पुरुषो वक्ष्यते ।

अमृता०—१०. समासान्तेति । समासान्तस्थितस्य नाम्नः प्रत्यावृत्तिः पुनरागमनं स्यात् । नामान्तरत्त्वप्राप्त्या समस्तात् पुनः स्वादयः इत्युक्तत्वात् समासे सति पुन नवीन मानत्वेन पूर्वनाम्नः प्रत्यावृत्तिर्भवति न वेति संशये वचनमेतत् । ततश्च परमश्चासौ प्रत्यङ् चेति विग्रहे परमप्रत्यञ्च शब्दात् स्वादयो नुमादिश्च भवन्तीति दर्शयति—परम-प्रत्यङित्यादिना । परमाहमिति—परमश्चासौ अहञ्चेति विग्रहे परमास्मच्छब्दात् सुः, ततः सन्धि निवर्त्य अहमादेशः, पुनः सन्धिः सन्धिः । एवंद्वित्वादौ परमामित्यादि ज्ञेयम् । परमायमिति परमेदं शब्दात् सुः । परस्परसम्बन्धार्थानामित्यत्र परस्पर ग्रहणेनान्य-सापेक्षता यन्निरासिता तत्स्पष्टयति—श्यामो रामो महानिति । अत्र रामशब्दार्थस्य श्याम शब्दार्थेनसह सम्बन्धो विद्यत एव, किन्तु रामशब्दो महानिति पदमपेक्षते, तेनात्र न समासः ।

एवं विग्रह समासयोर्विकल्प इति—अनेकनाम्नामेकनामत्वेन योजनं हि समासः । सचबहुलग्रहणाद् यत्र विकल्प्यते तत्रैवेयं व्यवस्था, समास निषेधे नित्यसमासे च वाक्यस्याभावेन तत्र तत्राप्रसङ्गात् । तेन रामो जामदग्न्य इत्यत्र नसमासः, अतो वाक्यस्यैव नित्यता, कृष्णसर्प इत्यत्र तु नित्यसमासत्वान्न विग्रह इत्यवधेयम् । कृत् समासाश्च प्रायो नित्य समासाः कृष्णपुरुषान्तर्गताः, क्वचिद् विकल्पस्तु विशेष विधानेन, दण्डोपघातं दण्डेनोपघातमित्यादौ ।

एवं सर्वत्र ज्ञेयं । सहाथैरप्रधाने तृतीयेत्यनेन प्रथमान्तस्य प्राधान्यात् गौणमुख्यन्यायमङ्गी-कृत्याह प्रथमान्ततयेति । श्यामपदस्यैव पूर्वस्थितिरिति नतु रामपदस्येति शेषः । तदप्रयोगः चशब्दाद्यप्रयोगः । हेतुमाह उक्तार्थानामिति ॥ ६ ॥

बाल०—अन्त । अन्तरङ्गस्वादेर्माहाहर एकपदत्वारम्भे इति आख्यातप्रकरणोक्तं सूत्रं अत्रोक्तस्यैव तत्र सूचनमिति ज्ञेयं । अन्तरङ्गस्वादेरिति । प्रकृत्याश्रितं प्रकृताविति न्यायेन समासवाक्यस्थस्वादेरेव माहाहरः नतु समस्ताद्विहितस्य स्वादेः, एतदेव स्पष्टयति नामान्तरत्वेति । समस्तस्य नामान्तरत्त्वप्राप्त्या अतस्तस्मात् स्वादय इत्यर्थः । अत्र समस्तः श्यामरामशब्दो नामान्तरत्वं प्राप्तोऽस्तस्मात् पुनः स्वादयो भवन्तीति । एवमन्यत्रापि ज्ञेयं । श्यामपदस्य विशेषणत्वं प्रतिपादयति अत्रेति । वर्णान्तररामाविति शुक्लगौरौ बलरामभृगुरामावित्यर्थः । व्यावर्त्य निवर्त्य । रामपदस्य तुल्याधिकरणत्वं

परमाहम्, परमायम्, परमानेन । अन्य सापेक्षत्वे—श्यामो रामो महा-
नित्यत्र न समासः । एवं विग्रह—समासयो विकल्पः ।

ननु पाणिनीयैः—“उपपदमतिङ्”, “अमैवाव्ययेन” इत्यादि कृत् समाससूत्राणि
तत्पुरुष समासाधिकारे हि पठितानि, अस्मद् ग्रन्थे तदकरणात्, कृत्प्रकरणेऽपि तथा
अनुक्तेः कथं कृत् समासाः कृष्णपुरुषान्तर्गततया मन्तव्या इति चेत् ? तत्र किञ्चिद्
विमृश्यते,—कृत् समासः खलु कृत्प्रत्यय विधानसमकाले हि विधीयते, ततः पश्चात्
स्वाद्युत्पत्तिः । अतएव परिभाषितं प्राचीनैः—गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं
प्राक् सुबुत्पत्तेरि । अन्यथा कृदन्तेन पश्चात् समासत्वे तु सर्व समासानां हि कृत्समासत्व-
मापद्यते, कृत्प्रत्ययान्ततयैव प्रायः शब्दोत्पत्तेः । आरब्धप्रकरणे तु सुबन्ततिङन्तपदानां
पश्चादेव समासः, अतएव कृत् समासस्य स्वरूप वैलक्षण्यमवश्यं स्वीकार्यम् । ततश्चासिद्धरूपं
न त्याज्यमिति प्रतिज्ञानुरोधात् कृत्प्रकरणे हि—उपेन्द्रोर्वादीत्यादिना कृत्समासलक्षणमुक्तम् ।
तेषां कृष्णपुरुषान्तर्भवने खलूत्तरपद प्राधान्यमेव बीजम् । तथाहि—प्रकृत्य उरीकृत्येत्यादौ
कृता सह उपेन्द्रस्य ऊर्वादिश्च समासे उपेन्द्रोर्वादि द्योतिकाव्ययत्वेन कृदन्तस्यैव प्राधान्यम् ।
वैष्णवीकृत्य सत्याकृत्य इत्यादौ च व्याचो द्योतिकाव्ययत्वात् तथैव ज्ञेयम् । विश्वकारः
सृष्टिकृत् सदृश इत्यादौ कृद्भिः पूर्वपदानां समासे कर्त्रादि वाच्येषु प्रत्यय विधानात् कृदन्त
स्यैवोक्तत्वं प्रधानत्वं वा । तथा चक्रघातमित्यादौ भावप्रत्ययेऽपि भावस्यैवोक्तत्वात्
कृदन्तप्राधान्यं स्पष्टम् । एतेषु व्याच् प्रत्ययान्वित कृतो णमुलश्च समासो विभाषया, अन्यत्र
तु नित्यमेवेति दिक् ।

प्रतिपादयति यत्रैवेति । तुल्याधिकरणत्वमिति विशेष्यस्य रामपदस्येति शेषः । नत्विति ।
कृष्णादिशब्दानामेव विशेषणत्वेऽपीत्यत्र पुरुषादिशब्दानामेव विशेष्यत्वेऽपीति पाठो
ज्ञेयस्ततश्च कृष्णस्य पुरुष इत्यादौ पुरुषादिशब्दानां यथा विशेष्यत्वेऽपि व्यधिकरणत्वं
तथातु रामादिशब्दानां नेति कृष्णादिशब्दानामेव । विशेषणत्वेऽपीति पाठेतु अर्थसङ्गतिर्न
भवतीति । अथवा तुल्याधिकरणपदेन पूर्वत्र विशेष्यव्याख्यानात् विशेषणस्य न तुल्याधि-
करणत्वमिति मन्दधियामाशङ्कानिरासार्थं कृष्णादिशब्दानामित्युक्तं तस्मान्नात्रासङ्गति-
रिति । कृष्णस्य पुरुष इत्यादौ भेदकत्वात् कृष्णादिशब्दानां विशेषणत्वं, मेद्यत्वात्
पुरुषादिशब्दानां विशेष्यत्वमिति ज्ञेयं । यदुक्तमिति प्राचीनैरिति शेषः । भिन्नेति ।
प्रवृत्तेर्निमित्तं प्रवृत्तिनिमित्तं मुख्यार्थः । भिन्नं प्रवृत्तिनिमित्तं ययोर्विशेष्ययोः शब्दयोरिति
विग्रहः । यद्वा, भिन्ने प्रवृत्तिनिमित्ते ये श्यामत्वरामसंज्ञत्वे तयोरिति एवम्भूतयोर्द्वयो-
रेकस्मिन् व्यक्तौ वृत्तिवर्त्तनं सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । परमपुरुष इति परमश्चासौ
पुरुषश्चेति पुरुषश्चासौ परमश्चेति वा विग्रहः । एवं सर्वत्र विग्रहः कल्प्यः । शत्रन्तादिति
सच्छब्दादित्यर्थः । कृतहरस्येति । कृतो हरो यस्येति विग्रहः । नुम् इति नुमोऽपाय इति
नुमनिवृत्तावित्यर्थः । सत्सङ्गान्तहरस्यापाय इति सत्सङ्गान्तासङ्गावे इत्यर्थः । इत्यादीत्या-
दिपदेन राजत्पुरुषः पचद्वैष्णव इत्यादि च ज्ञेयं । एकवैष्णव इति । एके मुख्यान्यकेवला
इति नानार्थवर्गः । पुराणवैष्णव इति पुराणः पुरातनः । इत्यादिपदेन नववैष्णवः

११. बाहुल्यात् क्वचिन्नित्य समासः ।

कृष्ण सर्पः सर्पजातिविशेषः । लोहितशालि धान्यजातिभेदः । स्तोक
कृष्ण स्तन्नमा श्रीकृष्णस्य सखा । समासेनैव तत्तत् प्रतिपत्तेन्नित्यत्वम् ।

१२. क्वचिन्न समासः ।

रामो जामदग्न्यः, व्यासः पाराशर्यः, अर्जुनः कार्तवीर्यः । तदेवं
विशेष्येण विशेषणस्य समास उक्तः ।

अमृता०—११. बाहुल्यादिति सुगमम् । निप्यसमास इति—नित्य समासानां स्व-
पद विग्रहो नास्तीति वक्ष्यमाण वचनात् समास वाक्यं विनैव बोध जायत इत्याह—समासे
नैवेति । समासशक्या हि प्रतिपत्तेर्बोधाद्धेतो वक्तव्याभावेन हि विकल्पाभावान्नित्यत्वमिति
भावः ।

अमृता०—१२. क्वचिन्नेति । क्वचित् समासो न भवति बाहुल्यादिति शेषः ।
रामो जामदग्न्य इत्यादौ रामादिशब्दानामन्यत्र च वृत्तेः सद्भावाद् जामदग्न्यादि शब्दानां
तद्व्यावर्तकत्वेन विशेषणत्वं सिद्धमेव, तथापि बाहुल्यान्तसमासः । किञ्च जमदग्नेरपत्यं
पुमान् जामदग्न्यः, सच परशुरामतया स्यात् इति रामादि शब्दानामर्थं स्तद्धितप्रत्यये-
नैवोक्तो भवति, तथापीह तेषां प्रयोगः उष्णो बह्नि रितिवत् स्पष्टतार्थो ज्ञेयः, एतदपि
समासाभावे कारणं बोध्यम् ।

पूर्ववैष्णवः अपरवैष्णवः प्रथमवैष्णवः समानवैष्णवः मध्यमवैष्णवः वीरवैष्णव इत्यादिच
ज्ञेयं । एकादीनाञ्चेति जुमरलक्षणं । एकसर्वजरत्पूर्वपुराणनवकेवलाः । मध्ये-मध्यम-
वीराश्च समानचरमापराः । जघन्यप्रथमौ चैकादयः पञ्चदश स्मृता इति तट्टीकाकार-
वचनं । जगदेकवीर इत्यसाधुरिति जुमर इतिच । जुमरमते एकवीर इति न भवति
किन्तु वीरैक इति भवति अतोऽसाधुत्वं, एकादिगणपठितानामन्योन्यसमासे पूर्वपठिता-
दुत्तरपठितस्यैव पूर्वनिपातो भवतीति जुमराभिप्रायः ॥ १० ॥

बाल०—तदे । स एको धर्मो यस्य स तदेकधर्मो तस्य भावस्तत्त्वं तस्मिन् ।
विशेष्यस्य तदैकधर्मत्वे सति समासो न भवति । विशेषणं द्विविधं, व्यावर्तकमुपरञ्जकञ्च,
स्माद्विशेषणस्य व्यवर्तकत्वे सति समासो भवति । उपरञ्जकत्वे तु समासो न भवतीति
भावः । शङ्खः पाण्डर इति शङ्खस्य पाण्डरत्वैकधर्मत्वान्न समासः । शङ्खः पाण्डर इत्यत्र
पाण्डरः शङ्ख इति पाठः । एव धवलश्चन्द्र इति च ज्ञेयं । लोहितस्तक्षक इति तक्षकस्य
लोहितत्वैकधर्मत्वान्न समासः । लोहितत्वं रक्तत्वं । वृक्षः शिशपा इति शिशपाया
वृक्षत्वैकधर्मत्वान्न समासः । स्यादेवेत्युक्ता हेतुमाह द्रुमस्येति । स्यादेव समास इति शेषः ।
एवं वृक्षस्य शिशपात्वैकधर्मत्वाभावात् शिशपा वृक्ष इति भवतीति ज्ञेयं । करिकलभ
इति करिषु कलभ इति विग्रहः । सप्तमी शौण्डादिभिरित्यनेन समासः । कलभः करिशावक
इत्यमरः ॥ ११ ॥

१३. क्वचिद् विशेषणेन च विशेषणं समस्यते ।

कृष्ण लोहितो धूम्रवर्णः, श्यामसुन्दरः ।

१४. किञ्चित्त्वेन विभागे गम्येऽपि ।

अमृता०—१३. क्वचिदिति स्फुटम् । यदा पदद्वयमेव विशेषणं तदा एकस्य प्राधान्येन विशेष्यत्वं विवक्ष्यते । नहि कदाचिद् प्रधानतया द्वयोरेव स्थानं समासे सम्भवेत्, पूर्वपद प्रधानादि समासस्य स्वरूपलक्षणत्वोक्तेः । इह तु द्वयोरपि गुणवचनत्वेन विशेषणत्वप्रतीतेः समासशक्त्या हि पदार्थान्तरस्य प्राधान्यमवगम्यते—कृष्ण लोहितः, कोनामासौ ? धूम्रवर्णः । श्यामसुन्दरः कृष्ण इति ।

अमृता०—१४. किञ्चित्त्वेनेति । किञ्चित्त्वेन आंशिकरूपेण विभागे गम्यमानेऽपि विशेषणेन सह विशेषणं समस्यते । नरसिंह इत्यत्र शब्दद्वयेन तत्तदवयवसादृश्यं लक्ष्यत इति वाक्येन स्पष्टयति—किञ्चिदङ्गमिति । नरो नरसदृशमङ्गम्, एवं सिंहः सिंहसदृशमित्यर्थः । शुक्लकृष्ण इति—किञ्चित् शुक्लः किञ्चित् कृष्ण इतिविग्रहः ।

बाल०—समा । नामान्तरत्वप्राप्त्या समस्तात् पुनः स्वादय इत्यनेन समासान्तनाम्नः नामान्तरत्वप्राप्तिनिश्चयात् पूर्वपूर्वस्मिन्नाम्नि यद्यत् कार्यं स्यात्, पुनः स्वादौ परे तत्तन्नाम्नि तत्तत् कार्यं न स्यादिति मनस्याशङ्क्य व्यवस्थापकलक्षणमाह समासान्तनाम्न इति । समासान्तनाम्न इति समासान्तस्थितनाम्न इत्यर्थः । प्रत्यावृत्तिरिति । ननु समासान्तनाम्न इत्यत्र समासस्य अन्ते स्थितनाम समासान्तनाम तस्य इत्यर्थे सति केवलसमासस्य अन्तनाम्नः प्रत्यावृत्तिर्न तु सर्वेषां समासान्तानां, तथा सति अत्र कार्यसिद्धिः स्यात् । राजपुरुष इत्यादौ राजादिशब्दानां तत्तन्नामत्वाभावात् नामान्तस्य नस्येत्यादिना नरामहरादिकार्यं न स्यादतः समासान्ते तु स्थितनाम्नः समासान्तनाम्न इति मध्यपदलोपिसमासः । किं वा समासः अन्ते यस्य स समासान्तः स चासौ नामा चेति समासान्तनामा तस्य इत्यर्थः । समासान्तत्वं तावत् सर्वेषां नाम्नां सम्भवति समासे शक्तिकल्पनात् । नाम्न इत्यत्र जात्यपेक्षयैकवचनं, किन्तु सर्वेषां नाम्नां तत्तन्नामत्वेन प्रत्यावृत्तिः पूर्वत्र नामान्तरप्राप्तिद्वित्रिनाममिलनेन तत्तन्नामत्वन्तु प्रत्येकं नाम्नामिति । ततश्च परमप्रत्यङ् परमप्रत्यञ्चावित्यादौ परमप्रत्यञ्चशब्दात् स्वादयो नुष्कार्यादीनि च भवन्तीति लब्धं । सन्धिनिवर्त्यदिश इति भवतीति शेषः । उदाहरणत्रयमाह परमाहमित्यादि । न समास इति यदुक्तं परस्परग्रहणमन्यसापेक्षतानिरासार्थमिति । एवमिति एवं क्रमेणेत्यर्थः । विग्रहेति । तस्मादेको विग्रहपक्षः एकः समासपक्ष इति ॥ १२ ॥

बाल०—बाहुल्यात् । सुगमं । नित्यसमासानां स्वपदविग्रहो नास्तीति वक्ष्यते अतः कृष्ण एव सर्प इति यथायोग्यं कल्प्यमिति । तन्नामा स्तोककृष्णनामा । समासेनैवेति तत्तत्प्रतिपत्तेर्विग्रहताभावः, अतो नित्यत्वमिति । प्रतिपत्तिर्ज्ञानं ॥ १३ ॥

बाल०—क्वचिन्न । क्वचित् समासो न भवति बाहुल्यादिति शेषः । रामो

किञ्चिदङ्गं नरः किञ्चित् सिंहः नरसिंहः, शुक्लकृष्णः, कृताकृतः,
यातानुयातम् ।

१५. क्रयाक्रयिकादयः त्रिविक्रमेण साधवः ।

कपेषु महात् क्रयः, क्रयिका स्वल्पा, तयोः समुदायः क्रयाक्रयिका ।
एवं पुटापुटिका, फलाफलिका, मानोन्मानिका ।

अथ पूर्वनिपातार्थं वक्तव्यान्तराणि ।

१६. पूर्वक्तान्तं पश्चात् त्तान्तेन ।

पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः ।

एवमन्ये च बोध्याः । । एवं कृताकृतं, पीतापीतं, इदितानुदितं, गतप्रत्यागतमित्या-
दयश्च ।

अमृता०—१५. क्रयेति स्फुटम् । क्रयइति क्रीत्रः अल् प्रत्ययान्तः, क्रयिकेति क्रय-
शब्दादल्पार्थं कप्रत्यय स्तद्धितः, ततो लक्ष्यमांप्, पूर्वारामस्येरांमो वक्ष्यते । तयोः क्रय-
क्रयिकयोः समुदायार्थं समासः त्रिविक्रमश्च निपातफलम् । पुटः पत्रादि रचित आधारः ।
यथा—दुग्ध्वा पयः पत्रपुटे मदीयमिति रघुवशे । वाक्यं पूर्ववज् ज्ञेयम् ।

अथेति—अन्तरशब्द इह भेदार्थकः । अन्तराणि अन्यानि वक्तव्यानीति वक्तव्या-
नीति वक्तव्यान्तराणि । पूर्वनिपातार्थमग्रिमसूत्राणि उच्यन्ते इति शेषः ।

अमृता०—१६. पूर्वति । पूर्वकालस्थः त्तान्तः शब्दः पश्चात् कालस्थेन त्तान्तेन
सह समस्यते, पूर्वक्तान्तश्च पूर्व निपात्यते । स्नातश्चासौ अनुलिप्तश्चेति विग्रहे—क्वचिद्
विशेषणेन च विशेषणमित्यनेन समासः प्राप्नोति, पूर्वनिपातनियमश्च न स्यात्, द्वयोरेव
क्तान्ततया विशेषणत्वात् । अतश्चात्र पूर्वक्तान्तस्य पूर्वनिपाताय सूत्रे प्रथमान्ततया
निर्देशः कृतः । एवं यथायोग्यं प्राप्तिसम्भावनां कल्पनीया आश्यामरमिसमाप्तेः । एवं
स्नातविभूषितः, भुक्तमिद्रितः, बद्धताडित इत्यादयश्च ज्ञेयाः ।

जामदग्न्य इत्यादौ जामदग्न्यादीनां व्यावर्त्तकत्वमस्तीति समासः स्यादिति क्वचिन्न
समास इत्युक्तः ॥ १४ ॥

बाल—क्वचि । व्यक्तार्थमेतत् । कृष्णलोहितो धूम्रवर्ण इति । धूम्रधूमलो कृष्ण-
लोहिते इत्यमरः ॥ १५ ॥

बाल०—किञ्चि । किञ्चित्त्वेन विभागे गम्येऽपि विशेषणेन सह विशेषणं समस्यते ।
किञ्चिदङ्गं नर इति । अङ्गमवयवः । नरत्वमत्र नराङ्गतुल्यत्वमिति । शुक्लेति । किञ्चित्
शुक्लः किञ्चित् कृष्णः शुक्लकृष्ण इति । एवमन्यत्र च ज्ञेयं ॥ १६ ॥

१७. ईषदकृदन्तेन ।

ईषत् कृष्णः । तद्धिते ऐषत्कृष्णः । कृदन्तेन तुन, ईषत्कुर्वाणः ।

१८. श्रेण्यादयः कृतादिभिरभूत-तद्भावे ।

अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणिकृताः ।

अमृता०—१७. ईषदिति । अकृदन्तेन सह ईषदित्यव्ययं समस्यते । अत्र चोभयो विशेषणत्वादित्येव प्राप्ते ईषत् पूर्वनिपातार्थं वचनम् । कृदन्तशब्द इह यौगिकार्थवाचि कृदन्तपरः । तेन तदितररूपार्थवाचकोणादि कृदन्तेन हि समास इष्टः । तत्र च गुणवाचि-
नैव अकृदन्तेनेति बोध्यम् । ईषद् गुणवचनेनेति जुमरलक्षणम् । तथैव वार्त्तिकमपि । किञ्च अकृदिति गुणोपलक्षणमिति पुरुषोत्तमश्च । ततएव ईषत्कृष्ण इत्युदाहरणं सङ्गच्छते ।
वर्णान् कर्षतीत्यर्थे कृषे रुणादि नक् प्रत्ययः । एवमीषत् पिङ्गलः ईषन्नील इत्यादि च ।
कथमीषत् पीतः ईषदुन्नत इत्यादि ? अव्युत्पन्ना ह्येते पीतादिशब्दा नतु कृदन्ता इति
न्यासः ।

अमृता०—१८. श्रेण्यादय इति । अभूततद्भावेऽर्थे श्रेण्यादयः कृतादिभिः सह
समस्यन्ते, श्यामरास संज्ञाश्च भवन्ति । अभूततद्भावे यस्तद्धितो विप्रत्यय स्तस्य ह्यर्थेऽत्र
समासो विधीयते, विप्रत्ययान्तानान्तु—उपेन्द्रोर्यादि व्यन्ताजन्तेत्यादिनैव समासः प्राग्
विहितः । यस्य वाण निकृत्तानि श्रेणिभूतानि शेरत इति भट्टिः । श्रेणि एक पुग कुण्ड
मुण्ड मुकुन्द राशि निचय निधान पर इन्द्र देवभूत श्रमण वदान्य अध्यापक अभिरूपक
ब्राह्मण क्षत्रिय पटु पण्डित कुशल चपल निपुण कृपण इति श्रेण्यादिः । कृत मित मत
भूत उक्त समाज्ञात समाख्यात संभावित अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत कलित
दलित उदाहृत उदित विश्रुत प्रभृति कृतादि राकृतिगणः ।

बाल०—क्रया । वृत्तिमाह त्रिविक्रमेणेति । साधव इति निपात्यन्ते इत्यर्थः । क्रय
इति क्रीणातेः ईशादित्यनेन अन् । क्रयिकेति क्रयशब्दात् अल्पे इत्यनेन कप्रत्ययः । ततो
लक्ष्म्यामाप कृते प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्यारामस्येराम आपीत्यनेन अरामस्येरामः ।
तयोः । क्रयक्रयिकयोः क्रयाक्रयिकेति त्रिविक्रमोऽत्र निपातफलं । एवमिति । पुटेषु
महान् पुटः पुटिका स्वल्पा तयोः समुदायः पुटापुटिकेति । फलेषु महत् फलं फलिका
स्वल्पा तयोः फलाफलिकेति । मानेषु महत् मानं उन्मानिका स्वल्पा तयोः समुदायः
मानोन्मानिकेति ।

अथेति । विशेष्यविशेषणयोर्निपातान्तरं पूर्वनिपाताद्यर्थं वक्तव्यान्तराणि मध्यम-
कथनानि सूत्राणि इति उच्यन्ते इति शेषः ॥ १७ ॥

बाल०—पूर्व । पूर्वक्तान्तं पश्चात् क्तान्तेन सह समस्यते । अनुलिप्त इति
चन्दनादिनेति शेषः । स्नातानुलिप्त इति प्रथमान्ततया सूत्रनिदिष्टस्य पूर्वक्तान्तस्य
पूर्वनिपातः । स्नातश्चासौ अनुलिप्तश्चेति विग्रहे क्वचिद्विशेषणेन विशेषणं समस्यते

१६. विशेष्यतदर्थकुत्सनेन ।

याज्ञिकाकतवः वैयाकरण खसूचिः । खसूचि निष्प्रतिभः । तदर्थेति किम्—वैयाकरण श्रौरः । नात्र चौरत्वेन वैयाकरणत्वं कुत्स्यते किन्तु पुरुष एव ।

२०. पापादीनि निन्द्यः ।

पापकंसः, हतचैद्यः, अणकनापितः ।

अमृता०—१६. विशेष्यमिति । तस्य विशेष्यस्यार्थं कुत्सयति निन्दतीति तदर्थ-
कुत्सनम्, तच्चविशेषणम्, तेन सह विशेष्यं समस्यते । विशेषणं तुल्याधिकरणेनेत्यनेन
याज्ञिकादि विशेष्याणां परनिपाते प्राप्ते अनेन पूर्वनिपातो विहितः । एवमग्रेऽप्यनु-
सन्ध्येयम् । याज्ञिकत्वं कुत्स्यते इति कितवस्य तदर्थकुत्सनत्वम् । वैयाकरण खसूचिरिति
—व्याकरणस्य प्रसङ्गमात्रे खमाकाशमर्थात् शून्यं सूचयतीति खसूचिः प्रतिभाशून्य
इत्यर्थः । नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा प्रतिभा । अतः खसूचिशब्देन वैयाकरणत्वं कुत्स्यते ।
प्रत्युदाहरति—वैयाकरणश्रौर इति । विशेष्यं कुत्सनेन इत्येवं सूत्रे कृते को दोष इत्या-
शङ्काया उत्तरम्—नात्र चौरत्वेनेत्यादि । चौरस्य कुत्सनं सद्भावेऽपि नासौ कुत्सा
वैयाकरणत्वधर्मस्य अर्थाद् व्याकरणेऽव्युत्पत्तिवन्त्वं न निन्दन्ते किन्तु तदव्युत्पन्न जनएव,
अतः तदर्थकुत्सनत्वविरहात्त समासः ।

अमृता०—२०. पापादीनीति । निन्दन्ते ये ते निन्द्याः, कर्मणि यत्, तैः सह पापा-
दीनि समस्यन्ते, श्यामरामसज्ञाश्च भवन्तीति सर्वत्र योज्यम् । पापादि शब्दाश्च कुत्सन-
वचना इति पूर्वसूत्रेण तेषां परनिपाते प्रसक्ते पूर्वनिपातार्थमिह विधानम् । पापकंस इति
—कंसो वस्तुतो निन्दनीयः, भगवद्विरोधित्वात् । चैद्यः शिशुपालः, सोऽपि कृष्णविद्वेषि-
त्वान्निन्द्यः । अणकनापित इति—नापितस्य स्ववृत्तिः क्षौरकर्म, तत्रानिपुणत्वान्निन्द्य
इत्यर्थः ।

इत्यनेन यदि श्यामरामः स्यात्तदा पूर्वनिपातानियमः स्यात् । एवं स्नातविभूषितः ।
स्नपितभोजितः बद्धताडित इत्यादयोऽपि ज्ञेयाः ॥ १८ ॥

बाल०—ईषत् । ईषत् अकृदन्तेन सह समस्यते । ईषच्छब्दोऽव्ययं अल्पवाची ।
ईषत्कृष्ण इत्यत्र ईषच्छब्दस्याव्ययत्वात् एकपदत्वं स्पष्टं न भवतीत्याह । तद्धिते ऐषत्कृष्ण
इति ईषत्कृष्णशब्दात् केशविणः, आदिसर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रो नृसिंहे इत्यनेन वृष्णीन्द्रः ।
ईषत् कुर्वाण इति ईषदिति पृथक् पदं । भाषावृत्तौ ईषदकृतेति सूत्रे अकृदिति गुणोप-
लक्षणमित्युक्तं । ईषद्गुणवचनेनेति जुमरसूत्रञ्च । अतः अकृदन्तेन गुणवचनेन सहेत्यर्थो-
ज्ञेयः ॥ १९ ॥

बाल०—श्रेण्या । अभूततद्भावेऽर्थे श्रेण्यादयः कृतादिभिः सह समस्यन्ते । श्रेणिकृता
इति गाव इति शेषः । श्रेण्यादयः कृतादयश्च क्वचित् क्वचित् पुस्तके दृश्यन्ते, क्वचित्

२१. क्वचिन्नित्यञ्च ।

चैद्यहतकः ।

२२. किम् क्षेपे ।

किं जीवो यः कृष्णं न भजति ।

अमृता०—२१. क्वचिदिति । क्वचित् नित्यञ्च सुवन्तेन समस्यते । चैद्यहतक इति नित्य चैद्यस्य पूर्वनिपातार्थमिह वचनम् ।

अमृता०—२२. किमिति । क्षेपे निन्दायां गम्यमाने किम् शब्दः सुवन्तेन समस्यते । किमित्यव्ययं निन्दार्थं । यः कृष्णं न भजतीत्यनेन निन्दा गम्यते, जीवस्य कृष्णांशत्वेन तद् भजनमेव जीवमात्रस्य स्वधर्मः, अतस्तदकरणात् कृतघ्नत्व दोष इति भावः । एवं स किं सखा य आपदि न तिष्ठेदिति । हितान्न यः संशृणुते सकिं प्रभुरिति भारविः ।

क्वचित् पुस्तके न दृश्यन्तेच अतोऽत्र लिख्यन्ते । श्रेणिः पटुर्ब्राह्मणश्च श्रमणोदकपण्डिताः । निपुणश्च पणो मुण्डो मूककुङ्कुमराशयः । इन्द्रकुटाध्यापकाश्च निधनं निचयो दृशत् । वदान्यश्च विशिष्टश्च कृत्रिमः पूग एवञ्च । देवश्च कुसुमञ्चैव चतुर्विंशतिसंख्यकाः । पदार्थ-विषयो क्वापि मृदुः कृपण एव च । कृतं मतं भूतमुक्तं निराकृतगते तथा । सम्भावित-वधारितकलितान्यवकल्पितं । उपाकृतं जोपकृतं समाङ्पूर्वाणि त्रीणि वै । ज्ञातं ख्यातं तथा स्नातं कृतादीदं सदा भवेदिति । पदार्थविषयाविति । पदार्थादीनां चतुर्णां श्रेण्यादित्वं क्वापि अस्ति ननु सर्वत्र । जुमरे कुशलक्षत्रिययोरपि श्रेण्यादित्वमुक्तं । त्रीणीति ज्ञात-मित्यादीनीत्यर्थः । ततश्च समाज्ञातं समाख्यातं समास्नातमिति ॥ २० ॥

बाल०—विशे । तस्य अर्थस्तदर्थस्तं कुत्सयतीति तदर्थकुत्सनस्तेन सह विशेष्यं समस्यते । तदर्थस्य कुत्सनं यस्मादिति वा तदर्थकुत्सनस्तेन सह समस्यते । किं वा तस्मै इदं तदर्थं तच्च तत्तेन । तत्पदेन विशेष्यस्य परामर्षः । याज्ञिककितव इति । कितवत्वेन याज्ञिकत्वं कुत्स्यते इति कितवस्य तदर्थकुत्सनत्वं । कितवो धूतः । वैयाकरण-खसूचिरिति । खसूचित्वेन वैयाकरणत्वं कुत्सते इति खसूचिस्तदर्थकुत्सनत्वं । व्याकरण-प्रसङ्गमात्रे खमाकाशं सूचयतीति निर्गलितार्थकथनार्थं प्रकारान्तरमाह खसूचिरिति । प्रज्ञा नवनवोल्लेखशालिनी प्रतिभा सता इति कौस्तुभालङ्कारे । निर्गता प्रतिभा यस्य सः । तदर्थेति किमिति विशेष्यं कुत्सनेनेत्येवास्त्विति शेषः । वैयाकरणश्चौर इति चौरस्य कुत्सनत्वमस्ति, किन्तु तदर्थकुत्सनत्वं तास्तीति ॥ २१ ॥

बाल०—पापा । नित्यन्ते ये ते नित्यास्तैः सह पापादीनि समस्यन्ते । पापकंस इति कंसो नित्यः । हतचैद्य चैद्यः शिशुपालः सतु नित्य एव । अणकनापित इति अणकः कुत्सितः । नापितस्य स्वरवृत्त्यपरिज्ञानरूपा निन्दा वर्तते अतस्तस्य नित्यत्वं । पापकंस इत्यादौ पापादीनां कथञ्चित् तदर्थकुत्सनत्वमस्ति, अतः पूर्वसूत्रेण समासे प्राप्ते विशेषणस्य पूर्वनिपातो न स्यादतस्तस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रमिदं । यदि विशेषणं तुल्याधिकरणेनेत्यनेन समासः स्यात्तदा पूर्वनिपातानियमः स्यात्, उत्तरत्र क्वचिदिति सूत्रकरणात् ॥ २२ ॥

२३. कुः पापेषदर्थयोः ।

कुब्राह्मणः कदुष्णम् । कोः कद् वक्ष्यते । समासकार्यस्य वक्ष्यमाणत्वा-
देतदादिकं तत्रैव साधनीयमिति ।

२४. उपमेयं व्याघ्रादिभिरुपमानैः ।

पुरुषो व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः । पुरुषो व्याघ्र इव शूर इति तु
सापेक्षत्वात् ।

२५. उपमानमुभयस्थधर्म वचनैः ।

अमृता०—२३. कुरिति । पापार्थे ईषदर्थे च वर्तमानः कुशब्दः स्वाद्यन्तेन
समस्यते । कुब्राह्मण इति—अत्र कुशब्दः पापार्थोऽव्ययम्, पापी ब्राह्मण इत्यर्थः । कदुष्ण-
मिति अत्र कुशब्दस्य ईषदर्थः । कोः कद् वक्ष्यते इति—कोष्ण कवोष्ण कदुष्णा मन्दोष्णे
साधव इत्यनेनेति शेषः ।

अमृता०—२४. उपमेयमिति । व्याघ्रादिभिरुपमानैः सह उपमेयं समस्यते, श्याम
रामसंज्ञश्च भवति । यदुपमीयते तदुपमेयम्, येनोपमीयते तदुपमानम् । विशेषणं तुल्या-
धिकरणेनेति परनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य उपमेयस्य पूर्वनिपातार्थोऽयमारम्भः । पुरुष
व्याघ्र इति—अत्र व्याघ्रस्य शक्तिमत्त्वादिसादृश्येनोपमा, पुरुषश्चेष्ट इत्यर्थः । यथा—
स्थिरुत्तरपदेव्याघ्र पुङ्गवार्षभकुञ्जराः । सिंह शार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थं गोचराः ।
इत्यमरः । तेन मुनिपुङ्गवः, नरशार्दूलः, कविकुञ्जरः, पुरुषसिंह इत्यादयः सिध्यन्ति ।
तथा व्याघ्रादेराकृति गणत्वात्—मुखपद्मं, वदनचन्द्रमाः, करकमलं, चरणारविन्द-
मित्यादयश्च भूरि प्रयुज्यन्ते । उपमा व्यञ्जकधर्म उक्तेषु सापेक्षत्वेन समासो न स्या-
दित्याह—व्याघ्रइवशूर इति ।

अमृता०—२५. उपमानमिति । उभयस्मिन् उपमानोपमेययोः तिष्ठतीति उभयस्थः,
तथाभूतो यो धर्म उपमाव्यञ्जको गुणः, स उक्तवानिति उभयस्थधर्म वचनः, तेन सहोपमानः
समस्यते । मेघश्याम इति—श्याम शब्द इहोपमानोपमेयस्थ धर्मवचनः, यतः श्यामत्वं
खलूपमाने मेघे उपमेये कृष्णे च विद्यते । समासावस्थायां मेघशब्दस्य मेघ सादृश्ये
लक्षणा, तत उक्तार्थत्वात्तस्याप्रयोग इति ज्ञेयम् । पुरुषोत्तमेवस्वेऽपीति—वाच्यलिङ्गलक्ष्मी

बाल०—क्वचि । क्वचिन्नन्द्यश्च स्वाद्यन्तेन सह समस्यते । चैद्यहतक इति । अत्र
प्रथमान्ततया सूत्रनिदिष्टस्य निद्यस्य पूर्वनिपातः ॥ २३ ॥

बाल०—किं । क्षेप आक्षेपस्तस्मिन् गम्यमाने किं स्वाद्यन्तेन सह समस्यते ।
किमुशब्दो निन्दाार्थोऽव्ययः । यः कृष्णं न भजतीति क्षेपसूचनार्थमुक्तः । कृष्णभजनं हि
जीवस्य स्वधर्मस्तदकरणात्तस्य क्षेपः ॥ २४ ॥

मेघइवश्यामः मेघश्यामः । लक्ष्म्याः पुरुषोत्तमत्वेऽपि, मृगीव चपला
मृगचपला । अनुभयस्थत्वे तु—कृष्ण इव प्रद्युम्नः ।

२६. पूज्यं वृन्दारकाद्यैः ।

वैष्णववृन्दारकः । विप्रवृषभः, पुरुषोत्तमः ।

२७. जातिः प्रशंसावचनं नियतलिङ्गसंख्यकैः ।

गोपप्रकाण्डं, गोपमतल्लिका ।

स्तुल्याधिकरण लक्ष्म्यी मित्यनेन मृगीशब्दस्य पुंवत्वम् । मृगचपला गोपीदृष्टिरित्यर्थः ।
अनुभयस्थत्वेति—उभयस्थधर्मवचनराहित्येतिव्यर्थः । प्रद्युम्नः कृष्णपुत्रः, स चेह
उपमेयः धर्मी, ननुभयस्थ श्यामत्वसौन्दर्यादिव्यञ्जकधर्मवचनः, अतोऽत्र श्यामत्वादि
सादृश्येन कृष्णस्योपमानत्वे सद्भावेऽपि न समासः ।

अमृता०—२६. पूज्यमिति । वृन्दारकादिशब्दैः सह पूज्यवाची स्वाद्यन्तः
समस्यते । वैष्णव वृन्दारक इति वैष्णव मुख्य इत्यर्थः । अत्र च विशेषणस्य पूर्वनिपाते
प्राप्ते परनिपातार्थं वचनम् । विप्रवृषभ इति विप्र श्रेष्ठ इत्यर्थः । अत्र वैष्णवेषु वृन्दारकः
पुरुषोत्तम इत्येवं सप्तमी समासश्चेष्टः । एवं भक्तकुञ्जरः वैद्यनाथ इत्यादि च ज्ञेयम् ।
नात्रोपमित समास विवक्षा ।

अमृता०—२७. जातिरिति । नियतं निर्धारितं लिङ्गं संख्या च येषां तादृशैः
प्रशंसा वचनैः शब्दैः सह जातिवाचक शब्दाः समस्यन्ते । गोपप्रकाण्डमिति गोप प्रधान
इत्यर्थः । प्रकाण्डशब्दस्य प्रशंसावाचित्वे सदा ब्रह्मैकवचनत्वइत्यसौ नियतलिङ्गसंख्यकः ।
तेतु पञ्चैव यथा,—मतल्लिका मर्चञ्चिका प्रकाण्डमुदघतल्लज्जी, प्रशस्तवाचीन्यमूनीत्य-
मरः । उद्घः तल्लजः इत्येतौ पुंस्येकवचनौ ।

बाल०—कुः । पापेषुदर्थयोर्वर्तमानः कुः स्वाद्यन्तेन सह समस्यते । कुब्राह्मण इति,
अत्र पापार्थः कुशब्दः । कदुष्णमिति, अत्र ईषदर्थः कुशब्दः । कोः कद्वक्ष्यते इति, कोष्णक-
वोष्णकदुष्णा मन्दोष्णे इति वक्ष्यते । एतदादिकं कदुष्णादिकं । आदिपदेन कोष्णक-
वोष्णयोर्ग्रहणं तत्रैव समासकार्य एव ॥ २५ ॥

बाल०—उपमे । व्याघ्रादिभिरुपमानैः सह उपमेयं समस्यते । पुरुषोव्याघ्र इवेति
विग्रहं दर्शितवान् । पुरुषो व्याघ्र इति उपमेयस्य पूर्वनिपातः । एवं पुरुषसिंहः पुरुषकुञ्जरः
मुखपद्मं मुखकमलं मुखचन्द्रः करपल्लवं करकिशलयमित्यादिच ज्ञेय । साक्षेपत्वादिति ।
तस्मात् साक्षेपत्वादत्र समासो न भवतीति ॥ २६ ॥

बाल०—उपमा । उभयस्थधर्मवचनैः सह उपमानं समस्यते । मेघ इव श्याम इति
विग्रहः, मेघश्याम इति श्यामशब्द उपमानोपमेयस्थधर्मवचनः । अत्र मेघस्योपमानत्वं
कृष्णस्योपमेयत्वं । पुरुषोत्तमत्वेऽपीत्यत्र पुरुषोत्तमवत्त्वेऽपीति वा पाठः । मृगचपलेति

२८. जाति युवत्यादिभिः ।

गोयुवतिः, गोधेनुः, दधिकतिपयम् । एवं पोटा-स्तोक गृष्टि-वशा-वेहद्-वस्कयनी-प्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापक-धूर्ताः । उभयप्राप्तौ त्विष्टं समस्यत इति जुमरः । वृन्दारकयुवतिः, युववृन्दारिका ।

२९. पशुजाति गर्भिण्या ।

गोर्गभिणी ।

अमृता०—२८. जातिरिति । युवति प्रभृति शब्दैः सह जाति वाचक शब्दाः समस्यन्ते, श्यामराम संज्ञकाश्च भवन्ति । गोधेनुरिति—गोशब्दो जातिवाची, धेनु नव-प्रसूता । दधिकतिपयमिति—दधिशब्दो जातिवाचकः, कतिपयो युवत्यादौ पठ्यते, अल्प परिमितं दधीत्यर्थः । युवत्यादि गणनिर्दिशति—एवं पोटेत्यादिभिः । पोटा स्त्रीपुंसुमय-लक्षणा नारी, स्तोकमल्पम्, गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौः, वेहद् गर्भपातिनी गौः, वस्कयनी तरुणवत्सा गौः । प्रवक्तृ प्रभृतयश्चत्वारः प्रसिद्धार्थाः । उभयप्राप्ताविति—वृन्दारक-युवत्याद्यो रन्योन्यसमासे प्राप्ते तु यथेष्टं पूर्वनिपातेन समासः स्यादित्यर्थः । तेन पर्यायेण तयोः पूर्वनिपातो दर्शितो जुमरोदाहरणेन । वृन्दारकयुवतिरिति—जाति युवत्यादिभि-रित्यनेन श्यामरामः, युववृन्दारिकेति—पूज्यं वृन्दाकाद्यैरित्यनेन । उभयत्र वाच्यलिङ्ग लक्ष्मी स्तुत्याधिकरणलक्ष्यामिति पुरुषोत्तमवत्त्वम् ।

अमृता०—२९. पशुजातिरिति । गर्भिण्या सह पशुजातिः समस्यते । पशुजातिरिह चतुष्पादो ग्राह्यः । एवमजागर्भिणीत्यादि च बोध्यम् । पशुजातिरिति किम्—धवली गर्भिणी, धवलीति नाम्नी गौः । अत्र जातित्वेऽपि व्यक्ति विशेषत्वान्न समासः । पश्विति किम्—ब्राह्मणी गर्भिणी ।

वाच्यलिङ्गलक्ष्मीस्तुत्याधिकरणलक्ष्यामित्यनेन पुरुषोत्तमवत्त्वं । चपलाशब्द उपमानोप-मेयस्थधर्मवचनः । अत्र मृग्या उपमानत्वं गोप्या उपमेयत्वं । अनुभयस्थत्वेत्विति, अनुभयस्थधर्मवचनत्वेत्वित्यर्थः । अनुभयस्थधर्मवचनत्वेत्विति वा पाठः कृष्ण इव प्रद्युम्न इति, प्रद्युम्नशब्दस्य उभयस्थधर्मवचनत्वं नास्ति ॥ २७ ॥

बाल०—पूज्यं । वृन्दारकाद्यैः सह पूज्यं समस्यते । वैष्णववृन्दारक इति वैष्णवः पूज्यः अतस्तस्यैव पूर्वनिपातः । वृन्दारकशब्दोऽत्र मुख्यवाची । विप्रवृषभ इत्यत्र वृषभशब्दो मुख्यवाची । एवं विप्रनामः विप्रकुञ्जर इत्यादि च ज्ञेयं । पुरुषोत्तम इति । अत्र पुरुषशब्दस्य ईश्वरवाचित्वेन पूज्यत्वं । पूज्यमिति किं अवैष्णवो वृषभः मूर्खत्वात् ॥ २८ ॥

बाल०—जाति । नियतलिङ्गसंख्यकैः प्रशंसावचनैः सह जातिः समस्यते । नियतलिङ्गसंख्यकैरित्युपादानात् प्रशंसामात्रवचनानां नियतलिङ्गानां मतल्लिकादीनां पञ्चानामेवात्र ग्रहणमिति सूचितं । जातिरिति जातिवाचक इत्यर्थः । मतल्लिका मर्चिका

३०. युवा खलत्यादिभिः ।

युवखलतिः । नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टग्रहणम् । युवपलिता युववलिता ।
तुल्याधिकरणे पुंवद् भावो वक्ष्यते ।

३१. कुमारी श्रमणादिभिः ।

अमृता०—३०. युवेति । खलति प्रभृतिशब्दैः सह युवा समस्यते । युवखलतिरिति ।
—युवा चासौ खलतिश्चेति विग्रहः । खलतिः रोगादिना निर्मलीकृतकेशः । खलत्यादीनां
विशेषणत्वेन पूर्वनिपाते प्राप्ते वचनमिदम् । ननु सूत्रे युवेति पुलिङ्गनिर्देशेन किं युवति
निराक्रियत इति शङ्कायामाह—नाम्नो ग्रहण इति । तेन युवतिश्चासौ खलतिश्चेति विग्रहः
च युवखलतिः सिध्यतीत्यर्थः । आदि पदेनान्याश्च संगृह्णाति—युवपलितेत्यादि । युवति
श्चासौ पलिता चेति विग्रहः । पलिता जरसा शुक्लकेशा । एवं युववलिना । वलिना
बलशालिनी । वलिनो बलिभः समावित्यमरः । एवं युवा चासौ जरन् चेति युवजरन्
युवतिश्चासौ जरती चेति युवरजतीति च ज्ञेयम् । तुल्याधिकरण इति—वाच्यलिङ्ग
लक्ष्मीरित्यादिना पुंवत्वम् ।

अमृता०—३१. कुमारीति । श्रमणादिभिः शब्दैः सह कुमारी समस्यते । कुमार
श्रमणेति—कुमारी चासौ श्रमणा चेति विग्रहः, वाच्यलिङ्गेति पुरुषोत्तमवत्वम् । प्रव्रजिता
सन्यासिनीत्यर्थः । एवं कुमाराध्यापिका, कुमारतापसी, कुमारगर्भिणीत्यादि । श्रमणा

प्रकाण्डमुदघतल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्यमूनीत्यमरः । गोपप्रकाण्डं गोपमतल्लिकेति प्रशस्त-त
गोप इत्यर्थः । एवं गोपमन्त्रिका गोपोदघः गोपतल्लज इति ॥ २६ ॥

बाल०—जाति । युवत्यादिभिः सह जातिः समस्यते । जातिर्जातिवाचकः ।
गोपयुवतिरिति गोशब्दः जातिवाचकः । गोधेनुरिति धेनुर्नवप्रसूता । धेनुः स्यान्नवसूति-
केत्यमरः । दधिकतिपयमिति दधिशब्दो जातिवाचकः । एवमिति । पोटा स्त्रीपुंसलक्षण-
धारिणी स्त्री । पोटा स्त्रीपुंसलक्षणेत्यमरः । स्तोक्शब्दोऽल्पार्थः । गृष्टिरेकवारप्रसूता
गौः । वशा बन्धयेत्यमरः । वेहद्गवर्भोपघातिनीत्यमरः । गवर्भोपघातिनी गौर्वेहदित्यर्थः ।
वस्कयनी तरुणवत्सा गौः । चिरप्रसूता वस्कयनीत्यमरः । प्रवक्तृप्रभृतयश्चत्वारः
प्रसिद्धार्थाः । युवतिः पोटा स्तोक्, वस्कयनी श्रोत्रियो वशा वेहत् । धेनुप्रवक्तृकतिपय
मध्याप्रकगृष्टिधुत्ताश्च । एते त्रयोदश युवत्यादयः । उभयप्राप्ताविति उभयोः प्राप्ताविष्ट-
स्येति जुमरसूत्रं । जुमरोक्तमुदाहरणं दर्शयति वृन्दारकयुवतिरिति । वृन्दारिका चासौ
युवतिश्चेति विग्रहे नाम्नो ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति न्यायेन पूज्यं वृन्दारकाद्य-
रित्यनेन श्यामरामे कृते युववृन्दारिका इति भवति । जातिर्युवत्यादिभिरित्यनेन तु कृते
वृन्दारकयुवतिरिति भवति । अत उभयोः प्राप्ताविष्टस्येत्युक्तमतो जुमरमते वृन्दारकयुवति-
रित्येव मतान्तरे तु युववृन्दारिकेति । वृन्दारकयुवतिरित्यत्र युववृन्दारिकेत्यत्र च वाच्य-
लिङ्गलक्ष्मीस्तुल्याधिकरणलक्ष्म्यामित्यनेन पुरुषोत्तमवत्त्वं ॥ ३० ॥

कुमारं श्रमणा । श्रमणा तु प्रव्रजितोच्यते । एवमध्यापिका तापसी गभिणीभिः ।

३२. कुमारश्चाध्यापकादिभिः ।

कुमाराध्यापकः । एवं पण्डित निपुणादिभिः ।

३३. विष्णुकृत्यं तुल्यार्थश्चाजात्या ।

भोज्योष्णं, भोज्यलवणम् । तुल्यार्थत्वे—तुल्यश्यामः कृष्णेन, प्रद्युम्नः

कुलटादासी तापसी बन्धकी तथा गभिणी च प्रव्रजिता सप्त स्युः श्रमणादयः । इति जुमरकारिके ।

अमृता०—३२. कुमारश्चेति । अध्यापकादिभिः सह कुमारश्च समस्यते । चकारात् कुमारी चाध्यापकादिभिः समस्यते । तथैवोक्तं काशिकावृत्तौ—येऽत्र स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते श्रमणादयस्तैः सह स्त्रीलिङ्ग एव कुमारीशब्दः समस्यते, येतु पुल्लिङ्गा अध्यापकाद्यास्तैरुभयथेति । तेन हि कुमारश्चासौ पण्डितश्चेति कुमारपण्डितः, तथा कुमारी चासौ पण्डिता चेति कुमारपण्डिता इत्येवमादिश्च समासः कल्प्यः । आदिपदेन मृदु पटु कुशल कल्याण चपलानां ग्रहणम् ।

अमृता०—३३. विष्णु इति । विष्णुकृत्यप्रत्ययान्ताः, तुल्यपर्यायाश्च शब्दा अजातिवचनेन सह समस्यन्ते, श्यामरामसंज्ञकाश्च स्युः । भोज्योष्णमिति—भोज्यञ्च तदुष्णञ्चेति विग्रहः । भोज्यं भक्ष्ये इत्यनेन ण्यत् प्रत्ययान्तः, उष्ण शब्दश्च गुणवाची, नहि जातिवाची । एवं भोज्यलवणं, पानीयशीतं, पानीयोष्णमित्यादि च । कृत्समासे तु कृदन्तस्यैवोत्तरपदत्वमिति भेदः । तुल्यश्याम इति—श्यामशब्दस्य गुणवचनत्वेनाजातित्वम् । कृष्णेनेति—तुल्यार्थः षष्ठी चेति चकारात् तृतीया । तुल्यार्थं शब्दः सादृश्यद्योतकत्वेन नित्यं शब्दान्तरमपेक्षत इति सापेक्षत्वेऽपि समासः । वक्ष्यते च,—समस्तस्या

बाल०—पशु । गभिण्या सह पशुजातिः समस्यते । जातिरिति किं शबली गभिणी । शबलीशब्दो न जातिवचनः किन्तु गुणवचनः । वर्णादिभेदात् संज्ञाः स्युः शबलीधबलादय इत्यमरः । पश्चित् किं ब्राह्मणी गभिणी ॥ ३१ ॥

बाल०—युवा । खलत्यादिभिः सह युवा समस्यते । युवखलतिरिति युवा चासौ खलतिश्चेति विग्रहः, रोगादिनिर्मलीकृतकेशः खलतिः । युवपलितेति युवतिश्चासौ पलिता चेति विग्रहः । पलितेति पलितविशिष्टेत्यर्थः । पलितं जरसा शौक्यं केशादावित्यमरः । तुल्याधिकरण इति वाच्यलिङ्गलक्ष्मीस्तुल्याधिकरणलक्ष्म्यामिति सूत्रं । युवबलिन इति युवा चासौ बलिनश्चेति विग्रहः । बलिनो बलयुक्तः । बलिनो बलिभः समावित्यमरः । नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति युवबलिनेति च ज्ञेयं युवा खलतिपलितबलिनजरतीभिरिति भाषावृत्तिसूत्रं । अतो युवजरती इति च ज्ञेयं ॥ ३२ ॥

सदृशकृष्णः । नजातित्वे—भोज्य ओदनः । विशेषणसमासोऽपि बाध्यते ।

३४. कतरकतमौ जातिप्रश्ने ।

कतरब्राह्मणः ।

३५. षष्ठ्यन्तेन ।

प्रभुरयम् ।

समस्तेन नित्यापेक्षण सङ्गतिः । बाहुल्यादिह तत्रापि समासो वा विधीयते ॥ इति ॥ प्रबुम्न इति तुल्यश्याम इति समस्तस्य वाचकः । एवं तुल्यश्चोत्तश्चन्द्रेण, सदृश महान् गिरिशेनेत्यादि च ।

प्रत्युदाहरति—न जातित्व इति । ओदनस्य जातिवाचित्वान्न समासः । ननु न भवत्वनेन समासः, किन्तुभोज्यशब्दस्य विशेषणत्वाद् “विशेषणं तुल्याधिकरणेन” इत्यनेन प्राप्त एव समासः कथं न स्यात्तत्राह—विशेषणसमासोऽपि बाध्यत इति । अत्रायमाशयः—“विशेषणं तुल्याधिकरणेन”, इत्यस्य “क्वचिद् विशेषणेन च विशेषणमि”त्यस्य च सर्व एते प्रपञ्चाः पूर्वनिपात नियमार्थाः विशेषलक्षणै रुच्यन्ते, अत एते तत्तद् बाधका एव । अत्र चाजात्येति विशेषग्रहणसामर्थ्याद् विशेषणमित्यादि प्रथमलक्षणं बाधितमिति सकृद् गतन्यायेन पुनस्तु तत्प्रवृत्तिर्न स्यादिति ।

अमृता०—३४. कतरेति । जात्याः प्रश्ने वर्तमानौ कतरकतमौ स्वाद्यन्तेन समस्येते । किम् शब्दात् तद्धितारच् प्रत्ययेन कतरः, तथातमच् प्रत्ययेन कतमः सिद्धः । एवं कतमब्राह्मणः । जातिप्रश्न इति किम्—कतरो भवतोर्मध्ये विष्णुमित्रः । इह न जातेः प्रश्नः किन्तु व्यक्तेरिति ।

अमृता०—३५. षष्ठ्यन्तेनेति अधिकारसूत्रम् ।

बाल०—कुमा । श्रमणादिभिः सह कुमारी समस्यते । कुमारश्रमणेति कुमारी चासौ श्रमणा चेति विग्रहः । प्रव्रजिता सन्नचासिनी । एवमिति । अध्यापिकादयस्त्रयः प्रसिद्धार्थाः । श्रमणा कुलटा दासी तापसी बन्धकी तथा । गर्विभण्यपि प्रव्रजिता सप्त स्युः श्रमणादय इति जुमरमतं ॥ ३३ ॥

बाल०—कुमारश्च । अध्यापकादिभिः सह कुमारश्च समस्यते । एवं पण्डित-निपुणादिभिरिति । आदिपदेन मृदुपटुकुशलकल्याणचपलादीनां रूपाणां ग्रहणं ॥ ३४ ॥

बाल०—विष्णु । अजात्या सह विष्णुकृत्यं तुल्यार्थश्च समस्यते । अजात्येति अजातिवाचकेनेत्यर्थः । भोज्यणमिति भोज्यश्च तत् उष्णश्चेति विग्रहः । भोज्यं भक्ष्ये इति ण्यत्प्रकरणोक्तं कृतसूत्रं । उष्णशब्दो गुणवचनः । एवं । भोज्यलवणमिति तुल्यश्याम इति श्यामशब्दो गुणवचनः । कृष्णेनेति तुल्यार्थः षष्ठी चेत्यनेन तृतीया । सदृशकृष्ण इति

३६. पूर्वापराधरोत्तरादीन्यवयविनैकद्रव्यत्वे ।

पूर्व कायस्य पूर्वकाय इत्यादि । अत्र पूर्वाह्ण-मध्याह्ण-पराह्ण-पराह्ण-सायाह्णः, पश्चिमरात्र-मध्यरात्रादयश्च ज्ञेयाः । भिन्नद्रव्यत्वेतु—पूर्वो वैष्णवानाम् । षष्ठीसमासापवादोऽम् । तेन कायपूर्व इति न स्यात् ।

३७. अर्द्धं समविभागे वा ।

अमृता०—३६. पूर्वैति । एकद्रव्यत्वे वर्तमानानि अवयवरूपाणि पूर्वापरादीनि षष्ठ्यन्तेनावयविना सुवन्तेन समस्यन्ते, श्यामरामसंज्ञाश्च भवन्ति । पूर्व कायस्येति विग्रहः । अत्र कायः अवयवी, पूर्वमिति तदवयवभेदः, नाभेरूर्ध्वभाग इत्यर्थः । इत्यादि पदेन—अपर पक्षः, अधराङ्गः, उत्तरकाल इत्यादि च ज्ञेयम् । पूर्वाह्णादयश्चादि पदेन समसनीयाः । पूर्वमह्णः इति विग्रहे पूर्वाह्णः, राजाहः—सखिभ्य इतिकेशवारामः, अहन् शब्दस्य अह्लादेशश्च वक्ष्यते, रात्राह्लाहाः पुंसीति पुंस्त्वम्, अरामादह्लस्येति णत्वञ्च वक्ष्यते समासकार्ये । एवं मध्यमह्णः मध्याह्ण इत्यादि । पश्चिमरात्रइति—पश्चिमो रात्रे रिति विग्रहे अनेन हि सूत्रेण समासः । वर्षा दीर्घेत्यादिना रात्रेः समासान्तोऽरामो वक्ष्यते । अइ द्वयस्य हरो भगवति, पुंस्त्वञ्च वक्ष्यते । एवं मध्यरात्रः, पूर्वरात्रः अर्द्धरात्रः चरमरात्र इत्यादयो वेदितव्याः ।

भिन्नद्रव्यत्वेति—अवयवावयविनो भिन्नद्रव्यत्वे समासो नेत्यर्थः । पूर्वो वैष्णवानामित्यत्र अवयविनो वैष्णवस्यानेकत्वान्नैक द्रव्यवृत्तित्वम् । ननु पूर्वादिशब्दानां कृष्णनामतया विशेषणत्वाद्—“विशेषणं तुल्याधिकरणेन” इत्यनेनैव पूर्वकायादिकं सिध्यति, किमनेन लक्षणेनेति चेत् ? तत्राह—षष्ठीसमासापवाद इति । षष्ठी परपदेनेति वक्ष्यमाण विधेरपवाद एषः । तत्र षष्ठ्यन्तस्य परिनिपातः, पूर्वादीनाञ्च पूर्वनिपातो विधास्यते परपदानामेव प्राधान्यात्, अत्र तु षष्ठ्यन्तस्य परिनिपातः, पूर्वादीनाञ्च पूर्व निपात इष्टः । ततश्चास्याकरणे कायपूर्व इत्येवमादिकमनिष्टरूपमापद्येतेति विरोधापत्तिः स्यादिति भावः ।

अमृता०—३७. अर्द्धमिति । समविभागे गम्यमाने एकद्रव्यत्वे वर्तमानं अर्द्धं षष्ठ्यन्तेनावयविना सह विभाषया समस्यते । ब्रह्मत्वे ह्यर्द्धशब्दस्यायं समास इति ज्ञापनाय

कृष्णशब्दो गुणवचनः । भोच्य ओदन इति ओदनशब्दो जातिवचनः । विशेषणसमासोऽपि बाध्यते इति, तस्मात् अजात्येति विशेषणसामर्थ्यात् विशेषणं तुल्याधिकरणेनेत्यनेनापि समासो न भवतीति ॥ ३५ ॥

बाल०—कतर । जातिप्रश्ने सति कतरकतमौ स्वाद्यन्तेन समस्येते । कियत्तद्भूयो गुणक्रियासंज्ञाभिर्द्वयोरेकस्य निर्धारणायामतरच् इत्यनेन अतरच् प्रत्यये कृते कतरशब्दः सिध्यति । बहूनां जातिप्रश्नेत्वतमजकावित्यनेन अतमच्प्रत्यये कृते कतमशब्दः सिध्यति । कतरब्राह्मण इति । एवं कतमब्राह्मण इति च ज्ञेयं । जातिप्रश्न इति किं कतरपाठकः ॥ ३६ ॥

पुंस्यद्धोऽद्धं समेऽशके । अद्धमामलक्याः अद्धमलकी । पक्षे षष्ठी समासः—आमलक्याद्धम् । असमत्वे—आमलक्याद्ध इत्येव । भिन्नत्वे तु—अद्धमालकीनाम् ।

३८. अद्धं जरत्यादयोऽसमविभागेऽपि ।

अद्धः जरत्याः अद्धंजरती, अद्धोक्तम्, जरत्या अद्धमिव अद्धंजरतीय स्तत्कामुकः । इवार्थे कुशाग्रादित्वात्तद्धित ईयः ।

सूत्रे नपुंसकतया निर्देशः, समविभागे एवायं नपुंसकः स्यादिति स्पष्टयितुममरवचनमुपन्यस्यति—पुंस्यद्धोऽद्धमिति ।

अद्धमलकीति—आमलक्यादिशब्दानामिहाप्राधान्येन पूर्वनिपाते प्राप्तेऽनेन परनिपातो वा विधीयते । ततएव गोरीप आप इत्यादिनाप्रधानस्यामलकी शब्दस्य वामनत्वे प्रसक्ते “नाद्धमलक्यादौ” इति निषेत्स्यते । अद्धं शब्दस्य प्रधानत्वेऽपि “उत्तरपदवत्त्वित्वात् रामकृष्ण-कृष्णपुरुषयो” रित्यनुशासनात्तहि स्वतन्त्रलिङ्गता । आमलक्याद्धमिति—षष्ठी परपदेनेति षष्ठीकृष्ण पुरुषः । अद्धमामलकीनामिति—अवयविनं आमलकीद्रव्यस्यानेकत्वान्न समासः ।

अमृता०—३८. अद्धेति । असमविभागेऽपि गम्ये अद्धंजरत्यादयः श्यामरामे निपात्यन्ते । जरती वृद्धा, अद्धः जरत्या इतिविग्रहः । एवमद्धं उक्तस्य अद्धोक्तम् । अपि शब्दः चार्थे, तेन समविभागे च समास इष्ट इति दर्शयति—जरत्या अद्धमिवेति । अत्र ब्रह्मत्वनिर्देशेन समविभागो व्यञ्जितः । कुशाग्राच्छराम इति तद्धितसूत्रम्, तत्र छस्य ईय आदिश्यते । अद्धंजरतीत्यत्र च—नाद्धमलक्यादाविति आदिना वामननिषधो ज्ञेयः ।

बाल०—षष्ठ्य । अधिकारणसूत्रमेतत् ॥ ३७ ॥

बाल०—पूर्वा । एकद्रव्यत्वे वर्तमानानि पूर्वापराधरोत्तरादीनि षष्ठ्यन्तेन अवयविना सह समस्यन्ते । पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशेनैकाधिकरण इति भाषावृत्तिसूत्रं । पूर्वोदयोऽवयविना एकद्रव्ये वर्तमानाः समस्यन्ते इति तद्वृत्तिश्च । पूर्वं कायस्येति विग्रहः । इत्यादीत्यादिपदेन अपरकाय अधरकाय उत्तरकाय इत्यादिच ज्ञेयं । अत्रेति । पूर्वाह्ण इति पूर्वं अह्ण इति विग्रहे अनेन सूत्रेण समासः । राजाहःसखिभ्य इत्यनेन केशवारामः । सर्वकायाभ्यामेकवर्जं संख्यासंख्यातैकदेशेभ्यश्चाहःशब्दस्याहः समाहारवर्जं टे इत्यनेन अहःशब्दस्याहः रात्राह्णाहः पुंसीति पुंस्त्वं । अरामान्तादहस्येति णत्वं । एवं मध्याह्णपराह्णसायाह्णा ज्ञेयाः । सायो दिनान्तं । दिनान्तेऽपि सायः । सायं सन्ध्या पितृप्रसूरित्यमरः । पश्चिमरात्र इति पश्चिमं रात्रेरिति विग्रहे अनेन समासः । वर्षादीर्घसंख्यातसर्वपुण्यैकदेशाव्ययसंख्याभ्यो रात्रेरित्यनेन अरामः । अ इद्वयस्य हर इत्यनेन इरामहरः । रात्राह्णाहः पुंसीति पुंस्त्वं । एवं मध्यरात्रादयो ज्ञेयाः । भिन्नद्रव्यत्वेति स्वस्वरूपमात्रे त्वप्रत्ययः भिन्नद्रव्येतिव्यर्थः, भिन्नद्रव्येतिवति वा पाठः । पूर्वो वैष्णवानामिति ।

३६. द्वितीय-तृतीय-चतुर्थ-तुर्य-तुरीय-तलाग्रादयश्च वा ।

द्वितीयं पूजायाः द्वितीयपूजा पूजाद्वितीयमित्यादि । तलपादः पादतलं हरेः । अग्रहस्तः हस्ताग्रम् । षष्ठ्यन्तेनेति निवृत्तम् ।

४०. मयूरादयो व्यंसकादिभिः ।

व्यंसको धूर्तः । मयूरव्यंसकः कम्बोजमुण्डः यवनमुण्डः । एषां न समासान्तरम्—परमो मयूरव्यंसकः ।

अमृता०—३६. द्वितीयेति । एकद्रव्ये वर्त्तमाना द्वितीयादयश्चावयवाः षष्ठ्यन्तेनावयविना वा संभस्यन्ते । द्वितीयपूजेति श्यामरामः, पूजाद्वितीयमिति तु षष्ठी समासपक्षे । इत्यादिपदेन—तृतीय पूजा पूजातृतीयम्, चतुर्थयज्ञः यज्ञचतुर्थम्, तुर्यावतारः अवतारतुर्यम्, तुरीयानुष्ठानम् अनुष्ठान तुरीयमिति । तलपाद इति—तलं पादस्येति विग्रहः, अन्यन्तु षष्ठी समास पक्षे । एवमग्र हस्तस्येति विग्रहे अग्रहस्तः, हस्ताग्रमिति षष्ठी समास पक्षे । भिन्नद्रव्यत्वे तु—द्वितीय पूजानाम्, तलं पादानामिति न समासः ।

अमृता०—४०. मयूरादय इति । व्यंसकादिभिः सह मयूरादयः समस्यन्ते । व्यंसकादीनां विशेषणत्वेन पूर्वनिपाते प्राप्ते परनिपातार्थमिह वचनम् । व्यंसयति छलयतीति व्यंसकः । मयूरश्चासौ व्यंसकश्चेति विग्रहः । कम्बोजमुण्ड इति—कम्बोज देशोद्भवो जनः कम्बोजः, सचानौ मुण्डश्चेति विग्रहः । एवमन्यो देशः देशान्तरम्, चिदैव चिन्मात्रमित्यादि च । एषां न समासान्तरमिति बाहुल्यादिति शेषः ।

अत्र अवयविनोऽनेकत्वात् न एकद्रव्ये वृत्तिः । पूर्वं वैष्णवानामिति वा पाठः । नन्वेकदेशे समुदायोपचारात् विशेषणसमासेनैव पूर्वकाय इत्यादिकं सेत्स्यति किमनेन लक्षणेन इति चेत्तत्राह षष्ठीसमासापवादोऽयमिति । तेनेति तस्मादस्मिन् सुत्रे न कृते कायपूर्वं इत्यनिष्टरूपं स्यादिति ॥ ३८ ॥

बाल०—अर्द्ध । समविभागे गम्यमाने एकद्रव्ये वर्त्तमानं अर्द्धं षष्ठ्यन्तेन अवयविना सह वा समस्यते । अर्द्धशब्दस्य ब्रह्मत्वे एवायं योगः प्रवर्त्तते इति सूचयितुं समविभाग इत्युक्तं । पुंस्यर्द्धोऽर्द्धं समेऽंशका इत्यमरोक्तमिति ज्ञेयं । अर्द्धमामलक्या इति विग्रहः । अर्द्धमिलकीति नाद्धमिलक्यादौ न चेयस्याः पीताम्बरे इत्यनेन निषेधात् गोरीप आप ऊडश्चान्तस्याप्रधानस्य वामन इत्यनेन वामनः उत्तरपदवल्लिङ्गं रामकृष्ण-कृष्ण-पुरुषयोरित्यनेन उत्तरपदवल्लिङ्गं । आमलक्या अर्द्धमिति विग्रहे परपदेनेत्यनेन षष्ठी-समासः । असमत्वे इति विभागस्येति शेषः । आमलक्यर्द्ध इत्येवेति अत्रापि षष्ठीसमास एव । अर्द्धमामलकीनामित्यत्र अवयविनोऽनेकत्वात् न एकद्रव्यवृत्तिः ॥ ३९ ॥

बाल०—अर्द्ध । असमविभागेऽपि अर्द्धजरत्यादयो निपात्यन्ते । अर्द्धः जरत्या इति विग्रहः । अर्द्धोक्तमिति अर्द्ध उक्तस्येति विग्रहः । जरत्या अर्द्धमिवेत्यनेन समासवाक्यं

४१. कुप्रादयो मध्यपदलोपश्च ।

कुत्सित आसौ पुरुषश्चेति कुपुरुषः । मध्यपदलोपो यथा—
प्रगतो वैष्णवः प्रवैष्णवः, प्रतिकूलो नायकः प्रतिनायकः, दुर्गतः
पुरुषः, दुष्पुरुषः, षत्वं वाच्यम् । स्वर्चितो राजा सुराजा, अतिशयितो
राजा अतिराजा । योगविभागात्—गोवर्द्धननामा गिरिः गोवर्द्धन-
गिरिः । शाकाः शक सम्बत्सराः, शाकेषु प्रधानरूपाः पार्थिवाः शाक
पार्थिवाः, तेच तत् प्रवर्त्तका युधिष्ठिराद्याः ।

तुल्याधिकरणेनेत्यणुवृत्तेः कृष्णप्रवचनीयानां समासो न । कृष्णं परि ।

अमृता०—४१. कुप्रादय इति । कुप्रादयः स्वाद्यन्तेन सह समस्यन्ते, प्रादि समासे
मध्यपद लोपश्च भवति । कुपुरुष इति—अत्र कुशब्दस्यासुन्दरोऽर्थः, पापार्थादिषु तु—कुः
पापेष्वर्थयो रिति समासः सिद्ध एव । एवं कुदेशः कुगृहमित्यादि च । प्रवैष्णव इत्यत्र
गतस्येति मध्यपदस्य लोपः, प्रतिनायक इत्यत्र कूलपदस्य । षत्वं वाच्यमिति वक्ष्यत
इत्यर्थः, निर्दुर्वहिः पादुराविश्चतुरामित्यनेनेति शेषः । सुराजेति—अत्र अचित पद लोपः,
राजाहः सखिभ्य इति केशवारांस्तु न, स्वतिभ्यां न तौ प्रत्ययाविति तत्रैव निषेधात् ।
एवमतिराजेति च ।

योगविभागादिति—सूत्रे योगस्य विभागात् मध्यपदलोपश्चेति पृथक् लक्षणमव-
गन्तव्यमित्यर्थः । तेन कुप्रादेरितराण्यपि स्वाद्यन्तेन समस्यन्ते, मध्यपदश्च भवतीति लभ्यत
इति निष्कर्षः । गोवर्द्धनगिरिरिति—देवदारुद्रुमइतिवद् विशेषण समासः सिद्धः, किन्तु
मध्यपद लोपार्थमिह वचनम् । एवं सिंहचिह्नितमासनं सिंहासनम्, विन्ध्यगिरिः, सुग्रीव
कपिः, सुरसेननृपति रित्यादयश्च ज्ञेयाः । अत्र शाकप्रधानः पार्थिवः शाकपार्थिव इति
काशिकाभाषावृत्त्योरुदाहरणम् । शाकप्रियः पार्थिव इति दीक्षितः । शाकः शक्तिः
प्रधानं यस्य स शाकप्रधानः पार्थिवः शाकपार्थिव इति मुग्धबोधटीकायां रामतर्कवागीशः ।

तुल्येति—कृष्णप्रवचनीयानां वाचकत्वाभावात् तुल्याधिकरणत्वं नैव सम्भतीति
सामान्यतः समासो निषिध्यते, विशेषतस्त्वव्ययीभावो वक्ष्यते ।

तद्धितार्थश्चोक्तः । वस्तुतस्तु अर्द्धः जरत्या इति समासवाक्यं । अर्द्धजरतीवेत्यर्थे तु तद्धित
इति अर्द्धमिवेति ब्रह्मत्वोपादानात् समविभागेऽत्र समास इति सूचितं । तत्कामुकः
जरतीकामुकः । इवार्थ इति । ननु तद्धितप्रकरणे कुशाग्राच्छराम इत्येव सूत्रं वर्त्तते तर्हि
कुशाग्रादित्वात्तद्धित इय इति कथं सङ्गच्छतां तदेतच्चिन्त्यं । कुशाग्रादेरीय इतितु
व्याकरणान्तरसूत्रं । तस्मादीय इत्यत्र लिपिकरप्रमादात् इय इत्यभूत् । अन्यथा अ ई-द्वयस्य
हरः भगवतीत्यनेन इरामहरे कृते अर्द्धजरतीय इति न स्यादिति ॥ ४० ॥

बाल०—द्विती । एकद्वये वर्त्तमाना द्वितीयादयश्च षष्ठ्यन्तेन अवयविना सह
वा समस्यन्ते । द्वितीयं पूजाया इति विग्रहः पूजाद्वितीयमिति षष्ठीसमासपक्षे ।

४२. इवेन नित्यं समासो विष्णुभक्त्यलोपश्च ।

मेघ इव ।

४३. यहच्छादयश्च ।

अत्र या इच्छा यहच्छा, उदक् च उच्चावचम्, उच्चैश्च नीचैश्च
उच्चनीचम्, आचितश्च उपचितश्च आचोपचम्, अपचितश्च पराचितश्च

अमृता०—४२. इवेनेति । इवेन सह स्वाद्यन्तस्य नित्यं समासः स्यात्, विष्णुभक्ते
महाहरस्तु न भवति । इवशब्दस्यापि द्योतकाव्ययत्वात् पूर्वोक्तरीत्या समासाप्राप्ते विशेष-
वचनमिदम् । ननु मेघ इवेत्यादौ विष्णुभक्ते महाहरो यदि नक्रियते तर्हि वाक्यमेवास्तु,
किमत्र समासफलमिति चेन्न, एकीभावो हि समासफलम् । अतएव पितुः पुत्र इत्यादौ
समासपक्षे एव विष्णुभक्ते महाहरनिषेधो वक्ष्यते । किञ्च एतत्समासविधानबलात् एत-
दुत्तरं तद्धितप्रत्ययश्च सिध्यति, यथा,—अग्निरिव पाशः, साधुरिवरूप इत्यादि ।

अमृता०—४३. यहच्छेति । यहच्छादयश्च श्यामरामे बाहुल्यात् साधव इत्यनु-
सङ्गः । या इच्छा इत्यत्र यहच्छा इत्येवं साधुः स्यात्, निपातनादिरामस्य ऋ भावः ।
उच्चावचमित्यत्र शब्दद्वयस्य संसारहरः, वाक्यगतचकार द्वयेन सह चावशेषस्य मेलनं
निपातात् । उच्चनीच इत्यत्र अव्ययशब्दयोरेतयोः अरामान्तत्वं निपातफलम् । आचोपच-
मित्यत्र चित्तभागवर्जनेन वाक्यस्थ चकाराभ्यां मेलनं निपातात् । आचपराचमिति पूर्ववत्
अपस्थाने आचादेशोविशेषः । एवंनिश्चप्रचमिति । यहच्छां विना सर्वे हि ब्रह्मान्ता-
निपाताः । परमकृत्वेति—समासेऽपि क्त्वा स्थाने यवादेशाभावो निपातफलम् । स्नात्वा-
कालकादयश्च साधवः स्युः । कृत्समासे उपेन्द्रोर्यादीत्यादिना कृत्प्रत्ययान्तानां परनिपातः

इत्यादीत्यादिपदेन तृतीयपूजा पूजातृतीयं, चतुर्थपूजा पूजाचतुर्थं, तुर्यपूजा पूजातुर्यं,
तुरीयपूजा पूजातुरीयमिति । तलपाद इति तलं पादस्येति विग्रहः, पादतलमिति षष्ठी-
समासपक्षे । अग्रहस्त इति अग्रं हस्तस्येति विग्रहः, हस्ताग्रमिति हस्तस्य अग्रमिति विग्रहः ।
भिन्नद्रव्येतु द्वितीयं पूजानां तलं पादानां अग्रं हस्तानां ॥ ४१ ॥

बाल०—मयू । व्यंसकादिभिः सह मयूरादयः समस्यन्ते । मयूरव्यंसक इत्यादौ
यदि विशेषणं तुल्याधिकरणेन इत्यनेन समासः स्यात्तदा द्वयोरेव व्यावर्त्तकत्वे पूर्वनिपाता-
नियमः स्यात् अतोऽयं विधिः । व्यंसयति छलयतीति व्यंसको धूर्त इत्यर्थः । कम्बोजमुण्ड
इति कम्बोजः कम्बोजदेशोद्भवः । एषामिति एषां मयूरव्यंसकादीनां समासान्तरं न
भवति बाहुल्यादिति शेषः ॥ ४२ ॥

बाल०—कुः । स्वाद्यन्तेन सह कुप्रादयः समस्यन्ते मध्यपदलोपश्च भवति । कुपुरुष
इति अत्र कुशब्दो न पापार्थः, किन्तु असुन्दरार्थः, यदि पापार्थत्वं स्यात्तदा कुः पापेष-
दर्थयोरित्यनेनैव समासः स्यात् । एवं कुभवनं कुवसनमित्यादिच ज्ञेयं । प्रवैष्णव इति
मध्यपदस्य गतस्य लोपः । दुर्गतो दरिद्रः । पत्वमिति वाच्यमिति वक्ष्यते इत्यर्थः ।

आचपराचम्, निश्चितश्च प्रचितश्च निश्चप्रचम्, परमकृत्वा, स्नात्वा-
कालकः, पीत्वास्थिरकः, भुक्त्वा सुहितकः, निपत्यरोहिणी, प्रोष्य-
पापीयानित्यादयश्च बाहुल्यात् साधवः ।

इति कृष्णपुरुषेषु श्यामरामः ।

४४. दिक् संख्ये तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारेषु ।

स्वाद्यन्तेन च सहेत्यर्थाद् गम्यते, एवमुत्तरत्रापि । दिक् संख्या वाचिनी
विष्णुपदे स्वाद्यन्तेन सह समस्येते, तद्धितार्थे विषये, उत्तरपदे परतः,
समाहारे वा वाच्ये । पूर्वस्यां शालायां भव इति वाक्ये तद्धिताण्
प्रत्ययः, उक्तार्थत्वाद् भवस्याप्रयोगः, अन्तरङ्गं स्वादिमहाहरः,
पूर्वपदस्य पुंवद्भावः, आदिसर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रः, अइद्वयस्य हरः,
पुंवद् भावादयो वक्ष्यन्ते, पौर्वशालः । अत्राप्यन्तः श्यामरामत्वमस्ति
समानाधिकरणसमासादिति पाणिनीयाः ।

सूचितः । क्तो यवनञ् पूर्वसमासे इत्यत्र च सएव स्पष्टीकृतः । तथैवोदाहृतानि—प्रकृत्य
उरीकृत्येत्यादिना । इह तु क्त्वाप्रत्ययस्य पूर्वनिपातो निपाताद् बाहुल्याच्चेति बोध्यम् ।
इति श्यामरामः ।

अमृता०—४४. दिगिति । स्वयं वृत्तिमाह—दिक् संख्यावाचिनी इत्यादिभिः ।
तत्रादौ तद्धितार्थमुदाहरति—पूर्वस्यामिति । वाक्य इति—तद्धितेऽपि वाक्यप्रत्यययो
विभाषा विधास्यते, तत्र प्रत्ययपक्षे हि समासानन्तरं प्रत्ययो ज्ञेयः । इह 'तत्र भव' इति
तद्धितार्थे प्रथमं समासेन पूर्वशाला शब्दः स्थितः, ततोऽण् प्रत्ययः, अइद्वयस्येति अरामहरः,
णित्वादादि सर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रः । दिक्पूर्वपदादनाम्नि गराम इत्यण् प्रत्ययसूत्रम् ।
पुंवद् भावादयो वक्ष्यन्त इति—वाच्यलिङ्गलक्ष्मीस्तुल्याधिकरण लक्ष्म्यामित्यनेन । अन्तः
श्यामरामत्वे हेतुः—समानाधिकरण समासादिति । अत एव तुल्याधिकरणलक्ष्मीपरत्वा-
लक्षणाद् वाच्यलिङ्गलक्ष्म्याः पुंवद्भावः । पूर्वस्य गवा समास इति—गोशब्दस्याप्राधान्येन

निर्दुर्वहिःप्रादुराविश्चतुरामिति वक्ष्यमाणसूत्रेण विष्णुसर्गस्य यः । सुराजेति स्वतिभ्यां न
तौ प्रत्ययौ प्रशंसायामिति निषेधात् राजाहःसखिभ्यः इत्यनेन केशवारारामः । एवमति-
राजेति । योगविभागादिति योगविभागात् कुप्रादिभिन्नमपि स्वाद्यन्तं स्वाद्यन्तेन समस्यते
मध्यपदलोपश्च भवतीति भावः । गोवर्द्धनगिरिरिति, गिरेर्गोवर्द्धनत्वैकधर्मत्वाभावात्
विशेषणसमासेनापि सिध्यतीति ज्ञेयं, किन्तु पूर्वनिपातनियमार्थं वचनमिदं, अन्यथा
गोवर्द्धनपदस्य संज्ञामननेन गिरेर्जातित्वपरिकल्पनया गिरेरपि पूर्वनिपातः स्यादिति ।
पार्थिवा नृपाः तेच शाकपार्थिवाश्च तत्प्रवर्तकाः शाकप्रवर्तकाः ॥ ४३ ॥

उत्तरपदे—पूर्वो गौः प्रियो यस्येति विग्रहे प्रथमं पूर्वस्य गवा समासः, ततो गोरतद्धितलुकीति तद्धितः समासान्तष्टप्रत्ययः, समुदायेनान्य-पदार्थत्वे पीताम्बरः, उक्तार्थत्वाद् यस्येत्यस्याप्रयोगः, पूर्वगवप्रियः ।

इति दिक् कृष्णपुरुषाः ।

४५. संख्यापूर्वोऽसौ त्रिरामोसंज्ञः ।

द्विगु रिति प्राश्चः । तत्र तद्धितार्थे—दशभिरवतारैर्जयति दाशाव-
तारिकः । उत्तरपदे—पञ्चगवप्रियः । समाहारे तु संख्येयेनैव समासः ।

गोरीप आप ऊडश्चान्तस्याप्रधानस्य वामन इति समासे पूर्वगुरित्येवं रूपम्, ततस्तद्धितः टप्रत्ययः । टइत् अरामशेषः, “उद्वयस्य गोविन्दो न च धातोर्न च स्त्रीप्रत्यये” इति गोविन्दः, ओ अव्, पूर्वगव इत्यवस्थानन्तरमन्यपदार्थप्रधानत्वे पीताम्बरः । तेन दिक् कृष्णपुरुषगर्भपीताम्बराख्यः समासोऽयम् । दिग्वाचिनः समाहारे नैवोदाहरणं सम्भवतीति द्वैविध्यमेवोदाहृतम् ।

अमृता०—४५. संख्येति । असौ कृष्णपुरुष समासः संख्यापूर्वश्चेत् तदा त्रिरामो-
संज्ञः स्यात् । स च तद्धितार्थादिषु त्रिष्वेवार्थेषु स्यादिति क्रमेण दर्शयति—तत्रेत्यादिना ।
दाशावतारिक इति—तेनदीव्यति जयति जितमित्यर्थेषु समासः, माधवठः, ठइकः, आदि
सर्वेश्वरस्येति वृष्णीन्द्रः । एवं पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः पञ्चनौः, पञ्चगु रित्यादि । पञ्चगवप्रिय
इति—पञ्च गावः प्रिया यस्येति विग्रहे पूर्ववत् तद्धितटप्रत्ययान्तेन पश्चात् पीताम्बरः ।
समाहारेत्विति—समाहारः संहति प्रधानः । संख्येयेनैवेति—अष्टादशपर्यन्तसंख्याः संख्येये
वर्तन्तेतदूर्द्ध्वं संख्याने चेति वचनात् अष्टादशपर्यन्तसंख्याशब्दैः समाहारः निःसन्देहं कार्यः,
तदूर्द्ध्वं शब्दानां तु संख्येयबोधकत्वे हि समाहारो नतु संख्यान वाचित्व इति सरलार्थः ।
एव शब्दः संख्यानस्य दिक् शब्दस्य च व्यावर्तको ज्ञेयः ।

बाल०—तुल्य । तुल्याधिकरणेनेत्यनुवृत्तेरिति कृष्णप्रवचनीयानां समासाभावे
हेतुः ॥ ४४ ॥

बाल०—इवेन । इवेन सह नित्यं समासो भवति, विष्णुभक्त्यलोपश्च भवति ।
समास इति स्वाद्यन्तस्येति शेषः । स्वाद्यन्तं इवेन सह समस्यते इत्यर्थः । अत्र स्वाद्यन्तस्य
षष्ठ्यन्तत्वेऽपि प्रथमान्तप्रतिनिधित्वात् पूर्वनिपातो ज्ञेयः, समास इत्यत्र समस्यते इति वा
पाठः, तथा सति स्वाद्यन्तमित्यर्थाद्गम्यत एव । ननु मेघ इवेत्यादौ समासस्य विष्णु-
भक्त्यलोपस्य च किं फलं वाक्यमेवास्त्विति चेत्तत्रोच्यते, अस्मिन् सूत्रे न कृते अग्निरिव
पाश इत्यादिप्रयोगो न स्यात्, अग्निरिव पाश इति हीनोऽग्निरिवेत्यर्थे गह्वरं पाश
इत्यनेन पाशप्रत्ययस्तद्धितः । अत्रेति अत्र श्यामरामसमासे यदृच्छेत्यादिकं प्रोष्यपापीया-
नित्यादयश्च बाहुल्यात् साधव इति । या इच्छेति, या इच्छा इत्यत्र यदृच्छेति निपात्यन्ते,

४६. समाहारे त्रिराम्यामेकत्वं ब्रह्मत्वञ्च ।

पञ्च गोप्यः समाहृता इति, पञ्चानां गोपीनां समाहार इति वा विग्रहे
पञ्चगोपि ।

४७. अरामान्ता त्रिराम लक्ष्मीः, आवन्ता वा, त्रिराम्या ईप् ।

अमृता०—४६. समाहार इति । समाहारार्थं विहितायां त्रिराम्यामेकत्वं ब्रह्मत्वञ्च
भवति । अत्र सम्मेलनमात्र बोधकत्वेन लिङ्गसंख्यानिरपेक्षता, ब्रह्मकत्वन्तु साधुत्वार्थमिति
भावः । पञ्चगोपीति—ब्रह्मास्तत्रिक्रमस्येति वामनः ।

तत्र विशेषमाह—

अमृता०—४७. अरामान्ता इति । अरामान्ता त्रिरामी लक्ष्मीः स्यात्, आवन्ता
त्रिरामी विकल्पेन लक्ष्मीः स्यात्, पक्षे ब्रह्म च, त्रिराम्या उत्तरं लक्ष्म्यामीप् भवति, स च
तद्धिते—“त्रिराम्या” इति विधास्यमानसूत्रेणैवेति ज्ञेयम्, एकत्वन्तु पूर्वेणैव सिद्धम् । त्रिरा-
मीति—त्रयो रामाः समाहृताः, त्रयाणां रामाणां समाहार इति वा विग्रहः । एवं त्रिलोकी
चतुःश्लोकी पञ्चवटी सप्तशतीत्यादि बोध्यम् । ननु समाहारो नाम समुच्चयः, सचानेकस्य
विप्रकीर्णस्य हि सम्भवेत्, कथमेकापूपीति समाहार इति चेत् ? तत्र जुमर वाक्येन सङ्गति

यदृच्छेत्यत्र उभयपदे अन्तरङ्गस्वादेर्महाहरे सति या यद् इच्छा ऋच्छा । उच्चावचमित्यत्र
उभयपदे अग्न्यागपरित्यागः उपेन्द्रद्वयं वाक्यस्थचकारद्वयं चावशिष्टं । उच्चनीचमित्यत्र
केवलस्वादेर्महाहरे । आचपराचमित्यत्र चित्तभागपरित्यागः । अप स्थाने आ इति भावः ।
एवमन्यत्र च ज्ञेयं । यदृच्छा स्वरितेत्यमरः । उच्चावचमिति, उच्चावचं नैकभेदमित्यमरः ।
परमकृत्वा स्नात्वाकालक इत्यादीनामेकपदत्वात् तद्धितप्रत्यये स्नात्वाकालकिरित्यादिकं
स्येत्यतीति ज्ञेयं ॥ ४५ ॥

बाल०—दिक् । वृत्तिमाह दिक्संख्यावाचिनी इति । परतः परे । तद्धितार्थं
उदाहरणं दर्शयति पूर्वस्यामिति । शाला गृह । इति वाक्य इति । इति वाक्ये प्रथमं
समासस्ततोऽणप्रत्यय इति ज्ञेयं । तद्धिताणप्रत्यय इति दिक्पूर्वपदादनाम्नि णराम
इत्यनेनेति शेषः । पुम्बद्धावादयो वक्ष्यन्ते इति पुम्बद्धावादिसाधका योगा वक्ष्यन्ते
इत्यर्थः । अन्तः श्यामरामत्वसद्भावे हेतुमाह समानाधिकरणसमासादिति । उत्तरपद
इति उदाहरणं दर्शयते इति शेषः । गवेति गवा सहेत्यर्थः गोरतद्धितलुकीति कृष्णपुरुषे
प्रवर्तते अत उक्तं प्रथमं पूर्वस्य गवा समास इति । समुदायेनेति अन्यपदार्थत्व इति
अन्यपदस्य अर्थत्व इत्यर्थः । अर्थत्वं वाच्यत्वं । पीताम्बर इति पञ्चात् पीताम्बर इत्यर्थः ।
तस्मात् समासोऽयं दिक्कृष्णपुरुषगर्भपीताम्बराख्य इति भावः ॥ ४६ ॥

बाल०—संख्या । असौ समासः संख्यापूर्वश्चेत्तदा त्रिरामीसंज्ञो भवति । तत्र
तद्धितार्थ इति उदाहरणं दर्शयते इति शेषः । दाशावतारिक इति तेन दीक्षयति खलति
जयति जितमित्यनेन माधव-ठः टणिन्माधवः ठ इकः । पञ्चगवप्रिय इति पञ्च मावः प्रियो

त्रिरामी पञ्चाध्यायी । एकापूपी इति तु कल्पितबहुत्वात् समाहार
इति जुमरः । रामाशब्दस्य त्रिरामी त्रिरामम् ।

४८. अन्नन्ता वा, नलोपस्तूभयत्र ।

त्रिब्रह्मं त्रिब्रह्मी ।

४९. पात्राद्यन्ता न ।

द्विपात्रं त्रिभुवनं चतुर्युगम् । मुखान्ता वेति वक्तव्यम् । चतुर्मुखं
चतुर्मुखी । तथा च मुरारिः—

दर्शयति—कल्पितबहुत्वादिति । यथा एकमेव द्रव्यं दरिद्रायानन्तारूपेण गण्यते तथा
भ्रमवशतोऽप्येकं दत्त्वा तद् बहुत्वं मन्यते । दाने भ्रमे चैकत्वस्य बहुत्वकलनप्रसिद्धे रिति
भावः । आवन्तस्य त्रिरामीत्वे चोदाहरति—रामाशब्दस्येति । अत्रलक्ष्मीपक्षे 'त्रिराम्या-
मीप्' इत्यनेन ईपि कृते अइद्वयस्य हरो भगवतीत्यारामहरः । ब्रह्मपक्षे ब्रह्मान्तं त्रिविक्रम-
स्येति वामनः ।

अमृता०—४८. अन्नन्तेति । अन् अन्ते यस्या स्तादृशी त्रिरामी विभाषया लक्ष्मीः
स्यात्, पक्षे ब्रह्म च । नामान्तस्य नस्य हर इत्यनेन नलोपस्तु पक्षद्वय एव भवति ।

अमृता०—४९. पात्रेति । पात्राद्यन्ता त्रिरामी लक्ष्मीर्न स्यात् । अरामान्तत्वेन
लक्ष्मीत्वे प्राप्ते त्विह निषिध्यते, सामान्येन ब्रह्मैव भवतीति भावः । द्विपात्रमिति—द्वेपात्रे
समाहृते, द्वयोः पात्रयोः समाहारो वेत्येवं वाक्यं सर्वत्र कल्पनीयम् । एवं द्विचन्द्रं पञ्चगवं
पञ्चपात्रमित्यादि च ज्ञेयम् । पञ्चपात्रीति तु न समाहारान्तः, किन्तु पञ्चभिर्धातुभिः
निर्मितमेकमेव पात्रं पञ्चपात्रीत्याख्यां लभत इति रूढी शब्दोऽयम् । मुखान्तेति—मुखशब्दो
ऽन्ते यस्या स्तादृशी त्रिरामी लक्ष्मीर्वा स्यादिति वक्तव्यम् । तच्च प्राचीन प्रयोगाभ्यां
समर्थयते—तथाचेत्यादिभिः । मुरारिः प्राचीनकविः । शृङ्गाटकश्चतुष्पथ इत्यमरः ।
धातुर्ब्रह्मणश्चतुर्मुखा यः कण्ठरूपश्चतुष्पथस्तत्र विहर्तुं शीलं यस्या स्तां सरस्वतीं भजे
इत्यर्थः । चतुर्मुखं तडाग इव तत्रानुराग युक्तां हंसीरूपिणीं वाणीं भजामीत्यर्थः । पूर्वत्र
त्रिराम्यां लक्ष्मीत्वमुत्तरत्र ब्रह्मत्वमिति विभाषा दर्शिता ।

यस्येति विग्रहे सर्वं पूर्ववज्ज्ञेयं । समाहारेत्विति समाहारेतु संख्येयेनैव सह समासो
भवतीति ॥ ४७ ॥

बाल०—समा । समाहारे वाच्ये विहितायां त्रिराम्यां एकत्वं ब्रह्मत्वञ्च भवति ।
समाहार इति भावे घण् समाहृतिरित्यर्थः । पञ्चगोपीति एकत्वादेकवचनं ब्रह्मत्वात्
ब्रह्मान्तत्रिविक्रमस्य वामन इत्यनेन वामनः ॥ ४८ ॥

बाल०—अरा । अरामान्ता त्रिरामी लक्ष्मीर्भवति । सदृशव्यावर्त्तकं विशेषविधानं
भवतीति ब्रह्मत्वव्यावर्त्तकं लक्ष्मीत्वविधानं एकत्वन्तु पूर्वलक्षणेनैव सिद्धमेवेति ज्ञेयं ।

धातुश्चतुर्मुखीकण्ठ-शृङ्गाटक विहारिणीम् ।

नित्यं प्रगल्भवचनामुपतिष्ठे सरस्वतीम् ॥

अन्यत्र च—

धातुश्चतुर्मुख-तडाग-सरागहंसीम् ।

वाणीं भजामि भवतीति हरां त्रिनेत्राम् ॥ इति ।

सप्तर्षयः पञ्चाम्राश्चतुर्विद्या इत्यादयस्तु संज्ञाशब्दाः समाहाराविवक्षया श्यामरामः । चतुर्वर्णाः द्वीन्द्रिये इत्यादयः संज्ञेतरा अपि ।

इति त्रिरामी कृष्णपुरुषाः ।

सप्तर्षय इति—सप्तचामी ऋषयश्चेति विग्रहे कृते तु संज्ञा न प्रतीयते, अतो वाक्यं न प्रयोक्तव्यम् रूढित्वात् । ततश्च नित्यसमासत्वे “ननित्यसमासे न चाविष्णुपदान्ते निषेध वामनौ” इति सन्धिनिषेधः प्रतिषिद्धः । एते हि सप्तर्षयः—मरीचिः अत्रिः पुलहः पुलस्तः क्रतुः अङ्गिरा बशिष्ठश्चैते ब्रह्मणो मानव पुत्राः स्वमण्डले वसन्ति । पञ्चाम्राश्च यथा,— अश्वत्थमेकं पिचुमर्दमेकं न्यग्रोधमेकं दश पुष्पजातीः । द्वेद्वे तथा दाडिममातुलुङ्गे पञ्चाम्र-वापी नरकं न याति ॥ इति वाराहे ॥ अपि च—अश्वत्थमेकः पिचुमर्द एको द्वौ चम्पकौ त्रीणि च केशराणि । सप्ताथ ताला नव नारिकेलाः पञ्चाम्रवापी नरकं न पश्येत् ॥ इति तिथि तत्त्वम् ॥ पिचुमर्दो निम्बः, मातुलुङ्गो बीजपूरकः । पञ्चाम्रान् उप्तुं शीलमस्येति वपते णिनिः । चतुर्विद्या इति—चतस्रश्चाम् विद्याश्चेति विग्रहः । चतस्र इति चतुर्वेद सम्बन्धिन्य इत्यर्थः । समाहाराविवक्षयेति—अत्र पृथक् पदार्थ बोध एवेषो न तु तत्समुच्चय बोध इति भावः । चतुर्वर्णादयः असंज्ञायामपि समाहारस्याविवक्षया श्यामराम एवेष्ट इत्यर्थः ।

आव । आवन्ता त्रिरामी लक्ष्मीर्वा भवति । त्रिराम्या ईविति त्रिराम्या इति तद्धित-प्रकरणोक्तसूत्रेणेति शेषः । त्रिरामीति त्रयो रामाः समाहृता इति त्रयाणां रामाणां समाहार इति वा विग्रहः । एवं सर्वत्र विग्रहः कल्प्यः । गामानयेत्युक्ते जातेरानयना-सम्भवात् यथा तदभिव्यञ्जकस्य द्रव्यस्यानयनं गम्यते, तथा पञ्चाध्यायीमानयेत्युक्ते समाहाररूपस्य धर्मस्यानयनासम्भवात् पञ्चानामध्यायानामानयनं गम्यते इति ज्ञेयं । ननु समाहारोऽनेकस्य विप्रकीर्णस्य भवति, तर्हि कथं एकापूरीत्यत्र समाहारो भवत्विति चेत्तत्राह एकापूरी इतित्विति । कल्पितबहुत्वादिति, दानभ्रमाभ्यां एकस्यापि कल्पित-बहुत्वादित्यर्थः । एकं हि दानवस्त्वनन्ताय कल्पते । एवं भ्रमेणापि अस्य पत्रे एकं दत्तं बहूनि वा दत्तानीति बहुत्वं सम्भवति, तस्मादेकस्यापि बहुत्वकल्पनया अत्र समाहार इति । अपूपः पिष्टकः । पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यादित्यमरः । आवन्ता वेत्यस्य उदाहरणं दर्शयति रामाशब्दस्येति । त्रिरामीति गोरीप आप ऊडश्चान्तस्याप्रधानस्य वामन इत्यनेन

५०. नञ् ।

अमृता०—५०. नञिति । नञ् इत्यव्ययं स्वाद्यन्तेन सह समस्यते, कृष्णपुरुषसंज्ञश्च भवति । अबैष्णव इति—अत्र नञस्तदन्यत्वं विरोधो वार्थः । तेन वैष्णवेतरः स्मार्तादिः, वैष्णवविरोधी वा वैष्णवशब्देनोच्यते । यथोक्तम्—तत् सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्तिता ॥ इति ॥ अब्राह्मण इत्यत्र ब्राह्मण सहश इत्यर्थः । अपापः अज्ञान्त इत्यादौ पापाद्यभाव वानित्यर्थः । अधातुविष्णु-भक्तिकमित्यादौ धातु विष्णुभक्तिभिन्नमित्यर्थः । अनैष्ठिकोभक्तः अनुदरा कन्या इत्यादौ अल्पनिष्ठावान् अल्पोदरवतीत्यर्थः । अधनं चर्मधनमित्यत्र अप्रशस्तधनमर्थः । असुरः अकथ्यमित्यादौ सुराविरोधीत्यर्थः ।

सच नञ् पुनर्द्विविधः—पर्युदासः प्रसह्यप्रतिषेधश्चेति । तत्र पर्युदासत्वे हि सादृश्या-द्यर्थषट्के समासो भवति । यथोक्तं—प्रधानत्वं विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता । पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥ अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसह्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ् ॥ इति ॥

अत्राप्राधान्यं प्राधान्ये विधेयांशदिग्भ्यां विवेचनीयम्, वाक्ये विधेयं प्रधानम्, उद्देश्यत्वप्रधानम् । ततोऽयमर्थः—यत्रवाक्ये विधेः प्राधान्यम् विधेयतया मुख्यत्वं, प्रतिषेधे नञर्थे अप्रधानता, उद्देश्यताच्छेकतया अमुख्यत्वम्, यत्र चोत्तरपदेन सह नञ् सम्बन्धयते, तत्र वाक्ये स नञ् पर्युदासो विज्ञेयः । द्वादश्यां तुलसीं न चिनुयादित्यादौ तुलसी चयनमात्रे तात्पर्याभावेन न द्वादश्यामर्थात् द्वादशीभिन्नतिथौ तच्चयन विधानात् द्वादश्या-मित्यस्योत्तरपदत्वमुपपन्नम् । अतोऽस्य पर्युदासत्वेन समासो विधेयः । अद्वादश्यां तुलसीं चिनुयादिति पर्यवसीयते ।

अथ यत्र वाक्ये विधेरप्राधान्यम्, उद्देश्यतया अमुख्यत्वम्, प्रतिषेधे नञर्थे प्रधानता विधेयतया मुख्यता, यत्र च क्रियया (समापिकया) सह नञः सम्बन्धस्तत्र वाक्ये स नञ् प्रसह्यप्रतिषेधो बोध्यः । राधे ! नाथं नवजलधरः किन्तु श्यामसुन्दर एष इत्यत्र नवजल-धरत्वाभाववानयमित्यर्थः । अत्र इदं पदार्थस्योद्देश्यत्वम्, अभावस्य नञर्थस्य विधेयत्वेन प्राधान्यमिति प्रसह्यप्रतिषेध एषः, नैव समासविषयः । कृष्णपुरुषस्योत्तरपदप्राधान्येन नञर्थस्य गौणत्वात् प्रसह्यप्रतिषेधे तद् व्याघातः स्यादित्येव समासाभावे बीजं ज्ञेयम् ।

ननु अन्नाद्धभोजी विप्रः, असूर्यम्पश्या राजमहिषीत्यादौ भोजनादिक्रियांशेन सह नञः सम्बन्धे सद्भावेऽपि कथं समास इति चेत् ? सत्यं, श्रूयताम्, नकेवलं भोजनादि-क्रियांशेनात्र नञः सम्बन्धः, अपि विशेष्यतया प्रधानेन तद्भोजि-कर्तृशेन च । यदुक्तम्—श्राद्धभोजनशीलो हि यतः कर्त्ता प्रतीयते । नतद् भोजनमात्रन्तु कर्त्तरीणे विधानतः ।

वामनः त्रिराम्या इत्यनेन ईषं त्रिराममिति समाहारे त्रिराम्यामेकत्वं ब्रह्मत्वञ्चेति एकत्वं ब्रह्मत्वञ्च ॥ ४६ ॥

समस्यते, जराम इत् । न वैष्णव इति विग्रहे—नजोऽराम शेष इति अवैष्णवः, न अवैष्णवः अनवैष्णवः । नञ् कृष्णपुरुषोऽयम् ।

५१. कालाः षष्ठ्यन्तेन तत्परिमाणजातादिना ।

जातस्य मासः मासजातः, जातस्य जननक्रियाया मासः परिच्छेद हेतुः, जननादूर्ध्वमस्य मासो गत इत्यर्थः । एवं संवत्सरजातः ।

५२. प्राप्तापन्ने द्वितीयया ।

इति साहित्यदर्पणे ॥ अत एवमादिस्थले पर्युदास एवायं नञिति सिद्धान्तः । एवमभुञ्जानो मालां करोति, अभुक्त्वा हरिमर्चयति, नमोक्तिभिरहसितुं यतते इत्यादिषु करोत्यादि समापिक्य क्रियाभि विधेयत्वावगमात् अभुञ्जान इत्यादेरुद्देश्यतया अप्राधान्येन नञः पर्युदास-समासो वेदितव्य इति ।

हरिमभजसीत्यत्र त्वप्राप्ते ह्याक्षेपरूपविशेषार्थे प्रसह्यप्रतिषेध नञा समासः । पूर्व-पदप्राधान्ये त्वव्ययीभावः—अभोजनं भोजनस्याभाव एकादश्यामिति । अन्यपदार्थप्राधान्ये तु पीताम्बरः—न विद्यते पापं यस्य सोऽपाप इति दिक् । नैकोऽपि तवनिश्चयः, नैकधा भाति हरि रित्यादौ तु नशब्देन समासो नतु नञा । एवं नमुञ्चतीति नमुचिः, नास्ति कुलमस्येति नकुलः, नस्त्री न पुमान् नपुंसकम्, नक्षरतीति नक्षत्रम्, नास्मिन् अकस्मिति नाकः नास्य खमस्तीति नख इत्यादयो नञ्समासतया न भ्रमितव्याः ।

अमृता०—५१. काला इति । दिन मास वर्षादयः कालपरिमाण वाचिनः, ते षष्ठ्यन्तेन कालपरिमाणवत्ता जातादिना सह समस्यन्ते । षष्ठीसमासापवाद एषः, अन्यथा जातमास इत्यादि स्यात् । कालपरिमाणित्वं जातादेः स्पष्टयति—जातस्य जनन क्रियाया इत्यादिभिः । जातस्य हि परिमाणं मासः, अतो जातः परिमाणीति भावः । एवं ग्रह-जातः, पक्षजातः, संवत्सरजात इत्यादयश्च ज्ञेयाः ।

अमृता०—५२. प्राप्तेति । प्राप्तापन्नशब्दौ द्वितीयया सह समस्येते । इह प्राप्ता-पन्नयोः प्राधान्येन पूर्वनिपातार्थं सूत्रम्, अन्यथा द्वितीया श्रितादिभि रित्यनेन द्वितीयान्तस्य

बाल०—अत्र । अन्नन्ता त्रिरामी लक्ष्मीर्वा भवति नलोपस्तु उभयत्र भवति नित्यं भवतीत्यर्थः ॥ ५० ॥

बाल०—पात्रा । पात्राद्यन्ता त्रिरामी लक्ष्मीर्न भवति । चतुर्युगमिति । एवं पञ्चगवं द्विचन्द्रं पञ्चराजमित्यादिच ज्ञेयं । सप्तर्षय इत्यादौ पञ्चाम्राः के इति चेत् केनाप्युच्यते तदैवं वाच्यं । अश्वत्थमेकं पिचुमर्दमेकं द्वौ चम्पकौ त्रीनथ केशरांश्च । सप्ताथ तालान्नव नारिकेलान् । पञ्चाम्रवापी नरकं न पश्येत् । पञ्चाम्रान् उप्तुं शीलमस्य पञ्चाम्रवापी । इत्यादयस्तु संज्ञा शब्दा इत्यनन्तरमत्रेति ज्ञेयं । संज्ञेतरा अपीति तस्मादत्रापि समाहारा-विवक्षया श्यामराम इति ॥ ५१ ॥

प्राप्तः सख्यायं प्राप्तसखः । अत्र सख्यु ए स्तद्धितः । प्राप्तजीविकः ।

कथं जीविकाप्राप्तः, सुखापन्नः ? द्वितीया श्रितादिभिरिति वचनात् ।

५३. गोरीपआप ऊङ्श्चान्तस्याप्रधानस्य वामनः, नाद्धमिलक्यादौ नचेयस्याः पीताम्बरे ।

हि पूर्वनिपातः स्यात् । अत उत्तरपदस्याप्राधान्यात् प्राप्तजीविक इत्यादौ गोरीप आप-
इत्यग्रिमसूत्रेण वामनत्वम् । एतेन तु द्वितीयाकृष्णपुरुषो न हि बाध्यत इत्याह—कथमित्या-
शङ्क्य । तत्र तूत्तरपदानां श्रितादीनामेव प्राधान्यामिति भेदः । कत्र पुंस्त्वमतन्त्रम्,
त्रिरामी प्राप्तापन्नात् पूर्वगति समासेषु बाध्यलिङ्गतैवेति वक्ष्यमाण वचनात् । तेन प्राप्ता
कृष्णविहारमिति प्राप्तकृष्णविहारा वृन्दादवी, प्राप्तं केलिसुखमिति प्राप्तकेलिसुखं सखि-
मित्यादि कल्पनीयम् ।

अमृता०—५३. गोरीप इति । अन्तस्थितस्य अप्रधानस्य गोशब्दस्य, तथाभूतस्य हि
ईपः आपः ऊङ्श्च प्रत्ययस्य वामनः स्यात् । अद्धमिलक्यादौ तथा पीताम्बरे ईयसुप्रत्य-
यान्तस्यान्तत्वेऽप्रधानत्वेऽपि वामनो न भवति । प्राप्तगव इति—प्राप्तो गामिति विश्रहे
अप्रधानत्वाद् वामने कृते प्राप्तगुरिति, ततो गोरतद्धितलुकीति समासान्तः टप्रत्ययः ।
गोविन्दो वक्ष्यत इति—उद्वयस्य गोविन्दो ननु धातो नञ् स्त्रीप्रत्यये इत्यनेनेति शेषः ।
अन्तस्येति किम्—गोसमूहः । अप्रधानस्येति किम्—सुगौः । प्राप्त गोपिरित्यत्र इपो

बाल०—नञ् । वृत्तिमाह समस्यत इति स्वाद्यन्तेन सहेति शेषः अनुवैष्णव इति
नञोऽरामशेषः सर्वेश्वरेतु नुट्च समास इत्यनेन नञोऽरामशेषो नुट्च । नञ् द्विविधो भवति
पर्युदासः प्रसज्यप्रतिषेधश्च । तथाचोक्तः । प्रधानत्वं विधेयत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता ।
पर्युदासः स विज्ञेया यत्रोत्तरपदेन नञ् । अप्राधान्यं विधेयत्र प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसज्य-
प्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञिति । अब्राह्मण इत्यादौ उत्तरपदार्थसदृशस्य विधेयत्वात्
विधेरेव प्राधान्यं तदर्थं नञ्शब्दयोगात् प्रतिषेधे अप्रधानता । प्रतिषेधांशे तात्पर्याभावात् ।
अतएव उत्तरपदेन सह पर्युदासस्य परम्परव्यपेक्षालक्षणस्य सम्बन्धस्य विद्यमानत्वात्
समासो भवत्येव । सादृश्यं नाम तद्धिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मरत्त्वमिति । असूर्यम्पश्य
इत्यादौ तु विध्यंशस्याप्राधान्यं तदर्थं तात्पर्याभावात् । प्रतिषेधे प्रधानता तदर्थं नञ्शब्द-
योगात् । अतएव उत्तरपदेन सह नञः परम्परव्यपेक्षालक्षणसम्बन्धः । किन्तु क्रियया
सहेति । अतः कृत्प्रकरणे सूर्यमपि न पश्यतीत्युक्तं मित्रक्रमोऽयं नञ् इति चोक्तः ।
नञार्थास्तु षड्विधा भवन्ति तथाचोक्तः । तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।
अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञार्थाः षट् प्रकीर्तिता इति । अत्र तत्सादृश्यं तदल्पताप्राशस्त्यानि
त्रीणि पर्युदासान्तर्गतानि अन्धानितु प्रसज्यप्रतिषेधान्तर्गतानीति । अब्राह्मण इत्यादौ
सत्सादृश्यं, असूर्यम्पश्य इत्यादौ अभावः, अनाम-नवती-नगरीणामित्यादौ तदन्यत्वं, अनुदरा
कन्या इत्यादौ तदल्पता, अधनं चर्मधनमित्यादौ लप्राशस्त्यं, अनाख्यानमेतदित्यादौ
विरोधः, इति विरुद्धाख्यानमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

गो-ष्ट स्तद्धितः, उद्वयस्य गोविन्दो वक्ष्यते । प्राप्तगवः, प्राप्तगोपिः, प्राप्तगोपिकः, प्राप्तभमः, प्राप्तकरभोरुः । अन्तस्येति किम्—गोपीप्रियः । अप्रधानस्येति किम्—गोपकुमारी । श्री धी प्रभृतयो नेवन्ताः, तेन प्राप्तश्री रित्यादि । पूर्वपदप्रधानोऽयं द्वितीया कृष्णपुरुषः ।

५४. अथोत्तरपदप्रधानाः ।

वामनः । प्राप्तः गोपिकामिति वाक्ये प्राप्तगोपिकः, इह आपो वामनः । एवं आवन्तस्य भमा शब्दस्य च । प्राप्तकरभोरुरिति—प्राप्तः करभोरुमिति विग्रहः । करभस्य करिः शावकस्य उरुरिव उरु र्यस्याः सा करभोरुः, अत्र ऊओ वामनः । गोपीप्रिय इति—गोप्याः प्रिय इति विग्रहः । अत्र ईपोमध्येस्थितत्वात्तवामनः । एवमापश्च गोपिकाप्रिय इति । गोपकुमारीति गोपस्य कुमारीति विग्रहः । अत्रान्ते स्थितस्यापीवन्तस्य प्राधान्यात्तवामनः, षष्ठी कृष्णपुरुषे उत्तरपदस्य (कुमारी पदस्य) हि प्राधान्यात् । तेनेति—ईवन्तत्वाभावेन न वामन इत्यर्थः । इत्यादि पदेन—प्राप्तधीः आपन्नलक्ष्मीरित्यादौ च न वामनः ।

अमृता०—५४. अथेत्यधिकारसूत्रम् । उत्तरपदप्रधाना द्वितीयादि कृष्णपुरुषा इदानीमारभ्यन्त इत्यर्थः ।

बाल०—काला । षष्ठ्यन्तेन कालपरिमाणिना जातादिना सह कालवाचिनः समस्यन्ते । कालवाचकस्य परिमाणत्वमप्यस्तीति ज्ञेयं अन्यथा जातादेः परिमाणित्वमेव न स्यात्, जातस्य मास इति विग्रहः, मासो जातस्येति वा पाठः । मासस्य परिमाणत्वं प्रतिपादयति जातस्येति । मासः परिच्छेदहेतुरिति परिच्छेदहेतुत्वादेव मासस्य परिमाणत्वमिति भावः । संवत्सरजात इति संवत्सरो जातस्येति विग्रहः । जननादूद्धर्वमस्य संवत्सरो गत इत्यर्थः । एवं द्वयहजात इत्यादिच ज्ञेयं । तत्परिमाणिजातादिनेत्यत्र तत्परिमाणिनेति वा पाठः । कालाः परिमाणिनेति भाषावृत्तिसूत्रं ॥ ५३ ॥

बाल०—प्राप्ता । प्राप्तापन्न द्वितीयया सह समस्येते । द्वितीययेति द्वितीयान्तेनेत्यर्थः । प्राप्तसख इति राजाहःसखिम्य इत्यनेन केशवारामः अ-इद्वयस्य हर इत्यनेन इरामहरः । प्राप्तजीविक इति त्रिरामीप्राप्तपन्नान्पूर्वगतिसमासेषु वाच्यलिङ्गैवेत्युक्तमत उत्तरपदवल्लिङ्गं रामकृष्ण-कृष्णपुरुषयोरित्य नेन उत्तरपदवल्लिङ्गमिति । ननु उत्तरपदवल्लिङ्गत्वे सति प्राप्तजीविकेत्यादौ स्थितिक्रमेण जीविकाया एवोत्तरपदता तस्यां सत्यां लक्ष्मीलिङ्गत्वमेव घटते कथं पुरुषोत्तमत्वं । इति चेदुच्यते । यद्यप्यत्र स्थितिक्रमेण जीविकाया उत्तरपदत्वं तथापि शक्तिग्रहे प्राप्तपदस्यैवार्थः प्रतीयतेऽतः पदक्रमं त्यक्त्वा अर्थक्रमेणैव मुख्यत्वात् प्राप्तपदस्योत्तरपदत्वं विवक्षितमिति ततो गोरीप त्राप ऊडश्चान्तस्याप्रधानस्य वामन इत्यनेन वामनः । एवं आपन्नजीविकः आपन्नसुख इत्यादिच ज्ञेयं । कथमिति । जीविकाप्राप्त इति जीविकां प्राप्त इति विग्रहः । सुखापन्न इति सुखमापन्न इति विग्रहः । सिद्धान्तमाह द्वितीया श्रितादिभिरिति । वचनादिति, वचनं सूत्रं । अत्रेति

५५. द्वितीया श्रितादिभिः ।

कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः, संसारातीतः, सत्सङ्गपतितः, वैकुण्ठगत
इत्यादि । तथा व्रजगमी, व्रजगामी, कृष्णदिदृक्षुरित्यादि च । आदि
ग्रहणात् खट्वारूढो दुर्मानिति ।

अमृता०—५५. द्वितीयेति । द्वितीयान्तं विष्णुपदं श्रितादिभिः शब्दैः समस्यते ।
अत्र श्रिताद्व्युत्तरपदानां प्राधान्यादुत्तरपदवदेव लिङ्गं समस्त पदस्येति वक्ष्यते । अत्र
श्रितादिभिरित्यनेन सकर्मकेभ्यः कर्तरि क्त प्रत्ययान्ता हि लक्ष्यन्ते । तेन सुखप्राप्तः
श्रणागतः विप्रदापन्नः भक्तिपथारूढ इत्यादीनाञ्च समासोऽनेनैव बोध्यः । सत्सङ्गपतितः
इति—सत्सङ्गं पतित इति विग्रहः । पततेरत्र सङ्गतार्थः । व्रजगमीति—गमि गोम्या-
दयश्च भविष्यति साधव इति णिनि प्रत्ययान्तः, आधर्म्यं तु भविष्यदर्थं णक णिन्यो योगे
न षष्ठीति कर्मणि षष्ठीनिषेधात् द्वितीया । कृष्णदिदृक्षुरिति—सनन्तांशसभिक्षिम्य इति
उप्रत्ययान्तः, अच्युताभू विष्णुनिष्ठेत्यादिना षष्ठीनिषेधात् कर्मणि द्वितीया । आदिपदेन—
तत्त्वबुभुत्सुः ओदनं बुभुक्षुः, अर्थगृध्नुः धनलिपूंसु रित्यादयश्च ज्ञेयाः । दुर्मानिति निन्दाया-
मित्यर्थः । नित्यसमासोऽयं, विग्रहेण तदर्थानवगमात् । खट्वारूढ उत्पथगामित्यर्थः ।
दुर्मानिनीतिकिमु—खट्वारूढः कृष्णः, नात्र समास इष्यते ।

प्राप्तसख इत्यत्रेत्यर्थः । टस्तद्धितः इति ट-केशवारामयोरैक्यं वक्ष्यते । अत्र खल्युष्टस्तद्धितः
इत्यस्य प्राप्तसख इत्यनन्तरं लिखनमुचितमिति ज्ञेयं । (मूले तथैवास्ति) ॥ ५४ ॥

बाल०—गोरीप्रः । व्यक्तार्थमेतत् । अन्तस्येति अप्रधानस्येति च सर्वत्र योज्यं ।
नार्द्धा । अर्द्धमलक्यादौ वामनो न भवति, पीताम्बरसमासे ईयस्याश्च वामनो न भवति ।
गोष्टस्तद्धित इति गोरस्तद्धितलुकीत्यनेनेति शेषः । प्राप्तगव इति प्राप्तो गामिति विग्रहः
प्राप्तापन्ने द्वितीययेत्यनेन समासः ततश्च ततो वामने कृते उद्वयस्य गोविन्दो ननु धातानेच
स्त्रीप्रत्यय इत्यनेन गोविन्दः । अन्तस्येति किं गोकुलं । अप्रधानस्येति किं सुगौ । प्राप्त-
गोपिरिति प्राप्तो गोपीमिति विग्रहः । गोपीशब्द ईवन्तः । प्राप्तगोपिक इति प्राप्तो
गोपिकामिति विग्रहः । प्राप्तक्षम इति प्राप्तः क्षमामिति विग्रहः । गोपिकाशब्दः
क्षमाशब्दश्च आवृत्तः । अन्तस्येति किं गोपिकाप्रियः । अप्रधानस्येति किं सुगोपिका ।
प्राप्तकरभोरुस्ति प्राप्तः करभोरुमिति विग्रहः, करभोरुशब्द ऊढन्तः । मणिबन्धा-
दाकनिष्ठं करस्य करभो मतः । तद्वदुरु यस्यास्ता । अन्तस्येति किं करभोरुशोभा ।
अप्रधानस्येति किं व्रजकरभोरुः । गोपीप्रिय इति गोप्याः प्रिय इति विग्रहः । गोपकुमारीति
गोप्रस्य कुमारीति विग्रहः । नेवन्ता इति तस्मात् ईवन्तत्वाभावादेव तेषां वामनो न
भवति इति । प्राप्तश्रीरिति प्राप्तः श्रियमिति विग्रहः । इत्यादीत्यादिपदेन प्राप्तधीः
प्राप्तलक्ष्मीरित्यादिच ज्ञेयं । पूर्वपदप्रधान इति पूर्वपदं प्रधानं यत्रेति विग्रहः ॥ ५५ ॥

५६. कालः क्तेन ।

अहः संक्रान्तः ।

५७. अत्यन्तसंयोगे च ।

मुहूर्त्तभक्तः ।

५८. तृतीया ।

प्रभुरयम् ।

अमृता०—५६. कालइति । क्तप्रत्ययान्तेन सह द्वितीयान्तः कालवाचिशब्दः समस्यते । नये द्वितीया अत्यन्तसंयोग लक्षणा, तद्विशेषस्याग्रिमसूत्रे पृथक्पाठात् । अहः संक्रान्तइति—अह्ना विष्णुसर्गो विष्णुपदान्त इति नरामस्य विष्णुसर्गः । एवरात्रि संक्रान्ता मुहूर्त्तः । मासप्रमातुमारब्ध इति मासप्रमितः प्रतिपच्चन्द्र इत्यादि च ।

अमृता०—५७. अत्यन्तेति । अत्यन्तसंयोगः अत्यन्तव्याप्तिः, स च कालस्यैव । कालस्य स्वेन सम्बन्धिना व्याप्तिश्चेद् गम्यते तदा कालवाची द्वितीयान्तः स्वाद्यन्तेन समस्यते । चकारोऽणुक्त समुच्चये, ततः क्तेन सह तदितरस्वाद्यन्तेन चेत्यर्थः । अतएव मुहूर्त्तं सुखं, मासगम्यं, वर्षं भोग्यं, सर्वरात्रः, चिरायुरित्यादयश्च सिद्ध्यन्ति ।

अमृता०—५८. तृतीयेत्यधिकार सूत्रम् ।

बाल०—अथ । अथेति उत्तरपदप्रधाना इति । उत्तरपदप्रधाना द्वितीयादिकृष्ण-पुरुषो उच्यन्ते इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

बाल०—द्वितीया । द्वितीयान्तं विष्णुपदं श्रितादिभिः सह समस्यते । संसारातीत इति संसारमतीत इति विग्रहः । एवं सर्वत्र विग्रहो ज्ञेयः । कृष्णश्रितादिषु कर्त्तरि क्तः । इत्यादीत्यादिपदेन सुखप्राप्तिः सुखापन्न इत्यादिच ज्ञेयः । व्रजगमी व्रजगामी इति णिनि-प्रकरणे गमिगाम्यदयश्च भविष्यतीति सूत्रं । आधमर्ण्यतुमु-भविष्यदर्थ-णकणिन्योयोगे न षष्ठीति निषेधात् न षष्ठी । कृष्णदिदृक्षुरिति सनन्तशंसभिक्षिम्य उरित्यनेन सतन्तादि-दृक्षधातोरुः । अच्युताभविष्णुनिष्ठाधोक्षजाभखलर्थाव्ययारामान्तवृणा योगे न षष्ठीति निषेधात् न षष्ठी । इत्यादीत्यादिपदेन शास्त्रबुभुत्सुः ओदनबुभुक्षुरित्यादिच ज्ञेयः । आदि-ग्रहणादिति काकाक्षिगोलोकन्यायेन उभयत्र सम्बन्धेन आदिग्रहणात् दुर्मानिनि वाच्ये खटवारूढ इति भवति । दुर्मानि निन्द्यः तस्मात् केनापि प्रकारेण निन्द्यत्वे गम्ये आरूढा-दीनां श्रितादित्वमिति भावः । खटवारूढो मूर्खादिः । खट्वायाः क्तेन क्षेपे इति कस्यचित् सूत्रं । द्वितीयान्तायाः खट्वायाः क्षेपे गम्यमाने क्तान्तेन समासः स्यात् । खटवारूढः जाल्मः खट्वाप्लुतः मूखः उत्पथगामीत्यर्थः । न केवलं खटवारोहणमात्रेण यस्य निन्दा सोऽवधीयते, किन्तु येन केनाप्यनुचिताचरणेन यस्य निन्दा सोऽत्र गृह्यते । आश्रितश्रित-विद्वांसोऽस्तीताभ्यस्तुबुभुत्सवः । आपन्नपतितप्राप्तगमिगामिबुभुक्षव इति गणः । दुर्मानिनीति किं खट्वामारूढो हरिः ॥ ५७ ॥

५६. तृतीयार्थं कृतगुणवचनेनार्थादिभिश्च ।

गुणमुक्त्वा यो गुणनि वर्तते स गुणवचनः । चक्रेण कृतः खण्डः
चक्रखण्डः । अत्रतृतीयार्थं श्रुत्वाख्यमस्त्रम्, तेन कृतो योगुणः खण्डितत्वं
तदुक्त्वा गुणनि खण्डिते वर्तमानः खण्ड इति ।

। अर्थादिभिः खल्वपि । कृष्णेनार्थः कृष्णार्थः, भक्तिपूर्वः, कृष्णसदृश
इत्यादि । तृतीयार्थकृतेति किम्—अक्षणा काणः । अक्षिकाण इति
भागवृत्तिः । येनाङ्गेन निन्दा इति तृतीया ।

अमृता०—५६. तृतीयार्थेति । तृतीयेत्यनेन तृतीयान्तं शब्दो लक्ष्यते, अर्थशब्दोऽत्र
अभिधेयवाची । तृतीयान्यशब्दस्य योऽर्थस्तेन कृतो यो गुणस्त यो वक्ति तेन, तथा
अर्थादिभिश्च शब्देः सह तृतीयात् विष्णुपदं समस्यते । चलनशब्दार्थादकर्मकादित्यत्र
बाहुल्यादतीते अनः—गुण मुक्तवान् गुणवचन इत्याचष्टे वृत्तौ—गुणमुक्त्वेत्यादिना ।
गुणिनि गुणवति द्रव्ये इत्यर्थः । वपुषा मार्दवमित्यादावतिप्रसङ्गवारणार्थं वचनग्रहणम् ।
नहि मार्दवादिशब्दाः पूर्वं गुणमुक्त्वा पश्चात् तद्वति द्रव्ये वर्तन्ते, अपि तु सततं गुणे
एवेति । खण्डितत्वमत्र क्रियारूपापन्नोगुणः । एव शलाकया कृतः काणः शलाकयाकाण
इत्यादि ।

अर्थादिभिः समासे तु नैतादृशो नियमः, यस्य कस्यचित्तृतीयान्तस्य समास इष्ट इति
ज्ञापयितुमाह—अर्थादिभिः खल्वपीति । आदिशब्दं विवृणोति—भक्तिपूर्वः इत्यादिना ।
अत्र प्रकृत्यादिभ्य इति तृतीया । कृष्णसदृश इति—तुल्यार्थः षष्ठी चेति तृतीया । इयं
समार्थानामूनार्थाञ्चोप लक्षणम् । तेन नन्दसमः, यशोदातुल्या, एकीनः, मासावर इत्या-
दयश्च ज्ञेयाः । इत्यादिपदेन—वाक्कलहः तुलसीमिश्रः भक्तिहीनः प्रेमशून्यः वयोज्येष्ठः
भयविह्वलः विरहकृशः गुणाधिक इत्यादय उन्नेयाः । अक्षणाकाण इति—नात्र तृतीयान्तेन
अक्षिपदार्थेन विष्णुमित्रस्य काणत्वं कृतं किन्तु रोगादि कारणान्तरेण । अक्षणा तु काणत्व-
विशिष्टो विष्णुमित्रो लक्ष्यते इति तृतीयार्थकृतगुणाभावः, गुणवचनस्तु विद्यते इति ।

बाल०—कालः । तेन सह द्वितीयान्तः कालवाची समस्यते । अत्यन्तसंयोगाभावे
एतत् सूत्रं प्रवर्तते इति ज्ञेयं । अन्यथा अहःसंक्रान्त इत्यादौपि उत्तरसूत्रेणैव समासः
स्यात् । अहःसंक्रान्त इति अहो विष्णुसर्गः विष्णुप्रदान्ते इत्यनेन निरामस्य विष्णुसर्गः ।
एवं रात्रिसंक्रान्तः रात्र्याखण्डः इत्यादिच ज्ञेयं ॥ ५६ ॥

बाल०—अत्य । अत्यन्तसंयोगेच गम्यमाने, स्वाद्यन्तेन सह द्वितीयान्तः कालवाची
समस्यते । मुहूर्त्तभक्त इति । मुहूर्त्तभक्तिरिति च क्वचित् । अत्र कालाध्वनोरत्यन्तप्राप्तौ
द्वितीयेत्यनेन मुहूर्त्तशब्दात् द्वितीया । मुहूर्त्तशब्दः कालवाची । एवं मुहूर्त्तमुखं वर्षभोग्य
इत्यादिच ज्ञेयं ॥ ५६ ॥

६०. कर्त्तृ-करणे कृता ।

कृष्णहृतः चक्रच्छिन्नः ।

६१. विष्णुकृत्यैस्तु निन्दा स्तुत्यर्थातिशयोक्तौ ।

निश्वासभेद्या देतेयाः, पुष्पमद्य पदाम्बुजे ।

अमृता०—६०. कर्त्तृकरणे इति । कृदन्तेन पदेन तृतीयान्ते कर्त्तृकरणे समस्येते । कृष्णहृतइति कृष्णेण (कर्त्रा) हृत इतिविग्रहः । चक्रच्छिन्न इति चक्रेण (करणेन) छिन्न इतिविग्रहः । उभयत्र वाच्यः शिशुपालः । एव नरसिंहमारितः, नखविदारितः हिरण्य-कशिपु रित्यादि बोध्यम् ।

अमृता०—६१. विष्णुवति । पूर्वस्वप्रपञ्चोऽयम् । निन्दास्तुतिप्रयुक्ता यार्थस्याति-शयोक्ति आधिक्य कथनं, तस्यां गम्यमानायान्तु विष्णुकृत्यैरेव तृतीयान्तं कर्त्तृकरणञ्च समस्यत इत्येष नियमः । निश्वासभेद्य इति निश्वासेन भेद्या अति तुच्छा इत्यर्थः । अत्र तृतीयान्तेन विश्वासेति कर्त्तृपदेन देत्या भेद्या इति तेषां तुच्छत्वेन निन्दारूपातिशयोक्ति गम्यते । पुष्पमद्य इति—पुष्पैरपि (करणः) मर्दनीये इति पदाम्बुजयोः स्तुतिरूपाति-शयोक्ति व्यज्यते । इह निन्दाद्यर्थाधिक्ये नियमयोगात् तदभावेतु विष्णुकृत्यरूपकृता कर्त्तृ-करणयोः समासो न बाध्यते । तेन विष्णुभोग्यं, वैष्णवभक्ष्यं, शिरोधार्य इत्यादयश्च सिध्यन्ति । विष्णुकृत्ययोगे कर्त्तरि षष्ठीपक्षे षष्ठीसमासोऽपि निर्बाधः—विष्णोर्भोग्यं विष्णु-भोग्यमित्यादिः । किञ्च बाहुल्यानुवृत्तः विष्णुकृत्येषुमध्ये यण्यताभ्यामेवेदं समासमिधानं नान्यैरिति बोध्यम् । यथा हि—कृत्यग्रहणे यण्यतां ग्रहणं वक्तव्यमिति वार्तिकम् । तेनात्र न समासः—कारकैः पातव्या नदी, पुष्पैः मर्दनीये पदाम्बुजे इति ।

बाल०—तृतीया । अधिकारसूत्रमेतत् ॥ ६० ॥

बाल०—तृती । तृतीयार्थकृतश्चासौ गुणवचनश्चेति तेन अर्थादिभिश्च सह तृतीयान्तं विष्णुपदं समस्यते । गुणवचनस्य लक्षणमाह गुणमुक्त्वा यो गुणिनीति । खण्डस्य कृतगुण-वचनत्वं स्पष्टयति अत्रेति । तृतीयान्तार्थ इति अर्थशब्दोऽभिधेयवाची तत्खण्डितत्वं । अक्षन्त काण इति नहि तृतीयान्तार्थेन चक्षुषा देवदत्तस्य काणत्वं कृतं, किन्तु अन्येन केनापीति तृतीयार्थकृतत्वाभावः । गुणवचनत्वन्त्वस्त्वयेवेति । अक्षिकाण इति भागवृत्ति-रिति, भागवृत्तिमते अत्रापि समासो भवतीति । गुणवचनेनेति किं धनेन धनवान् द्रव्यवचनोऽयं गुणवचनः । तृतीयार्थकृतगुणेत्यत्र करणार्थतृतीयान्तस्य समासः । अर्थादि-भिस्तु यस्य कस्य तृतीयान्तस्य समास इति ज्ञापनेनैव अर्थादिभिः खल्वपीति उदाहरण-दर्शनार्थमेतदुक्तमिति ज्ञेयं । अर्थादिभिरित्यस्य कृष्णार्थ इत्यस्मात् पूर्वस्मिन् पाठः सङ्गच्छते, किन्तु लिपिकारेणैव परत्र दत्त इति लक्ष्यते इत्यपि ज्ञेयं । भक्तिपूर्वा इति भक्त्या पूर्व इति विग्रहः । इत्यादीत्यादिपदेन वैष्णवसमः गुरुतुल्यः एकोनः वाक्कलहः कार्यनिपुणः तुलसीमिश्रः आचारश्लक्ष्णः मासावरः भयविह्वलः अस्त्रशून्यः गमनसन्थरः वयोज्येष्ठः विरहकृशः स्वेदाद्रः गुणाधिके इत्यादिच ज्ञेयं ॥ ६१ ॥

६६२. क्वचिदकृतापि ।

आत्मना द्वितीयः, अलुगयम् । एकेन न विंशतिः एकान्नविंशतिः
इत्यादयो निपाताः ।

६६३. अथ मध्यपदलोपिनः ।

प्रभुरयम् ।

६६४. अर्द्धचतसृभिः ।

अर्द्धेन कृता श्रतस्रः अर्द्धचतस्रो मात्राः ।

अमृता०—६२. क्वचिदिति । क्वचित् अकृदन्तेनापि सह तृतीयान्तं विष्णुपदं कर्तृ
करणं वा समस्यते । आत्मना द्वितीय इत्यत्र प्रकृत्यादिभ्य इत्यनेन तृतीया । अलुगयमिति
—आत्मना तृतीयायाः पूरणे इति सूत्रेण अलुक् समासो वक्ष्यते । एकेनेति—अत्र नञ्
ऊणार्थः, एकेन ऊणा विंशतिरित्यर्थः । इह तृतीयान्तस्य पञ्चम्यन्तादेशः, नञोऽविकृति
स्तथा विष्णुभक्ते रलोपश्च निपातवलादेव । एवं एकान्नविंशत् एकान्न चत्वारिंशदित्यादि
वेदितव्यम् ।

अमृता०—६३. अथेति । अधिकारसूत्रम् । मध्यपदानि लोपा येषां ते मध्यपद
लोपिनः ।

अमृता०—६४. अर्द्धमिति । चतसृ शब्देन सह तृतीयान्तमर्द्धं समस्यते, मध्यपद
लोपश्च भवति । मात्राभिधेये हि स्यादतो लक्ष्मीत्वनिर्देशः । अत्र कृता पदस्य लोपः,
अर्द्धेनेति करणे तृतीया ।

बाल०—कर्तृ । कृदन्तेन सह तृतीयाप्ते कर्तृकरणे समस्यते । कृष्णहत इति
कृष्णेन हत इति विग्रहः, अत्र तृतीयान्तस्य कर्तृत्वं । चक्रच्छिन्न इति चक्रेण छिन्न इति
विग्रहः । अत्र तृतीयान्तस्य करणत्वं । कर्तृकरणे इति किं भिक्षया उषितः हेतावत्र
तृतीया ॥ ६२ ॥

बाल०—विष्णु । निन्दास्तुतिभ्यामिदं निन्दास्तुत्यर्थं तस्मै अतिशयोक्तिः निन्दा-
स्तुत्यर्थातिशयोक्तिः, तस्यामिति विग्रहः । निन्दार्थं स्तुत्यर्थश्च अतिशयोक्ती सत्यां
विष्णुकृत्यैः सह तृतीयान्ते कर्तृकरणे समस्यते । निश्वासभेद्या इति निश्वासेन भेद्या इति
विग्रहः । अत्र तृतीयान्तस्य कर्तृत्वं निन्दार्थमतिशयोक्तिरियं । दैतेया दैत्याः । पुष्पमद्य
इति पुष्पेन मद्य इति विग्रहः । अत्र तृतीयान्तस्य करणत्वं स्तुत्यर्थमतिशयोक्तिरियं । मद्यं
मर्दनीये । एवं काकपेया नदी दात्रच्छेद्यः प्रस्तरः इत्यादि च ज्ञेयं ॥ ६३ ॥

बाल०—क्वचि । क्वचिदकृतापि अकृदन्तेनापि सह तृतीयान्तं समस्यते । आत्मना
द्वितीय इति प्रकृत्यादिभ्यस्तृतीयेत्यनेन तृतीया । अलुगयमिति अलुक् समासोऽयमित्यर्थः ।
आत्मना तृतीयायाः पूरणे इति अलुकसूत्रं । एकेनेति । एकेन न विंशतिरिति विग्रहः ।
नञ् ऊणार्थः, तस्मादेकेन ऊणा विंशतिरिति निर्गलितार्थः । इत्यादय इत्यादिपदेन

६५. व्यञ्जनमन्नेन ।

दधनोपसिक्त ओदनो दध्योदनः ।

६६. संस्कार द्रव्यं भक्ष्येण ।

भक्ष्यं चर्व्यम् । गुडेन मिश्रा धाना गुडधानाः ।

६७. वाहनं यानेन ।

अश्वेन युक्तो रथः अश्वरथः ।

६८. पूरणद्रव्यं पात्रेण ।

अमृता०—६५. व्यञ्जनमिति । अन्नवाचिना स्वाद्यन्तेन सह व्यञ्जनवाची शब्दः समस्यते, मध्यपदस्य लोपश्च स्यात् । उपसिक्त आर्द्रोक्तः अक्षित इत्यर्थः । दधनेति कर्तरि तृतीया । एवं क्षीरोदनः सूपोदन इत्यादि ।

अमृता०—६६. संस्कारेति । संस्कारार्थं द्रव्यं संस्कारद्रव्यम् । भक्ष्य वाचिना स्वाद्यन्तेन सह तृतीयान्तं संस्कारद्रव्यं समस्यते, मध्यपदलोपश्च भवति । भक्ष्यशब्दश्चात्र एकदेशवाचीत्याह—भक्ष्यं चर्व्यमिति । एतेन चोष्य लेह्य-पेयानि व्यवर्त्तितानीति भावः । खरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यमिति न्यासकारः । खरं कठिनं, विशदं विविक्तावयवं खाद्यमित्यर्थः । तेन पूर्वसूत्रे न प्रसङ्गः, अन्नस्य कोमलत्वात् । अत्र करणे तृतीया ।

अमृता०—६७. वाहनमिति यानेन सह तृतीयान्तं वाहनवाचि पदं समस्यते, मध्यपदलोपश्च स्यात् । यदपि “सर्वं स्याद् वाहनं यानमि”त्येक पययि हि पठितावेतौ तथापि विशेषप्रतिपत्तेरित्थं विवेच्यम्—यन्त्यनेनेति यानं विमानादि, बाह्यन्त्यनेनेति वाहनं हस्त्य-श्वादि यानि वाहक इत्यर्थः । अत्र करणे तृतीया ।

अमृता०—६८. पूरणेति । पात्रेण सह तृतीयान्तं पूरणद्रव्यं समस्यते, मध्यपदलोपश्च स्यात् । एवमुदकगर्गरी दधिभाण्डमित्यादि च । अत्र करणे तृतीया । अन्यत्रापीति—मध्यपदलोपिषु कथितलक्षणेभ्योऽन्यत्र च स्वाद्यन्तेन तृतीयान्तं विष्णुपदं समस्यते,

एकाद्वनविंशतिरिति । एकान्नत्रिंशत् एकाद्वनत्रिंशत्, एकान्नचत्वारिंशत् एकाद्वनचत्वारिंशत्, एकान्नपञ्चाशत् एकाद्वनपञ्चाशत्, इत्यादयोऽपि ज्ञेयाः । एकाद्वनार्थनत्रोऽन्नाद्वनी सख्यायामिति जुमरसूत्रं ॥ ६४ ॥

बाल०—अथ । अधिकारसूत्रमेतत् ॥ ६५ ॥

बाल०—अर्द्ध । चतसृतिः सह तृतीयान्तमर्द्धं समस्यते । मध्यपदलोपश्च भवति । अर्द्धचतस्रो मात्रा इति अर्द्धचतस्र इत्यनेन मात्रा उच्यन्ते इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

बाल०—व्यञ्ज । अन्नेन सह तृतीयान्तं व्यञ्जनं समस्यते । मध्यपदलोपश्च भवति ॥ ६७ ॥

बाल०—संस्का । संस्काराय द्रव्यं संस्कारस्य द्रव्यमिति वा विग्रहः । भक्ष्येण

गङ्गाजलेन पूर्णो घटः गङ्गानजलघटः । अन्यत्रापि—श्रिया युक्तः कृष्णः
श्रीकृष्णः, तुलस्युदकमित्यादि ।

इति तृतीयामध्यपदलोपिनः ।

६८. चतुर्थो ।

प्रभुरयम् ।

७०. प्रकृत्या ।

हरिमन्दिराय इष्टकाः हरिमन्दिरेष्टकाः ।

७१. क्वचित्तदविवक्षायाश्च ।

अनन्ताय दधि अनन्तदधि ।

मध्यपदलोपश्च स्यादित्यर्थः । तुलस्युदकमिति—तुलस्या संश्लिष्टमुदकमिति विग्रहः ।
इत्यादि पदेन—मणिभिर्खाचितं मुकुटं मणिमुकुटम्, सिंहेन चिह्नितमासनं सिंहासनमित्या-
दयो ज्ञेयाः ।

अमृता०—६८. चतुर्थीत्यधिकारसूत्रम् ।

अमृता०—७०. प्रकृत्येति । प्रकृति शब्दनेह विकृतिराक्षिप्यते । प्रकृत्या सह
चतुर्थ्यन्ता विकृतिः समस्यते । प्रकृतिविकृतिभावे हि तादर्थ्यं चतुर्थ्या अथ समासः । हरि-
मन्दिरेष्टका इति—अत्र हरिमन्दिरस्य विकृतित्वम्, इष्टकानां प्रकृतित्वं ज्ञेयम् । एवं
कुण्डलाय मुवर्णं कुण्डलमुवर्णम्, पाकतण्डुल इत्यादि । यकृतिभावे एवेष्टः, तेन नेह—
रन्धनाय स्थाली, स्थाल्या प्रकृतत्वे तु रन्धनाप्रसक्तेः ।

अमृता०—७१. क्वचिदिति । तस्य प्रकृति विकृतभावस्य अविवक्षायांमपि क्वचिद्
चतुर्थ्यान्तं विष्णुपदं स्वाद्यन्तेन समस्यते । अनन्तदधोति—अत्रानन्तस्य विकृतत्वाभावेऽपि
समास इष्यते । एवमभ्यास चासः अश्वचास इत्यादि च । क्वचिद् ग्रहणात् सर्वत्र—रन्ध-
नाय स्थालीत्यादौ तु न ।

सह तृतीयान्तं संस्कारद्रव्यं समस्यते । मध्यपदलोपश्च भवति । भक्ष्यपदेनात्र चर्च्यमेव
गृह्यते इत्याह भक्ष्यं चर्च्यमिति । गुडं धाना इति । धाना भ्रष्टयवे स्थिय इत्यमरः । एवं
गुडपिष्टका इत्यादि च ज्ञेयं ॥ ६८ ॥

बाल०—वाहनं । यानेन सह तृतीयान्तं वाहनं समस्यते । मध्यपदलोपश्च
भवति ॥ ६८ ॥

बाल०—पूरः पात्रेण सह तृतीयान्तं पूरणद्रव्यं समस्यते । मध्यपदलोपश्च भवति ।
गङ्गाजलघट इति । एवं जलगर्भरी दधिभाण्डमित्यादि च ज्ञेयं । अन्यत्रापीति । अन्यत्रापि
स्वाद्यत्वेन सह तृतीयान्तं समस्यते मध्यपदलोपश्च भवति । इत्यादीत्यादिपदेन मणिमुकुटं
कुङ्कुमवस्त्रमित्यादि च ज्ञेयं ॥ ७० ॥

बाल०—चतु । अधिकारसूत्रमेतत् ॥ ७१ ॥

७२. इदंवाच्यर्थे शब्देन च ।

नित्यसमासोऽयं, वाच्यलिङ्गता च । नित्यसमासानां स्वपद—विग्रहो नास्ति । कृष्णायेदं कृष्णार्थं सपिः, कृष्णार्थः सूपः, कृष्णार्था रसाला ॥

७३. बलि-हितादिभिः ।

कृष्णाय बलिः कृष्णबलिः, कृष्णायहितः ।

७४. कृता यताभिधानम् ।

कृद् यता । कृष्णदेयम् । नेह—कृष्णाय दातव्यम् ।

अमृता०—७२. इदमिति । अर्थशब्दः प्रयोजनमभिधेयञ्च वक्तीति तन्निराकर्तुमाह—इदंवाचीति । इदमशब्दस्यार्थं वक्तीति इदंवाची, स चासौ अर्थशब्दश्चेति इदंवाच्यर्थः शब्दः, तेन सह चतुर्थ्यन्तं विष्णुपदं समस्यते । नित्यसमासोऽमिति—समासेनैव बोधपर्याप्तं नहि वाक्यमपेक्षत इति भावः । कृष्णायेदमिति त्वर्थकथनम्, चतुर्थ्या हि तादर्थ्यस्योक्तत्वादर्थशब्देन विग्रहनिष्फलत्वापत्ते रित्याशयः । वाच्यलिङ्गतेति—उत्तरपदवल्लिङ्गं रामकृष्ण-कृष्णपुरुषयो रित्यनेनोत्तरपदवल्लिङ्गत्वे सिद्धे इदंशब्दस्य वाच्यलिङ्गत्वेन तदर्थकार्यशब्दान्वित समासस्य च लिङ्गत्रयं सङ्गच्छते इति तात्पर्यार्थः । कृष्णार्थे इति कृष्णाय अयमित्यर्थः, कृष्णार्थेति कृष्णाय इत्यमित्यर्थः ।

अमृता०—७३. बलीति । बलि-हितादि शब्दश्च सह चतुर्थ्यन्तं विष्णुपदं समस्यते । बलिरूपहारः । चतुर्थी हिताद्यर्थे रित्यनेन चतुर्थी । आदिपदेन—कृष्णसुखं, गोरक्षितमिति च ।

अमृता०—७४. कृतेति । कृता अर्थात् कृदन्तेन चतुर्थी समासश्चेत् तर्हि यता हि स्यात् । स्वयमेव सूत्राभिप्रायं प्रकटयति—कृदयतेति । कृतसुमध्ये यता हि चतुर्थ्यन्तं समस्यते नान्येनेति भावः । तत्रापि केवलं दा धातो यता हि नियमः यथा हि—चतुर्थी प्रकृत्यर्थं बलि हितसुखं रक्षितं देयैरिति सुपञ्चसूत्रम् । तेन तद्व्यादिभिर्न स्यादिति प्रत्युदाहृतम् ।

बाल०—प्रकृत्या सह चतुर्थ्यन्ता विकृतिः समस्यते । विकृतिरिति अर्थाल्लब्धमिति ज्ञेयं । हरिमन्दिरायेति । युद्धमन्यत्तस्माच्चतुर्थी इत्यनेन चतुर्थी । अत्र हरिमन्दिरस्य विकृतित्वं इष्टकानां प्रकृतित्वमिति । नेह रन्धनाय स्थाली, अत्र तादर्थ्यं विद्यत एव किन्तु स्थाल्याः प्रकृतित्वं रन्धनस्य विकृतित्वं नास्ति ॥ ७२ ॥

बाल०—क्वचि । क्वचित्तदविवक्षायाञ्च चतुर्थ्यन्तं विष्णुपदं स्वाद्यन्तेन सह समस्यते । तदविवक्षायां प्रकृत्यविवक्षायां । अश्वाय घासः अश्वघास इति जुमरः । अश्वघासादयः षष्ठीसमासे इतितु भाष्यं ॥ ७३ ॥

बाल०—इदं । इदंवाच्यार्थशब्देन सह चतुर्थ्यन्तं विष्णुपदं समस्यते । वाच्यलिङ्गताच भवति, उत्तरपदवल्लिङ्गं रामकृष्ण-कृष्णपुरुषयोरिति वक्ष्यते । अत उक्तं

७५. पञ्चमी ।

प्रभुरयम् ।

७६. भय-भीत-भीति-भीभिरानीतादिभिश्च ।

कृष्णभयं, वृन्दावनानीतं, यमुनाहृतमित्यादि ।

७७. अपेतादिभिः प्रायशः ।

कृष्णापेतः भक्त्यपोढः स्वर्गपतितः । प्रायशः किम्—प्रासादात् पतित इत्यादि ।

७८. स्तोकान्तिकदूरार्थाः कृच्छ्रञ्च क्तेन ।

अमृता०—७५. पञ्चमीत्यधिकारसूत्रम् ।

अमृता०—७६. भयेति । भयादि चतुष्टयेन तथा आनीतादिभिश्च पञ्चम्यन्तं विष्णुपदं समस्यते । कृष्णाद् भयमिति विग्रहः । भये हेतुरिति पञ्चमी । एवं कृष्णभीतः कंसः, कृष्णभीतिः कंसस्य, कृष्णभीः कंसः । यमुनाहृतमिति यमुनाया आहृतं जलम् ।

अमृता०—७७. अपेतादिभिरिति । अपेतादिभिः सह प्रायः पञ्चम्यन्तं विष्णुपदं समस्यते । कृष्णापेत इति कृष्णादपेत इति विग्रहः । अपेतः अपगत इत्यर्थः । अपादाने पञ्चमी । एवं भक्तेरपोढः अपगत इत्यर्थः । आदिशब्देन—व्रजनिर्गतः धर्मच्युतः कृष्णान्यः भक्तेतर इत्यादयश्च वेदितव्याः । प्रायशः शब्दग्रहणफलं दर्शयति—प्रासादात् पतित इति । एवञ्च भोजनादपस्वस्त इत्यादि शिष्टप्रयोगेषु समासाभावो द्रष्टव्यः ।

अमृता०—७८. स्तोकेति । स्तोकमल्पः, अन्तिकं निकटम् । अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । स्तोकार्थाः अन्तिकार्थाः दूरार्थाश्च पञ्चम्यन्ताः शब्दास्तथा कृच्छ्रञ्च पञ्चम्यन्तं क्तेन सह समस्यन्ते । स्तोकादागत इति—स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयेभ्य इत्यनेन पञ्चमी, स्तोकादिभ्यः पञ्चम्याः क्ते इति विष्णुभक्तेर्महाहरनिषेधो वक्ष्यते । एवमल्पान्मुक्त इति

वाच्यलिङ्गता चेति । स्वपदविग्रहः समस्यमानपदवाक्यं । कृष्णायेदमित्यर्थकथनं । कृष्णार्थ इति कृष्णाय अयमित्यर्थः । कृष्णार्थेति कृष्णाय इयमित्यर्थः । रसाला शर्करामरिचादिमिलितं दधि ॥ ७४ ॥

बाल०—बलि । बलिहितादिभिश्च सह चतुर्थ्यन्तं विष्णुपदं समस्यते । कृष्णायेति, चतुर्थी हितार्थे इत्यनेन चतुर्थी । बलिरूपहारः । एवं कृष्णहितं गोसुखमित्यादिच ज्ञेयं ॥ ७५ ॥

बाल०—कृता । यथाभिधानं कृदन्तेन सह चतुर्थ्यन्तं विष्णुपदं समस्यते । यथा-भिधानमिति अभिधानमनतिक्रम्येत्यर्थः । कृष्णदेयमिति कृष्णाय देयमिति विग्रहः । नेहेति यथाभिधाननित्युपादानादिति शेषः ॥ ७६ ॥

बाल०—पञ्चमी । अधिकारसूत्रमेतत् ॥ ७७ ॥

स्तोकादागतः अल्पान्मुक्त इत्यादि । कृच्छान्निर्गतः । अलगुयम् ।

७६. द्वित्व-बहुत्वयो र् न समासः ।

स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्तः । शतात्परा इत्यादौ परःशता
इत्यादयो निपाताः ।

८०. षष्ठी ।

प्रभुरयम् ।

८१. परपदेन ।

च । अन्तिकार्था यया,—अन्तिकादागतः, अभ्यासादुपस्थितः । दूरार्थाः—दूरादागतः
विप्रकृष्टादायात इत्यादि । अलगुयमिति—अलुक्समाससंज्ञोऽयमित्यर्थः ।

अमृता०—७६. द्वित्वेति । द्वित्व-बहुत्वयोर्गम्यमानयोः स्तोकादीनां क्तेन सह
समासो न स्यात् बाहुल्यादिति शेषः । शतात् परा इति—राजदन्तादित्वात् शतादि
शब्दानां परनिपातः, निपातात् सुडागमः । शत सहस्रौ परेणेति वक्तव्यमिति वार्त्तिकम् ।
परिमाणं शतादूर्ध्वमिति जुमरः । तेन परः सहस्राः, परोलक्षा इत्यादयश्च सिध्यन्ति ।

अमृता०—८०. षष्ठीत्यधिकारसूत्रम् ।

अमृता०—८१. परपदेनेति । परपदेन सह षष्ठ्यन्तं विष्णुपदं समस्यते । पूर्वपदेन
तु “पूर्वकाय” इत्यादौ षष्ठीसमासापवाद उक्तः । तेनात्र पुरुषकृष्ण इत्येवं विपर्ययो भा

बाल०—भय । भय-भीत-भीति-भीभिः आनीतादिभिश्च सह पञ्चम्यन्तं विष्णुपदं
समस्यते । कृष्णभयमिति कृष्णाद्भयमिति विग्रहः । एवं कृष्णभीतः कृष्णभीतिः कृष्ण-
भीरिति । वृन्दावनानीतमिति वृन्दावनादानीतमिति विग्रहः । एवं यमुनाहृतमिति ।
इत्यादीत्यादिपदेन व्रजनिर्गतः वृक्षच्युतः अधर्मजुगुप्सुः तदन्यः शुक्लेतर इत्यादिच
ज्ञेयं ॥ ७८ ॥

बाल०—अपे । अपेतादिभिः सह प्रायशः पञ्चम्यन्तं विष्णुपदं समस्यते । कृष्णापेत
इति कृष्णादपेत इति विग्रहः । भक्त्यपोढ इति भक्तेरपोढ इति विग्रहः । अपोढोऽपगतः ।
एवं स्वर्गपतित इति । प्रसादादिति प्रासादो गृहविशेषः । इत्यादीत्यादिपदेन शिष्टप्रयोगानु-
सारेण अन्यत्रापि समासाभावो ज्ञेयः ॥ ७९ ॥

बाल०—स्तोका । पञ्चम्यान्ताः स्तोकान्तिकदूरार्थाः पञ्चम्यन्तं कृच्छ्रश्च क्तेन
सह समस्यते । स्तोकादागत इति स्तोकादिभ्य पञ्चम्याः क्ते इत्यनेन पञ्चम्या महाहर-
निषेधः । एवमल्पान्मुक्त इति । इत्यादीत्यादिपदेन अन्तिकादागतः निकटादागतः दूरादागत
इत्यादिच ज्ञेयं । कृच्छ्रान्निर्गत इति स्तोकादिभ्य इत्यनेन पञ्चम्या महाहरनिषेधः ।
अलगुयमिति अलुक्समासोऽयमित्यर्थः ॥ ८० ॥

कृष्णस्य पुरुषः कृष्णपुरुषः । त्वत्प्रभुः त्वत्प्रभुः, युवयो युष्माकं वा प्रभुः युष्मत्प्रभुः । स्वाद्यभावान्निपाताभावः ।

८२. न दिव उराम उद्वयवर्जित सर्वेश्वरे ।

दिवीशः । उद्वयेति किम्—द्युर्णुत् । यदूनां कृष्णयः श्रेष्ठा इत्यत्र सापेक्षत्वान्न ।

८३. तरान्तगुणेन, तर लोपश्च ।

सर्वेषां मध्ये कृष्णतरः सर्वकृष्णः, एवं सर्वमहान् ।

भूदिति परशब्दादानस्याभिप्रायः । त्वत्प्रभुरिति—युष्मदस्मदो स्त्वन्मदाबुत्तरपदप्रत्यययोरेकत्व इति त्वदादेशः । एकत्वाभावे तु नादेश इति दर्शयति—युवयोरित्यादिना । ननु युष्मत्प्रभुरित्यत्र युष्मदस्मदो स्त्वमहमादयः स्वादिना सहेति निपातः कथमत्र न प्रवर्तते इति चेत्तत्राह—स्वाद्यभावादिति । स्वादेर्महाहरादित्यर्थः, निपातने तु स्वादिना सहेत्युक्तेः ।

अमृता०—८२. नदिव इति । उद्वयवर्जितसर्वेश्वरे परे दिव उ नभवति । दिव उर्विष्णुपदान्ते इत्युरामे प्राप्ते प्रतिषेधः । दिवीश इति दिव ईश इति विग्रहः । द्युर्णुदिति—दिवमुणौति आच्छादयतीति विवप् । दिव उः, त्रिविक्रमश्च । यदूनां कृष्णयः श्रेष्ठा इत्यत्र निर्द्धारणे षष्ठी । “ननिर्द्धारणे” इतिपाणिनीय निषेधसूत्रम् । किन्तु तन्नावश्यकम्, सापेक्षत्वेन हि स्वतः समासाप्रवृत्तेरित्याह—सापेक्षत्वादिति । तदभावे तु भवत्येव समासः—यदूनां श्रेष्ठः यदुश्रेष्ठः, वृष्णिवयं इत्यादिषु ।

अमृता०—८३. तरान्तेति । तरप्रत्ययः अन्ते यस्य स तरान्तः, सत्रासौ गुणश्च तरान्तगुणः, तेन सह षष्ठ्यन्तं विष्णुपदं समस्यते, तर प्रत्ययस्य लोपश्च भवति । सर्वेषामिति निर्द्धारणे षष्ठी बोधयितुं ‘मध्ये’ पदं न्यस्तम् । तदेतेन सापेक्षत्वाभावे निर्द्धारण-षष्ठ्या च समासो विधेय इति पर्यवसितम् । कृष्णतर इति—गुणप्रकर्षे तर प्रत्यय स्तद्धितः । सर्वमहानिति—सर्वेषां मध्ये महत्तर इति विग्रहः ।

बाल०—द्वित्व । द्वित्वबहुत्वयोर्न समास इति बाहुल्यादिति शेषः । शतात् परा इत्यादाविति । इत्यादया इत्यादिपद्वेन परःसहस्रं परोऽयुतं परोलक्षमित्यादिच ज्ञेयं । परिमाणं शतादूर्ध्वं परःशतमुदाहृतमिति जुमरः । ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तप्त्वा परःसहस्राः परदस्तपांसीति महावीरचरितं ॥ ८१ ॥

बाल०—षष्ठी । अधिकारसूत्रमेतत् ॥ ८२ ॥

बाल०—पर । परपदेन सह षष्ठ्यन्तं समस्यते । कृष्णपुरुष इति कृष्णस्य पुरुष इति विग्रहः । त्वत्प्रभुरिति युष्मदस्मदोस्त्वन्मदाबुत्तरपदप्रत्यययोरेकत्व इत्यनेन त्वादादेशः । ननु युष्मत्प्रभुरित्यत्र युष्मदस्मदोस्त्वमहमादयः स्वादिना सह निपातपन्ते इति कथं न प्रवर्तते इति चेत्तत्राह स्वाद्यभावादिति ॥ ८३ ॥

८४. सदागुणवाचिनैव गुणेन ।

मुरलीध्वनिः कृष्णामोदः कृष्णस्पर्शः । एवं तद्धितभावेनापि । वैष्णव सामर्थ्यम् । सीमैव पद्मासनकौशलस्य इति भट्टिः, अधिकरणेतावत्त्वे चेति पाणिनिसूत्रञ्च ।

८५. न तु गुणिन्युपलक्षितेन ।

रामस्य शुक्लः, तुलस्या स्तीव्रं, धात्र्या मृदु च । संख्यया त्विष्यते—
वैष्णवशतम् ।

अमृता०—८४. सदेति । सदा गुणवाचिना एव गुणेन सह षष्ठ्यन्तं विष्णुपदं समस्यते । मुरलीध्वनिरिति मुरल्या ध्वनिरिति विग्रहः । अत्र ध्वनि शब्दो नित्यं हि गुणवाची, नीलशुक्लादि शब्दा गुणवाचित्वेऽपि अभेदसम्बन्धेन यथा द्रव्यवाचिनश्च भवन्ति, अयन्तु न तथा, किन्तु सन्ततं हि गुणवाची, न्यायोक्त चतुर्विंशतिगुणेषु धन्यात्मकस्य शब्दस्य चान्यतरत्वमिति द्रष्टव्यम् । एवं कृष्णामोद प्रभृतिषु च बोध्यम् ।

एवमियि—तद्धितभावप्रत्ययेन च सह षष्ठ्यन्तं विष्णुपदं समस्यते । तद्धितभाव प्रत्ययस्यापि सदागुणवाचित्वेऽपि क्वचिद् वस्तुन्युपलक्षितत्वेन दृश्यते, अतस्तद्बाध प्रसक्तिरिह निवारिता । वैष्णव सामर्थ्यमिति वैष्णवस्य सामर्थ्यमिति विग्रहः । समर्थस्य भावः सामर्थ्यं, नृसिंह यः । एवं कृष्णस्य बालचापत्यं, बुद्धिनैपुण्यमित्यादि च । कुशलस्य भावः कौशलं, पद्मासनस्य कौशलमिति विग्रहः । अधिकरणस्य एतावत्त्व इति विग्रहः । एतच्छब्दाद् मतु प्रत्ययेन एतावत्, तस्य भावः एतावत्त्वमिति भावे त्व प्रत्ययः ।

अमृता०—८५. नत्विति । गुणेन तु षष्ठी समासो न स्यात् । पूर्वोक्तस्य व्यावृत्ति कथनमिदम् । रामस्य शुक्ल इति—“गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणालङ्गास्तु तद्वति” इत्यमरोक्तितः शुक्लादि शब्दानां गुण वाचित्वेऽपि द्रव्योपलक्षितगुणवाचित्वादिह न षष्ठी समासः । एवं तीव्रमृदु शब्दयोश्च बोध्यम् । धात्री आमलकी । संख्यया त्विष्यत इति—संख्याशब्दानां द्रव्योपलक्षितगुणवाचित्वेऽपि समास इष्यते बाहुल्यादित्यर्थः ।

बाल०—न दिव । उद्वयवर्जितसर्वेश्वरे परे दिवोऽन्तोऽरामो न भवति । दिव उर्विष्णुपदान्त इत्यनेन उरामे प्राप्ते प्रतिषेधः । दिवीश इति दिव ईश इति विग्रहः । द्यौः स्वर्गः । द्युर्णुदिति दिवं ऊर्णौतीति ऊर्नुत्र आच्छादने क्विप् तुक् । यदूनामिति सामान्यतो विशेषण्य निर्द्धारणे षष्ठीसप्तम्यौ विशेषतश्चेत् पञ्चम्येवेत्यनेन षष्ठी । सापेक्षत्वान्नेति समास इति शेषः ॥ ८४ ॥

बाल०—तरा । तरान्तगुणेन सह षष्ठ्यन्तं विष्णुपदं समस्यते तरलोपश्च भवति । सर्वेषामिति निर्द्धारणे षष्ठी इति सूचयितुं मध्य इत्युक्तं । कृष्णतर इति गुणप्रकर्षे तरस्तद्धितः । सर्वमहान् इति सर्वेषां महत्तर इति विग्रहः ॥ ८५ ॥

८६. न च ततो भावप्रत्ययेन ।

रामस्य शौक्यम् । वस्त्रपीतिमा इत्यादिकन्तु प्रयुक्तमपि वैयाकरणैर्नाहतम् । पूरणप्रत्ययादिभिर्निषेधस्तु सव्यभिचारः । कारकोपपदषष्ठी समासस्तु सम्बन्धविवक्षायां दुर्निवार इति तन्निषेधोऽपि नास्माभिर्विवृतः । स्वरभेदो हि तत्र फलमिति । यथोक्तं भर्तृहरिणा,—

लौकिक व्यवहारेषु यथेष्टं चेष्टतां जनः ।

वैदिकेषु च मार्गेषु विशेषोक्तिः प्रवर्ततामिति ॥

अमृता०—८६. न चेति । ततो गुणिन्युपलक्षिताद् गुणाद् विहित भावप्रत्ययान्त शब्देन च सह षष्ठीसमासो न स्यात् । रामस्य शौक्यमिति—शुक्ल शब्दाद् भावे नृसिंह यस्तद्धितः । वस्त्र पीतिमेति—पीतस्य भाव इत्यर्थे इमनि स्तद्धितः । प्रयुक्तमपीति कविभिरिति शेषः, वैयाकरणैः पाणिन्यादि मुख्यवैयाकरणैः किन्तु तत्प्रयुक्तपदं नाहतमित्यर्थः । एवञ्च—द्रव्यकाठिन्, उदरगौरवं, केश सौक्ष्म्यं, वक्षोगरिमा इत्यादयश्च प्रयुक्ता लभ्यन्ते । पूरणेति—पूरणप्रत्ययादिभिः षष्ठीसमासः प्राचीनैर्निषिद्धः । तथाहि पाणिनीयसूत्रम्—पूरण गुणसुहितार्थं सदव्यय तव्य समानाधिकरणे इति । तत्र न इत्यनुवर्तते । तत्र पूरणप्रत्ययान्तेन—छात्राणां पञ्चमः, मासानां दशम इत्यादौ न समासः । गुणेन निषेध उक्तः । सुहितार्थः—तृप्त्यर्थकरणे षष्ठ्याः समासः । फलानां तृप्त इति । सत् (शतृ)—बैष्णवस्य कुर्वन्निति । अव्ययेन—ब्राह्मणस्य कृत्वेति । समानाधिकरणेन—पाणिनेः सूत्रकारस्येति । तत्र पूरणप्रत्ययान्तेन समासस्य निषेधस्तु व्यभिचारयुक्तः । यथा आत्म द्वितीयः, दीक्षा तृतीय इति । अतस्तन्निषेधवचनं व्यर्थमेवेति भावः ।

कारकेति—कृद्योगे कर्त्रादौ या षष्ठी विहिता सा कारक षष्ठी । हेतुशब्दप्रयोगे, निर्द्धारणादौ च षष्ठी उपपद षष्ठी । एवमादीनां समासं त्रिधाय केषाञ्चित् पुनः समासो निषिद्धः प्राचीनैः । यथा—क्तेन च पूजायाम्, अधिकरणवाचिना च क्तेन, उभयप्राप्तौ कर्मणि च, तथा तृजकाभ्यां कर्त्तरीत्यादि । किन्तु तत्र तत्र सम्बन्ध सामान्ये विवक्षिते तु तत्तत् षष्ठ्याः समासा दुर्निवाराः । यथा—घटानां निर्मातु स्त्रिभुवनविधातुश्च कलह इति शेष (सम्बन्ध) षष्ठ्याः समास इति कैयटः । तस्मान्निषिद्ध षष्ठीसमासानामपि यदि सम्बन्धविवक्षायां समासप्रवृत्तिर्दृश्यते तदा तत्तन्निषेधा भाषायां व्यर्थतया ग्रन्थेऽस्मिन्नोक्ता इति तात्पर्यम् । निषेधसार्थक्यन्तु वैदिके स्वरभेद एवेति भर्तृहरि वचनेनोपपादयति—लौकिकेत्यादि पद्येन । तत् स्वरभेदबुभुत्सा चेत् पाणिनि व्याकरणमनुसर्तव्यमिति दिक् ।

बाल०—सदा । सदा गुणवाचिनैव गुणेन सह षष्ठ्यन्तं विष्णुपदं समस्यते । मुरलीध्वनिरिति मुरल्या ध्वनिरिति विग्रहः । गुणवाचकस्य ध्वनिशब्दस्य सदा गुणवाचित्वेन नतु शुक्लादिशब्दानादिव गुणवाचकत्वेऽपि द्रव्यवाचिता । एवमन्यत्र च

८७. सप्तमी शौण्डादिभिः ।

भक्तिशौण्डः भक्तिप्रवीणः समरसिंह इत्यादि । ऋणे अधमः अधमर्ण
ऋणग्रहीता, एवमुत्तमर्ण ऋणदाता । राजदन्तादित्वात् पूर्वनिपातः ।

८८. तीर्थकाकादयः पात्रे समितादयश्च क्षेपे साधवः ।

तीर्थे काक इव तीर्थकाकः, तद्वदनवस्थित इत्यर्थः । पिण्डीशूरः
भोजनमात्रसमर्थः । एवं कूपमण्डूकः, उडुम्बरकृमिः अल्पज्ञे । पात्रे-
समितः प्रतिग्रहमात्रपरे । गोष्ठप्रवीरः गेहशूरः शूरम्मन्ये । एवं क्ष्वेडित्
नदिन् विजितित् व्याड-पण्डित-प्रगल्भ इत्येभिश्च । तथा उदके विशीर्णं,
भस्मनि हुतं, प्रवाहेमुत्रितम् अतिव्यर्थकर्मणि । गर्भेनृपः गर्भेसुहितकः

अमृता०—८७. सप्तमीति । शौण्डादिभिः सह सप्तम्यन्तं विष्णुपदं समस्यते । भक्ति
शौण्ड इतिविग्रहः । शौण्डः प्रगल्भः । अधिकरणे सप्तमीयम् । समरसिंह इति—अत्र सिंह
शब्देन सिंह सदृशविक्रान्त पुरुषो लक्ष्यते । आदिपदेन—कार्यनिपुणः कर्मकुशलः रण-
पण्डितः अक्षधूर्तः स्वार्थचतुरः रन्धनदक्ष इत्यादयश्च ज्ञेयाः । अधमर्ण इत्यादौ सप्तम्य-
न्तानां ऋणादीनां पूर्वनिपाते प्राप्ते विशेषमाह—राजदन्तादित्वादिति । पूर्वनिपात इति
अधमादिशब्दानामिति शेषः, ऋणादीनान्तु परनिपातोऽर्थादायातः ।

अमृता०—८८. तीर्थति । एते क्षेपे निन्दायां सप्तमीकृष्णपुरुषे साधवः । सर्वत्राधि-
करणे सप्तमी, गम्यमान सत्तादिक्रियासम्बन्धेन कारकत्वावसानात् । तीर्थकाक स्वयमर्थ-
माह—तद्वदनवस्थित इति । तीर्थकाको यथा नैकत्र स्थिरस्तिष्ठति किन्तु इतस्ततो भ्रमति,
तद्वत् कर्तव्यकर्मणि योजनवस्थितश्चञ्चलमतिः सतीर्थकाक उच्यते । पिण्डीशूर इति—
क्रोधाद्युत्पन्ने सति भोज्यार्थे पिण्डी शब्दो देशविशेषे प्रयुज्यते, कार्याक्षेत्रे तात्पर्ये, अतो
क्षेपो गम्यते । कूपेति—कूपमण्डूकइवेति विग्रहः । मण्डूको भेको यथा स्वाश्रयकूपादन्य
जलाशयं न जानाति तद्वद् यः स्वल्पमात्रं जानाति स कूपमण्डूक उच्यते । एवञ्च उडुम्बर
कृमिः । उडुम्बरो यज्ञडुमरः फलविशेषः, तन्मध्यस्थकीटस्य तदितरवस्तुनो ज्ञानं नास्ति,

ज्ञेयं । कृष्णामोद इति आमोदः व्यापकः परिमलः । एवं कृष्णरूपं कापित्थरस इत्यादिच
ज्ञेयं ॥ ८६ ॥

बाल०—एवं । एवं क्रमेण तद्धितभावेनापि सह षष्ठ्यन्तविष्णुपदस्य समासो ज्ञेयः ।
तद्धितभावप्रत्ययान्तस्य सदा गुणवाचित्वात् । वैष्णवसामर्थ्यमिति वैष्णवस्य सामर्थ्यमिति
विग्रहः । सामर्थ्यमिति समर्थस्य भाव इत्यर्थे नृसिंह यस्तद्धितः । एवं मुनिचापलं द्रव्य-
काठिन्यं बुद्धिनैपुण्यमित्यादिच ज्ञेयं । शिष्टप्रयोगं दर्शयति सीमैवेति । पद्मासनकौशलस्येति
पद्मासनस्य कौशलमिति विग्रहः । पद्मासनो ब्रह्मा । अधिकरणस्यैतावत्वमिति विग्रहः ।
एतावत्वशब्दस्तद्धितभावप्रत्ययान्तः ॥ ८७ ॥

अनुचितचेष्टे । पितरिशूरः मातरिपुरुषः सदाचारभेत्तरि । कर्णे
टिरिटिरा कर्णे चुरुचुरेति द्वयं चापलेनानुचित चेष्टायां साधु ।
टिरिटिरीति गत्यनुकरणम् चुरुचुर्विति वाक्यानुकरणम् । तत् करोतीति
तथा णौ निपातोऽयम् ।

८६. अत्र द्वितीयादि कृष्णपुरुषेऽवधोक्षजाभ-क्तवतुभ्यां समासो
नेष्यते ।

कृष्णं जगन्वान्, कृष्णं दृष्टवान् ।

तद्वदित्यर्थः । पात्रे समित इति—पात्रे प्रति ग्रहणे हि समितः सुरतः : गोष्ठेति—गोष्ठे
गृहजनमध्ये हि प्रवीरो नतु युद्धादौ सत्सभादौ वेत्यर्थः । एवं क्ष्वेडिन्नादिभिरुदाहरणानि
यथा—गेह क्ष्वेडी गृहनदीं, गृहे एव वाचालो नतु सभादावित्यर्थः । गृहविजितीत्यादीनाञ्च
सएवार्थः ।

उदकेविशीर्णमिति जलेताडितम्, तद्वद्व्यर्थमित्यर्थः । गर्भेत्तृप्तः गर्भेमुहितक इत्येते
अनुचितचेष्टान्वितपुरुषेऽर्थे वर्तन्ते । सदाचारेति—सदाचारं भिनत्तीति सदाचारभेत्ता,
यस्मिन् पुरुषे वाच्य इत्यर्थः । चापलेन चाञ्चत्येनानुचित चेष्टायामेतद्वयं साधु । व्युत्-
पत्तिश्च तयोराह—टिरिटिरीत्यादिना । णौ निपात इति—ण्यन्तात् पुनः प्रत्ययान्ताच्चेति
कुदन्त डाप् ।

अमृता०—८६. प्रतिषेधानाह—अत्रेति । कृष्णं जगन्वानित्यादौ कृष्णादि कर्मणां
नित्य सापेक्षत्वेऽपि पूर्वपदत्वानियमात् कृतसमासो न प्राप्तः, अत्र तु प्रकरणे द्वितीया
श्रितादिभिरित्यादौ ब्रजंगामीत्यादिवदेषां समासः । प्राप्यते, इत्यतोऽयं प्रतिषेधः ।

बाल०—नतु । गुणिन्युपलक्षितेन गुणेन सह समासो न भवति । सदा गुणवाचित्वा-
भावादिति शेषः । रामस्य शुक्ल इति, अत्र शुक्लशब्दस्य गुणवाचित्वेऽपि सदा गुण-
वाचित्वाभावात् न समासः । एवमन्यत्रच ज्ञेयं । धात्र्या इति । धात्री आमलकी । संख्यया
त्विष्यत इति संख्यया तु सह समास इष्यते । संख्याया गुणवाचित्वेऽपि सदा गुणवाचित्वा-
भावात् समासो न स्यादत उक्तं संख्यया त्विष्यत इति । वैष्णवशतमिति वैष्णवानां
शतमिति विग्रहः ॥ ८८ ॥

बाल०—नचेति । ततो विहितेन भावप्रत्ययेनच सह समासो न भवति ।
बाहुल्यादिति शेषः । तत इति गुणिन्युपलक्षिताद्गुणात् शुक्लादेरित्यर्थः । भावप्रत्ययान्तेन
शुक्लादिनाच समासो न भवतीति फलितार्थः । रामस्य शौक्यमिति । एवं हरे काष्ण्यं
अम्बरस्य पीतिमेत्यादिकञ्च ज्ञेयं । वस्त्रेति । वैयाकरणैः पुरुषोत्तमादिभिः प्रयुक्तमपि
नात्याहतं अस्माभिरिति शेषः । यद्वा, अन्यैर्वैयाकरणैः प्रयुक्तमपि वैयाकरणैः पाणिनीयादि-
भिर्नात्याहतमिति । नात्याहतमित्यत्र नाहतमिति वा पाठः । नच तत इत्यादिकस्य

६०. अच्युताभाव्ययकृद्भ्याश्च न ।

कृष्णं पश्यन्, सेवां कुर्वाणः, सुखं लब्धं लब्ध्वा वेत्यादि । यत्र यत्र समासेन विष्णुभक्त्यर्थो गुप्तः स्यान्नातिव्यक्तश्च स्यात् तत्र तत्र च

अमृता०—६०. अच्युताभेति । अच्युताभेन, अव्ययकृद्भिश्च समासो नेष्यत इति शेषः । अत्रापि पूर्वोक्तवत् प्राप्त्यवसरो बोध्यः । अच्युताभेन सहान्यो न समस्यते, अच्युताभस्तु अन्यैः समस्यते—सत्पुरुषः, भ्राजत्कपोलमित्यादि दर्शितं प्राक् । अव्यय-शब्देन तत्स्थानिकञ्च गृह्यते, तेन वैष्णवं विधायेत्यादौ च न स्यात् । तत्र णमुल् तु न ग्राह्यः, विशेषोक्तिभि स्तेन नित्यसमासविधानात् । व्याकरणान्तरे विहितानि निषेधवचनानि युक्तिभिरेवोपपादयति—यत्र यत्रेत्यादिभिः । विष्णुभक्तेरर्थे गुप्ते सति विवक्षितार्थे विपरीतार्थ बोधापातात्, तथा अनतिव्यक्ते च प्रकृतार्थानवगमसम्भवात्, तत्र तत्र समासो नहि कर्तव्य इत्याशयः । तत्तदुदाहरणानि दर्शयति—यथेति । हेतु तृतीयायां, चिह्नतृतीयायां विशेषलक्षण तृतीयायामित्यर्थः । तथा सहार्थं तृतीयायाञ्च समासो नेष्ट इति सम्बन्धः । यथा चाज्ञानार्थज्ञायोगादेरुत्तरे षष्ठ्यां विषये स नेष्टः । कृष्णेन सुखमिति

नात्यादृतमित्यन्तस्य धात्र्या मृदुरित्यनन्तरं लिखनमुचितमित्यनुमन्यते । किंवा संख्याया-मपि गुणिन्युपलक्षितगुणत्वमस्ति । अतस्तस्या अपि समासनिषेधः स्यादिति मनसि कृत्वा पुनः समाससूत्रं विधाय उदाहरणमपि दत्त्वा ततः परं नच तत् इत्यादिकं लिखितमिति ज्ञेयं । पूरणेति पूरणप्रत्ययादिभिः सह षष्ठ्यन्तस्य समासो न भवति । इति निषेधो व्याकरणान्तरे वर्तते, किन्तु स तु सव्यभिचारः तस्मात् सव्यभिचारत्वादेवास्माभिन विवृतो न कृत इति भावः । भाषावृत्तौ तव्यादिभिरपि निषेध उक्तः, अतः पूरणप्रत्ययादिभिरित्युक्तं । छात्राणां पञ्चमः भिक्षुकानामष्टम इति भाषावृत्तिः विप्राणां दशम इति जुमरश्च, तथापि वाङ्मात्रेण यत् सव्यभिचार इत्युक्तं न तु किञ्चिदुदाहृतं तत्तु हठसूचकमेवेति ज्ञेयं । हठस्तु प्राचामेव । केचिद्वदन्त्यत्र व्यभिचारः केचिद्वदन्ति नेति । कारकेति कारकषष्ठीसमासः उपपदषष्ठीसमासश्चेत्यर्थः । सम्बन्धविवक्षायां दुर्निवार इति कारकोपपदे षष्ठीसमासे निषेध्येऽपि सम्बन्धविवक्षायां तत्षष्ठीसमासस्य अनिवार्यत्वादिति भावः । अतस्तन्निषेधोऽकारकोपपदषष्ठीनिषेधोऽपि नास्माभिविवृत इति सूचितं । ननु कारकोपपदषष्ठीसमास-सम्बन्धषष्ठीसमासयोर्भेदा वर्तते इति चेत्तत्राह स्वरभेद एवेति । हि यद्यपि भेदो वर्तते तथापि स्वरभेदातिरिक्तफलाभावात् तन्निषेधविवरणं न बहु-प्रयोजनकमिति भावः स्वरभेदस्तु वैदिकैरेव ज्ञायते अतस्तेषामेव तत्र प्रयोजनं नत्वस्माकमिति स्वमतं भर्तृहर्त्युक्तपद्येन द्रढयति यथोक्तमिति । यथेष्टं चेष्टतामिति निशेषोक्तेरभावादिति शेषः । तस्मात्तत्र विशेषोक्तिर्न प्रवर्ततामिति भावः । वैदिकेष्विति । वैदिकमार्गेषु ऐच्छिकव्यवस्था नोचिता तत्र निशेषोक्तिः प्रवर्तत इत्यर्थः । तस्माद्भाषा-यामैच्छिकव्यवस्था न विरुद्धेति भावः । भाव सत्त्वस्वभावामिप्रायचेष्टात्मजन्मसु इत्यमरः ॥ ८६ ॥

नसमास इष्टः । यथा हेतु-चिह्न-सहार्थतृतीया, यथा च अज्ञानार्थ
ज्ञायोगादितः षष्ठ्याम् । कृष्णेन सुखम्, कौस्तुभेन भगवान्, कृष्णेन
गतः । गङ्गाजलस्य ज्ञातं वैष्णवानां मतो बुद्धः पूजितो वा,
कृष्णस्यासितं, कृष्णस्यासिका, कृष्णस्य शायिकेत्यादि ।

इत्युत्तरपदप्रधाना द्वितीयादिकृष्ण पुरुषाः ।

८१. अन्यपदार्थात् प्राङ् मध्यपदाप्रयोगिनः ।

हेतौ तृतीया । अत्र समासेन कृष्णसुखमिति कृते तु षष्ठीसमासः प्रतीयते, अतोहेत्वर्थं
स्पष्टाय समास रहिततयैव प्रयोक्तव्यम् । कौस्तुभेनेति विशेष लक्षणे तृतीया । इहापि
समासे कृते तु श्यामरामस्य प्रतीतिः स्यात् । कृष्णेन गत इति सहार्थे तृतीया, इह तु
समासे कृष्णगत इति जाते कृष्णस्य कर्तृत्वप्रतीतिः स्यात् । गङ्गाजलस्य ज्ञातमिति—
अज्ञानार्थस्य ज्ञः करणं वेति पक्षे सम्बन्ध सामान्ये षष्ठी, गङ्गाजलबुद्ध्या जलान्तरे प्रवृत्त-
मित्यर्थः । अत्र षष्ठी परपदेनेति समासे विहिते तु करणस्थानिक षष्ठ्या स्तथा ज्ञाधातो
रज्ञानार्थश्च नातिव्यक्तः, ततो वाक्यार्थबोधे बाधो विलम्बो जायेतेति भावः । ज्ञायोगादित
इत्यत्र आदि पदोदाहरणानि च सञ्चिनोति—वैष्णवानां मत इत्यादिना । त्रिरामेतो
बुद्धीच्छेत्त्यादिना वर्तमाने क्तः, वर्तमाने भावे च क्तस्य योगे कर्तरि षष्ठीवेति कर्तरि षष्ठी,
वैष्णवैर्मतो बुद्धः पूजितो वेत्यर्थः । इह समासे कृते तु षष्ठी सामान्यस्योपस्थितिः स्यान्न
पुनः कर्तृत्व सम्बन्धस्येति । कृष्णस्यासितमिति—अकर्मकगति भोजनार्थस्य इत्यधिकरणे
क्तः, अधिकरणवाचि क्तस्य योगे कर्तरि कर्मणि चेति कर्तरि षष्ठी । कृष्णस्यासिकेति—
णको लक्ष्म्यां भावे, लक्ष्म्यां णकङापोः प्रयोगे तु कर्तरि षष्ठी । एवं कृष्णस्य शायिकेति
च । एषु च समासे विष्णुअक्तेः कर्तृत्वरूपोऽर्थो नातिव्यक्तः स्यादिति नसमासो विधेय
इति भावः । इत्यादि पदेन कर्तरि कर्मणोः प्राप्तौ कर्तरि षष्ठी वेति कर्मणि नित्यप्राप्ता
षष्ठी नैव समस्यते—कृष्णेन कृष्णस्य वा गर्वा दोहः तथा तृप्त्यर्थं करणे षष्ठी वेति—
नवनीतानां तृप्त इति । प्रपञ्चितानि चैतानि प्राक् टीकायां “पूरणप्रत्ययादिभिर्निषेधस्तु
सव्यभिचार” इति व्याख्यायाम् ।

अमृता०—८१. अन्येति । अधिकार सूत्रम् । ननु मध्यपदलोपिन इत्यनुक्त्वा

बाल०—सप्त । शौण्डादिभिः सह सप्तम्यन्तं समस्यते । भक्तिशौण्ड इति भक्तौ
शौण्ड इति विग्रहः । गम्यसत्तादिक्रियायाः सम्बन्धेन कारकत्वमिति विष्णुभक्त्यर्थप्रकरण
एवोक्तं शौण्डः प्रगल्भः । समरसिंह इति समरो युद्ध । इत्यादीत्यादिपदेन अक्षधूर्तः
रणपण्डितः कार्यनिपुणः भक्तिकुशलः कर्मचपलः साधनसिद्धः छायाशुष्कः शाखापक्वः
साधनदक्षः शास्त्रचतुरः युद्धसाहसिक इत्यादिच ज्ञेयं । उत्तमर्ण इति ऋणे उत्तम इति
विग्रहः । ऋणग्रहीता ऋणदातेति । उत्तमर्णाधमर्णौ द्वौ प्रयोक्तृग्राहकौ क्रमादित्यमरः ।
राजदन्तादित्वादिति राजादीनां दन्तादिभ्य इति सूत्रं वक्ष्यते ॥ ८० ॥

प्रभुरयम् । अत्यादीनामेवातिक्रान्ताद्यर्थत्वात् ।

६२. अत्यादयो द्वितीयया ।

अतिक्रान्ता गङ्गामतिमङ्गः, गोरीपआप इत्यादिनः वामनत्वम् ।
लक्ष्म्यां पुनराप्—अतिगङ्गा । ईवन्तस्य अतिगोपिः अतिप्रेयसिः नेह
वामनः अतिश्रीः । अत्यादित्वात् अभिप्रपन्नो मुखं अभिमुखः, आक्रम्य
व्रजं आव्रजम्, तं व्याप्येत्यर्थः एवमन्येऽपि ।

मध्यपदाप्रयोगिन इति किमुच्यत इति चेत्तत्र हेतुमाह—अत्यादीनामेवेति । अत्र ये अति-
क्रान्तादि शब्दाः समासे न प्रयुज्यन्ते ते नहि स्वतन्त्रशब्दा अपि तु अत्यादीनामेवार्थं
बोधका एव । यत्र पृथक् शब्दाः समासे लुप्यन्ते तत्रैव मध्यपदलोपिनो भवन्तीतिभावः ।

अमृता०—६२. अत्यादय इति । अत्यादयः अव्ययशब्दा द्वितीयान्तेन विष्णुपदेन
समस्यन्ते मध्यपदस्याप्रयोगश्च भवति । लक्ष्म्यां पुनराविति—वामने कृते तु शब्दान्तर
प्रवृत्तौ लक्ष्म्यां विषये तदुत्तरं पुनराप् विधीयत इत्यर्थः । अतिगोपिरिति अतिक्रान्तो
गोपीमिति विग्रहः । नेहवामन इति—ईवन्तत्वाभावात् वामन इति भावः । अत्र पीताम्बर
समासाभावात्—न चेयस्याः पीताम्बर इति निषेधप्रवृत्तिर्न, किन्तु वामन एव । आदि
शब्दं विवृणोति—अभिपपन्न इत्यादिभिः । एवमन्येऽपीति—प्रतिगतोऽक्षं प्रत्यक्षः, उद्गतो
मुखं उन्मुख इन्द्रिय इत्यादयो ज्ञेयाः ।

बाल०—तीर्थ । व्यक्तार्थमेतत् । क्षेप इति क्षेपे गम्यमाने । क्षेपो निन्दा । तद्वदिति
तीर्थकाको यथा न चिरं स्थाता तद्वत् कर्त्तव्ये योऽनवस्थितः स तीर्थकाक इत्यप्युच्यते,
कर्त्तव्यं प्रत्यनवस्थितमेवात्र क्षेपः । पिण्डीशूर इति पिण्ड्यामेव शूर इति विग्रहः,
पिण्डीशूरशब्दस्य अभिधेयमाह भोजनेति । कार्याक्षम इति यावत् । कूपमण्डूक इति कूपे
मण्डूक इवेति विग्रहः, मण्डूको भेकः । उडूम्बरकृमिरिति उडूम्बरे कृमिरिवेति विग्रहः ।
अत्यल्पज्ञ इति एतौ अत्यल्पज्ञे पुरुषे वर्त्तते । एवं उडूम्बरमशकः कूपकच्छप इत्यादिच
ज्ञेयं । पात्रेसमित इति पात्र एव समित इति विग्रहः । प्रतीति । प्रतिग्रहमात्रपरे पुरुषे
वर्त्तते इत्यर्थः । शूरम्मन्ये इति द्वौ शूरम्मन्ये पुरुषे वर्त्तते एव इत्यर्थः एवमिति उदाहरणानि
यथा । गेहेक्ष्वेडी गेहेनर्दी गेहेविजिती गेहेव्याडः गेहेपण्डितः गेहेगेहेप्रगल्भ इति । व्याडो
दर्पवान् । उदाहरणान्तरमपि दर्शयति । तथेति । भस्मनिहुतमिति एवं अन्धकारेनटित-
मित्यादिच ज्ञेयं । अतिव्यर्थकर्मणीति वर्त्तते इति शेषः । अनुचितचेष्टे इति द्वौ अनुचितचेष्टे
पुरुषे वर्त्तते इत्यर्थः । सदेति द्वौ सदाचारभेत्तरि पुरुषे वर्त्तते इत्यर्थः । चापलेन चाञ्चल्येन
अनुचितचेष्टायामिति वर्त्तते इति शेषः । साधु इति वा । टिरिटिरेति चुरुचुरेतिच
निष्पादयति टिरिटिरीतीति । तदिति टिरिटिरीति करोतीति टिरिटिरा चुरुचुर्विति
करोतीति चुरुचुरा गौ निपातोऽयमिति ॥ ६१ ॥

बाल०—अत्र । कृष्णं जगन्वानित्यादौ । द्वितीया श्रितादिभिरित्यनेन समासः
स्यादत उक्तं समासे नेष्यते इति ॥ ६२ ॥

६३. अवादय स्तृतीयया ।

अवक्रुष्टं वंश्या अववंशि वृन्दावनम् । अधिकरणे क्तः, कृतो बाहुल्यात् ।
परिलब्धं वीरुधा परिवीरुदित्यादि ।

६४. पर्यादयश्चतुर्थ्या ।

परिग्लानो हरिकीर्त्तनाय परिहरिकीर्त्तनः । अलं जातो लक्ष्म्यै अलं
लक्ष्मीरित्यादि ।

अमृता०—६३. अवादय इति । अवादय तृतीयान्तेन विष्णुपदेन समस्यन्ते मध्य-
पदस्याप्रयोगश्च स्यात् । अवक्रुष्टमिति—अवक्रश्यते यत्रेति अधिकरणे क्तः । ननु—अकर्मक
गतिभोजनार्थेभ्यो ह्यधिकरणे क्तो विहितः, कुशधातो राह्वानार्थत्वन तत्तदर्थभावात्
कथमधिकरणे क्त इति चेत्तत्र समाधत्ते—कृतो बाहुल्यादिति । लता प्रतानिनी वीरु-
दित्यमरः । इत्यादिपदेन—सन्नद्धो वर्मणा संवर्मा, अधिगतोऽक्षेण अध्यक्षः, परिवेष्टितो
बेलया परिवेलः समुद्र इत्यादयश्च ।

अमृता०—६४. पर्यादय इति । परिप्रभृतयश्चतुर्थ्यन्तेन विष्णुपदेन समस्यन्ते,
मध्यपदस्याप्रयोगश्च स्यात् । परिग्लानः प्राप्तग्लानिः खन्न इति यावत् । अत्र त्रिरामी

बाल०—अच्यु । अच्युताभाव्ययकृद्बुद्ध्याच्च नेति इत्यते इति शेषः । कृष्णं
पश्यन्नित्यादावपि द्वितीया श्रितादिभिरित्यनेनैव समासः स्यात् । इत्यादीत्यादिपदेन
वैष्णवस्य कृत्वेत्यादावपि न षष्ठीसमास इति ज्ञेयं । यत्र यत्रेति । क्रमेण उदाहरणानि
दर्शयितुं प्रथमतो गुप्तानतिव्यक्तयोः स्थानमाह यथेति । यथा चेति उदाहरणानि दर्शयति ।
कृष्णेनेति कृष्णेन सुखमिति, अत्र हेतोस्तृतीया इत्यनेन तृतीया । यद्यत्र तृतीयार्थकृत-
गुणवचनेनार्थादिभिश्चेत्यनेन समासः स्यात्तदा तेन विष्णुभक्त्यर्थो गुप्तः स्यादिति
समासः । एवं कौस्तुभेन भगवानित्यत्र कृष्णेन गत इत्यत्रच ज्ञेयं । कौस्तुभेनेति विशेष-
लक्षणा तृतीया । कृष्णेनेति सद्गार्थे गम्येऽपीत्यनेन तृतीया । गङ्गाजलस्य ज्ञातमिति ।
गङ्गाजलबुद्ध्या जलान्तरे प्रवृत्तमित्यर्थः । अज्ञानार्थस्य ज्ञः करणं वेत्यनेन षष्ठी । यद्यत्र
परपदेनेत्यनेन समासः स्यात्तदा विष्णुभक्त्यर्थो नातिव्यक्तः स्यादिति न समासः ।
एवमन्यत्रच ज्ञेयं । वैष्णवानां मत इति । त्रिरामेतो बुद्धीच्छापूजार्थेभ्यश्च क्तः वर्त्तमान-
इत्यनेन क्तः । वर्त्तमाने भावेच क्तस्य योगे कर्त्तरि षष्ठी वेत्यनेन न षष्ठी वैष्णवैर्मन्यते
इत्यर्थः । एवं वैष्णवानां बुद्ध इति वैष्णवानां पूजित इतिच । कृष्णस्यासितमिति । आस-
उपवेशने अकर्मकगतिभोजनार्थेभ्यः क्तोऽधिकरणे चेत्यनेन अधिकरणे क्तः, अधिकरण-
वाचित्तस्य योगे कर्त्तरि कर्मणिच षष्ठीत्यनेन कर्त्तरि षष्ठी । कृष्णस्यासिकेति । आस-
उपवेशने णको लक्ष्म्यां भावे णकः, इति कृष्णादाप् लक्ष्म्यामित्याप्, प्रत्ययस्थात् कात्
पूर्वस्यारामस्येराम आपीत्यनेन अरामस्येरामः, लक्ष्मीणकडापोः प्रयोगेतु कर्त्तरि
षष्ठी । कृष्णस्य शायिकेति शीङ् स्वप्ने सर्वं पूर्ववत् ॥ ६३ ॥

६५. निरादयः पञ्चम्या ।

निष्क्रान्तो मधुपुर्याः निर्मधुपुरिः, अपगतमर्थात् अपार्थम्, अवैष्णव-
शास्त्रमित्यादि ।

इति मध्यपदाप्रयोगिनः पूर्वपदप्रधानाः कृष्णपुरुषाः ।

६६. एहीहादयोऽन्यपदार्थे साधवः ।

एहि इहेति यत्र कर्मणि काले वा तत् एहीहम् । एवं एहि यवैरिति
यस्यां क्रियायां तत् एहियवम् । अनयोर्ब्रह्मत्वमेव । अथ एहि स्वागत-
मिति यस्यां क्रियायां सा एहिस्वागता । एवं अपेहिस्वागता,

प्राप्तापन्नालं पूर्व गति समासेषु वाच्यलिङ्गतैवेति वक्ष्यमाण विधिना वाच्यलिङ्गता ज्ञेया ।
एवं परिग्लानः सेवायै परिसवः, उद्गतो युद्धाय उद्यद्धः । सर्वत्र तादर्थ्ये चतुर्थी ।

अमृता०—६५. निरादय इति । निरादयः अव्ययशब्दाः पञ्चम्यन्तेन विष्णुपदेन
समस्यन्ते मध्यपदस्याप्रयोगश्च स्यात् । अपगतमर्थादिति वास्तवार्थादित्यर्थः । वाच्य-
लिङ्गत्वाद् ब्रह्मत्वम् । एवमुद्गतो निद्राया उन्निद्र इत्यादि च । पूर्वपद प्रधाना इति—
पूर्वपद प्रधानं येषामिति विग्रहः । अत्र गतिसमासप्रकरणे पूर्वपदानां प्राद्यव्ययानां द्योत-
कत्वेऽपि तेषामतिक्रान्तादिरूपविशेषार्थवत्त्वात् प्राधान्यं ज्ञेयम् । अतएव लिङ्गनिरूपण
प्रसङ्गे—त्रिरामी प्राप्तापन्नालपूर्वगति समासेष्वित्यनेन वाच्यलिङ्गता विधास्यते, अन्यथा
उत्तरपदवल्लिलङ्गे रामकृष्ण-कृष्णपुरुषयोरित्येव प्रसज्येतेति बीध्यम् ।

अमृता०—६६. एहीहादय इति स्पष्टम् । यत्रेत्यनेनान्यपदार्थं सूचितम् । एहि इहेति
यत्रोच्यत इतिशेषः । एहियवैरिति युमिश्रणे । कालस्य विशेषणपक्षेऽप्यनयोर्ब्रह्मत्वमेवा-
भिधानादिति भावः । एहिविघसेति—एहिविघसेति यस्यां क्रियार्या सा । कत्र विघसेति
सम्बोधन पदेन तिङन्तस्य समासः । एवमेहिवाणिजेति च । वणिज इत्यरामान्तोऽपि

बाल०—अन्य । अधिकारसूत्रमेतत् । मध्यपदलोपिन इत्यनुक्त्वा यत् मध्यपदा-
प्रयोगिण इत्युक्तं तत्र हेतुमाह अत्यादीनामेवेति ॥ ६४ ॥

बाल०—अत्या । अत्यादयो द्वितीयान्तेन विष्णुपदेन सह समस्यन्ते । मध्यपदा-
प्रयोगश्च भवति । लक्ष्म्यामिति पुनराविति लक्ष्म्यां वामने कृते पुनरावित्यर्थः ।
अतिगङ्गेति अतिक्रान्ता गङ्गामिति विग्रहः । अतिगोपिरिति अतिक्रान्ता गोपीमिति
विग्रहः । एवमतिप्रेयसिरिति । नचेयस्याः पीताम्बर इत्युक्तं अतोऽत्र वामनो भवत्येव ।
नेह वामन इति ईवन्तत्वाभावादिति शेषः । अतिश्रीरिति अतिक्रान्तः श्रियमिति विग्रहः ।
आदिग्रहणफलमाह अत्यादित्वादिति । अभिमुख इति त्रिरामीप्राप्तापन्नालं पूर्वगतिसमासेषु
वाच्यलिङ्गतैवेति वाच्यलिङ्गत्वं । तं व्रजं । एवमन्येऽपीति ज्ञेया इति शेषः । ते यथा,
प्रतिगतोऽक्षं प्रत्यक्षः उद्गतो विद्यां उद्विद्य इत्यादयः ॥ ६५ ॥

ऐहि विघसेत्यादि । एवमेहि वाणिजेति यस्यां क्रियायां सा ऐहि वाणिजेत्यादि । तथा इहद्वितीया, इहपञ्चमी, आहोपुरुषिका, अहम्पूर्विका, अहमहमिका । विकृतश्च प्रकृतश्च यस्यां सा विचप्रचा, निश्चितश्च प्रचितश्च यस्यां सा निश्चप्रचा इत्यादि ।

तथा कृन्धि विचक्षणेति विचक्षणमिति वा यस्यां सा कृन्धिविचक्षणा । केवलद्वितीयान्तेन तु भिन्दिलवणा, अहरवसना, आहरवनिता इत्यादि ।

६७. तथाख्यातमाख्यातेन नियोजने ।

यजत नमतेति यत्रोच्यते सा नियोजनक्रिया यजतनमता । उद्धरोत्सृजा, उद्धमविधमा, उत्पतनिपता ।

शब्दोऽस्ति वणिज एव वाणिज इति स्वार्थे अण् । नैगमो वाणिजो वणिक् इत्यमरः । अत्रापि सम्बोधनपदेन तिङन्तस्य समासः । इत्यादि पदेन—अपेहिवाणिजा, प्रोह वाणिजा इत्यादयश्च । इह द्वितीयेति—इह द्वितीया यस्यां क्रियायामिति विग्रहः । अत्र ऐहद्वितीयेति केचित् पटन्ति । आहोपुरुषिका अहमव पुरुष इत्येवं गर्वात्मिकात्मसम्भावना यत्रक्रियायाम् सा । “आहोपुरुषिका दर्पाद् या स्यात् सम्भावनात्मानि” इत्यमरः । अहं पूर्वं महंपूर्वं मित्यात्मपौरुषख्यापना यस्यां सा अहंपूर्विका । एवमहम्प्रथमिका । अहमेव (श्रेष्ठः) इति परस्पराहंकारो यस्यां सा अहमहमिका । एवं आचितश्च उपचितश्च यस्यां क्रियायां सा आचोपचेत्यादि । कृन्धिविचक्षणेति—कृन्धिविचक्षणेति विग्रहपक्षे विचक्षणेति सम्बोधनान्ताम् विचक्षणमिति पक्षे तु द्वितीयान्तम् । केवलद्वितीयान्तेन सम्बोधन पदराहित्येनेत्यर्थः । भिन्दिलवणं यस्यां सा भिन्दिलवणा । इत्यादि पदेन—प्रोहकटा, प्रोहकर्दमा, अपोहकर्दमा उद्धरचूडा, आहरचेला, आहरवनिता इत्यादयश्च बोध्याः ।

अमृता०—६७. तथेति । नियोजनं प्रेरणं, तस्मिन् वाच्ये आख्यातपदेन सहाख्यात-पदमन्यपदार्थं पूर्ववत् समस्यते । यजतनमतेति नियोजनं व्यञ्जयति विधातृप्रयोगेण । एवमशनीतपिबता, खादतमोदता, खादताचमता प्रभृतयश्चानेन नियोजने समस्यन्ते ।

बाल०—अवा । तृतीयान्तेन विष्णुपदेन सह अवादयः समस्यन्ते । मध्यपदा-प्रयोगश्च भवति । अवक्रुष्टमिति क्रुश आह्वाने । अवक्रुश्यते यत्रेत्यधिकरणे क्तः । ननु अकर्मकगतिभोजनार्थेभ्य अधिकरणे चेत्युक्तं, क्रुशधातोस्तु अकर्मकत्वं गत्यर्थत्वं भोजनार्थत्वञ्च नास्ति तर्हि कथमधिकरणे क्तो भवति, इति चेत्तत्राह कृतो बाहुल्यादिति । वीरुधेति । लता प्रतानिनी वीरुदित्यमरः प्रतानिनी विस्तारिणी । इत्यादीत्यादिपदेन संनद्धो वर्मणा संवर्मा अधिगतोऽक्षेण अध्यक्षः, प्रतीतोऽक्षेण प्रत्यक्षः, सुसङ्गतो वेलया सुवेल इत्यादिच ज्ञेयं ॥ ६६ ॥

बाल०—पर्या । चतुर्थ्यन्तेन विष्णुपदेन सह पर्यादयः समस्यन्ते । मध्यपदाप्रयोगश्च

६८. हि प्रत्ययान्तं कर्मणाभीक्ष्ण्य-तद्वत्तरि ।

स्तुहि कृष्णमित्याभीक्ष्ण्यमाह यः स स्तुहिकृष्णः । एवं जहिजोहः ।
जोहो दासः क्षारं वा इत्यादयो ज्ञेयाः ।

इत्यन्यपदार्थप्रधानः कृष्णपुरुषः ।

॥ इति कृष्णपुरुषप्रकरणमुद्दिष्टम् ॥

६९. अनेकमन्यपदार्थे पीताम्बरः ।

प्रभुश्रायम् । अनेकं नामपदन्तु अन्यपदार्थे अभिधेये परस्परं समस्यते,
स च पीताम्बरसंज्ञः । बहुव्रीहिरिति प्राश्नः । अन्यपदार्थवदेव
लिङ्गमस्य, अन्यपदार्थश्च यच्छब्देनेदं शब्देन वा निर्देश्यः । द्वयो
स्त्रयाणां चतुर्णामेव वा अभिधानम् । अत्र षष्ठाद्यन्यपदार्थो यथा,—

अमृता०—६८. छिप्रप्रत्ययान्तमिति । आभीक्ष्ण्यं क्रियासातत्यम् । तस्मिन् नम्यमाने
तस्य हिप्रत्ययान्त पदस्य वत्तरि अभिधेये कर्मणा सह हि प्रत्ययान्तं विष्णुपदं समस्यते ।
एवमिति—जहि जोहमित्याभीक्ष्ण्यमाह यः स जहिजोहः । जहीति हन्ते हिप्रत्ययान्तम् ।
जोष शब्दस्यार्थमाह—जोहोदासः क्षारं वेति । अत्र जोड इति केषाञ्चित् पाठः । तन्मते
जुड प्रेरणे धातोः बाहुल्यात् कर्मण्यण् । इति कृष्णपुरुषसमासो व्याख्यातः ।

अमृता०—६९. अनेकमिति । प्रभुश्रायमिति चकारात् समासविधिसूत्रञ्च । अन्य
पदार्थे वाच्ये सतीत्यर्थः । अनेकमित्यस्यार्थमाह—द्वयोरित्यादिना । नएकं अनेकमिति
एकाधिकस्य द्वित्वबहुत्वस्य संग्रहः । अनेन इतः पूर्वन्तु द्वयोरेव पदयोः समास उक्त इत्या-
यातम् । पीताम्बर रामकृष्ण समासयोरेवानेक पदसमासो विषयः, नत्वव्ययीभावस्य,

भवति । परिहरिकीर्तन इति त्रिरामीत्यादिना वाच्यलिङ्गता । अलंलक्ष्मीरिति ईवन्तत्वा-
भावाच्च वामनः । इत्यादीत्यादिपदेन उद्गतो युद्धाय उद्युद्ध अभिगतः श्रताय अभिश्रुत
इत्यादिच ज्ञेयं ॥ ६७ ॥

बाल०—निरा । पञ्चम्यन्तेन विष्णुपदेन सह निरादयः समस्यन्ते । मध्यपदा
प्रयोगश्च भवति । पूर्वपदप्रधाना इति पूर्वपदं प्रधानं येष्विति विग्रहः ॥ ६८ ॥

बाल०—एही । व्यक्तार्थमेतत् । एहीति आगच्छेत्यर्थः । इह एहीति यत्रोच्यते
तदेहीहं कर्मेति भाषावृत्तिः । उपाध्यायसर्वस्व यु मिश्रण इत्यस्य यवं निष्पाद्य एहियवैरिति
निष्पादितं तस्मात् अत्र यवशब्दोऽन्तस्थयरामादिरिति ज्ञेयं, यवैर्मिश्रणैः । अनयोः
एहीहैहियवयोर्ब्रह्मत्वमभिधानादिति शेषः । उदाहरणान्तरमाह अथेति । एवमिति ।
अपेहि स्वागतमिति यस्यां क्रियायां सा अपेहिस्वागतेति, एहि विघ्नसेति यस्यां क्रियायां
सा एहिविघ्नसेति । इत्यादीत्यादिपदेन अपेहिप्रघसेत्यादिच ज्ञेयं । एवमिति । वाणिजेति
सम्बोधने, वणिजशब्दोऽदन्तोऽप्यस्तीति लक्ष्यते, वणिज एव वाणिजः । एहि वाणिजेति

तत्र समासाथनोक्तत्वात् प्रथमा—पीतं अम्बरं यस्य स पीताम्बरः ।
पीतं सूक्ष्मं चाम्बरं यस्य स पीतसूक्ष्माम्बरः । एवमुज्ज्वलपीत-
सूक्ष्माम्बरः । प्राप्तः कृष्णो यत्तत् प्राप्तकृष्णं गोकुलम् । कृष्णः प्राप्तो
येन स प्राप्तकृष्णो वैष्णवः । प्राप्तः कृष्णो यया सा प्राप्तकृष्णा
भक्तिः । दत्तं सर्वस्वं यस्मै स दत्तसर्वस्वः कृष्णः । प्राप्तो वरो
यस्मात् स प्राप्तवरः कृष्णः । व्यस्तं मनो यस्मिन् स न्यस्तमनाः कृष्ण
इत्यादयः ।

१००. अव्ययश्च ।

अतिष्ठदगु इत्यादौ व पश्चात् समासो ज्ञेयः । नामपदमिति प्रायः प्रथमान्तमिति मूले स्पष्टी
भविष्यति, कण्ठेकात् इत्यादौ तु सप्तम्यन्तं काद, चित्कम् । आधिक्येन व्यपदेशा भवन्तीति
न्यायेन नाम पदमित्युक्तम्, क्वचिदाख्यातलोपश्चेति वचनादाख्यात पदञ्च ग्राह्यम् । अन्य
पदार्थत्व इति—समस्यमानपदातिरिक्त पदस्यार्थे इति भावः । तत्रेति—अन्यपदार्थ वाचके,
समाससिद्ध नाम्नीत्यर्थः । प्राप्त इति कर्त्तरिक्तः, यदिति द्वितीयान्तम् । कृष्णः प्राप्त इति
कर्मणि क्तः । ययेति करणे तृतीया, अत्र करणमेवाव्ययपदार्थः ।

अमृता०—१००. अव्ययञ्चेति । अव्ययश्च नामपदेन सह संस्यते, अन्यपदार्थ

यस्यां क्रियायां सा एहिषाणिजेतितु जुमरः । नैगमो वाणिजो वणिगित्यमरश्च ।
इत्यादीत्यादिपदेन अपेहिवाणिजा प्रोहवाणिजेत्यादिच ज्ञेयं । अपरमप्युदाहरणमाह
तथेति । इह द्वितीया यस्यां इति इहद्वितीया । एवमिहपञ्चमीति । अहमेव पुरुष इति या-
आत्मसम्भावना सा आहोपुरुषिका । आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात् सम्भावनात्मनि
इत्यमरः । अहं पूर्वमहं पूर्वमिति य औद्धत्यविशेषः सा अहम्पूर्विका । अहं पूर्वमहं
पूर्वमित्यहम्पूर्विका स्त्रियामित्यमरः । एवमहम्प्रथमिका इति ज्ञः परम्परमहङ्कारः सा
अहमहमिका । अहमिका तु सा स्यात्, परम्परं यो भवत्यहङ्कार इत्यमरः । जुमरसीका-
कारेण तु अहमेव पुरुषोऽत्रेति सम्भावनायां आहोपुरुषिका अहं पूर्वमत्रेत्यादिक्रियायां
अहम्पूर्विका । अहं प्रधानमत्रेत्यहङ्कृतौ अहमहमिकेत्युक्तं । यस्यामिति यस्यां क्रियाया-
मित्यर्थः । इत्यादीत्यादिपदेन आचितञ्च उपचितञ्च यस्यां सा आचोपचेत्यादिच ज्ञेयं ।
अन्यदप्युदाहरणमाह अथेति । विचक्षणेति सम्बोधने । केवलेति । अत्र सम्बोधनपक्षाभाव
इति भावः । भिन्दि लवणमिति यस्यां सा भिन्दिलवणा । आहर वसनमिति यस्यां सा
आहरवसना, आहर वनितामिति यस्यां सा आहरवनिता । इत्यादीत्यादिपदेन—प्रोह
कटमिति यस्यां सा प्रोहकटा । प्रोह कर्दममिति यस्यां सा प्रोहकर्दमा । पच लवणमिति
यस्यां सा रचलवणा । आहर चेलमिति यस्यां सा आहरचेल । उद्धर चूडामिति यस्यां
सा उद्धरचूडेत्यादिच ज्ञेयं ॥ ६६ ॥

नीचैर्मुखमस्य नीचैर्मुखः । सेवितुं कामोऽस्येति विग्रह—

१०१. तुमो मस्य हरः काम-मनसोः ।

सेवितुकामः, सेवितुमनाः । अस्ति भक्तिरस्य अस्तिभक्तिर्वैष्णवः,
नास्तिभक्तिरवैष्णवः ।

समस्तस्यासमस्तेन नित्यापेक्षेण सङ्गतिः ।

बाहुल्यादिह तत्रापि समासो वा विधीयते ॥

भक्ताय दत्तार्थः । अत्र दानक्रियया नित्यं सम्प्रदानमपेक्ष्यते, अतो
यद्यपि गुणीभूतेन दत्तपदेन साक्षादन्वयस्याभावस्तथापि तात्पर्यतः
संगम्यते । यथा कृतपूर्वो सृष्टिम्, असूर्यस्पदस्य इत्यादौ । किञ्च प्रायः

वाच्ये । उच्चैरिति तृतीयान्तप्रतिरूपकमव्ययम् । अत्रान्यपदार्थं इदं शब्देन निर्दिष्टः ।
यदपि नामपदमित्यनेनाव्ययमपि ग्रहीतुं शक्यते तथापीह अव्ययमिति पृथगुक्तिः गोवलीवर्द
इति वत् स्पष्टार्थेति वेदितव्यम् ।

अमृता०—१०१. तुमइति । काम-मनसोः परयोः तुमुप्रत्ययस्य यस्य हरो भवति ।
तुमः कृदव्ययत्वाद् मस्य हराप्राप्ते विधानम् । सेवितुमना इति सेवितुं मनोऽस्येति विग्रहः ।
अस्ति नास्तीति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययद्वयं नत्वाख्यातरूपम् । ननु अलिङ्गोऽव्ययसंज्ञ इति
वचनादाख्यातान्तपदानामव्ययत्वं सिद्धमेव, तत्कथंनिराक्रियते ? सत्यम्, यद्यपि तत्
सिध्यति तथाप्यत्र तन्नमन्यते, पूर्वोक्तसूत्रस्थस्व अव्ययञ्चेत्यस्यानुवर्त्तमानत्वात् । किञ्च
नास्तिभक्तिरित्यत्र तिङन्तत्वस्वीकारे तु नञः पृथक्पदत्वेन अनस्तिभक्तिरित्येवं समस्त-
पदमापद्येतेति दोषः स्यादिति ।

ननु भक्ताय दत्तार्थपदेन सह भक्ताय इत्यसमस्तपदस्य कथं सम्बन्धः सम्भवेत् !
सम्बन्धेतु सति सापेक्षत्वेन समास एव न स्यादिति शङ्कां निराकुर्वन्नाह—समस्तस्येत्यादि-
पद्येन । नित्यमपेक्षत इति नित्यापेक्षः, तेनासमस्तपदेन समस्तपदस्य समस्तैकदेशिपदस्य
सङ्गतिरन्वयः स्यादित्यर्थः । तत्रापि तादृशापेक्ष स्थलेऽपि बाहुल्याद् विभाषया समासो
भवतीत्यर्थः । वस्तुतः समासो नैव प्राप्नोति किन्तु बाहुल्यादेव भवतीति भावः । अत्र
नित्यापेक्षकं कारकपदं सम्बन्धपदञ्च बोध्यम् । तत्र कारक सम्बन्धं दर्शयति—अत्रे-
त्यादिना । गुणीभूतेनेति कृतसमासत्वादित्यर्थः । दृष्टान्तमाह—यथेति । कृतं पूर्वमनेनेति
वाक्ये तद्धितेण प्रत्ययेन कृतपूर्वीति समस्तपदं जातम् तथापि कृत इति कृत क्रियाया

बाल०—तथा । नियोजने वाच्ये आख्यातेन सह आख्यातं तथा पूर्वोक्तप्रकारेण
समस्यते । उद्धर उत्सृज इति यत्रोच्यते सा नियोजनक्रिया उद्धरोत्सृजा । एवमन्यत्रच
ज्ञेयं । अश्लीत पिवतेति सततमुच्यते यस्यां क्षियायां सा अश्लीतपिवतेति जुमरः ॥ १०० ॥

समानाधिकरणानामेव पीताम्बरः, तेन नेह—हृते कृष्णे गतं येनेति,
वैष्णवैर्भुक्तं यस्येति । प्रायोग्रहणात् क्वचिद् व्यधिकरणानाञ्च,—यदुकुले
जन्म यस्य स यदुकुलजन्मा । कण्ठकालः, अलुगयम् ।

१०२. न च प्रथमान्यपदार्थत्वे ।

सुच्छाये वृन्दावने यः । गते कृष्णे गतो य इत्यत्र तु अन्यपदार्थतैव
नास्ति, गतस्यैव वाच्यत्वात् ।

नित्यं कर्मापेक्षत्वात् सृष्टिमिति कर्मपदेन सह तस्या अन्वयः स्वीक्रियते । तथा असूर्यम्पश्य
इत्यत्र सूयपदस्य मध्ये व्यवधानेऽपि समस्तैकदेशस्थेन पश्येत्यनेन सह नञोऽन्वयः स्वीकार्य-
मिति पूर्वञ्च प्रतिपादितम् । इहत्वांशिक दृष्टान्तः । एव रामस्य गुरुकुलमित्यादौ सम्बन्ध
पदस्यापि अन्वयो मन्तव्यः । विशेषमाह—किञ्चेति । समानाधिकरणानामिति समस्य-
मान पदानामित्यर्थः । हृत इति—अकूरेण मथुरां नीते सतीत्यर्थः । अत्र गतमिति व्यधि-
करणत्वात् समासाभावः । एवमुत्तरत्र च । प्रायः शब्दोपादानोद्देश्यं प्रकटयति—क्वचि-
दिति । यदुकुलत्व-जन्मत्वयोः, तथा कण्ठत्व-कालत्वयोश्च भिन्न वस्तुत्वात्, अर्थादेकस्मिन्नर्थे
वृत्तित्वाभावाद् व्यधिकरणत्वमिति भावः । सप्तमीविष्णुनिष्ठेत्यादिना सप्तम्यन्तस्य
पूर्वनिपातो वक्ष्यते ।

अमृता०—१०२. नचेति । प्रथमान्तस्यान्यपदार्थत्वे तु पीताम्बरसमासो न स्यात् ।
तत्र च समासेनान्यपदार्थत्वरूपार्थं प्रत्ययनासामर्थ्यं हि कारणं कल्प्यम् । तथाहि—सुच्छाये
वृन्दावने य इति वाक्याद् योऽर्थः प्रतीयते स तु सुच्छायवृन्दावन इति समसावस्थायां नाव-
बुध्यत इति ।

बाल०—हिप्र । आभीक्ष्ण्यतद्वृत्तिरि वाच्ये कर्मणा सह हिप्रत्ययान्तं विष्णुपदं
समस्यते । तत्पदेन हि प्रत्ययान्तकर्मणोः परामर्शः । एवमिति । जहिजोहमित्याभीक्ष्ण्यमाह
यः स जहिजोहः । जहि इति हन्तेर्जहि इत्यनेन सिद्धं । जोहशब्दस्यार्थमाह जोहः दासः
क्षारं वेति । भाषावृत्तावपि जहिजोह इति दृश्यते, उपाध्यायसर्वस्वेतु जुड प्रेरणे इत्यस्य
अन्प्रत्ययेन जोडशब्दो निष्पाद्यः जहिजोड इति निष्पादितं । इत्यादय इत्यादिपदेन
जहिस्तम्बः उज्जहिस्तम्ब इत्यादयोऽपि ज्ञेयाः ॥ १०१ ॥

बाल०—अनेक । अन्यपदार्थ इति अन्यपदस्यार्थ इति विग्रहः । प्रभुश्चेति चशब्दो-
पादानेन अस्य सूत्रस्य विधित्वमधिकारत्वञ्च व्यञ्जितं । अन्येति । अन्यपदाभिधेयत्वं
इत्यर्थः । अस्येति पीताम्बरसमाससिद्धस्य नाम्न इत्यर्थः, अस्मिन्निति वा पाठः । अस्मिन्
समासे इत्यर्थः । अन्येति उद्देश्य इति वाच्य इत्यर्थः । तस्मात् यच्छब्द इदंशब्दश्च
अन्यपदार्थवाचकत्वेन निर्दिश्यत इति भावः । उद्देश्य इत्यनन्तरमत्रेति ज्ञेयं । द्वयोरिति
द्वयोः परयोरित्यर्थः । एवं त्रयाणामित्यादौ च ज्ञेयं, अभिधानं कथनं । तत्र समासार्थेनेति ।

१०३. न क्तवत्वाद्यन्तस्य ।

वैष्णवा भुक्तवन्तोऽस्य, वैष्णवो जग्मिवानस्य ।

१०४. क्वचिन्मध्यपदलोपः ।

सिंहस्येव मुखमस्य, सिंह मुखमिव मुखमस्येति वा सिंहमुखः ।

अमृता०—१०३. नेति । क्तवत्वाद्यन्तस्य च पीताम्बरो न स्यात् बाहुल्यादिति शेषः । आदिशब्देन क्व स्वादेर्ग्रहणमिति दर्शयति—जग्मिवानस्येति ।

अमृता०—१०४. क्वचिदिति । पीताम्बरसमासे क्वचिद् मध्यपदस्य लोपो भवति । सिंहस्येवेति—अस्मिन् पक्षे सिंहपदेन तन्मुखं लक्ष्यते, अतस्तेन हि मुखार्थबोधः । एवं चन्द्रसदृशं मुखं यस्याः सा चन्द्रमुखी, बिम्बतुल्य ओष्ठो यस्य स बिम्बोष्ठ इत्यादयः ।

तत्रेति समाससिद्धे नाम्नीत्यर्थः । पीताम्बर इति अत्र द्वयोरभिधानं । पीतसूक्ष्माम्बर इति अत्र त्रयाणामभिधानं । एवमिति अत्र चतुर्णामभिधानं । प्राप्त इति कर्तरि क्तः । यदिति द्वितीयान्तं, प्राप्त इति कर्मणि क्तः । ययेति करणत्वात् तृतीया ॥ १०२ ॥

बाल०—अव्यय । अव्ययञ्चेति नामपदेन सह समस्यत इति शेषः । नीचैर्मुखमस्य नीचैर्मुखः, इति अत्रान्यपदार्थस्य इदंशब्देनोद्देश्यता ॥ १०३ ॥

बाल०—तुमो । कामे मनसि च परे तुमो मस्य हरो भवति । सेवितुमना इति सेवितुं मनोऽस्येति विग्रहः । नास्ति भक्तिरिति नास्ति भक्तिरस्येति विग्रहः । अस्तीति नास्तीति च तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययं । अलिङ्गोऽव्ययसंज्ञ इत्युक्तमत आख्यातान्तस्याप्यव्ययत्वमस्त्येव किन्तु तथा सति नास्तिभक्तिरित्यत्र नञी भिन्नपदत्वात् अनस्तिभक्तिरिति स्यादतस्तिङन्तप्रतिरूपकमित्युच्यते । ननु भक्ताय दत्तार्थ इत्यादौ समस्तस्य दत्तपदस्य असमस्तेन सम्प्रदानेन सह कथमन्वयो भवतु सापेक्षत्वात् कथं वा अत्र समासो भवत्विति चेत्तत्र पद्यमाह समस्तस्येति । सङ्गतिरिति भवतीति शेषः । सङ्गतिरन्वयः । बाहुल्यादिहेति । इह प्रकरणे उक्ताद्बाहुल्यादित्यर्थः । वा विधीयते इति तस्मादत्र विग्रहो वर्तते इति भावः । दत्तार्थे इति दत्तोऽर्थो येनेति विग्रहः । साक्षादन्वयस्याभाव इति सम्प्रदानस्येति शेषः । सः अन्वयः । दृष्टान्तमाह यथेति । कृतपूर्वी सृष्टिमिति असूर्यम्पश्य इति च पूर्वमेव व्याख्यातं, असूर्यम्पश्य इत्यत्र सूर्यपदस्य व्यवधानेनापि नञः पश्यतीत्यनेनान्वयः, इत्यांशिकः दृष्टान्त इति । प्राय इति समानमधिकरणं येषामिति विग्रहः । हृते इति अक्रेणेति शेषः । गते इति च पाठो दृश्यते । व्यधिकरणानाञ्चेति पीताम्बरो भवतीति शेषः । कण्ठे कालोऽस्येति विग्रहः । सप्तमी विष्णुनिष्ठाविशेषणकृष्णनामसख्यानां दण्डहस्तादिवर्जमित्यनेन सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातः । स्वाङ्गादमूर्द्धमस्तकात् डेरकाम इत्यनेन डैर्महाहरनिषेधः, अलुक्समासोऽयमित्यर्थः ॥ १०४ ॥

१०५. क्वचिद् वा ।

अविद्यमानः पाप्मा यस्य सोऽपाप्मा, अविद्यमानपाप्मा, प्रपतितानि
पर्णानि यस्य स प्रपर्णः प्रपतितपर्णः ।

१०६. क्वचिदाख्यातलोपः ।

पीताम्बरमस्त्यस्य पीताम्बरः ।

१०७. अव्ययादूराधिकासन्नाः संख्येयवाचिसंख्यया ।

दशानां पदार्थानां समीपे उपदशाः । अज् वक्ष्यते सामीप्य प्राधान्ये
त्वव्ययीभावः— उपदशम् । एवं दशानामदूरा अदूरदशाः । एवमधिक-
दशाः, आसन्नदशाः ।

अष्टादशपर्यन्ताः संख्या संख्येये वर्तन्ते, ततः पराः संख्याः संख्याने च ।

अमृता०—१०५. क्वचिद्वेति । पीताम्बरे क्वचिद् मध्यपदस्य लोपो वा स्यात् ।
पाप्मा पापम् । एवमपगतो धर्मो यस्मात् सः अपधर्म इत्यादि ।

अमृता०—१०६. क्वचिद्वेति । पीताम्बरे क्वचिदाख्यातलोपश्च भवति । एवं
मयूरमुकुटो विद्यतेऽस्य मयूरमुकुटः, नास्ति कुतोऽपि भयं यस्य सः अकुतोभयः, न विद्यते
किञ्चन यस्य सोऽकिञ्चन इत्यादयश्च ।

अमृता०—१०७. अव्ययेति । संख्येयवाचिसंख्यया सह अव्ययादूराधिकासन्नाः
समस्यन्ते, ते च पीताम्बर संज्ञा भवन्ति । उपदशा इति—दशानां समीपे वर्तन्ते ये ते
उपदशा उच्यन्ते नव एकदश प्रभृतयः । यद्यपीह यच्छब्देन इदं शब्देन वान्यपदार्थो न
निर्दिश्यते तथापि त्वाक्षेपात् प्रथमान्ततयैवावगम्यते सः, अतः प्रथमान्यपदार्थत्वे पूर्वेणा-
प्राप्ते आरम्भोऽयम् । अज् वक्ष्यत इति—संख्येयादच् नतु बहोरित्यनेनेति शेषः । सामीप्य
प्राधान्ये त्विति—अतएव तत्र विग्रहः—दशानां समीपमिति । पीताम्बरे तु समीपि—
प्राधान्यमिति भेदः । उपदशमिति—ब्रह्मणि तु वेति केशवरामः, नान्तस्य नत्वणीयोरिति
संसारहरः । अधिकदशा इति—दशानामधिका इति विग्रहः, ते पुनरेकादशादयः । आसन्न-
दशा इति दशानामासन्ना इति विग्रहः, नव एकादशो वार्थः । सूत्रे यत् संख्येय वाचीत्युक्तं

बाल०—न च । प्रथमान्तस्य अन्यपदार्थत्वे पीताम्बरो न भवति बाहुल्यादिति
शेषः । सुच्छाय इति शोभना छाया यस्येति विग्रहः । छाया अनातपः । अन्यपदार्थतेति
अन्यपदस्य अर्थतेति विग्रहः, अर्थता वाच्यता । हेतुमाह गतस्यैवेति ॥ १०५ ॥

बाल०—न क्त । क्तवत्वाद्यन्तस्य च पीताम्बरो न भवति बाहुल्यादिति शेषः ।
आदिग्रहणस्य फलमाह वैष्णवो जग्मिवानस्येति ॥ १०६ ॥

बाल०—क्वचि । पीताम्बरसमासे क्वचिन्मध्यपदलोपो भवति बाहुल्यादिति

यथा—एको वैष्णवः, द्वौवैष्णवौ, त्रयो वैष्णवा इत्यादि । यथा च—
ऊनविंशतिर्गावः, ऊनविंशतिर्गवामित्यादि । ततः ऊनविंशत्यादीनां
समासो वा । अचि कृते चिति तेर्हरो वक्ष्यते । अदूरोन विंशा गावः,
अदूरोनविंशतिर्गवामित्यादि ।

१०८. संख्या गुणितत्वे वार्थे च ।

त्रिगुणिता दश त्रिदशाः । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । अज्वक्ष्यते ।

नचेयस्याः पीताम्बरे वामनत्वादि,—बहुप्रेयसी कृष्णः ।

व्याख्यया तत् परिचाययति—अष्टादशपर्यन्ता इत्यादिना । ऊनविंशत्यादीनां समासो वेति
—संख्येयवाचित्वे पक्षे समासः, संख्यानवाचित्वपक्षे तु न, ततश्च विकल्प-इत्यर्थः । इत्यादि
पदेन—विंशतिर्वाष्णवः, विंशतिर्वाष्णवानामित्याद्या बोध्याः । तेर्हरो वक्ष्यते इति—विंशते
स्तेर्हश्चितीत्यनेन । समासासमास पक्षौ दर्शयति—अदूरोनविंशा इत्यादिना । ऊन-
विंशतेरदूरा इति विग्रहः । नदूरोन विंशति रिति संख्यानवृत्तित्वान्न समस्तः, अदूरा इत्येकं
पृथक् पदम् । आदि शब्देन—अदूरविंशा गावः, अदूरा विंशतिर्गवाम्, आसन्नविंशा गावः,
आसन्नाविंशतिर्गवाम्, अधिकविंशतिर्गावः अधिका विंशतिर्गवामित्यादयो ज्ञेयाः ।

अमृता०—१०८. संख्येति । गुणितत्वे वार्थे च गम्ये संख्येयवाचिसंख्यया सह संख्या
वाचि शब्दः समस्यते, स च पीताम्बर संज्ञः स्यात् । त्रिदशा इति—संख्येयाद च नतु बहु
रित्यनेन अच् । द्वौ वा त्रयो वेति—अत्र वाशब्दः संशये न तु विकल्पे । यदि विकल्पार्थः
इह मन्यते तर्हि यदा द्वौ भवत स्तदा तु बहुवचनं न प्रयुज्यते । संशयिते चार्थे द्वित्वे बहुत्वे
ऽपि बहुवचनं भवेत्, यथा—कति भवतः शिष्या इति । उक्तञ्च भाष्ये—अविज्ञातेऽर्थे
बहुवचनं प्रयोक्तव्यमिति न्यासकृता धृतम् । द्वित्रा इत्यत्र च पूर्ववदच् । एवं पञ्चषाः,
लक्षकोटा इत्यादयश्च बोद्धव्याः । नचेयस्याः पीताम्बरे इति सूत्रप्रतीकम्, अनेन वामन-
त्वादि निषिद्धः । आदिपदेन नेयस इति वक्ष्यमाण निषेधतः “ऋराम गोपीसर्पिरादिभ्यः”
इति कर्प् प्रत्ययश्च न स्यादित्यर्थः । बहुप्रेयसी कृष्ण इति—अनियुवां पश्चात् पुंस्त्वेऽपि
गोपीसंज्ञामाहुः, ततो बहुप्रेयसी शब्दः शसं बिना पुंस्यपि गोपीशब्दवदित्युक्तं नामप्रकरणे ।
अतोऽस्य पुंस्त्वेऽपि गोपीसंज्ञत्वे यिद्धे (शसं बिता) नेयस इत्यनेन कय् निषेधः ।

पीताम्बरं विभजते—तत्रेति । तद्गुण संविज्ञानः अतद्गुणसंविज्ञानश्च शब्दौ रूढि-
संज्ञौ, तयोस्त्योत्यभेद इत्यम्—संयोग-समवाययोरेकतरसम्बन्धेन यत्रान्यपदार्थः संलक्ष्यते

शेषः । सिंहस्येवेत्यत्र सिंहपदेन सिंहमुखे लक्षणा, अन्यथा सादृश्यं न गम्यते इति ।
सिंहमुख इति । एवं शास्त्रज्ञानं धनं यस्य स शास्त्रधनः, सुवर्णविकारोऽलङ्कारो यस्य स
सुवर्णालङ्कारः, चन्द्रसदृशं मुखं यस्याः सा चन्द्रमुखी, इन्दुसहिता चूडा यस्य स इन्दुचूड
इत्यादि च ज्ञेयं ॥ १०७ ॥

तत्र ते पीताम्बरा द्विविधाः । समासपदस्य अन्यपदार्थसङ्गित्वे तद्गुण-
संविज्ञानाः । तदसङ्गित्वे तु अतद्गुणसंविज्ञानाश्च । यथा—धृतकृष्ण-
निर्मल्यमानय, दृष्टकृष्णमानय ।

१०८. तत्र तत्र गृहीत्वा तेन तेन प्रहृत्य वा युद्धं वृत्तमिति
च सरूपे क्रियाव्यतीहारे पीताम्बरः । तस्मादिराम
स्तद्धितः, सचाव्ययम् । पूर्वपदस्य त्रिविक्रम ईशान्तस्या-
रामो वा विष्णुजनादौ तस्मिन् ।

केशेषु केशेषु गृहीत्वा युद्धं वृत्तं केशाकेश । दण्डेश्च दण्डेश्च प्रहृत्य युद्धं
वृत्तं दण्डादण्ड । युद्धौपाधिकत्वेऽपि—हस्ताहस्ति व्यासज्जेतामिति
विस्तरः । मुष्टामुष्टि मुष्टीमुष्टि । बाहावाहवि बाह्वाहवि । नेहात्वम्—

तत्र पीताम्बर स्तद्गुण संविज्ञानः । तदेवोक्तं मूले—समासपदस्यान्यपदार्थसङ्गित्व इति ।
यत्र तु तदितर सम्बन्धेनान्यपदार्थः संलक्ष्यते तत्र अतद्गुणसंविज्ञानः । तदेवोक्तम्—
तदसङ्गित्व इति । तथाहि प्रथमोदाहरणे अन्य पदार्थो यो भक्त स्तस्य कृष्णनिर्मल्येन सह
संयोगसम्बन्धो विद्यते । एवं पीताम्बरः चक्रपाणिरित्यादयश्च । समवायसम्बन्धेन यथा,—
चिन्मयीभूमि र्यस्य तत् चिन्मयभूमि वृन्दावनम् । अत्र चिन्मयत्वगुणः समवाय सम्बन्धेन
वृन्दावने तिष्ठतीति । द्वितीयोदाहरणे दृष्टकृष्णमित्यत्र अन्यपदार्थे भक्ते तु नहि संयोगादि
सम्बन्धः, किन्तु क्रियाकर्मरूपः सम्बन्ध इत्ययमिह अतद्गुणसंविज्ञान इति । एवमधीतविद्यः
श्रुतधर्मा, गृहीतोपदेश इत्यादयश्च । ननु अत्रापिन्द्रियार्थसन्निकर्षं जनितं प्रत्यक्षज्ञानं सद्-
भावात् संयोग सम्बन्धो विद्यत एवेति चेत् ? सत्यं, अत्र प्रयोक्तृकालमपेक्ष्य हि संयोगादि
सम्बन्धद्वयं गृह्यते ननु प्राग्घटितमिति । तेन दृष्टकृष्णमानयेति प्रयोजककर्तुः प्रयोग-
वेलायामन्यपदार्थस्य भक्तस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षाभावान्न हि संयोग सम्बन्धो वर्तमानः, दृष्ट
इति भूतविहितप्रत्ययात् । पूर्वत्र तु प्रयोगकाले हि भक्तस्य निमित्तधारणरूपः संयोग
सम्बन्धः प्रतीयते, धृत इति वर्तमाने तस्य विधानादिति विवेच्यम् ।

अमृता०—१०८. तत्रेति । तत्र तत्र गृहीत्वा युद्धं वृत्तमित्यर्थे तथा तेन तेन प्रहृत्य
युद्धं वृत्तमित्यर्थे च समरूपे क्रियाव्यतीहारे गम्ये पीताम्बरः स्यात् । वृत्तमिति कर्तरि क्तः
प्रवृत्तं प्रारब्धमित्यर्थः । तस्मात् समस्तपदादुत्तरे तद्धित इराम प्रत्ययः स्यात्, सच
प्रत्ययोऽव्ययम् । तस्मिन् प्रत्यये कृते सति विष्णुजनादौ वर्षे परे पूर्वपदस्य त्रिविक्रमो
भवति, ईशान्तस्य पूर्वपदस्य तु विभाषया आरामो भवति, पक्षे त्रिविक्रम एव । केशा-
केशीति—अत्र परस्पर केशग्रहणात् क्रिया व्यतीहारः स्पष्टः, उभयत्र हि केशग्रहणमिति

बाल०—क्वचिद्वा । कचिन्मध्यपदलोपो वा भवति बाहुल्यादिति शेषः । पाप्मा
पाप । अस्त्री पङ्क्तुः पुमान् पाप्मा पाप किल्विषकलमपमित्यमरः ॥ १०८ ॥

अस्यसि । युद्धमिति किम्—हस्तेन हस्तेन सख्यं वृत्तम् । सरूप इति
किम्—हलेश्च सुषलेश्च इत्यत्र नस्यात् ।

११०. द्विदण्ड्यादयश्च ।

इमे चार्थं विशेषेषु निपात्यन्ते । द्वाभ्यां दण्डाभ्यां प्रहरति द्विदण्डि
प्रहरति । उभाहस्ति उभयाहस्ति । एवमुभाञ्जलीत्यादि ।

सरूपत्वम् । इराम प्रत्यये कृते अइद्वयस्यहर इत्यरामहरः पूर्वपदस्य त्रिविक्रमः, अव्ययत्वेन
विष्णुभक्ते महाहरः । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । युद्धोपाधिकत्वेऽपीति—युद्धस्य औपचारि-
कत्वेऽपि, तदनुकरणेऽपीत्यर्थः । तदुदाहरति विस्तरप्रयोगेण—हस्ताहस्ति व्यासज्जेता-
मिति । व्यायामविशेषे युद्धमनुक्रियते । हस्तेन हस्तेन गृहीत्वा युद्धवदवतिष्ठत्वित्यर्थः ।
ईशान्तमुदाहरति—मुष्टामुष्टीति । नेहात्वमिति—प्रत्यये सत्यपि विष्णुजनादिवर्णपरत्वा-
भावादिह नाराम इत्यर्थः ।

अमृता०—११०. द्विदण्डीति । वृत्तिः स्वयमेवोक्ता । तत्र निपात्यन्ते इति—इ
प्रत्ययान्तत्वेन निपात्यन्ते इत्यर्थः । इह क्रियाव्यतीहारराहित्यात् सरूपत्वाभावाच्च अप्राप्ते
इप्रत्यये निपातनमर्थं विशेष एक । सचात्र क्रियाविशेषण रूपः । द्विदण्डीत्यत्र पूर्वपदस्य
त्रिविक्रमाभावश्च निपातफलम् ।

बाल०—क्वचिदा । पीताम्बरसमासे क्वचिदाख्यातलोपो भवति, बाहुल्यादिति
शेषः । पीताम्बर इति आख्यातस्य अस्तीत्यस्य लोपः ॥ १०६ ॥

बाल०—अव्य । संख्येयवाचिसंख्यया सह अव्ययादूराधिकासत्ताः समस्यन्ते सच
पीताम्बरसंज्ञः । उपदक्षा इति अत्र समीपे प्राधान्यं प्रथमान्तस्यान्यपदार्थत्वाभावादन्य-
पदार्थस्त्वाक्षेपलभ्यस्तस्मादृशानां पदार्थानां समीपे इमे इति निर्गलितार्थे इति । अज-
वक्ष्यते इति । संख्येयादच् नतु बहोरिति सूत्रं तद्विप्रकरणे वक्ष्यते । सामीप्येति ।
सामीप्यप्राधान्येन अव्ययं सप्तम्याद्येषु नित्यमित्यनेन अव्ययीभावो भवति, अव्ययी-
भावोदाहरणमाह उपदक्षमिति । दशानां समीपमिति विग्रहः । ब्रह्मणि तु वेत्यनेन
केशवाराधनः । नान्तस्य नत्वनीपोरित्यनेन संसारस्य हरः । अधिकदशा इति दशानामधिक-
इति विग्रहः । आसन्नदशा इति दशानामासन्ना इति विग्रहः । संख्याने चेति संख्येये
संख्याने वर्तन्ते इत्यर्थः । विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोरित्यमरः । ऊनविंशति-
शब्दस्य विंशत्यन्तत्वात् एकत्वं संख्येयसंख्यानवृत्तिश्च भवतीति । अष्टादशपर्यन्ता इत्युक्तात्
इति ज्ञेयं । इत्यादीत्यादिपदेन चत्वारो वैष्णवाः पञ्च ब्राह्मणा इत्यादि ज्ञेयं । ऊनविंशति-
गर्वामिति अत्र संख्याने वृत्तिः । इत्यादीत्यादिपदेन विंशतिवैष्णवानां एकविंशतिगोपाना-
मित्यादि ज्ञेयं । यदातु संख्येये वर्तन्ते तदा ऊनविंशतिर्गाव इत्यादि च ज्ञेयं । समासो वेति
संख्येये वर्तन्ते तदा समासो भवति, यदातु संख्याने वर्तन्ते तदा न समास इत्यर्थः । अचि
कृत इति । विंशतेस्तेहरश्चिति इति सूत्रं तद्विप्रकरणे वक्ष्यते । अ-इद्वयस्य हरो

१११. खड्ग कर्ण दन्तैश्च तथा ।

नेह द्विदण्डा सात्ता । गणपाठात् समासान्तरेऽपि—निकुच्यकर्णि धावति,
कर्णो निकुच्येत्यर्थः । प्रोह्यपादि हस्तिनं बाहयति ।

अमृता०—१११. खड्गेति । खड्गकर्णं दन्तैश्च सह द्विप्रभृतयः समस्यन्ते, इप्रत्यनेन
निपात्यन्ते च । तदुदाहरणानि यथा,—द्वाभ्यां खड्गाभ्यां, उभाभ्यां कर्णाभ्यां, द्वाभ्यां
दन्ताभ्यां प्रहरतीत्यर्थे यथाक्रमं द्विखड्गि, उभाकर्णि, उभाकर्णि, उभयाकर्णि, द्विदन्ति
इति । नेहेति—अर्थविशेषविरहादित्यर्थः । गणपाठादिति—द्विदण्डादिगणे पाठादित्यर्थः ।
समासान्तरेऽपीति—निकुच्यकर्णीत्यत्र मयूरव्यसकादित्वात् श्यामरासः, तथापि इप्रत्ययेन
समधुरित्याशयः । प्रोह्यपादीति पादौ प्रोह्य इत्यर्थे पूर्वबदिप्रत्ययेन श्यामरासः साधुः ।

भगवतीत्यनेनारामहरः । अदूरोनविंश इति ऊनविंशतेरदूरा इति विग्रहः । संख्येयादच्
नतु वहोरित्यनेन अच् तेहरः । अदूरोनविंशतिरिति । अत्र संख्याने वृत्तिरिति न समासः ।
अदूरेति पृथक् पदं । इत्यादीत्यादिपदेन अदूरविंशा गावः अदूरा विंशतिर्बामित्यादि
ज्ञेयं ॥ ११० ॥

बाल०—संख्या । गुणितत्वे वार्थेन गम्यमाने संख्येयवाचिसंख्यया सह संख्या
समस्यते । सच पीताम्बरसंज्ञः । त्रिदशा इति संख्येयादच् नतु वहोरित्यनेन अच् । द्वौ
वा त्रयो वा द्वित्रा इति, अत्र वार्थः संशयो न विकल्पः यदि विकल्पार्थो वा इह आश्रीयते
तदा त्रयो भवन्ति इत्यत्र बहुवचनं भवत्येव यदा द्वौ भवतस्तदा बहुवचनं न स्यात्, तदा
संशयो वार्थः । संशयिते चार्थे बहुवचनं भवति, यथा कति भवतः पुत्रा इति । उक्तञ्च
भाष्ये । अविज्ञातेऽर्थे बहुवचनं प्रयोक्तव्यमिति । अत्रापि संख्येयादित्यादिनैव अच् ।
एवं पञ्चषा लक्षकोटा इत्यादि ज्ञेयं । तच्चेति । ईयस्याः पीताम्बरे वामनत्वादि न च
भवति । अयं भावः । नचेयस्याः पीताम्बर इति निषेधात् न वामनत्वं नेयस इति
निषेधात् ऋरामगोपीसपिरादिभ्य इत्यनेन न कप्च । बहुप्रेयसी कृष्ण इति अनियुवां
पश्चात् पुंस्त्वेऽपि गोपीसंज्ञामाह ततो बहुप्रेयसीशब्दः शस विना पुंस्यपि गोपीशब्द-
वदित्युक्तं अतो बहुप्रेयसीशब्दस्य पुंस्त्वेऽपि गोपीशब्दवत्ता । तत्र त इति । तत्रान्यपदार्थे
अन्यपदार्थसङ्गित्व इति अन्यपदार्थे सङ्गमस्त्यस्येति अन्यपदार्थसङ्गी तस्य भावस्तत्त्वं
तस्मिन् । तदसङ्गित्वेतु अन्यपदार्थसङ्गित्वेतु तस्मिन् अन्यपदार्थे न विद्यते सङ्गमस्त्येति
तदसङ्गी तस्य भावस्तत्त्वं तस्मिन् । समासस्य समासषट्कीभूतपदसमुदायस्य अन्यपदार्थ-
सङ्गित्वे सति तद्गुणसम्बिज्ञानाः पीताम्बराः । अन्यपदार्थसङ्गित्वेतु अतद्गुणसम्बिज्ञाना
इत्यर्थः । क्रमेणोदाहरणं दर्शयति धृतकृष्णनिमित्त्यमानस्येति । अत्र समासपदस्य धृतकृष्ण-
निर्माल्यस्य अन्यपदार्थसङ्गित्वं अतः पीताम्बरस्य तद्गुणसम्बिज्ञानत्वं । दृष्टकृष्णमानय
इति । अत्र समासपदस्य अन्यपदार्थसङ्गित्वं नास्ति, अतः पीताम्बरस्य अतद्गुण-
सम्बिज्ञानत्वं । तद्गुणसम्बिज्ञाना इत्यत्र अतद्गुणसम्बिज्ञाना इत्यत्रच गुणशब्दो
गुणविशेषवाची गौणवाचीति च ज्ञेयं, तथा सति तस्य समासस्य गुणस्यार्थसङ्गस्य

११२. सह शब्द स्तृतीयान्तेनैकक्रियायोगे ।

रामेण सह सहरामो वर्त्तते गच्छति वा कृष्णः । अत्र सहस्य सभावो वक्ष्यते, सरामः । एकक्रियायोगाभावे तु—सह शिशुनो दधि मथ्नाति यशोदा । विद्यमानार्थोऽत्र सह शब्दः ।

कथं सकर्मकः सरति, सलोमकः पचति ? कर्मण सह यो वर्त्तते स सकर्मकः, सरतीति पश्चादन्वयः ।

अमृता०—११२. सहेति । एकक्रियाया योगे सति तृतीयान्तेन सह-शब्दः समस्यते, स च पीताम्बर संज्ञः स्यात् । रामेण सहेति विग्रहः । वर्त्तते गच्छति वेति एकक्रिया योग दर्शनार्थं प्रयुक्तम् । अत्र विद्यमानतारूपायां गमनरूपायां वा क्रियायां कृष्णस्य रामस्य च युगपद् योगः । सभावो वक्ष्यत इति पीताम्बरे वेत्यनेनेति शेषः । ततः समासे सहरामः सरामइति पदद्वयमेव सिद्धम् । विद्यमानार्थोऽत्र सह शब्द इति—ततः सहशिशुनेति शिशो बाल गोपाले विद्यमाने सतीत्यर्थः । दधिमन्थनक्रियायां मातुरेव योगो नतु शिशोरिति फलितार्थः । एवमेव “सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभीत्यादौ च । विद्यमानेषु दशसु पुत्रेष्वित्यर्थः । आशङ्कते—कथमित्यादि । सरति क्रियायामन्यपदार्थयोगसद्भावे कर्मणो योगाभावात् तथा पचति क्रियायां लोम्नोऽभावात् कथं सहशब्देन समास इति शङ्का-पक्षार्थः । तच्च समाधत्ते—सरतीति पश्चादन्वय इति । यत्र यत्र समासाङ्गभूत पदेन सह मुख्यक्रियायां योगो न सम्भवेत् तत्र तत्र लुप्ताख्यातः पीताम्बरः, तेन विद्यमानादि क्रियायां योगमाश्रित्य समासानन्तरं सरत्यादिक्रियान्वयः कर्त्तव्य इत्यदोष इत्यभिप्रायः सन्दर्भस्य ।

गुणीभावस्य वा सम्यग्विज्ञानं यत्र ते तद्गुणसम्बिज्ञानाः । न विद्यते तस्य समासस्य गुणस्यार्थसङ्गस्य गुणीभूतस्य वा सम्बिज्ञानं यत्र ते अतद्गुणसम्बिज्ञाना इति ॥ १११ ॥

बाल०—तत्र । तत्र तत्र गृहीत्वा युद्धं वृत्तमित्यर्थे तेन तेन प्रहृत्य युद्धं वृत्तं इत्यर्थेच सरूपे क्रियाव्यतिहारे गम्यमाने पीताम्बरो भवति । युद्धं वृत्तमिति युक्तमित्युक्तं, कर्मणो यदि कर्त्तृत्वं स्यात्तदा भिन्नकर्त्तृकत्वात् को न स्यात् । वृत्तमिति अन्तर्भूतार्थत्वात् वर्तितमित्यर्थः । सरूप इति समानरूप इत्यर्थः । तस्मादुत्तरे इरामस्तद्विती भवति स चाव्ययं भवति । तस्मादिति पीताम्बरसिद्धान्तात् इत्यर्थः । स इति इरामान्त इत्यर्थः । पूर्वपदस्य त्रिविक्रमो भवति । ईशान्तस्य पूर्वपदस्यतु विष्णुजनादौ तस्मिन् परे आरामो वा भवति । तस्मिन्निति इरामान्ते इत्यर्थः । आरामो वा भवतीति अन्तस्य स्थाने आरामो वा भवतीत्यर्थः । केशेष्विति । अत्र परस्परकेशग्रहणरूपः सरूपः क्रियाव्यतिहारो गम्यते । केशाकेशि इति इरामे कृते अ-इद्वयस्य हर इत्यनेन अरामहरः पूर्वपदस्य त्रिविक्रमः अध्ययत्वात् विष्णुभक्तिमहाहरः । दण्डश्चेति । अत्र परम्परदण्डक प्रहरणरूपः सरूपः क्रियाव्यतिहारो गम्यते । दण्डादण्डीति पूर्ववत् । विस्तरमतमाह युद्धौपाधिकत्वेऽपीति ।

११३. दक्षिण पूर्वादय स्तदन्तराले ।

दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशो र्यदन्तरालं सा दक्षिणपूर्वा विदिक् ।
देवतासम्बन्धे ऐन्द्रीयाम्यादयस्तु नेष्यन्ते ।

इति पीताम्बरः ।

११४. इतरेतरयोग-समाहारयो रामकृष्णः ।

अमृता०—११३. दणिणेति । तत्पदेन दिक् परामृश्यते । दिगन्तराले वाच्ये दक्षिणपूर्वादयः शब्दाः पीताम्बरे निपात्यन्ते । अन्तरालं मध्यम् । आदिशब्दात्—दक्षिण-पश्चिमा, उत्तरपश्चिमा, पूर्वोत्तरा इत्यादयो बोध्याः । देवता सम्बन्ध इति—पूर्वादि दिशां पालका देवता दिक् पाला उच्यन्ते । यथा—इन्द्रस्य दिक् ऐन्द्री पूर्वा, यमस्य यामी दक्षिणा, वरुणस्य वारुणी पश्चिमा, कुबेरस्य कौबेरी उत्तरेति । एते देवतासम्बन्धीया ऐन्द्री प्रमृतयः समसनाय नेष्यन्ते, ऐन्द्रीयामी इत्येवमादि समासो न भवेदित्यर्थः । पूर्वादि रूढि-शब्दा एवात्र समासे निपात्यन्ते इति फलितार्थः । अर्थविशेषेऽयं निपातो ज्ञेयः । इति व्याख्यातः पीताम्बरः ।

अमृता०—११४. इतरेति । इतरेतरयोग-समाहारयोरर्थयो र्गम्यमानयो रनेक-

युद्धस्य औपाधिकत्वेऽपीति पीताम्बरादिकं भवतीति । औपाधिकत्वेऽपीत्यस्य औपचारिकत्वेऽपीति फलितार्थः । तदुक्तमुदाहरणमप्याह हस्ताहस्ति हस्ताहस्ति व्यासज्जेतामिति । मुष्टामुष्टि इति मुष्टिभिश्च मुष्टिभिश्च प्रहृत्य युद्धं वृत्तमित्यर्थः । अत्र इरामे कृते अ-इद्वस्य हर इत्यनेन इरामहरः । पूर्वपदान्तस्य इरामस्य स्थाने आरामः । आरामाभावपक्षे पूर्वपदस्य त्रिविक्रम एव मुष्टीमुष्टीति । बाहावाहवीति बाहुषु बाहुषु गृहीत्वा युद्धं वृत्तमिति बाहुभिश्च बाहुभिश्च प्रहृत्य युद्धं वृत्तमिति वा अर्थः । अत्र इरामे कृते उद्वयस्य गोविन्दो नतु धातोर्नच स्वाप्रत्यय इत्यनेन गोविन्दः पूर्वपदान्तस्य उरामस्य स्थाने आरामः । आरामाभावपक्षे पूर्वपदस्य त्रिविक्रमः बाहुबाहवीति । नेहात्वमिति विष्णुजनादित्वा-भावादिति शेषः । अस्यसीति । असिभिश्च असिभिश्च प्रहृत्य युद्धं वृत्तमित्यर्थः । असिः खड्गः । अत्र इरामे कृते इरामहरः । हस्तेन हस्तेनेति प्रहृत्येति शेषः । हलैश्च मुषलैश्चेति प्रहृत्य युद्धं वृत्तमिति शेषः । अत्र परम्परप्रहरणरूपः क्रियाव्यतिहारो गम्यत एव, किन्तु तस्य सारूप्यं नास्तीति न समासः ॥ ११२ ॥

बाल०—द्विद । वृत्तिमाह इमे चेति । अर्थविशेषेषु वाच्येषु इमे द्विदण्ड्यादय इ प्रत्ययान्ते निपात्यन्ते । द्वाभ्यां दण्डाभ्यामिति द्विदण्डीत्यस्यार्थकथनं । द्विदण्डीत्यत्र पूर्वपदस्यारामत्रिविक्रमाभावो निपातकलं । उभाहस्तीति उभाभ्यां हस्ताभ्यामित्यर्थः । प्रहरतीति शेषः । उभयाहस्तीति उभयेन हस्तेनेत्यर्थः । अत्रोभशब्दस्योभयादेशो वेति । उभाञ्जलीति उभाभ्यामञ्जलीभ्यामित्यर्थः, तर्पतीति शेषः । इत्यादीत्यादिपदेन उभयाञ्जलीति ॥ ११३ ॥

चशब्दस्य समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाररूपार्था श्रुत्वारः ।
तेषूद्भूतावयवसंख्य इतरेतरयोगः । तिरोहितावयवसंख्यः संहतिप्रधानः
समाहारः । तयो र्गम्यमानयोः पदद्वयस्य पदानां वा समासो वाच्यः,
स च रामकृष्णसंज्ञः । द्वन्द्व इति प्राश्नः । तत्रेतरतरयोगे प्रायः परवदेव
लिङ्गम् । तत्र रामश्च कृष्णश्चेति विग्रहे रामकृष्ण इति द्वाविति च
शब्दार्थः, रामकृष्णौ । एवं बहुत्वे रामकृष्णश्रीदामानः ।

मर्थादेिकाधिकं नामपदं समस्यते, स च रामकृष्णसंज्ञः स्यात् । एतदर्थद्वयञ्च चशब्दद्योत्य-
मिति व्यनक्ति—चशब्दस्येत्यादिना । समुच्चयादिरूपा अर्था चशब्देन हि द्योत्या इत्यर्थः ।
तत्र समासविषयीभूतयोरितरेतरयोग समाहारयो र्लक्षणेआचष्टे—तेष्विति । उद्भूतावयव
संख्य इति—उद्भूता प्रकटीभूता अवयवसंख्या यत्रेति विग्रहः । तिरोहिता अन्तर्हिता
अस्पष्टीभूता अवयवसंख्या यत्रेति विग्रहः । साहित्यरूपः परस्पर सम्बन्धार्थ उभयत्र हि
विद्यते, किन्तु इतरेतरयोगे द्रव्यं विशेष्यं, साहित्यं विशेषणमर्थाद् गौणम् । समाहारे तु
साहित्यमेव प्रधानं, द्रव्यं विशेषणमिति मिथो भेदो विवेच्यः । तदेवाह मूले—संहतिप्रधानः
समाहारइति । संहतिः साहित्यं मिलनमिति यावत् । इतरेतर योग इति—इतरस्मिन्
इतरस्य योग इत्यर्थः । परवदेवलिङ्गमिति—उत्तरपदवलिङ्गं रामकृष्ण-कृष्णपुरुषयो-
रिति वक्ष्यमाण विधानात् ।

अत्र प्रायो ग्रहणं—पूर्ववदश्ववडवयो रिति वक्ष्यमाण व्यभिचाराभिप्रायेण । राम-
कृष्ण इति द्वाविति च शब्दार्थ इत्यनेन इतरेतरयोगे उद्भूतावयवसंख्यत्वं दर्शितम्,
समासावयवस्य द्वित्वाद् द्विवचनमित्यर्थः । रामकृष्णश्रीदामान इति—रामश्च कृष्णश्च
श्रीदामाचेति विग्रहः । अत्र समस्यमान पदावयवस्य बहुत्वाद् बहुवचनमिति । समाहारो-
ऽग्रे वक्ष्यते ।

आनुसङ्गेनोक्तौ समुच्चयान्वाचयार्थौ विवृणोति—समुच्चयेत्यादि । रामो भुङ्क्ते
कृष्णश्च भुङ्क्ते इत्यर्थः । इतरेतरे साहित्यान्वयः, इहतु प्रत्येकान्वय इति भेदः । अन्वाचये
तद्वदर्थत्वेऽपि प्रत्येकान्वयित्वेऽपि अन्तिमस्य अन्तोक्तस्य अनाग्रहविषयत्वम् । तच्च दृष्टान्त-
यति—कृष्णमनुगच्छेदित्यादि । कनिष्ठतया स्वल्पवलचञ्चलत्वाच्च कृष्णमेव मुख्यरूपेणानु-
गच्छ, सन्ततविपत् सम्भवात्, रामस्तु स्वयमेव बलवत्त्वात् समर्थः, अतस्तद्रक्षणे न
तथावश्यकमिति पित्रोरनाग्रहविषयत्वरामे । एवं हि श्रीचैतन्य चरितामृतधृतं पाणिनीयो-
दाहरणञ्च,—वटो ! भिक्षामट, गाञ्चानयेति । अचिरोनीतो द्विजो वटुः । तस्य भिक्षाटनमेव
मुख्यकार्यम्, हुता गौ श्वेददृश्यते तामपि आनय इत्याणुसङ्घिकतया तदानयने त्वाग्रहाभावो
व्यज्यते । एतदर्थयो स्तु न समासः, मिथो निरपेक्षत्वेन एकार्थीभावस्यविरहात् ।

बाल०—खड्ग । उदाहरणानि यथा द्विखड्ग उभाखड्गि उभयाखड्ग उभाकर्णि
उभयाकर्णि उभादन्ति इति । नेहेति क्रियाविशेषणत्वाभावादिति शेषः । द्विदण्डेति
द्वौ दण्डौ यस्यामिति विग्रहः । शाला गृहं । गणपाठादिति द्विदण्ड्यादिगणपाठादित्यर्थः ।

समुच्चये तु—रामो भुङ्क्ते कृष्णश्च, रामः कृष्णः प्रत्येकमित्यर्थः ।
अन्वाचये तद्वदर्थत्वेऽप्यन्तिमस्यानाग्रहविषयत्वमिति भेदः । कृष्ण-
मनुगच्छ बलश्च पश्य इति वत् । रामश्च कृष्णश्च पश्य इत्यादौ
सापेक्षत्वान्न समासः । किञ्च, द्वन्द्वात् परः पूर्वो वा श्रूयमाणः शब्दः
प्रत्येकमभिसम्बध्यते । रामकृष्णसौन्दर्यम्, अ-इद्वयम् ।

११५. समाहारे ब्रह्मत्वमेकत्वश्च ।

वक्ष्यमाणापवादोऽयम् ।

द्वन्द्वस्य साहित्यरूपार्थं स्तत् पूर्वपरवर्त्तिभिः शब्दैः स्पष्टीभवतीत्याह—द्वन्द्वात् पर
इत्यादिना । राम कृष्णसौन्दर्यमिति—रामश्च कृष्णश्च रामकृष्णौ, तयोः सौन्दर्यमिति
रामकृष्णगर्भं षष्ठी कृष्ण पुरुषोऽयम् । तेन रामस्य सौन्दर्यं कृष्णस्य च सौन्दर्यमित्यन्वयो
मतः । एवं अद्वयं इद्वयञ्चेति । द्वन्द्वात् पूर्वो यथा—सुन्दररामकृष्णौ, मृदुल पाणिपाद-
मित्यादि । ननु दूरान्तिकार्थवहि र्योगे इति सूत्रे मध्यस्थितोऽप्यर्थशब्दः प्रत्येकं कथमभि
सम्बध्यते, तथानभिधानादिति चेत् ? तत्रैवं वक्तव्यम्—अत्रार्थशब्दः प्रत्येकं नाभिसम्बध्यते
किन्तु परस्थएवासौ पूर्वं सम्बध्नाति । यतः पूर्वादि शब्दा आपेक्षिका एव, यमपेक्ष्य अर्थ-
शब्दं मध्यस्थं मन्यसे, तेन वहिः शब्देन तु नहि तस्य सम्बन्धः । तथाहि दूरश्च अन्तिकश्च
दूरान्तिके, तयोरर्थः दूरान्तिकार्थः, द्वन्द्वगर्भं षष्ठीतत्पुरुषः, ततः सच वहिश्चेति पश्चात्
पुन द्वन्द्वः । अतो द्वन्द्वत्वेपि वहिःशब्दस्य पश्चात् समासत्वान्न हि मध्यत्वमिति साधूक्तं
परः पूर्वो वेति ।

अमृता०—११५. समाहार इति । समाहारे सति समस्तपदस्य ब्रह्मत्वमेकत्वञ्च
स्यात् । वक्ष्यमाणापवादोऽयमिति—उत्तरपदवल्लिङ्गं रामकृष्णेत्यादिविधेरयमपवाद
इत्यर्थः ।

समासान्तत्वेऽपीति समासभिन्नेऽपि इप्रत्ययान्तेन साधुरिति शेषः । निकुच्यकर्णीति
निकुच्य कर्णाविति विग्रहे मयूरादयो व्यंसकादिभिरित्यस्यान्तर्गणे अत्र याच्छेत्यनेन
निपातनात् श्यामरामः । प्रोह्यपादीति पादौ प्रोह्येत्यर्थः । प्रोह्य पादाविति विग्रहे
पूर्वोक्तसूत्रेण श्यामरामः ॥ ११४ ॥

बाल०—सह । एकक्रियायोगे सति तृतीयान्तेन सह सहशब्दः समस्यते सच
पीताम्बरसंज्ञः रामेण सहेति विग्रहः । सहरामः वर्त्तते गच्छति वा कृष्ण इति । अत्र
एकक्रियायां कृष्णस्य रामस्य च योगः । सभावो वा वक्ष्यते इति पीताम्बरे वेत्यनेनेति
शेषः । विद्यमानार्थोऽत्र सहशब्द इति । ततश्च सह शिशुनेति शिशौ विद्यमाने सति
इत्यर्थः । कथमिति । सहरामः वर्त्तत इत्यत्र यथा वर्त्तत इत्यनेन सहरामस्यापि योगोऽस्ति
तथा सकर्मको नन्दतीत्यत्र नन्दतीत्यनेन सह कर्मणो योगो नास्ति, तर्हि कथं समासो
भवत्वित्ययमत्र विरोधः । सिद्धान्तमाह कर्मणा सहेति । वर्त्तत इत्यनेन सह अन्यपदार्थस्य

११६. समाहारः ।

प्रभुरयम् ।

११७. शाखाभेदानां तद् विदाश्चानुवादे स्थेणोर्भूतेशप्रयोगे ।

प्रत्यष्ठात् कठकौथुमम्, उदगात् कठकालापम् । सा सा शाखा तत्तद्वेत्ता
वा पूर्वोक्तमेव कथयामासेत्यर्थः ।

अमृता०—११७. शाखेति । अनुवादाथे गम्यमाने स्थाधातोः इण् धातोश्च भूतेश
प्रयोगे सति शाखाभेदानां तद्विदाश्च समाहारः स्यात् । शाखेति वेदशाखा भेदानां
मित्यर्थः । प्रमाणान्तरावगतस्यार्थस्य शब्देन सङ्कीर्तनमिह अनुवाद इति प्राञ्चः । प्रत्यष्ठात्
कठकौथुममिति—प्रति-स्था भूतेशदिप्, कठश्च कौथुमश्चेति विग्रहः । कठेन प्रोक्तमधीते
वेत्यर्थे—“कलापि-वैशम्पायनयोरन्तेवासिभ्यश्चे”ति णिनिः, ततः “कठचरकाभ्यां महाहर”
इति तल्लुक् च । अतः कठप्रोक्तत्वेन वेदशाखा, तथा तदध्ययनत्वेन तद्वेत्ताचेत्यर्थद्वयं
कठशब्देन हि लभ्यते । एवं कुथुमिना प्रोक्तमधीत इत्यर्थे अन्तेवासित्वेन पूर्ववद् णिनि-
स्तन्महाहरश्च, संसारहरः, आदि सर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रः । एवञ्च कठकालापमिति । अनु-
वादत्वं व्यञ्जयति—पूर्वोक्तमेव कथयामासेति ।

कर्मणश्च योगोऽस्तीति समासो भवत्येव । सकर्मक इति क्वचिदाख्यातलोप इत्युक्तं
अतोऽत्र वर्तत इत्यस्य लोपः । नन्दतीति नन्दतीत्यनेन सहेत्यर्थः । पश्चादन्वय इति
सकर्मक इत्यस्येति शेषः । पश्चादन्वय इत्यनन्तरं क्वचित् क्वचित् पुस्तके तुल्ययोगस्य
प्रायिकत्वादिति भाव इति । तदनन्तरं सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी । विद्यमानेषु
दशसु पुत्रेष्वित्यर्थः । इतिच दृश्यते किन्तु तदसङ्गतमेवेति ज्ञेयं ॥ ११५ ॥

बाल०—दक्षि । तदन्तराले वाच्ये दक्षिणपूर्वादयो निपात्यन्ते । तदन्तराल इति
तन्मध्य इत्यर्थः । आदिग्रहणात् पश्चिमदक्षिणा उत्तरपश्चिमा पूर्वोत्तरा इति पूर्व-
दक्षिणेत्यादिच ज्ञेयं । देवेतेति । ऐन्द्र्याश्च याम्याश्च दिशोर्यदन्तरालमित्यत्र ऐन्द्रयामेति
नेष्यते । ऐन्द्री पूर्वा दिक्, यामी दक्षिणा दिक् । आदिग्रहणात् यामवारुणी वारुणकौवेरी-
प्रभृतयोऽपि नेष्यन्ते ॥ ११६ ॥

बाल०—इत । इतरेतरयोगसमाहारी चशब्दस्यैवार्थाविति प्रतिपादयति चशब्द-
स्येति । समुच्चयान्वाचयेतरयोगसमाहाररूपार्थाश्चत्वार इत्यत्र समुच्चयान्वाचयेतरर-
योग-समाहाररूपाश्चत्वारोऽर्था इत्येव पाठो ज्ञेयं । यथावत् स्थितपाठेतु रूपाः स्वरूपा
एवार्थाः रूपार्थाः अन्वाचयादयश्च ते रूपार्थाश्चेति विग्रहः । तेषु समुच्चयादिषु । उद्भूतेति
उद्भूता प्रकटीभूता अवयवसंख्या यत्रेति विग्रहः । इतरेति । इतरस्मिन्नितरस्य योग
इतरेतरयोगः इत्यत्र ज्ञेय इति शेषः । तिरोहितेति । तिरोहिता अस्पष्टीभूता अवयवसंख्या
यत्रेति । संहतीति । संहतिः प्रधानं यत्रेति विग्रहः । संहतिर्मिलनं । तयोः इतरेतरयोग-
समाहारयोः । चार्थे द्वन्द्व इति भाषावृत्तिसूत्रं । तत्रेति । परवदेव लिङ्गं रामकृष्ण-कृष्ण-
पुरुषयोरिति वक्ष्यते । परवदिति परपदवदित्यर्थः । रामकृष्ण इति द्वाविति चशब्दार्थ

११८. यजुर्विहित-ससोमक-यागानामक्लीवानाम् ।

अर्काश्वमेधम् । क्लीवेतु-राजसूय-वाजपेये ।

११९. समीपाध्ययनानाम् ।

पदकक्रमकम् ।

अमृता०—११८. यजुरिति । यजुर्वेदे विहिता ये ससोमका यागास्तेषां नपुंसक-वर्जानां समाहारः स्यात् । अर्कश्च अश्वमेधश्चेति विग्रहः । एतयो र्यजुर्वेदे विधानमस्ति । राजसूय-वाजपेययोरपि यज्ञयो स्तत्रैव विधानमस्ति किन्तु नपुंसकत्वात् समाहारः । ससोमकेति किम्—दर्शपौर्णमासौ । नेमौ सोमपानप्रयोजनकौ यागौ । यजुर्विहितेति किम्—इषुबज्रौ । एतौ तु सामवेदविहितौ ।

अमृता०—११९. समीपेति । समीपं निकटमध्ययनं येषां समाहारः स्यात् । अयञ्च वेदविषयकः । पदक क्रमकमिति—पदमधोत्ते वेद वेति पदकः, एवञ्च क्रमकः । “क्रमादिभ्यो वु”रिति तद्धित वुः, वोरकः । पदानां क्रमस्य च पाठः प्रत्यासन्न आस्ते ।

इत्यनेन उद्भूतावयवसंख्यत्वं व्यञ्जितं । रामकृष्णश्रीदामान इति । रामश्च कृष्णश्च श्रीदामा चेति विग्रहः । आनुषङ्गिकतया उक्तौ समुच्चयान्वाचयौ च विवृण्येति समुच्चये त्विति । रामश्च भुङ्क्त इति रामो भुङ्क्ते कृष्णश्च भुङ्क्त इत्यर्थः । रामः कृष्णश्चेति सुन्दर इति च ज्ञेयं । रामः कृष्णः प्रत्येकमित्यनेन प्रत्येकं समन्वायकं । समुच्चय इति समुच्चयलक्षणं ज्ञापितमिति ज्ञेयं । तद्वदर्थत्वेऽपि प्रत्येकं समन्वायकत्वेऽपि । अन्तिमस्येति अन्तोक्तस्येत्यर्थः । तद्वदर्थत्वादेव अन्वाचये पृथगुदाहरणं न दर्शितं, किन्तु दृष्टान्तेन स्पष्टयति कृष्णमनुगच्छेति । अत्र अन्तिमस्य आग्रहविषयत्वाभावः । किञ्चेति उदाहरणमाह रामकृष्णेति । रामकृष्णयोः सौन्दर्यमिति विग्रहः, रामस्य कृष्णस्य च सौन्दर्यमित्यर्थः । उदाहरणान्तरमाह अ-इद्वयमिति अद्वयं इद्वयञ्च इत्यर्थः ॥ ११७ ॥

बाल०—समा । समाहारे सति ब्रह्मत्वमेकत्वञ्च भवति । वक्ष्यमाणेति । उत्तर-पदवल्लिङ्गं रामकृष्ण-कृष्णपुरुषयोरिति वक्ष्यमाणसूत्रं तदपवादोऽयं योगः । उदाहरणं दर्शयति यथेति । अधिकारसूत्रमेतत् ॥ ११८ ॥

बाल०—शाखा । अनुवादे गम्यमाने स्थेनोर्भूतेशप्रयोगे सति शाखाभेदानां तद्विदाञ्च समाहारो भवति । तद्विदामिति शाखाभेदविदामित्यर्थः । प्रमाणान्तरावगत-स्यार्थस्य शब्देन सङ्कीर्तनमनुवाद इत्यर्थः । शाखा वेदैकदेशः । प्रत्यष्ठात् कठकौथुममिति । कठश्च कौथुमश्चेति विग्रहः । कठशब्देन कौथुमशब्देन च शाखाभेदस्तत्तद्वेत्ता च उच्यते । कठेन प्रोक्तमधीते इत्यर्थे कलापिवैशम्पायनयोरन्तेवासिभ्यश्चेत्यनेन णिनिः, ततः कठचरकाभ्यां महाहरः इत्यनेन तस्य महाहरो भवति इति कठशब्दस्य शाखाविद्वा-चित्वमपि । प्रत्यष्ठादिति प्रतिपूर्वस्य स्थाधातोर्भूतेशप्रयोगः । उद्गात् कठकालापमिति । उद्गादिति उत्पूर्वस्य इनधातोर्भूतेशप्रयोगः । उदाहरणद्वयस्यार्थमाह सा सा शाखेति ।

१२०. अप्राणि द्रव्यजातीनाम् ।

आराशस्त्रि, तुलसी मरुवकम् । अजातित्वे—नन्दकपाञ्चजन्यौ ।
जातित्वेऽपि नियतद्रव्यविवक्षायां न,—एतौ तुलसीमरुवकौ ।

१२१. नदी देशनगराणां भिन्नलिङ्गानाम् ।

गङ्गाशोणं, शोणनर्मदं, कुरुकुरुक्षेत्रं, मथुरापाटलीपुत्रम् ।

अमृता०—१२०. अप्राणीति । मुखनासिकाभ्यां यो वायुः सञ्चरति सप्राणः, स प्राणः, स एषामस्तीति प्राणिनः । तद्वर्जितानां द्रव्यजातीनां समाहारो भवति । आरा-
शस्त्रीति—आरा चर्मभेदिका, शस्त्री छुरिका । मरुवको जम्बीरविशेषः । नन्दक पाञ्चजन्या
विति—नन्दको हरेः खड्गः, पाञ्चजन्य स्तस्यैव शङ्खः, अतः संज्ञाशब्दावेतौ न तु जाति-
वाचिनाविति न समाहारः । द्रव्येति किम्—गुणक्रिययोस्तु न—रूपरसगन्धस्पर्शः, गमना-
सनभोजनानि । अप्राणीति किम्—ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः । नियतद्रव्यविवक्षायां नेति
—जातित्वसद्भावेऽपि निश्चितद्रव्यविवक्षा चेत्तदा नेत्यर्थः, जातिप्राधान्येऽत्र समास-
विधानादिति भावः ।

अमृता०—१२१. नदीति । नद्यश्च देशाश्च नगराणि चेति नदीदेशनगराणि, तेषां
भिन्न लिङ्गानां समाहारो भवति । गङ्गाशोणमिति शोणो नदविशेषः । शोण नर्मदमिति
नर्मदा नदी विशेषः । कुरुवश्च कुरुक्षेत्रश्च कुरु कुरुक्षेत्रम्, देशोदाहरणमेतत् । एवं नर्मदा
सिन्धु कावेरि, सिन्धुगोदावरीत्यादि । मथुरा च पाटलिपुत्रश्च मथुरापाटलिपुत्रम् ।
पाटलिपुत्रो नगर विशेषः, पाटना इत्याधुनिक ख्यातिः । एवञ्जयिनीन्द्रप्रस्थमित्यादि च ।
भिन्नलिङ्गानामिति किम्—गङ्गायमुने, वङ्गोत्कलौ, काशी मथुरे ।

अनुवादे चरणानामिति भाषावृत्तिसूत्रं । स्थेनोर्लुङि शाखावाननुवाद इति जुमरसूत्रं । अत
उभयमतदर्शनात् शाखाभेदानां तद्विदाश्चेत्युक्तमिति ज्ञेयं ॥ ११६ ॥

बाल०—यजु । अक्लीवानां यजुर्विहित-ससोमकयोगानां समाहारो भवति ।
यजुर्विहितेति । ससोमकाश्च ते यागाश्चेति ससोमकयागाः, यजुर्विहिताश्च ते ससोमक-
यागाश्चेति विग्रहः । ससोमका इति सोमपानोपलक्षिता इत्यर्थः । अर्काश्चमेधमिति ।
अर्कश्च अश्वमेधेऽश्चेति यागविशेषषष्ठ्य अर्कस्याश्वमेधस्यच यजुर्विहितत्वं ससोमकत्वञ्चास्तीति
समाहारः । राजसूयवाजपेये इति । यागविशेषयोर्यजुर्विहितत्वं ससोमकत्वञ्चास्ति, किन्तु
क्लीवत्वात् न समाहारः । यजुर्विहितेति किं इषुवज्जौ एतौ सामवेदविहितौ । ससोमकेति
किं दर्शपौर्णमासौ ॥ १२० ॥

बाल०—समी । समीपं प्रत्यासन्नं अध्ययनं येषां तेषां समाहारो भवति । पदक-
क्रमकमिति । पदमधीते वेद वा, क्रममधीते वेदवा इत्यर्थे क्रमदिभ्यो वुरित्यनेन वुः ततः
पदकश्च क्रमकश्चेति ॥ १२१ ॥

१२२. नित्य वैरिणाम् ।

गरुडनागम् । कार्यवैरेतु—देवासुराः ।

१२३. कारुणाम् ।

तक्षायस्कारम् ।

१२४. शूद्राणामवहिष्कृतानाम् ।

अमृता०—१२२: नित्येति । नित्यं स्वाभाविकं वैरं शत्रुता विद्यते एषामिति नित्य-
वैरिणः, तेषां समाहारो भवति । गरुडनागमिति नागः सर्पः, अनयो नित्यं वैरिता
विख्याता । एवञ्च अहि नकुलं, श्व-शृगालं, मार्जारमूषिकइत्यादयः । प्रत्युदाहरति—
कार्यवैरेत्विति । देवैः सहासुराणां विरोधस्तु नेमित्तिकः कदाचित् स्वार्थमुद्दिश्य भवति,
नतु शाश्वतिक इति भावः । एवं कुरुपाण्डवा इति च ।

अमृता०—१२३. कारुणामिति स्पष्टम् । कारुः शिल्पी । तक्षायस्कारमिति—
तक्षा सूत्रधरः काष्ठशिल्पी, अयस्कारः कर्मकाराख्यः, लौहशिल्पीत्यर्थः । अत्र तक्षाय-
स्कारमिति “शूद्राणामि” त्यग्रिमसूत्रेणापि सिध्यति किन्तु वहिष्कृत कारुणां संग्रहार्थमेतद्
वचनम्, तेन चर्मकार हडिडपमित्यादौ चरितार्थता सूत्रस्य । हडिडपो मलेग्रही, पुरीष-
मार्जक इत्यर्थः ।

अमृता०—शूद्राणामिति । येन भुक्ते सति पात्रं संस्कारेणापि न शुध्यति स वहि-
ष्कृद् उच्यते । न वहिष्कृताः अबहिष्कृता स्तेषां शूद्राणां समाहारः स्यात् । शूद्राणामिति

बाल०—अप्रा । मुखनासिकाभ्यां यो वायुर्निःसरति स प्राणः सोऽस्त्येषामिति
प्राणिनिः । न प्राणिनः अप्राणिनः । अप्राणिनश्च ते द्रव्यजातयश्चेति अप्राणिद्रव्यजात-
यस्तेषां अप्राणिद्रव्यजातीनां समाहारो भवति । अप्राणिजातीनामिति प्राणिव्यतिरिक्त-
द्रव्यजातिवाचकानामित्यर्थः । आराशस्त्रीति । आरा चर्मप्रभेदिका इत्यमरः । स्याच्छस्त्री
चासिपुत्रीच छुरिका चासिधेनुका इति चामरः । तुलसीमखकमिति मखको जम्बीर-
विशेषः । नन्दकपाञ्चजन्याविति नन्दको हरेः खड्गः पाञ्चजन्यस्तस्य शङ्खः संज्ञाशब्दावेतौ
नतु जातिवाचिनौ । अप्राणीति किं ब्राह्मणक्षत्रियौ । द्रव्येति किं रूपरसगन्धस्पर्शः ।
रूपादयो गुणजातिवचनाः । जातित्वेऽपीति नियतद्रव्यविवक्षायां नेति बाहुल्यादिति शेषः ।
एताविति । त्रीणि वदरामलकानि सन्ति इह भाण्डे इति जुमरः ॥ १२२ ॥

बाल०—नदी । भिन्नलिङ्गानां नदीदेशनगराणां समाहारो भवति । नदीदेश-
नगराणामिति ज्ञापकास्तु नदाश्च नद्यश्च नद्य इति वक्ष्यते । गङ्गाशोणमिति शोणो
नदभेदः । शोणनर्मदमिति नर्मदा नदीविशेषः । कुरुश्च कुरुक्षेत्रश्च कुरुकुरुक्षेत्रं देशोदा-
हरणमेतत् । मथुराच पाटलिपुत्रश्च मथुरापाटलिपुत्रं पाटलिपुत्रो नगरविशेषः ।
भिन्नलिङ्गानामिति किं गङ्गायमुने कर्णाटवरेन्द्रौ अयोध्याकाश्या ॥ १२३ ॥

रजकतन्त्रवायम् । नेह—चाण्डालमृतपाः ।

१२५. गवाश्वादीनाम् ।

गवाश्वं गवाविकम् । अवश्चानयो नित्यः । गवैडकं, अजाविकं, अजैडकं, कुब्जवामनं, पुत्रपौत्रं, दर्भशरं, भागवतीभागवतं, स्त्रीकुमारं, दासीदासं, शाटीप्रच्छदं, उष्ट्रखरं, श्वचाण्डालं, मूत्रपुरीषमित्यादि ।

१२६. प्राण्यङ्गानाम् ।

पाणिपादम् ।

सामान्यतो ग्रहणेन कारुणामकारुणाश्च वचनमिदम् । रजको वस्त्ररञ्जनकृत् नतु वस्त्रधोत-
कृत्, स तु बहिष्कृत शूद्रः । तन्त्रवायो वस्त्रवयनकारी, तन्तुवाय इति पाठेऽपि स एवार्थः ।
एवं गोपनापितमित्यादि च । चाण्डालाः श्वपचः, कुक्कुर भोजि हीन जातिः, मृतपः शव-
दाहो, श्मशानवासी जातिः ।

अमृता०—१२५. गवाश्वादीनामिति । एषां समाहारः साधुः स्यात् । आदिपदेनान्यांश्च
संगृह्णाति—गवाविकमित्यादिभिः । अविको मेषः । “वृक्षमृगे”त्यादिवक्ष्यमाणेन विभाषया
समाहारः प्राप्यते, तन्निरासार्थमिह साधुत्वकरणम् । एवं दर्भशरमित्यस्य नित्यतार्थमिह
पाठः । अवश्चानयो नित्यमिति—गोरोरवः सर्वेश्वरे वेति विभाषा तु न स्यात् निपातना-
दित्यर्थः । गवैडमिति एडका मेषी । अत्र तु अवादेशो विभाषया होष्टः, तेनादेशांभाव
पक्षे गवैडकमिति । पुत्र पौत्रमिति—ननु कथं पुत्रपौत्राणां दर्शक इति समाहाराभावः ?
बहुत्वविवक्षात् इतरेतर इति । प्रच्छकः सवावयवच्छादक वस्त्रम् । इत्यादि पदेन—
मांसशोणितं, तृणोपलमित्यादि च । अत्र गणे पाठात् भागवती भागवतमित्यादि पञ्चमु
“लक्ष्म्या सहोक्तौ पुरुषोत्तमस्य तन्मात्रञ्चेद्विशेषः” इति वक्ष्यमाणेन त्वेकशेषो निराकृतो
निपातबलात् ।

अमृता०—१२६. प्राण्यङ्गानामिति । सुगमम् । प्राणयोगादङ्गमपि प्राण्येव,
अन्यथा—अप्राणि द्रव्य जातीनामित्यनेन हि समाहार सिद्धेः । एवं ललाटनासिकं अक्षि-
कर्णमित्यादि च । मुखनासिके इति तु बाहुल्यात् समाहार व्यभिचारः । केचित्तु दधिपय
आदिषु पठन्तीमम् ।

बाल०—नित्य । नित्यं वैरं विद्यते येषां ते नित्यवैरिणः तेषां नित्यवैरिणां
समाहारो भवति । वैरं विरोधः ततश्च नित्यविरोधिनामित्यर्थः । गरुडनागमिति नागः
सर्पः । एवं अश्वमहिषं अहिनकुलमित्यादिच ज्ञेयं । देवामुरा इति एषां नैमित्तिको विरोध
इति न समाहारः । एवं कुरुपाण्डवा इत्यादिच ज्ञेयं ॥ १२५ ॥

बाल०—कारु । कारुणां समाहारो भवति । कारुः शिल्पी । तक्षायस्कारमिति
तक्षा काष्ठतट् अयस्कारः कर्मकारः । तक्षायस्कारमिति शूद्राणामवहिष्कृतानामित्यनेनापि
सिध्यति, किन्तु बहिष्कृतकारुणामपि चर्मकारादीनां समाहारार्थमेतत् सूत्रं कृतमिति
ज्ञेयं ॥ १२५ ॥

१२७. तूर्य वादकानाम् ।

मार्दङ्गिक-पाणविकम् ।

१२८. सेनाङ्गक्षुद्रजन्तुफलानां बहुत्वे ।

हस्तिनश्च अश्वाश्च हस्त्यश्वम् ।

क्षुद्रजन्तु रनस्थः स्यात् सहस्रेणाञ्जलिर्यतः ।

अमृता०—१२७. तूर्येति । तूर्यं वाद्यम् । तूर्य वादकानां वाद्यवादनजीविनां समाहारो भवति । मार्दङ्गिकपाणविकमिति—मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य, पाणववादनं शीलमस्य इत्यर्थे माधव ठः, ठङ्कः । पाणवो वाद्ययन्त्रविशेषः, भेरी इति ख्यातः । एवं वैणिकवैणविकमित्यादि । कारुणामित्यनेनैवेतत् सिद्धेऽपि अकारुणामपि प्राप्त्यर्थमिदं वचनम् । तेन मृदङ्गकुशलं दुन्दुभिवादकमित्यादि च सिध्यति ।

अमृता०—१२८. सेनाङ्गेति । एषां बहुत्व एव विषये समाहारो भवति । हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयमित्यमरः । हस्त्यश्वमिति—एवं हस्तिपदाति, हस्तिरथमित्यादि । क्षुद्रजन्तुरिति स्मृत्युक्त पारिभाषिकः शब्द इति दर्शयन् तस्य पञ्चविधत्वमाह—क्षुद्रेत्यादि स्मृतिकृत् पद्यसार्द्धकेन । नविद्यते अस्थि यस्य सोऽनस्थिः, मांसशोणितचर्ममयः क्षुद्रजन्तुरुच्यते । यतो यस्य सहस्रेण परिमितेन अञ्जलिः पूर्यते स च क्षुद्रजन्तुः स्यात् । गोचर्मं प्रमाणस्य यस्य हननात् स्मृतौ पातकत्वं न स्पृशति स च क्षुद्रजन्तुः, अशोणितः रुधिरशून्यश्च जीवः क्षुद्रजन्तुः । तथा नकुलपरिमाणपर्यन्तः क्षुद्रजन्तुरुच्यते ।

बाल०—शूद्रा । अवहिष्कृतानां शूद्राणां समाहारो भवति । अवहिष्कृतानामिति अपतितानामित्यर्थः । येन भुक्ते बिना पात्रं संस्कारेण न शुध्यति । स एव वहिष्कृतः शूद्रो ज्ञातव्यः कथ्यते बुधैः । इति मे यान्ति दिवसाः समं रजकनापितैरिति त्वेकशेषेणेति ज्ञेयं । मृतपो हडिडपः ॥ १२६ ॥

बाल०—गवा । गवाश्वादीनां समाहारो भवति । गौश्च अश्वश्च गवाश्च गवाविकमिति अविको मेषः । अवयः शैलमेकषार्का इति नानार्थवर्गः । अवश्चेति । अनयोरिति सप्तमीद्विवचनान्तं । अनयोरुदाहरणयोरित्यर्थः । अवश्च नित्य इति बाहुल्यादिति शेषः । तस्माद्गोरोरवः सर्वेश्वरे वेति वक्ष्यमाणसूत्रेण नात्राव इति भावः । गवैडकमिति । एडका मेषः । अत्रतु अव इत्यनेन अवः । गोरोरवः सर्वेश्वरे वेत्यनेन पक्षे अवे कृते गवैडकमिति च ज्ञेयं । अजाविकमिति । अजशृङ्गाः, वामनः खर्वः, दर्वः कुशः, माणवकः शिशुः, प्रच्छदः सर्वाच्छादकवस्त्रं । खरो गर्दभः । श्वा कुक्कुरः । मूत्रं प्रस्रावः । पुरीषं विष्टा । इत्यादीत्यादिपदेन मांसशोणितमित्यादि च ज्ञेयं । वृक्षमृगशकुनितृणधान्यविशेषाणाञ्च वा बहुत्वे इत्यनेन विकल्पे प्राप्ते नित्यतार्थं दर्भशरमिति गवाश्वादिषु पठितमिति ज्ञेयं । गणपाठादेव भागवतीभागवतमित्यत्र दासीदासमित्यत्र च लक्ष्म्या सहोक्तौ पुरुषोत्तमस्य तन्मात्रं चेद्विशेष इत्यनेन एकशेषो न भवतीति च ज्ञेयं ॥ १२७ ॥

यद् गोचर्मप्रमाणस्य हननान्नेव पातकम् ।

अशोणितः क्षुद्रजन्तु नकुलावधिः कथ्यते ॥ इतिस्मृतेः ।

दंशमशकम् बदरामलकम् ।

१२८. वृक्षमृगशकुनितृण धान्यविशेषाणाञ्च वा बहुत्वे ।

प्लक्षवटं, रुरुपृषतं, हंसचक्रवाकं कुशकाशं, ब्रीहियवम् । पक्षे प्लक्षवटा
इत्यादि ।

१२९. व्यञ्जनानां वा ।

दधिघृतं दधिघृते ।

वचनमिदं खलु प्राचीनस्मृत्युक्तं नतु वैष्णवसिद्धान्तं सम्मतम् । प्राणिमात्रं प्रति उद्वेगकर-
व्यवहारस्य यत्रनिषेधः कुतस्तत्र हननसम्भावनमिति । दंशमशकमिति—दंशाश्च मशका-
श्चेति विग्रहः । बदराणि चामलकानि चेति विग्रहः । बहुत्वं इति किम्—हस्ती च अश्वश्च
हस्त्यश्च, दंशश्च मशकश्च दंशमशकौ, बदरश्च आमलकश्च बदरामलके । फलानाम्—
अप्राणिद्रव्यजातीनामित्यनेन सिद्धेऽपि समाहारे बहुत्वार्थं इह नित्यम् उक्तः ।

अमृता०—१२८. वृक्षेति । वृक्षादीनां बहुत्वे विषये समाहारो वा स्यात् । प्लक्ष-
वटमिति प्लक्षाश्च वटाश्चेति विग्रहः । एवं सर्वत्र विग्रहे बहुत्वं ज्ञेयम् । रुरुपृषतमिति
मृगोदाहरणम् । मृगशब्दः कुरङ्गे पशुमात्रे च वर्तते, तेन सिंहव्याघ्रं सिंहव्याघ्रा इत्यादि
च । शकुनि शब्दः पक्षिवाची । कुशकाशमिति तृणोदाहरणम् । ब्रीहियवमिति धान्यो-
दाहरणम् । माषादयः शमीधान्ये शूकधान्ये यवादय इत्यमरः । इत्यादिपदेन—रुरु पृषताः
हंसचक्रवाकाः, कुशकाशाः, ब्रीहियवा इति विभाषापक्षोदाहरणानि । बहुत्वे किम्—
प्लक्षवटौ ।

अमृता०—१२९. व्यञ्जनमिति स्पष्टम् । अप्राणिद्रव्यजातीनामित्यनेन नित्यं प्राप्ते
विभाषार्थं विधानमेतत् । एवं शाकसूपं शाकसूपे इत्यादि ।

बाल०—प्राण्य । प्राण्यङ्गानां समाहारो भवति । प्राणयोगात् अङ्गमपि प्राण्येव
अतोऽप्राणिद्रव्यजातीनामित्यनेनाप्राप्ते विधानं । ननु कथं मुखनासिकाभ्यां यो निष्क्रामति
वायुरिति प्रयोग इति चेत्तत्रोच्यते । मुखसहिते नासिके मुखनासिके इति समासः
करणीयः । पुटद्वयभेदादत्र द्विवचनं । मुखनासिकाभ्यामिति दधिपय आदिषु पाठादितितु
रक्षितः ॥ १२८ ॥

बाल०—तूर्य । वादकानां समाहारो भवति । तूर्येति वाद्यवादकानामित्यर्थः ।
मार्दङ्गिकपाणविकमिति मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य पणववादनं शिल्पमस्य इत्यर्थः । तदस्य
शिल्पमित्यनेन माधव-ठः । पणवो वाद्यविशेषः । मार्दङ्गिकपाणविकमिति कारुणा-
मित्यनेनापि सिध्यति, किन्तु अकारुणामपि तूर्यवादकानां समाहारार्थमेतत् सूत्रं कृतमिति
ज्ञेयं । अतो मृदङ्गवादकपणववादकमिति ॥ १२९ ॥

१३१. विरोधिनामद्रव्यानां वा ।

सुखदुःखं सुखदुःखे ।

१३२. न दधिपयआदीनाम् ।

अमृता०—१३१. विरोधिनामिति । अद्रव्यवाचिनां विरोधिनां समाहारो वा भवति । नित्यवैरिणामित्यनेन तु द्रव्यानां समाहारो विहित इत्यायातम् । सुखदुःखमिति—सुख-दुःखयो गुणयोः सहानवस्थानलक्षणेनमिथो विरोधित्वम् । एवं शीतोष्णं शीतोष्णे, हिमातपं हिमातपौ । अद्रव्याणामिति किम्—सुखदुःखे जन्ममरणे संसारिणाम् । विरोधिनां किम्—कामक्रोधौः क्रुद्धस्यापि कामाचार दर्शनात् ।

अमृता०—१३२. नेति । दधिपय आदीनां समाहारो न स्यात् । पूर्वोक्तै विधानैः प्राप्ते प्रतिषिध्यते । तेन चैषामितरेतर द्वन्द्व एव भवतीत्यर्थः । अत्र दधि पयसी, मधु-सर्पिषी इति व्यञ्जनत्वेन विकल्पेन समाहारः प्राप्तः । सर्पिमधुनी इति—धर्मार्थादिषु यथेष्ट-मिति यथेष्टं पूर्वनिपातः । शुक्लकृष्णावित्यत्र-विरोधिनामित्यादिना समाहारः प्राप्तः । अनयोरिति—अन्तिमोदाहरणयोः ऋक्सामे वाङ्मनसोरित्यनयो रित्यर्थः । अत् तद्धित इति—धेन्वनडुहौ स्त्रीपुंसादयश्चेत्यनेन साधुतेत्यर्थः । प्रकरणमिदं नियमार्थम्, तेन शाखा-भेदानामित्यारभ्य तूर्यवादकानामित्यन्तानां द्वन्द्वः समाहार एव भवति, सेनाङ्गादीनां

बाल०—सेना । सेनाङ्गादीनां बहुत्वे समाहारो भवति । ईष्यन्ते पृतनाङ्गानि हस्त्यश्वरथपत्तय इति कात्यायनः । हस्त्यश्वरथपादात् सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयमित्यमरः । अतः सेनाङ्गपदेन खरोष्ट्राशरस्त्रादयो न गृह्यन्ते । क्षुद्रजन्तोः पाञ्चविध्यं स्मृतिवाक्येनाह क्षुद्रजन्तुरिति । यस्य अस्थिर्न विद्यते । १ चर्मशोणितमांसमात्रमस्ति स क्षुद्रजन्तुः स्यात् । २ यतो यस्य सहस्रंणाञ्जलिरिति पूर्यते इति शेषः स क्षुद्रजन्तुः स्यात् । ३ यद्यस्य गोचर्म-प्रमाणस्य हननात् पातकं नैवास्ति, सच क्षुद्रजन्तुः स्यात् । ४ अशोणित इति यस्य आत्मीयं शोणितं नास्ति सच क्षुद्रजन्तुः स्यात् । ५ नकुलादिश्च क्षुद्रजन्तुः स्यादिति पाञ्चविध्यं । नकुलावधि इति सर्पोपसंग्राहकं लक्षणं । शतं गावो वृषश्चैको यत्र तिष्ठन्त्ययन्त्रिताः । गोचर्ममात्रां तां भूमिं प्रवदन्ति मनीषिणः । इति शास्त्रान्तरं । दंशाश्च मशकाश्च दंशमशकं । दंशस्तु वनमक्षिका इत्यमरः । वदराणिच आमलकानिच वदरामलकं । फलोदाहरणमेतत् । बहुत्वे इति किं हस्त्यश्वौ दंशमशकौ वदरामलके ॥ १३० ॥

बाल०—वृक्ष । वृक्षादीनाञ्च बहुत्वे समाहारो वा भवति । प्लक्षाश्च वटाश्च प्लक्षवटं एवं सर्वत्र ज्ञेयं । प्लक्षः पर्कटी । रुरुपृषतमिति रुरुः पृषतश्च मृगभेदः । हंसचक्रवाकमिति शकुन्युदाहरणं । शकुनिशब्दः । कुशकाशमिति तृणोदाहरणं । व्रीहियवमिति धान्यविशेषोदाहरणं । माषादयः शमीधान्ये शूकधान्ये यवादयः इत्यमरः । इत्यादीत्यादिपदेन रुरुपृषताः । हंसचक्रवाका इत्यादिच । बहुत्व इति किं प्लक्षवटा-वित्यादि ॥ १३१ ॥

दधिपयसी, मधुसर्पिषी, सर्पिर्मधुनी, शुक्लकृष्णौ, ऋक्सामे वाङ्मनसे
इत्यादि । अनयोरत् तद्धितः ।

१३३. संख्या प्रयोगे तु न ।

दश मार्दङ्गिकपाणिविकाः ।

१३४. विभाषा समीपे ।

उपदशं, दन्तौष्ठम्, उपदशा दन्तौष्ठाः ।

बहुत्व एव समाहारः, द्वित्वे त्वितरेतर इत्युभयथैव, वृक्षमृगादीनाञ्चोभयथैव, दधिपय
आदीनान्तु इतरेतर एवेति संक्षेपः ।

अमृता०—१३३. संख्येति । संख्या प्रयोगे तु समाहारो न स्यात्, तत्प्रयोगे सति
संहति-प्रधानत्वस्यहानेरित्येव तत्र बीजं ज्ञेयम् ।

अमृता०—१३४. विभाषेति । समीपेऽर्थे संख्याप्रयोगे तु विभाषया समाहारः
स्यात् । उपदशं दन्तौष्ठमिति प्राण्यङ्गानामित्यनेन नित्यप्राप्त-समाहारस्य संख्याप्रयोगे
निषेध उक्तः, अनेन तद्विकल्पः कृतः । उपदशमिति विशेषणं सामीप्य प्राधान्यादव्ययी-
भावः । उपदशा इति तु सामीपि-प्राधान्यात् अव्ययद्वाराधिकासन्ना इत्यादिना पीताम्बर
उक्तः ।

बाल०—व्यञ्ज । व्यञ्जनवाचिनां समाहारो वा भवति । दधिघृतमिति । अत्र
धुद्रप्राणिद्रव्यजातीनामित्यनेन नित्यं समाहारः स्यादिति विकल्पविधानं कृतं ॥ १३२ ॥

बाल०—विरो । अद्रव्याणां विरोधिनां समाहारो वा भवति । सुखदुःखमिति
सुखदुःखयोर्गुणयोः सहानवस्थानलक्षणेन विरोधेन विरोधित्वं । एवं शीतोष्णं शीतोष्ण
इत्यादिच ज्ञेयं । विरोधिनामिति किं कामक्रोधौ । क्रुद्धोऽपि सन् काममाचरति इति
नानयोः परस्परविरोधित्वं । अद्रव्याणामिति किं शीतोष्णे उदके ॥ १३३ ॥

बाल०—न दधि । दधिपय आदीनां समाहारो न भवति । दधिपयसी इति । अत्र
व्यञ्जनत्वात् समाहारो वा स्यादिति निषेधविधानं । मधुसर्पिषी सर्पिर्मधुनी इति अत्रापि
व्यञ्जनत्वात् समाहारो वा स्यात् । धर्मार्थादिषु यथेष्टमित्यनेन यथेष्टं पूर्वनिपातः ।
शुक्लकृष्णाविति । अत्र विरोधिनामद्रव्याणां वेत्यनेन समाहारः स्यादिति निषेधविधानं ।
ऋक्सामे वाङ्मनसे इत्यत्र समाहारनिषेधान्न समाहारे द्वन्द्वः किन्तु इतरेतरयोग एव ।
समाहारे द्वन्द्वे सति समाहारे ब्रह्मत्वमेकत्वञ्च इत्यनेन ब्रह्मत्वमेकत्वञ्च स्यात् । इत्ययं
प्रकरणाभिप्रायः । येषां समाहारो नित्यं विहितस्तेषां समाहार एव द्वन्द्वो भवति नतु
इतरेतरयोगे । येषां समाहारो विकल्पेन विहितस्तेषां समाहारे इतरेतरयोगेच द्वन्द्वो
भवति । येषां समाहारो निषिद्धस्तेषां इतरेतरयोग एव द्वन्द्वो भवति नतु समाहारो
येषान्तु समाहारविषये विधिनिषेधौ नस्तः । तेषां समाहारे इतरेतरयोगेच द्वन्द्वो भवति

१३५. सर्वेऽपि रामकृष्णा विभाषयैकवद्भवन्ति ।

यथा ह्रस्वदीर्घप्लुत इति पाणिनीयसूत्रम् ।

प्रसङ्गात् समासान्तरलिङ्गान्यपि निरूप्यन्ते ।

१३६. उत्तरपदवल्लिङ्गं रामकृष्ण-कृष्णपुरुषयोः ।

अमृता०—१३५. सर्वेऽपीति । सर्व इति—इतरेतरसमाहार प्रकरणयो निर्दिष्टा यावन्त इत्यर्थः । ते विभाषया एकवद् भवन्ति । पक्षे अवयवसंख्यानुरूपं द्वित्वादिकञ्च भजन्तीति भावः । परिभाषेयम् । तत्रैतरेतरे ह्यस्याः सम्यक् चरितार्थता ज्ञेया, समाहारे तु नित्यत्वेन विहितानामेव, नतु विभाषितानां, वैयर्थ्यं पातात् । उदाहरणत्वेन पाणिनीय सूत्रांशमुद्धरति—ह्रस्वदीर्घप्लुत इति, सम्पूर्णसूत्रन्तु—ऊकालोऽञ् ह्रस्वदीर्घप्लुत इति । द्वन्द्वैकवद्भावे पुल्लिङ्गनिर्देशः सौत्र इतितद्व्याख्यायां वामनः । सूत्रे वेदवद्व्यवहारात् पुंस्त्वनिर्देश इति तदाशयः, वस्तुतो ब्रह्मत्वमेव प्राप्तमित्यर्थः । ननु एकवदित्यनेन इतरेतर द्वन्द्वानामेकत्व पक्षे यथा परनिपातं पुंस्त्वादिलिङ्गत्रयमेव भवतु, कथं ब्रह्मत्वमात्रमिति चेत् ? मैवम्, परिभाषासूत्रमिदं नतु विधिसूत्रम् । तस्मादनेन एकत्वमात्रं परिभाष्यते, न हि विधीयते, विधानन्तु द्वन्द्वेषु समाहारानुगतत्वेन—“समाहारे ब्रह्मत्वमेकत्वञ्च” इत्यनेनैव । तत एकत्वस्य परिभाषितं ब्रह्मत्वमेव न्यायत आपद्यत इति । ह्रस्वदीर्घप्लुत इत्यत्र एकवद्भावे तु इतरेतरे ह्रस्वदीर्घप्लुता इति बहुत्वञ्च भवति । एवं स्वग्रन्थेऽपि—“अपिः स्तोकता योग्यतास्वैरानुज्ञा गर्हासमुच्चये” इत्युपेन्द्रविधौ । विष्णुजनारामान्तादिति समासकार्ये च । तथा—श्रीभागवतीयैकादशस्कन्धे—त्रिभुवनविभवहेतवे इत्यत्र क्रमसन्दर्भे—त्रिभुवनविभवाय किमुततद्धेतवे इत्यर्थः । सर्वेऽपि द्वन्द्वो विभाषयैकवद् भवतीति न्यायादेक वचनमिति ग्रन्थकृतां व्याख्या । किञ्च वदनमिदं शिष्टप्रयोगसमाधानार्थं, न किन्तु सर्वत्र यथेष्टप्रवृत्त्यर्थम्, अन्यथा उद्भूतावयवसंख्यत्वादि लक्षणानां व्यर्थतापत्तेरिति दिक् ।

प्रसङ्गादिति समाहारे ब्रह्मत्वनिरूपणप्रसङ्गादित्यर्थः ।

अमृता०—१३६. उत्तरेति । रामकृष्णे कृष्णपुरुषे च समासे उत्तरपदस्य लिङ्ग-मिव समस्तपदस्य लिङ्गं भवति । राधाकृष्णाविति—अत्र प्रत्येकपदार्थं प्राधान्येऽपि उत्तरपदस्य कृष्णस्य लिङ्गं पुरुषोत्तमत्वमित्यर्थः । एवं कृष्णराधे इत्यत्रोत्तरपदस्य राधा

इति । इत्यादीत्यादिपदेन स्वर्गापवर्गौ श्रद्धामेधे उद्धूखलमुषले अध्ययनतपसी दीक्षातपसी आद्यवसाने इत्यादिच ज्ञेयं । अनथोरिति अन्तिमयोरुदाहरणयोरित्यर्थः । अत् तद्धित इत्यत्र टस्तद्धित इति पाठः सभ्यः, टप्रकरण एव धेन्वनद्भौ स्त्रीपुंसादयश्चेति सूत्रस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अथवा टप्रत्ययस्य अरामविशेषत्वमैव अदित्युक्तं ॥ १३४ ॥

बाल०—संख्या । संख्याप्रयोगेच सति समाहारो न भवति । दश मार्दङ्गिक-पाणविका इत्यत्र तूर्यवादकानामित्यनेन समाहारः स्यात् इति निषेधः कृतः ॥ १३५ ॥

तत्ररामकृष्णे—राधाकृष्णाविमौ, कृष्णराधे इमे ।

कृष्णपुरुषे—अर्द्धमिलकी, कृष्णभार्या, मुखचन्द्रः ।

१३७. त्रिरामी प्राप्तापन्नानलं-पूर्व-गतिसमासेषु वाच्यलिङ्गित्वं ।

पञ्चकपालः सूपः, प्राप्तजीविकाः, आयन्नजीविकः अलंकुमारिः प्रतिगतोऽक्षं

प्रत्यक्षः कृष्णः, निर्मधुपुरिः ।

शब्दस्य लक्ष्मीत्वात् समस्त पदस्य च लक्ष्मीत्वम् । श्यामराम प्रकरणे समास उक्तः । अत्र पूर्वपदार्थ प्रधानत्वेऽपि उत्तरपदवलिङ्गं दर्शितम् । कृष्णभार्येति कृष्णस्य भार्येति षष्ठी कृष्णपुरुषः । अत्र तूत्तरपदप्राधान्यात् स्वत एव तत्प्राप्तिः सिद्धा । मुखचन्द्र इति मुखं चन्द्र इवेति विग्रहे उपमेयं व्याघ्रादिभिरुपमानै रित्यनेन श्यामरामः । अत्र पूर्वपद प्रधानत्वेऽप्युत्तरपदवत् लिङ्गम् । उत्सर्गविधिरयम्, अपवादस्तु रामकृष्ण समाहारे ब्रह्मत्वमेकत्वञ्चेति कथित एव । कृष्णपुरुषे चाह—

अमृता०—१३७. त्रिरामीति । त्रिरामीसमासे, प्राप्तापन्नानलं-पूर्वसमासेषु, तथा गतिसमासेषु च वाच्य लिङ्गता हि स्यात्, नतूत्तरपदवलिङ्गम् । वाच्यलिङ्गतेति—समस्त पदस्य वाच्यो यः पदार्थस्तस्यलिङ्गं समस्तपदं प्राप्नोतीत्यर्थः । पञ्चकपालइति—पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति तद्वितार्थे संख्यापूर्वं त्रिरामी । कपालो मृत्पात्रम् । “तत्र संस्कृतं भक्षञ्चेदि”त्यनेन केशवणः, त्रिरामीतः सर्वेश्वरादीत्यादिना तस्य महारहश्च वक्ष्यते । कपालशब्दः पुंसि ब्रह्मणि च वर्तते, अत्रतु वाच्यस्य सूपस्य लिङ्गवत् पुरुषोत्तमता । प्राप्त-जीविक इति—प्राप्तो जीविकामिति विग्रहे प्राप्तापन्ने द्वितीययेत्यनेन द्वितीया कृष्णपुरुषः । अत्र जीविकाशब्दस्य लक्ष्मीत्वेऽपि वाच्यो यो भक्तादि स्तदवलिङ्गता, एवमापन्नजीविक इति च ।

अलंकुमारिरिति—अलं जातः कुमार्ये इति विग्रहे पर्यायश्रुतुर्थ्येत्यनेन चतुर्थीकृष्ण-कृष्णपुरुषः, ईषो वामनत्वम् । अत्रापि कुमारीत्यस्य लक्ष्मीत्वेऽपि वाच्यस्य पुंस्त्वात् पुरुषोत्तमता । प्रत्यक्षइति—अक्षशब्द इन्द्रियवाची नपुंसकः, अत्यादयो द्वितीययेति कृष्ण-पुरुषत्वेऽपि प्रादीनां क्रियायोगे हि गतिसंज्ञेति वचनात् गतादि क्रियायोगे ह्यत्र गति-समासोदाहरणमिदम् । एवं निर्मधुपुरिरिति—निष्क्रान्तो मधुपुर्या इति विग्रहे निरादयः

बाल०—विभा । समोपेऽर्थे संख्याप्रयोगे सति विकल्पेन समाहारः स्यात् । उपदशं दन्तोष्ठमिति । अत्र प्राप्यङ्गानामित्यनेन प्राप्तस्य समाहारस्य संख्याप्रयोगेतु नेत्यनेन निषेधः स्यात् । अतो विभाषासमीप इति कृतं । उपदशमिति । अत्र सामीप्यप्राधान्यात् अव्ययीभावः । ब्रह्मणितु वेत्यने केशवारामः । नान्तस्य नत्वनीपोरित्यनेन संसारस्य हरः । सामीप्यप्राधान्यात् एकवचनमेव । उपदशा इति । अत्र समीपप्राधान्यात् अव्यया-दूराधिकासन्नाः संख्येयवाचिसंख्ययेत्यनेन पीताम्बरः । संख्येयादच् नतु वहोरित्यनेन अच संसारहरः । समीपप्राधान्यात् बहुवचनं ॥ १३६ ॥

१३८. पूर्ववदश्व-वडवयोः ।

अश्ववडवौ, अश्ववडवान् ।

१३९. रात्राह्वाहाः पुंसि ।

पञ्चम्या इति कृष्णपुरुषत्वेऽपि गति समासः । एवं प्रगतो वैष्णवः प्रवैष्णव इत्यादि च ज्ञेयम् ।

अमृता०—१३८. पूर्वोक्ति । अश्ववडवयोः समासे पूर्ववत् लिङ्गं समस्तपदस्य भवति । वडवा घोटकी । अश्ववडवयो रिति द्विवचनमतन्त्रमिति सूचयितुं मश्ववडवानिति बहुवचनान्तश्चोदाहृतम् । तत्र अश्वाश्च वडवाश्च अश्ववडवा स्तौ । अश्ववडव रिति काशिकायामुदाहृतम् ।

अमृता०—१३९. रात्रेति । रात्राह्वाहाः समस्ताः पुंस्येव वर्तन्ते । अत्र रात्राह्वाहा इति समासान्तरामप्रत्ययेन निर्देशः । अहोरात्राविति—अहश्च रात्रिश्चेति विग्रहे “धेन्वनदुह” इत्यादिना टप्रत्ययः, अद्वयस्य हरः, द्वित्वे—कहोरात्रौ । इमाविति पुंस्त्वबोधनाय । अत्र सामान्यत उत्तरपदवलिङ्गतायां लक्ष्मीत्वे प्राप्ते वचनमिदम् । तस्यां प्रक्रियाकौमुद्याम् । हठ इति—नपुंसकत्वस्य भाष्यादेरसम्मतत्वादिति भावः । अहश्च रात्रिश्च अहोरात्र इति काशिका, तथैव भाष्यम् । अहोरात्राविमौ पुण्यौ इति भाषावृत्तिश्च । तस्मादेतेषां विरोधात् तस्या हठत्वमेवावसीयते । एकवद्भावात् क्लीबतेति तस्याः सिद्धान्त उपेक्ष्य एवेति निष्कर्षः ।

पूर्वाह्वा इति—पूर्वमह्वा इति विग्रहे पूर्वापराधरोत्तरादीनीत्यादिना कृष्णपुरुषः, राजाहः सखिभ्य इति केशचारामः, सर्वाव्ययाभ्यामेकवजं संख्या संख्यातैकदेशेभ्य इति

बाल०—सर्वे । व्यक्तार्थमेतत् । पाणिनीयसूत्रमुदाहरणत्वेन दर्शयति यथेति । प्रसङ्गादिति लिङ्गस्येति शेषः ॥ १३७ ॥

बाल०—उत्त । रामकृष्णे कृष्णपुरुषेच उत्तरपदवलिङ्गं भवति । राधाकृष्णाविति । अत्र उभयपदार्थप्रधानत्वेऽपि उत्तरपदवदेव लिङ्गं । एवं कृष्णराधे इति । अर्द्धमिलकीति अर्द्ध आमलक्या इति विग्रहे । अर्द्धं समविभागे वेत्यनेन समासः । अत्र पूर्वपदार्थप्रधानत्वेऽपि उत्तरपदवलिङ्गं । कृष्णभार्येति कृष्णस्य भार्येति विग्रहः । अत्र उत्तरपदार्थप्रधानत्वादपि उत्तरपदवलिङ्गं भवति अत उदाहरणमिदं न बहुप्रयोजनकमिति ज्ञेयं । मुखचन्द्र इति मुख चन्द्र इवेति विग्रहे उपमेयं व्याघ्रादिभिरुपमानैरित्यनेन श्यामरामः । अत्र पूर्वपदार्थप्रधानत्वेऽपि उत्तरपदवलिङ्गं ॥ १३८ ॥

बाल०—त्रिरा । त्रिरामीसमासे प्राप्तापन्नालपूर्वसमासे गतिसमासेच वाच्यलिङ्गतैव भवति ननु उत्तरपदवलिङ्गमिति शेषः । प्रादीनां क्रियायोग एव हि गतिसंज्ञेति पूर्वमुक्तं । पञ्चकपालः सूप इति । पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति दिक्संख्ये तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारेऽप्यनेन त्रिरामी । तत्र संस्कृतं भक्ष्यं चेदित्यनेन केशव-णः । त्रिरामीतः

अहोरात्राविमौ पुण्यौ । अहोरात्रमिति तस्यां हठः । पूर्वाह्णः, द्वयहः
एकाहः ।

१४०. अर्द्धार्चादयो ब्रह्मणि च ।

अर्द्धर्चः अर्द्धर्चम्, यूथः यूथम् इत्यादि ।

१४१. पुण्य-सुदिनाभ्यामहो ब्रह्म, संख्याव्ययाभ्यां पथः ।

पुण्याहं सुदिनाहम् । द्विपथं चतुष्पथं विपथं उत्पथं अपथम् ।

अहन् शब्दस्य अह्लादेशः, अरामादह्लस्येति णत्वम् । अहन् शब्दस्य ब्रह्मत्वात् तत्प्राप्ते
विधानम् । अह इति—द्वयोरहोः समाहार इति विग्रहे दिक्संख्ये इत्यादिना त्रिरामी,
राजाहः सखिभ्य इतिसमासान्तः केशवाराधः, अह्लष्टखरामयोरेवेति संसारहरः । सर्वा-
व्ययाभ्यामित्यादौ समाहारवर्जं टे इति निषेधान्नात्र अह्लादेशः । त्रिराम्या लक्ष्मीत्वेप्राप्त
विधानमिदम् । एकाह इति—एकञ्च तदश्चेति श्यामरामः, अन्यत् सर्वं पूर्ववत्, संख्या-
व्ययाभ्यामित्यादौ एकवर्जनाद् नाह्लादेशः । नपुंसकत्वे प्राप्ते विधानम् ।

अमृता०—१४०. अर्द्धेति । अर्द्धार्चादि शब्दा ब्रह्मणि च वर्तन्ते, चकारात् पुंसि
च । अर्द्धर्चमिति—अर्द्ध ऋच इति विग्रहे—अर्द्धं समविभागे वेत्यनेन कृष्णपुरुषः, ऋक्
पथिपुरुष इत्यरामः समासान्तः । इत्यादि पदेन गोमय मधु शङ्ख पद्म चरण धर्म सार
द्रोण आढक कर्पूर वर्ण वज्र दिवस व्रत प्रभृतिरर्द्धार्चादिर्गणः काशिकादौ द्रष्टव्यः । इह
यूथाद्यसमस्त पदानामपि द्विलिङ्ग व्यवस्था नचिदर्थभेदेन मन्तव्या । यथा—मधुशब्दो
मकरन्दमाक्षिकाणां वाची द्विलिङ्ग, चैत्रादिर्मास वाची तु पुलिङ्ग एव । पद्मशङ्खौ
जलजे द्विलिङ्गौ, निधिवाचिनौ यदातदा पुलिङ्गावेव, एवं यथासम्भवं वेदितव्यम् ।

अमृता०—१४१. पुण्येति । पुण्य-सुदिनशब्दाभ्यां परः अहन् शब्दो ब्रह्म स्यात्तथा
संख्यावाचकादव्यय-शब्दाच्चपरः पथ इत्येवं शब्दोऽपि ब्रह्म भवति । पुण्याहं सुदिनाहमिति
—पुण्यञ्च तदहश्चेति विग्रहे श्यामरामः । सुदिन शब्दो मंगलवाची । रात्राह्लाहाः

सर्वेश्वरादिप्राग्दिव्यति यस्य महाहरोऽन्त्यप्रत्यय इत्यनेन तस्य महाहरः । अतः कपालशब्दस्य
ब्रह्मत्वं ज्ञेयं । प्राप्तजीविक इति । प्राप्तो जीविकामिति विग्रहे प्राप्तापन्ने द्वितीययेत्यनेन
द्वितीयाकृष्णपुरुषः । एवं आपन्नजीविक इति । अलंकुमारिरिति अलं जातः कुमार्यै इति
विग्रहे पर्यादयश्चतुर्थ्येत्यनेन कृष्णपुरुषः ईपो वामनः । प्रतिगतोऽक्षमिति विग्रहः । अक्षशब्द
इन्द्रियवाचकः । प्रत्यक्ष इति अत्यादयो द्वितीययेत्यनेन कृष्णपुरुषः गतिसमासोदाहरण-
मिदं । निर्मधुपुरिरिति । निष्क्रान्तो मधुपुर्या इति विग्रहे निरादयः पञ्चम्येत्यनेन कृष्ण-
पुरुषः । इदमपि गतिसमासोदाहरणं ॥ १३६ ॥

बाल०—पूर्व । अश्ववडवयोः पूर्ववल्लिङ्गं भवति । पूर्ववदिति पूर्वपदवदित्यर्थः
अश्ववडवाविति अश्वश्च वडवा चेति विग्रहः । वडवा अश्वा । अश्ववडवयोरिति
द्विवचनमत्रातन्त्रं तेन बहुवचनेऽपि भवति । एतत् सूचयितुं अश्ववडवानिति चोदाहृतं ॥ १४०

पीताम्बरे तु विपथ इत्यादि । “व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समा” इति त्वमर कोषे यत् पुंस्त्वं तत्तु काशिका—भाषावृत्ति क्षीरस्वामिनामसम्मतम् । स्वयमपि लिङ्गादि संग्रहे—“पथः संख्या-व्ययाभ्यां पर” इति नपुंसकवर्गे स्वीकृतम् ।

१४२. नञ् श्यामरामौ विना कृष्णपुरुषो ब्रह्म ।
प्रभुरयम् ।

पुंसीति प्राप्ते ब्रह्मत्वविधानम् । द्विपथमिति—द्वयोः पथोः समाहार इति वाक्ये दिक् संख्ये इत्यादिना त्रिरामी । ऋक्पथीति समासान्तोऽरामः । एवं चतुष्पथमिति च । अरामान्ता त्रिरामी लक्ष्मीरिति प्राप्ते ब्रह्मत्वविधानम् । विपथमिति—विरुद्धः पन्था इति विग्रहे कुप्रादयो मध्यपदलोपश्चेति श्यामरामः । पथिन् शब्दस्य पुरुषोत्तमत्वादिह ब्रह्मत्व-विधानम् । एवमुत्पथमिति च । अपथमिति—नपन्था इति नञ् कृष्णपुरुषः, नङः अव्यय-त्वात्तदुत्तरस्य पथः क्लीबत्वम् । नञ् कृष्णपुरुषाच्च न, पथस्तु वेत्यनेन समासान्तोऽरामः । पक्षे अपन्था इति । पथ इत्यरामप्रत्ययान्तत्वेन निर्देशान्नेह ब्रह्मता ।

पीताम्बरे तु विपथ इत्यादीति—एतेन विधानमिदं कृष्णपुरुष एवेति ज्ञाप्यते । अत्र विरुद्धः पन्था यत्रेति विग्रहः, अरामः पूर्ववत् । अत्रामरसिंहस्य प्रमादं दर्शयति—व्य ध्व इत्यादिना । तत्र चाध्वपर्याये ह्येषां ग्रहणात् पीताम्बरादि समान्तरेण सङ्गति नैवेष्टेति प्राचीनमतै रूपपादयति—काशिकेत्यादि । क्षीरस्वामिना अमरटीकायामेवमुक्तम्—विपथं कापथञ्च क्लीबमाहुः । यद् वामनः—पथः संख्याव्ययादेः, संख्याव्यय पूर्वस्य पथः क्लीब-तेति । भाषावृत्तौ च तथैव वार्त्तिकमुल्लिख्य द्विपथं विपथमित्यादयुदाहृतम् । नपुंसकवर्गे

बाल०—रात्रा । रात्राह्लाहाः प्रयोगाः पुंसि वर्तन्ते । अहोरात्राविति अहश्च रात्रिश्चेति समाहारे द्वन्द्वः । टस्तद्धितः टप्रकरणे धेन्वनङ्गौ स्त्रीपुंसादयश्चेति सूत्रं वक्ष्यते इरामहरः । अहो विष्णुसर्गो विष्णुपदान्ते इत्यनेन विष्णुसर्गः । समाहारे ब्रह्मत्व-मेकत्वञ्च इत्यनेन ब्रह्मत्वे एकत्वेच प्राप्ते पुंस्त्वविधानात् ब्रह्मत्वाभावः एकत्वन्तु भवत्येव ततोऽहोरात्रश्चाहोरात्रश्चेति एकशेषेणाहोरात्राविति । अहोरात्राविमौ पुण्याविति भाषावृत्तौच दृश्यते । तस्यां प्रक्रियाकौमुद्यां । पूर्वाह्न इति पूर्वं अह्न इति विग्रहे पूर्वापरा-धारात्तदादीन्यवयविनैकद्रव्यत्वे इत्यनेन कृष्णपुरुषः । राजाहःसखिभ्य इत्यनेन केशवारामः । सर्वाव्ययाभ्यामेकवर्ज । संख्यासंख्यातैकदेशेभ्यश्चाहःशब्दस्याह्नः समाहारवर्जं टे इत्यनेन अहःशब्दस्याह्नः अरामान्तादह्नस्येति णत्वं अहःशब्दस्य नपुंसकत्वात् नपुंसकत्वेऽपि प्राप्ते विधानं । द्व्यह्न इति द्वयोरह्नोः समाहार इति दिक्संख्ये इत्यादिना त्रिरामी । राजाहः-सखिभ्य इत्यनेन केशवारामः । अह्नष्ट खरामयोरेवेत्यनेन संसारहरः । अरामान्ता त्रिरामी लक्ष्मीरित्यनेन लक्ष्मीत्वे प्राप्ते विधानं । एकाह इति एकञ्च तदहश्चेति श्यामरामः केशवारामः संसारहरः अहःशब्दस्य नपुंसकत्वात् नपुंसकत्वे प्राप्ते विधानं ॥ १४१ ॥

१४३. उपज्ञोपक्रमौ तयोरादे राख्या चेत् ।

उपज्ञोपक्रमान्तौ कृष्णपुरुषौ ब्रह्मलिङ्गौ स्यातामित्यर्थः । कर्मसाधनाविमौ । श्रीभागवतोपज्ञे । कृष्णतद्भक्तौ । श्रीभागवतादेव एतौ प्रथमं ज्ञातावित्यर्थः । एवमुपज्ञायते इत्युपज्ञा, सर्वज्ञस्य उपज्ञा सर्वज्ञोपज्ञं वेदः । सर्वज्ञेनादावुपज्ञायत इत्यर्थः । श्रीकृष्णपक्रमं भक्तकृपा, श्रीकृष्णेनैव प्रथमं सा प्रारब्धेत्यर्थः ।

स्वयममरेण तत् स्वीकृत्यापि यद् विपथ इत्यादौ पुंस्त्वं निर्दिष्टं तत्तस्य खल्वनवधानमेव । अतएव अमर वचनस्य—प्रमादएवायमिति बहव इति दीक्षितश्च ।

अमृता०—१४३. उपज्ञेति । स्वयमेव सूत्रार्थ उक्तः । उपज्ञान्तः उपक्रमान्तश्च कृष्णपुरुषो ब्रह्मलिङ्गः स्यात्, चेद् यदि तवोरुपज्ञोपक्रमयोरादेः कथनं भवेदित्यर्थः । कर्मसाधनाविति—उपज्ञायत इत्युपज्ञा, सोपेन्द्रारामाच्चेति कर्मणि डाप्, उपक्रम्यत इत्युपक्रमः, कर्मणि घण् । श्रीभागवतोपज्ञा शब्दस्य—ब्रह्मान्तत्रिविक्रमस्येति वामनः, ततो द्विवचनम् । भयभीतीत्यादौ आनीतादिभिश्चेत्यादिपदेन बाहुल्यादुपज्ञेन पञ्चमी कृष्णपुरुषः । सर्वज्ञोपज्ञमिति—सर्वज्ञस्य उपज्ञा इति विग्रहः । कर्तरि षष्ठ्या सह समासः । तदेव स्फुटयति—सर्वज्ञेनेति तृतीयान्तेन । अत्र आगमोपज्ञे धर्माधर्मौ, मनूपज्ञं लोकवृतम्, आढ्योपक्रमं दानम्, ब्राह्मणोपक्रमं प्रतिग्रह इति भाषावृत्तिः ।

बाल०—अर्द्धं । पुंसि चेत्यत्र ब्रह्मणि चेत्येव पाठो ज्ञेयः, पूर्वस्मात् पुंसीत्यनुवर्तमानत्वात्, किम्वा पुंसीत्यनेन विहितं पुंस्त्वं व्रत्तत्वन्तु वाच्यत्वेन प्राप्तमपि चकारेण सूचितमिति । अर्द्धर्चादयः प्रयोगाः पुंसि ब्रह्मणिच वर्तन्ते । अर्द्धर्चमिति अर्द्धं ऋच इति विग्रहे । अर्द्धं समविभागे वेत्यनेन समासः । ऋक् पथिपुरप इत्यनेन अरामः समासान्तः । आदिग्रहणफलमाह यूथं यूथः । इत्यादीति आदिपदेन गोमयं गोमयः, चषकं चषकः, शङ्खं शङ्खः, पद्मं पद्मः, दिवसं दिवसः, धर्मं धर्मः, चरणं चरणः, वर्णं वर्णः, वज्रं वज्रः, सारं सारः, सैन्धवं सैन्धवः, आढकं आढकः, द्रोणं द्रोणः, कवचं कवचः, कर्पूरं कर्पूरः, कर्म कर्मा इत्यादि ज्ञेयं । क्षपयत्यशुभं कर्म कर्माणं चिनुते शुभमिति भाषावृत्तिः ॥ १४२ ॥

बाल०—पुण्य । पुण्यसुदिनाभ्यां परोऽहः ब्रह्म भवति । संख्या । संख्याव्ययाभ्यां परः पथः ब्रह्म भवति । पुण्याहं सुदिनाहमिति श्यामरामः केशवारामः संसारहरः । रात्राह्लाहाः पुंसि इत्यनेन पुंस्त्वे प्राप्ते ब्रह्मत्वविधानं । सुदिनाहमित्यत्र सुदिनशब्दो मुक्तावयवार्थमङ्गलवाची । द्विपदमिति द्वयोः पथोः समाहार इति दिक्संख्ये इत्यादिना त्रिरामी, ऋक्पथिपुरप इत्यनेन अरामः समासान्तः । अरामान्ता त्रिरामी लक्ष्मीरित्यनेन लक्ष्मीत्वे प्राप्ते ब्रह्मत्वविधानं । एवं चतुष्पथमिति । शृङ्गाटकचतुष्पथे इत्यमरः । विपथमिति विरुद्धः पन्थाः इति विग्रहे कुप्रादयो मध्यपदलोपश्च इत्यनेन श्यामरामः । पथिशब्दस्य पुरुषोत्तमत्वात् पुंस्त्वे ब्रह्मत्वविधानं । एवमुत्पथमिति । अपथमिति न

१४४. छाया छायावतां बाहुल्ये ।

तुलसीनां छाया तुलसीच्छायम् । नेह—तुलस्याश्छाया तुलसीच्छाया ।

१४५. राजशब्दं राजविशेषनाम च त्रिनेश्वरवाचकात् रक्षः-
पिशाचादिवाचकाच्च सभा ।

सभात्रशाला । ईश्वरसभं, इनसभं, नृपतिसभम् । नेह—राजसभा,
युधिष्ठिरसभा । रक्ष आदेः—रक्षःसभं, पिशाचसभम् । नेह—मनुष्य-
सभा, देवसभा ।

अमृता०—१४४. छायेति । छायावतां बाहुल्ये बहुत्वे गम्यमाने छायान्तकृष्णपुरुषो
ब्रह्म स्यात् । षष्ठीसमास एषः । उत्तरपदवर्तिलङ्गं रामकृष्णेत्यादिना लक्ष्मीत्वे प्राप्ते
विधिरयम् । नेहेति—तुलस्या इत्येकत्वनिर्देशान्नेत्यर्थः ।

अमृता०—१४५. राजेति । अत्रेश्वरशब्दो राजवाचकः । राजपर्यायवाचकात् तया
रक्षः पिशाचादि वाचकाच्च परः सभान्तः कृष्णपुरुषो ब्रह्म स्यात्, किन्तु तत्र राज वाचकेषु
राज शब्दात् राजविशेषनाम्नश्चोत्तरे सभान्तः कृष्णपुरुषो लक्ष्मीरेव भवति । षष्ठीकृष्ण-
पुरुषोऽयञ्च । ईश्वरसभमिति—ईश्वरस्य सभेति विग्रहः । एवं इनसभं, नृपतिसभमिति
च । इनः सूर्ये प्रभौ इत्यमरः । ननु कथं—नृपतिसभामगमन्न वेपमान इति कीचकबधे ?
राजविशेष विवक्षायां गजपतिवदिति भाषावृत्तिः । तथा—नृपत्युपलक्षिता सभा इति
शाकपार्थिवादित्वात् (मध्यपदलोपिष्यामरामत्वात्) इति पद्यनामः । नेहेति—राज-
शब्दस्य वर्जनादित्यर्थः । युधिष्ठिरसभेति—युधिष्ठिरः पाण्डव मुख्यो राजा प्रसिद्धः ।
पिशाचादीत्यत्र आदिपदेन भूतसभं, निशाचर सभमित्यादि च ज्ञेयम् । नेहेति—मनुष्य-देव
शब्दयो रीश्वर वाचित्वं रक्ष आदि वाचित्वं वा नास्तीति नानयो ब्रह्मत्वमिति ।

पन्थाः इति विग्रहे नञ् इत्यनेन समासः । नञ् कृष्णपुरुषाच्च न पथस्तु वेत्यनेन अरामः
समासान्तः । अरामाभावपक्षे अपन्था इति ज्ञेयं । पथ इति निर्देशात् नात्र ब्रह्मत्वं ।
अपन्थास्त्वपथं तुल्ये इत्यमरः । पीताम्बरेतु विपथ इत्यादि । इति तस्मात् संख्या-
व्ययाभ्यां पथ इति कृष्णपुरुषे प्रवर्तते इति भावः । विपथ इति विरुद्धः पन्थाः यस्मिन्निति
विग्रहः ऋक्पथिपुरपः इत्यनेन अरामः समासान्तः । इत्यादीत्यादिपदेन उत्पथः अपथः
इति काशिका-भाषावृत्ति क्षीरस्वामिनामसम्मतमिति व्यध्वादीनां कुप्रादयो मध्यपद-
लोपश्चेत्यनेन कृष्णपुरुषसमासादिति शेषः । स्वयमपि इति अमरसिंहेनापीत्यर्थः ॥ १४३ ॥

बाल०—नञ् । अधिकारसूत्रमेतत् ॥ १४४ ॥

बाल०—उप । सूत्रार्थमाह उपज्ञोपक्रमान्ताविति । उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्चेत्यर्थः ।
तयोरिति चेद्यदि तयोरुपज्ञोपक्रमयोरदेराख्या कथनं भवतीत्यर्थः । उपज्ञेति । उपज्ञायते
इति सोपेन्द्रारामाच्चेत्यनेन कर्मणि डाप् कृतो बाहुल्यात् । उपक्रम इति कर्मणि घण् ।

१४६. अशालार्था च ।

गोपीनां सभा समूहः गोपीसभम् ।

१४७. संघातार्थे सर्वतः सभा इति व्यक्तम् ।

राज्ञां सभा राजसभं, श्रीसभम् ।

१४८. सेना सुराच्छाया शाला निशा वा ।

अमृता०—१४६. अशालार्थेति । सभाशब्दस्य शालार्थं उक्तमेव पूर्वसूत्रे, इदानीं तदितरार्थं च विधीयते । अतएवाह—गोपीनां सभा समूहइति ।

अस्मिन्नर्थे पूर्वोक्तनियमा नेष्यन्त इत्याह—

अमृता०—१४७. संघातार्थं इति । संघातार्थं समूहार्थं सर्वस्मात् शब्दादुत्तरः समा-
शब्दो ब्रह्म भवति । तेन राजशब्दादुत्तरश्च सभा नपुंसकमित्युदाहृतम् । राजसभमत्र
राजसमूह इत्यर्थः । पूर्वन्तु गृहार्थं हीश्वरादिवाचकान्नियम उक्त इत्येव विशेषः ।

अमृता०—१४८. सेनेति । सेनादि पञ्चान्तः कृष्णपुरुषो ब्रह्म स्यात् विभाषया ।

एतदेवाह कर्मसाधनाविति । इमौ उपज्ञोपक्रमौ श्रीभागवतोपज्ञं इति ब्रह्मत्वात् ब्रह्मान्त-
त्रिविक्रमस्य वामन इत्यनेन वामनः । कृष्ण-तद्भूक्तौ कृष्ण-कृष्णभक्तौ एतौ कृष्णतद्भूक्तौ ।
आद्योपज्ञे धर्माधर्मौ । मनूपज्ञं लोकवृत्तमिति भाषावृत्तिः । एवं ऊपज्ञायत इत्युपज्ञा
सर्वज्ञोपज्ञं वेद इति जुमरोक्तमुदाहरणं । सर्वज्ञेनादावुपज्ञायते इत्यर्थः । सा भक्तकृपा ।
आद्योपक्रमं दानं ब्रह्मणोपक्रमं प्रतिग्रह इति भाषावृत्तिः । उपज्ञोपक्रमान्तश्च तदादित्व-
प्रकाशने इति नपुंसकवर्गः । उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात् ज्ञात्वारम्भमुपक्रममित्यमरः ॥१४५॥

बाल०—छाया । छायावतां बाहुल्ये सति छायान्तकृष्णपुरुषो ब्रह्म भवति । बाहुल्यं
प्राचुर्यं । नेहिति बाह्याभावादिति शेषः ॥ १४६ ॥

बाल०—राज । व्यक्तार्थमेतत् । ईश्वरवाचकादिति राजवाचकादित्यर्थः । सभात्र
शालेति । शाला सभेत्यमरः । ईश्वरसभमिति ईश्वरस्य सभेति विग्रहः । इनसभमिति
इनशब्दो राजवाचकः । इनः सूर्ये प्रभाविति नानार्थवर्गः । नृपतिसभेतिच भवतीति
जुमरमतं । तथाच कीचकवधे । नृपतिसभामगमन्न वेपमाना इति । नृपतिशब्दस्य
गजपतिशब्दवत् राजविशेषवाचित्वमप्यस्तीति । नृपतिसभेतिच भवतीति भाषावृत्तिमतं ।
नेहेति राजशब्दस्य राजविशेषनाम्नश्च वर्जनादिति शेषः । राजसभेति राज्ञः सभेति
सभेति विग्रहः । पिशाचसभिति । एवं भूतसभमित्यादिच ज्ञेयं । दासीसभं नृपसभं
रक्षःसभमिमादिशः इत्यमरः । मनुष्यसभा देवसभेति मनुष्यशब्दस्य देवशब्दस्यच
राजवाचकत्वं वक्षःपिशाचादिवाचकत्वञ्च नास्तीति न ब्रह्मत्वं ॥ १४७ ॥

कृष्णस्य सेना कृष्णसेनमित्यादि । पक्षे कृष्णसेनेत्यादि ।

॥ इति रामकृष्णनिर्णयस्तदादिलिङ्गनिर्णयश्च ॥

१४६. अव्ययीभावः ।

प्रभुरयम् ।

१५०. तस्याव्ययत्वं ब्रह्मत्वञ्च ।

१५१. अव्ययं सप्तम्याद्यर्थेषु नित्यम् ।

नामपदेन नित्यमव्ययं समस्यत इति ज्ञेयम् । हरिमधिकृत्य प्रवृत्तेति विग्रहे हरिमधीति स्थिते, सूत्रे तृतीयान्तेनेत्यादिषु प्रथमान्तस्य पूर्वनिपातात् अधिहरि कथा प्रवर्तते । आदिग्रहणात् समीपादिषु । तत्र समीपे—कृष्णस्य समीपमिति विग्रहे—

कृष्णसेनमिति—इत्यादिपदेन—यवसुरं यवसुरा, धात्रीच्छायं धात्रीच्छाया, गोशालं गोशाला, ब्रह्मनिशं ब्रह्मनिशेति । तदादिलिङ्ग निर्णयः—रामकृष्णादि लिङ्गनिर्णय इत्यर्थः ।

अमृता०—१४६. अव्ययीभाव इत्यधिकार सूत्रम् ।

अमृता०—१५०. तस्येति । तस्य अव्ययीभावस्य अव्ययत्वं ब्रह्मत्वञ्च परिभाष्यते ।

अमृता०—१५१. अव्ययमिति । वृत्तिमाचष्टे—नामपदेनेत्यादि । नित्यमव्ययं समस्यत इति—नित्यसमासानां स्वपदविग्रहविरहादिति भावः । तत एव हरिमधिकृत्य प्रवृत्तेति तदर्थेन पदान्तरेण विग्रहो दर्शितः । अत्र सप्तम्यर्थे वाक्यं, हरौ विषये इत्यर्थः । अधिहरीति—अव्ययत्वात् स्वादे मंहाहरः, तस्य ब्रह्मत्वात् कथाया विशेषणत्वेऽपि नईप् । आदिग्रहणफलं दर्शयति—समीपादिष्विति । कृष्णस्य समीपमिति विग्रह इति—अत्र चोप-
शब्देनाव्ययेन नहि विग्रहः किन्तु तदर्थेन समीपशब्देन, अतः स्वपद विग्रहत्वाभावः समास नित्यता चेति बोध्यम् । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् ।

बाल०—अशा । एतदपि व्यक्तार्थं । अशालार्थस्य समूहार्थेति फलितार्थः । स्त्रीसभमिति स्त्रीणां सभेति विग्रहः ॥ १४८ ॥

बाल०—संघा । व्यक्तार्थम् ॥ १४६ ॥

बाल०—सेना । एतच्च व्यक्तार्थं । इत्यादीत्यादिपदेन यवसुरं धात्रीच्छायं गोशालं गोनिशमिति । आदिपदेन यवसुरा धात्रीच्छायेत्यादि । तदादिलिङ्गनिर्णयः रामकृष्णादि-
लिङ्गनिर्णयः ॥ १५० ॥

बाल०—अव्यय । अधिकारसूत्रमिदं । अनव्ययं अव्ययं भूयते इत्यव्ययीभावः ॥ १५१ ॥

१५२. अरामान्तादव्ययीभावान्न स्वादे मंहाहरः किन्त्वम्, स च पञ्चमीवर्जम् ।

उपकृष्णम् । पञ्चम्यास्तु उपकृष्णात् ।

१५३. तृतीया सप्तम्यो स्तु वा ।

उपकृष्णेन उपकृष्णं, उपकृष्णे उपकृष्णम् । एवं समृद्ध्याद्यर्थेषु । तत्र समृद्धौ—माथुराणां समृद्धि, सुमाथुरम् । अत्र तु सप्तम्या नित्यमसम्भावः ।

१५४. सम्प्रत्युपयोगाभावे ।

अत्रस्य सम्प्रत्युपयोगाभावः अत्यन्तं, एकादश्याम् ।

अमृता०—१५२. विशेषमाचष्टे—अरामान्तादिति । अरामान्तादव्ययीभावा-
दुत्तरस्य स्वादे मंहाहरो नस्यात् किन्तु स्वादेः स्थाने अम् इत्यादिश्यते, स चादेशः पञ्चमीं
वर्जयित्वा षड्विभक्तिष्वेव भवति । पञ्चम्याः स्थाने त्वम् न भवति किन्तु यथाप्राप्तं
इत्यादय एव भवन्तीति भावः । उपकृष्णमिति—प्रथमाद्वितीययोरेकत्वे तु ब्रह्मकृष्णात्
सोरमिति सिद्धमेव, अथ च द्वित्व बहुत्वयो स्तथा तृतीयादौ च सिध्यर्थं वचनमेतत् । तेन
कृष्णस्य समीपाय स्पृह्यतीत्यत्र उपकृष्णमित्यादावेव सम्यक् चरितार्थता सत्रस्येति
विवेकः ।

अमृता०—१५३. तृतीयेति । अरामान्तादव्ययीभावोत्तरयो स्तृतीयासप्तम्योःस्थाने
तु अमादेशो वा भवति । समीपादिषु इत्यत्रादिपदेनान्यांश्च संगृह्णाति—एवं समृद्ध्याद्यर्थे-
ष्विति । माथुराणामिति—माथुराणां भवाः, माथुरा निवास एषामिति वार्थं तद्वित्त णः—
माथुरा स्तेषां समृद्धि रुन्नतिराध्यतेत्यर्थः । अत्रेति समृद्ध्यर्थे सप्तम्या नित्यमसम्भावः—
“सप्तम्या ऋद्धि नदी समास संख्याव्ययेभ्यो नित्यमसम्भवात् क्तव्यमिति वार्तिकवचनात् ।
एवञ्च उन्मत्तगङ्गा, लोहितगङ्गमित्यादौ च ज्ञेयम् ।

अमृता०—१५४. सम्प्रतीति । उपयोग उपभोगः, तस्य अभावः अत्यन्ताभाव
इत्यर्थः । एवमिति निद्रमित्यमित्यादि च ।

बाल०—तस्य । तस्य अव्ययीभावस्य अव्ययत्वं ब्रह्मत्वञ्च भवति ॥ १५२ ॥

बाल०—अव्ययं । वृत्तिमाह नामपदेनेति । सप्तम्याद्यर्थेष्विति सप्तम्याद्यर्थेषु
गम्यमानेष्वित्यर्थः । नित्यसमासानां स्वपदविग्रहो नास्तीति । हरिमधिकृत्य प्रवृत्तेति
पदान्तरेण विग्रहं दर्शितवान् । एवमन्यत्र च ज्ञेयं । अधिहरीति अव्ययीभावस्य अव्ययत्वात्
स्वादेर्मंहाहरः इत्यनेन विष्णुभक्तिमंहाहरः । तस्य ब्रह्मत्वाच्च अधिहरीत्यत्र कथाया
विशेषणत्वेन प्राप्ते ईपः स्थाने वामनः । ब्रह्मान्तत्रिविक्रमेत्यनेनेति । एवं सर्वत्र ज्ञेयं ।
आदिग्रहणस्य फलमाह आदिग्रहणादिति । तत्र समीप इति उदाहरणं दर्शयति इति शेषः ।
गृहस्योपरि तिष्ठति उपरि शिरसश्च घट इत्यादौ सामीप्यस्याविवक्षितत्वात् अव्ययीभावा-
भावो द्विरुक्त्यभावश्च ज्ञेयः । उपर्यध्यधसां सामीप्य इति द्विरुक्तिसूत्रं ॥ १५३ ॥

१५५. अतिक्रमे ।

संसारस्यातिक्रमः अतिसंसारम् ।

१५६. अभावे ।

संसारस्याभावः निः संसारम् ।

१५७. ऋद्धिविगमे ।

अवैष्णवानामृद्धेर्विगमः दुरवैष्णवम् ।

१५८. ख्यातौ ।

हरे स्तन्नाम्नः ख्यातिः इतिहरि तद्धरि ।

अमृता०—१५५. अतिक्रम इति । अतिक्रमः अत्ययः ध्वंसाभावः । अतिसंसारं संसारस्य ध्वंस इत्यर्थः । एवं हिमस्यातिक्रमः अतिहिमम् ।

अमृता०—१५६. अभाव इति अत्यन्ताभाव इत्यर्थः । निःसंसारंवैष्णवानामिति शेषः । एवञ्च निर्षक्षिकमित्यादि ।

अमृता०—१५७. ऋद्धीति । ऋद्धिः समृद्धिः, तस्या विगमे गम्यमाने नामपदेन सह नित्यमव्ययं समस्यते । दुरवैष्णवमिति—अत्र च अवैष्णवानामृद्धेरभावो गम्यते । एवं दुर्भिक्षं दुर्यवनमित्यादि ।

अमृता०—१५८. ख्याताविति । ख्यातिः प्रसिद्धिः प्रकाशो वा । उद्धरीति—हरि नाम्नो लोके ख्यातिं गत इत्यर्थः । तद्धरीति त्वपपाठः । उद्बिक्रमादित्यमिति—भाषावृत्तौ तथा उत्पाणिनीति सुपद्ये च दर्शनात् ।

बाल०—अरा । अरामान्तादव्ययीभावादुत्तरस्य स्वादेर्महाहरो न भवति । किन्तु तस्य स्थाने अम् भवति, सच अम् पञ्चमीवर्जं भवति, तस्मात् पञ्चम्या स्थाने अम् न भवतीत्यर्थः । अव्ययीभावस्याव्ययत्वात् अव्ययात् स्वादेर्महाहर इत्यनेन स्वादेर्महाहरः स्यादिति स्वादिमहाहरो निर्षिद्धः ॥ १५४ ॥

बाल०—तृती । व्यक्तार्थमेतत् । तस्मादरामान्तादव्ययीभावात् तृतीयाया सप्तम्याश्च स्थाने अम् वा भवतीत्यर्थः । एवं समृद्ध्याद्यर्थेष्विति । अव्ययीभावो ज्ञेय इति शेषः । तत्र समृद्धाविति उदाहरणं दर्शयति इति शेषः । एवमग्रेऽपि ज्ञेयं । मथुराणामिति मथुरा-वासिनामित्यर्थः । अत्रेति सुमाथुरमित्यत्रेत्यर्थः । सप्तम्या नित्यसम्भाव इति बाहुल्यादिति शेषः ॥ १५५ ॥

बाल०—सम्प्रत्यु । उरयोगो भोगः । अतिक्रम इति अतिक्रमः प्रध्वंसाभावः । अत्यन्नमित्यत्र सम्प्रति भोगाभावो गम्यते ॥ १५६ ॥

बाल०—अति । अतिसंसारमित्यत्र प्रध्वंसाभावो गम्यते ॥ १५७ ॥

१५६. पश्चाद् योग्ययोः ।

कृष्णस्य पश्चाद् योग्यो वा अनुकृष्णं प्रद्युम्नः ।

१६०. वीप्सायाम् ।

गोपीं गोपीं प्रति प्रतिगोपि ।

१६१. सादृश्ये ।

सहस्य सभावो वाच्यः । हरेः सादृश्यं सहस्रि प्रद्युम्ने ।

१६२. सम्पत्तौ ।

शर्मणः सम्पत्तिः सशर्मं वैष्णवानाम् ।

१६३. योगपद्ये ।

चक्रेण सहैक कालं सचक्रं साङ्गं निधेहि ।

अमृता०—१५६. पश्चादिति । पश्चादर्थे योग्यार्थे चाव्ययं नामपदेन नित्यं समस्यते ।
एवं सर्वत्रार्थः कल्पनीयः । अनुकृष्णमिति—कृष्णस्य पश्चात् प्रद्युम्नः, तथा रूपगुणादिभिः
कृष्णस्य योग्यः प्रद्युम्न इत्यर्थः । एवं अनुरथं पदातिकाः, अनुरूपं शीलमित्यादि ।

अमृता०—१६०. वीप्सायामिति । युगपत् स्वजातीयानां व्याप्तिर्वीप्सा । प्रति-
गोपि अनुरज्यते कृष्ण इतिशेषः । एवं प्रतिदिनं प्रतिगृहमित्यादि ।

अमृता०—१६१. सादृश्यइति । सभावो वाच्यइति वक्ष्यत इत्यर्थः । अव्ययीभावे
चाकाले इत्यनेनेति शेषः ।

अमृता०—१६२. सम्पत्ताविति । शर्मं सुखम् । सशर्मैति पूर्वोक्तसूत्रेण सहस्य सः ।

अमृता०—१६३. योगपद्य इति । युगपदो भावो योगपद्यम्, एककालता । सचक्र
मिति पूर्ववत् सभावः ।

बाल०—अभा । निःसंसारमित्यत्रतु अत्यन्ताभावो गम्यते इति भेदः ॥ १५८ ॥

बाल०—ऋद्धि । ऋद्धिविगम इति ऋद्धेर्वृद्धेर्विगमोऽभावः । निःसंसारमित्यत्र
संसारस्याभावो गम्यते । दुरवैष्णवमित्यत्रतु न अवैष्णवानां अभावो गम्यते, किन्तु
तदीयाया ऋद्धेरिति महान् भेदः । एवं भिक्षाया ऋद्धेर्विगमः दुर्भिक्षमिति ज्ञेयं ॥ १५६ ॥

बाल०—ख्यातौ । तन्नाम्नो हरिनाम्नः । उद्धरीति क्वचित् पुस्तके दृश्यते तत्तु
न सङ्गतं प्राचीनानामसम्मतत्वात्, किन्तु तद्धरीत्येव पाठः । तदित्यव्ययमिति पाणिनिः ।
तद्विक्रमादित्यमिति भाषावृत्त्युदाहरणे ॥ १६० ॥

बाल०—पश्चा । भाष्यवृत्त्यादौ योग्यतायामित्युक्तं । सहस्येति । वाच्य इति
वक्ष्यते इत्यर्थः ॥ १६१ ॥

बाल०—सादृश्ये । सहरीति अव्ययीभावेच काल इति सहस्य सः ॥ १६२ ॥

बाल०—सम्पत्तौ । शर्मणः सुखस्य । सशर्मैति सहस्य सः ॥ १६३ ॥